

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 69 | 2015 | št. 3-4 (152) | str. 259-518

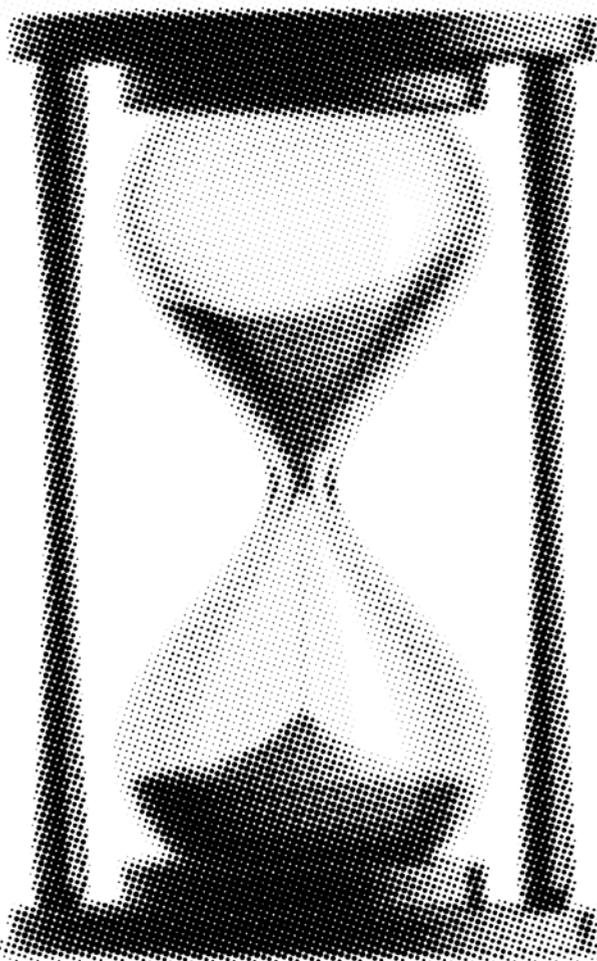

Matjaž Bizjak, *Dipold IV. Katzensteinski v službi Ludvika V. Brandenburškega* • Darja Mihelič, *Po sledih evropskega denarja prve polovice 16. stoletja* • Maria Bidovec, Boris Golec, *Valvasor in Edmond Halley* • Primož Kuret, *Pianistka Lucilla Tolomei Podgornik* • Irena Aysenik Nabergoj, *Ivan Cankar in velika vojna* • Gašper Mithans, *Anton Korošec in jugoslovanski konkordat* • Žarko Lazarevič, *Raznovrstnost, decentralizacija in ekonomska suverenost v Jugoslaviji* • Polona Sitar, *Modernizacija pranja, potrošnja in gospodinjsko delo: Vpliv nakupa pralnega stroja v individualnem gospodinjstvu na uvajanje javnih pralnic v socialistični Sloveniji*

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 69 | 2015 | št. 3–4 (152) | str. 259–518

Izdaja
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
Ljubljana

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Mednarodni uredniški odbor: dr. Tina Bahovec (SI), dr. Bojan Balkovec (SI) (tehnični urednik), dr. Rajko Bratož (SI), dr. Ernst Bruckmüller (AT), dr. Liliana Ferrari (IT), dr. Ivo Goldstein (HR), dr. Žarko Lazarević (SI), dr. Dušan Mlacović (SI) (namestnik odgovornega urednika), dr. Božo Repe (SI), dr. Franc Rozman (SI), Janez Stergar (SI), dr. Imre Szilágyi (H), dr. Peter Štih (SI) (odgovorni urednik), dr. Marta Verginella (SI), dr. Peter Vodopivec (SI), dr. Marija Wakounig (AT)

Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 15. oktobra 2015.

Prevodi: Saša Mlacović (angleščina, nemščina)

Oblikovanje in oprema: Vesna Vidmar

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, tel.: (01) 241-1200, e-pošta: info@zgodovinskicasopis.si; <http://www.zgodovinskicasopis.si>

Letna naročnina: za leto/letnik 2015: za nečlane in zavode 32 €, za društvene člane 24 €, za društvene člane – upokojence 18 €, za društvene člane – študente 12 €. Cena tega zvezka v prosti prodaji je 16 € (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 € in za študente 25 €.

Plačuje se na transakcijski račun: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2, 1520 Ljubljana LJBAS12X

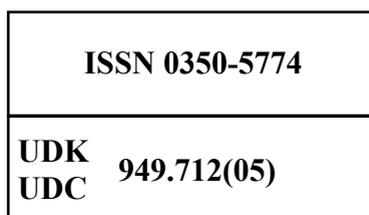
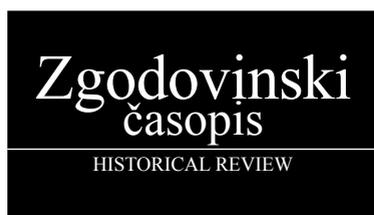
Sofinancirajo: Publikacija izhaja s finančno pomočjo Javne agencije za raziskovalno dejavnost RS

Prelom in tisk: Littera picta, d.o.o., Ljubljana, november 2015

Naklada: 1000 izvodov

Zgodovinski časopis je evidentiran v naslednjih mednarodnih podatkovnih bazah: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskicasopis.si>
info@zgodovinskicasopis.si

BULLETIN OF THE HISTORICAL ASSOCIATION OF SLOVENIA (HAS)

International editorial Board: Tina Bahovec, PhD, (SI), Bojan Balkovec, PhD, (SI) (Technical Editor), Rajko Bratož, PhD, (SI), Ernst Bruckmüller, PhD, (AT), Liliana Ferrari, PhD, (IT), Ivo Goldstein, PhD, (HR), Žarko Lazarević, PhD, (SI), Dušan Mlacović, PhD, (SI) (Deputy Editor-in-Charge), Božo Repe, PhD, (SI), Franc Rozman, PhD, (SI), Janez Stergar (SI), Imre Szilágyi, PhD, (H), Peter Štih, PhD, (SI) (Editor-in-Charge), Marta Verginella, PhD, (SI), Peter Vodopivec, PhD, (SI), Marija Wakounig, PhD, (AT)

Reprints of articles, photographs, and graphic material are only allowed with explicit permission of the editorial office and must be cited as sources.

The editing of this issue was completed on October 15th 2015.

Translated by: Saša Mlacović (English, German)

Design: Vesna Vidmar

Headquarters and Mailing Address: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia, phone: +386 1 241-1200, e-mail: info@zgodovinskiasopis.si; <http://www.zgodovinskiasopis.si>

Annual Subscription Fee (for 2015): non-members and institutions 32 €, HAS members 24 €, retired HAS members 18 €, student HAS members 12 €.

Price: 16 € (VAT included).

Subscription Fee: foreign institutions 45 €, individual subscription 35 €, student subscription 25 €
Transaction Account Number: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2,
1520 Ljubljana LJBASI2X

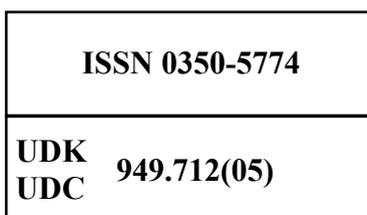
Co-Financed by: Slovenian Research Agency

Printed by: Littera picta, d.o.o., Ljubljana, November 2015

Print Run: 1000 copies

Historical Review is included in the following international databases: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskiasopis.si>
info@zgodovinskiasopis.si

KAZALO – CONTENTS

Razprave – Studies

- Matjaž **Bizjak**, Dipold IV. Katzensteinski v službi
Ludvika V. Brandenburškega266–288
Diepold IV. von Katzenstein im Dienst von Ludwig V. von Brandenburg
- Darja **Mihelič**, Po sledih evropskega denarja prve polovice
16. stoletja290–323
Tracing European Money from the First Half of the 16th Century
- Maria **Bidovec**, Boris **Golec**, Valvasor in Edmond Halley. K vprašanju
polihistorjevega članstva v angleški Kraljevi družbi (Royal Society)
in posledic prekinjenih stikov z njo324–335
Valvasor and Edmond Halley. On the Question of the Polymath's
Membership of the Royal Society and Consequences of
His Breaking Off Contact with it
- Primož **Kuret**, Pianistka Lucilla Tolomei Podgornik336–351
The Pianist Lucilla Tolomei Podgornik
- Irena **Avsenik Nabergoj**, Ivan Cankar in vélika vojna352–400
Ivan Cankar and the Great War
- Gašper **Mithans**, Anton Korošec in jugoslovanski konkordat402–424
Anton Korošec and the Yugoslav Concordat
- Žarko **Lazarevič**, Raznovrstnost, decentralizacija in ekonomska
suverenost v Jugoslaviji426–447
Diversity, Decentralisation and Economic Sovereignty in Yugoslavia
- Polona **Sitar**, Modernizacija pranja, potrošnja in gospodinjsko delo:
Vpliv nakupa pralnega stroja v individualnem gospodinjstvu na
uvajanje javnih pralnic v socialistični Sloveniji.....448–474
Laundry Mechanisation, Consumption and Housework:
The Impact of Purchase of Washing Machines in Individual
Households on Introduction of Public Wash Houses in Socialist Slovenia

Jubileji – Anniversaries

- Miroslav Stiplovšek osemdesetletnik (Dušan Nećak)476–478
Miroslav Stiplovšek - Octogenarian
- France Kresal osemdesetletnik (Stane Granda)479–481
France Kresal - Octogenarian

Ocene in poročila – Review and Reports

- Siegfried Haider (bearb.), Die Traditionsurkunden des Klosters Garsten.
Kritische Edition (Peter Štih).....484–486
- Vesna Miović, Mudrost na razmeđu: zgodbe iz vremena Dubrovačke
republike i Osmanskog carstva (Ignacij Voje)487–490
- Boris Golec, Zemljiški gospod Janez Vajkard Valvasor in njegov urbar
(Jernej Kotar)491–493
- Karin Almasy: Wie aus Marburgern “Slowenen” und “Deutsche” wurden.
Ein Beispiel zur beginnenden nationalen Differenzierung
in Zentraleuropa zwischen 1848 und 1861 (Marjan Kordaš).....494–497
- Božo Repe, S puško in knjigo : Narodnoosvobodilni boj slovenskega
naroda 1941-1945 (Bojan Balkovec)498–500
- Marija Čmak, Junaki neba. Zavezniški piloti med 2. svetovno vojno
v Sloveniji (Jože Maček).....501–502
- Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti
i umjetnosti LII/1, LII/2, 2014 (Jože Maček).....503–508
- * * *
- Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis510–513
Instructions for Authors
- Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 68, 2014.....515–518
Annual Content of Zgodovinski časopis –Historical Review 68, 2014

Razprave

Matjaž Bizjak

Dipold IV. Katzensteinski v službi Ludvika V. Brandenburškega

UDK 929 Kazenstein (436.6)«13»

BIZJAK Matjaž, dr., višji znanstveni sodelavec, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, matjaz@zrc-sazu.si

Dipold IV. Katzensteinski v službi Ludvika V. Brandenburškega

Zgodovinski časopis, Ljubljana 69/2015 (152), št. 3-4, str. 266–288, cit. 93

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (De., Sn., En.)

Članek odkriva v slovenskem zgodovinopisju praktično povsem neznano epizodo v življenju spodnještajerskega ministeriala, ki je sredi 14. stoletja preživel desetletje na pomembnih funkcijah v službi Ludvika V. Brandenburškega na Tirolskem in si ob tem pridobil obsežno zemljiško posest. Čeprav v nemško pišoči historiografiji njegova dejanja niso ostala neopazena, pa je ostala neprepoznana oz. napačno interpretirana njegova identiteta.

Ključne besede: Katzensteini, Tirolska, Ludvik Brandenburški, pozni srednji vek

Avtorski izvleček

UDC 929 Kazenstein (436.6)«13»

BIZJAK Matjaž, PhD, Research Fellow, Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Milko Kos Historical Institute, SI-1000, Ljubljana, Novi trg 2, matjaz@zrcsazu.si

Deipold VI of Katzenstein in the Service of Louis V of Brandenburg

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 69/2015 (152), No. 3-4, pp. 266–288, 93 notes

Language: Sn. (De., Sn., En.)

The paper reveals a practically thoroughly unknown episode in the life of a Lower Styrian ministerial who spent a decade holding important offices in the service of Louis V of Brandenburg in Tyrol in mid-14th century, thus acquiring an extensive estate. Even though his actions did not go unnoticed by the German-speaking historiography, his identity either remained unrecognised or was misinterpreted.

Key words: Katzenstein, Tyrol, Louis of Brandenburg, late Middle Ages

Author's Abstract

Prolog

Precej redko se medievistu ponudi priložnost na novo odkrivati usodo posameznika iz slovenskega prostora, ki je bil aktivno vpleten v tok zgodovinskih dogodkov, ki jim lahko pripišemo širši evropski pomen, zlasti kadar gre za delovanje izven domačega okolja in ustaljenih družbenih okvirov. Prav v takšnih okoliščinah se je znašel Dipold Katzensteinski, pripadnik celjske ministerialne rodbine iz Savinjske doline, ki je sredi 14. stoletja verjetno najrazburljivše desetletje svojega življenja prebil v spremstvu, v vojaški in uradniški službi bavarskega kneza Ludvika V. Wittelsbacha, mejnega grofa Brandenburškega in tirolskega grofa, v času, ko je ta v boju z Luksemburžani poskušal povrniti bavarski vojvodski rodbini izgubljene pozicije v okviru rimsko-nemškega cesarstva, poenotiti in okrepiti oblast na Bavarskem in predvsem utrditi položaj v novo pridobljenih wittelsbaških ozemljih v Brandenburški marki in na Tirolskem.

Izvor in začetki Katzensteinskih še niso razjasnjeni. Prve njihove zanesljive omembe, ki jih lahko povezujemo z gradom Katzenstein v Šaleški dolini, izvirajo iz sredine 13. stoletja. Po Ravnikarjevem mnenju so se tu naselili najpozneje do začetka tridesetih let. Grad je sicer stal vsaj že leta 1173, ko se po njem imenuje *Eberhardus de Chazenstein*, ki pa je najverjetneje pripadal neki drugi, prvotni rodbini Katzensteinskih. Ko se novi posestniki leta 1243 prvič pojavijo v pisnih virih, je grad upravljala že druga generacija – bratje Herman I., Dipold II. in Wolulin. Dipold I. je bil takrat – skupaj z enim od sinov – najverjetneje že pokopan v rodbinski grobnici v Gornjegrajskem samostanu.¹ Rodbina je pripadala krogu ptujskih ministerialov; grad Katzenstein je bil namreč ptujski alod. Viri druge polovice 13. stoletja so z omembami Katzensteinskih zelo skopi, v naslednji generaciji, ki stopi na prizorišče leta 1311, pa je prišlo do daljnosežnih sprememb. Dipold III., ki se je udeležil vojne s Čehi, se je začel navezovati na enega od vodilnih/vidnejših magnatov v regiji in resnega konkurenta Ptujskim v Savinjski dolini – Hermana Vovbrškega. Leta 1320 se je uvrščal v sam vrh seznama prič v vovbrških listinah.² Po smrti Vovbržana je kmalu prestopil v tabor njegovega naslednika na savinjskih posestih, Friderika Žovneškega, obenem pa sta skupaj z bratom Rudolfom I. še vedno ohranjala vazalske vezi do Ptujskih gospodov. Oportuno udinjanje dvema

¹ Zahn, *Urkundenbuch Steiermark* II, št. 427, str. 541; prim. Kos, *Vitez in grad*, str. 293.

² ARS, SI AS 1063, št. 6741 (1320–VII–27), regest v: Redik, *Regesten Steiermark*, št. 1223, str. 39; ARS, SI AS 1063, 1320–XI–13.

gospodoma je sčasoma postalo moteče, še posebej zaradi rivalstva Ptujskih in Žovneških na obravnavanem območju. Katzensteinski so bili primorani izbrati strani, pri tem pa se je rodbina razdelila; Wulfing, imenovan tudi Polan, s sinovi Wulfingom, Hermanom in Dipoldom V. je ostal zvest Ptujskim, brata Dipold III. in Rudolf I. pa sta dokončno prestopila v žovneški tabor. Leta 1334 se je Dipold odpovedal svojemu delu gradu Katzenstein v korist Ptujskih, štiri leta pozneje pa je skupaj s svojima sinovoma Dipoldom IV., imenovanim Kecel, in Friderikom obljubil zvesto službo Frideriku Žovneškemu.³ Dipold III. se odslej redno pojavlja v spremstvu Friderika Žovneškega, kot pričča v listinah na uglednem mestu takoj za Viljemom Svibenskim in Ortolfom Horneškim – vse do leta 1341, praktično do povzdiga Žovneških v grofovski stan. Potem se v virih za njim izgubijo sledi. Najbrž je kmalu zatem umrl, saj v celjskih listinah odslej najdemo le še njegovega brata Rudolfa, ki pa ni dosegal Dipoldovega ugleda. Predvsem pa so bila leta, ki so sledila, v znamenju njunih sinov oz. nečakov Dipolda IV. in Rudolfa II. Dipoldu je bila namenjena izjemna vojaška in uradniška kariera v službi bavarskega vojvode Ludvika V. Wittelsbacha, enega od ključnih akterjev evropske zgodovine svojega časa. Širši kontekst, s katerim moramo začeti (oz. vanj umestiti) pripoved o Dipoldu Katzensteinskem, so torej politične razmere v Rimsko-nemškem cesarstvu ob koncu prve polovice 14. stoletja.

Cesarstvu je tedaj vladal Ludvik IV. Wittelsbaški (1314–46), imenovan Bavarec. Na oblast je prišel po problematičnih t. i. dvojnih volitvah, ki so se odvijale bolj ali manj simultano na dveh lokacijah pred frankfurtskim mestnim obzidjem. Ludvika so volili: mainški in trierski nadškof, češki kralj (mladoletni Janez iz luksemburške dinastije), saško-lauenburški vojvoda in brandenburški mejni grof. Istočasno so Friderika Lepega Habsburškega izvolili za protikralja: kölnski nadškof, renski palatinski grof, opozicijski češki kralj Henrik Koroški (Tirolsko-Goriški) in saško-wittenberški vojvoda.⁴ V letih, ki so sledila, je Ludvik najprej premagal Friderika na bojnem polju (v bitki pri Mühldofu 1322), ga nekaj let držal v ujetništvu, potem pa se je podal na pohod v Rim, kjer se je dal leta 1328 s strani rimskega ljudstva izvoliti za cesarja in je tam postavil svojega protipapeža.

Po izločitvi Habsburžanov iz tekme za kraljevi prestol se je postopno začelo krepiti rivalstvo med Wittelsbachovci in Luksemburžani, kjer pa ni šlo le za primat v rimsko-nemškem cesarstvu, temveč se je konflikt za prestol prepletal z dinastično-teritorialnimi boji. Interesi obeh rodbin so bili usmerjeni praktično v ista žarišča. To nikakor ni bilo naključje, saj so dinastične rodbine na prestolu ali pa v boju zanj politične razmere na nivoju cesarstva izrabljale za širjenje rodbinskih teritorijev, po drugi strani pa so z aktivno rodbinsko politiko uravnavale trenja v cesarstvu. Ne da bi se poglobljali v podrobnosti posameznih primerov, na tem mestu zgolj podajamo pregled omenjenih prizorišč.⁵

³ Loserth, *Archiv Stubenberg*, št. 52, str. 80; Kos, *Celjska knjiga listin*, št. 179, str. 199–200.

⁴ Niederstätter, *Die Herrschaft Österreich*, str. 118.

⁵ Podrobneje o tem: Mentzel, *Die Wittelsbacher Hausmacherweiterungen*, str. 107 ss.

Mejna grofija Brandenburg je s smrtjo zadnjega predstavnika Askanijcev Waldemarja leta 1319 ostala brez legitimnega vladarja. Po nekajletnem brezvladju in razgrabljanju ozemlja s strani sosednjih knezov je Ludvik IV. leta 1323 podelil mejno grofijo v fevd svojemu, tedaj še mladoletnemu sinu Ludvikov V., odslej Brandenburškemu. Poteza je bila v prvi vrsti naperjena proti Luksemburžanom, ki bi z morebitno utrditvijo v Marki lahko dodobra okrepili svoj položaj v boju za krono.

Glavni Ludvikov politični cilj na domačih tleh je bila ponovna združitev Bavarske, ki je bila že od leta 1255 razdeljena med dve veji Wittelsbachovcev. Tudi tu so mu stali na poti Luksemburžani; spodnjebavarski vojvoda Henrik XIV. je bil namreč poročen s hčerjo češkega kralja Janeza, na katerega se je tudi politično naslanjal skoraj do svoje smrti 1339. Šele nekaj mesecev pred tem se je pod grožnjami brezupnega vojaškega spopada pomiril s cesarjem in zaročil svojega mladoletnega sina Janeza z Ludvikovo hčerko Ano. To je pomenilo, da je s Henrikovo smrtjo Ludvik avtomatično postal Janezov varuh ter prevzel upravo nad Spodnjo Bavarsko, ko pa je tudi slednji čez dobro leto umrl, je bila celotna dežela ponovno združena pod zgornjebavarsko linijo Wittelsbachov.⁶

Cesar je poskušal zaježiti luksemburške pridobitve tudi na Tirolskem in Koroškem, kjer je Henrik VI. Tirolsko-Goriški sicer prejel dovoljenje za dedovanje v ženski liniji, vendar pa je zaobšel določilo o cesarskem konsenzu, ko je svojo hčer Margareto poročil s trinajstletnim Luksemburžanom Janezom Henrikom. Po Henrikovi smrti 1335 je Ludvik poskušal prističi perutnice Luksemburžanom najprej zgolj s podelitvijo zapadlega državnega fevda – vojvodine Koroške Habsburžanom, vendar je pozneje (1341) izkoristil ponudbo tirolske dedinje Margarete in njenih deželanov; razvezal je njen zakon z Luksemburžanom, jo poročil s svojim sinom Ludvikom V. Brandenburškim in jima podelil Tirolsko v fevd.⁷

Z opisanimi dejanji je politika Ludvika IV. dosegla vrhunec. Z rodbinsko-teritorialnega vidika je izpolnil vse zastavljene cilje in tudi izgledi, da Wittelsbachi ostanejo vsaj še eno generacijo na nemškem prestolu, so bili dobri; moč luksemburške opozicije je bila na najnižji točki.⁸ Očitno pa je bila zadnja Ludvikova poteza leta 1341 na Tirolskem kaplja čez rob, ki je v cesarstvu ustvarila Wittelsbachom izredno nenaklonjeno klimo in še v času Ludvikovega življenja 1346 pripeljala do volitev za nemškega kralja, kjer je bil izbran Luksemburžan Karel IV. Ludvik IV. je umrl oktobra 1347, sredi vojne z Luksemburžani; usoda bavarske knežje rodbine je bila odslej v rokah njegovih sinov, v prvi vrsti najstarejšega Ludvika V. Brandenburškega.

Ludvik V. je stopil na čelo witelesbaške dinastije v izredno neugodnem času. Medtem ko je bila rimsko-nemška krona za rodbino že izgubljena, so bili boji s Karlom Luksemburškim za Tirolsko v polnem teku. Tudi v Brandenburški marki se je položaj z nastopom t. i. Lažnega Waldemarja poleti 1348 dodobra zaostрил. Oportunist, ki je izkoristil nezadovoljstvo nad tujimi (bavarskimi) oblastniki in ki ga je podpirala vsa protiwitelesbaška opozicija s političnimi aspiracijami na ozemlju

⁶ Spindler, *Handbuch der bayerischen Geschichte*, str. 185–187.

⁷ Widder, *Itinerar und Politik*, str. 91.

⁸ Češki kralj Janez se je marca 1339 podredil Ludvikov, sprejel od njega državne fevde in mu prisegel zvestobo kot cesarju, Spindler, *Handbuch der bayerischen Geschichte*, str. 186.

Marke, je do začetka leta 1350 netil upore in v polni meri zaposloval Ludvika in njegovo vojsko. Mejni grof se je bil ves ta čas prisiljen izmenično boriti na severu in jugu cesarstva. Po dokončni utrditvi oblasti in sklenitvi miru s Karlom IV. (februar 1350) ter posledično prejetjem Brandenburške marke v državni fevd, je Ludvik z dedno pogodbo v Luckauu na božič 1351 le-to prepustil mlajšima polbratoma Ludviku VI. Rimljanu in Otu V., zase pa si je pridržal vojvodino Zgornjo Bavarsko skupaj s Tirolsko, ki je predstavljala njeno idealno dopolnitev tako v teritorialnem kot tudi v političnem in gospodarskem oziru. V naslednjih letih je težišče svojega delovanja prenesel na jug. Posvetil se je utrjevanju oblasti na Tirolskem in obračunavanju z zadnjimi uporniki (1350–52), se pridružil goriškim grofom v vojni z oglejskim patriarhom v Furlaniji, aktivno sodeloval s Firencami in Benetkami v bojih proti Viscontijem (1353–54), navezoval stike z ogrskim kraljem (1352, 1356), predvsem pa se politično postopno zблиževal s Habsburžani, kar je slednjim v končni fazi (po poroki Ludvikovega sina Majnharda z Margareto Habsburško) prineslo oblast nad Tirolsko.⁹ Dipold IV. Katzensteinski je bil aktivna priča opisanemu dogajanju in je kot ne nepomemben člen Ludvikovega vojaško-upravnega stroja pustil svoj pečat na marsikaterem delčku omenjene zgodbe. Njegova, pravzaprav njen sklepni del, sledi opisan v naslednjih vrsticah.

Vstop Dipolda Katzensteinskega v službo Ludvika V.

Prvi vir, ki postavlja Dipolda Katzensteinskega v zvezo z Ludvikom V., datira v 9. maj 1347. Tega dne je Engelmar z Villandersa prejel 50 mark za bojnega konja, ki ga je priskrbel Dipoldu.¹⁰ Notica se najverjetneje nanaša na bitko pri gorskem prelazu Cimabanche, med Toblachom in Cortino d'Ampezzo, do katere je prišlo 7. maja, in kjer je Ludvikov oddelek petstotih konjenikov doživel uničujoč poraz v Karlovi zasedi, v kateri so sodelovale tudi enote oglejskega patriarha Bertranda.¹¹ Dipold je verjetno v bitki, v kateri je sodeloval na Ludvikovi strani, izgubil bojnega konja, ki mu ga je dva dneva zatem nadomestil Engelmar Villanders, tedanji tirolski deželni glavar,¹² na stroške mejnega grofa.

Na mestu je vprašanje, kako se je Dipold znašel v vojnem vrvežu nekaj sto kilometrov od rodnega Katzensteina. Pojavljanje najemniških vojakov s slovenskega prostora na bojiščih v severni Italiji in sosednji Tirolski v tem času nikakor ni nenavadno. Viri jih omenjajo od dvajsetih let 14. stoletja dalje, vendar navadno ne kot samostojne plačance, ki bi prostovoljno ponujali svoje usluge vojaškim poveljnikom.¹³ Običajno jih srečujemo v združenih oddelkih domačih dinastov, ki so se omenjenih vojn udeleževali kot poveljniki svojih oddelkov. V prej omenjeni

⁹ Povzeto po: Spindler, *Handbuch der bayerischen Geschichte*, str. 205–211; Haug, *Ludwigs V. des Brandenburgers Regierung*; Riezler, *Geschichte Baierns*, str. 3–56.

¹⁰ TLA, HS 129, pag. 116.

¹¹ Widder, *Itinerar und Politik*, str. 113.

¹² Pfeifer, *Engelmar von Vilanders*, str. 49.

¹³ Lazar, *Vitezi, najemniki in smodnik*, str. 50; Kos, *Skica o vojskovanju*, str. 114.

bitki je, denimo, poročevalec oglejske strani, patriarhov kancler, v Ludvikovih vrstah prepoznal mdr. prapora freisinškega škofa in goriškega grofa.¹⁴ Ni povsem nemogoče, je pa malo verjetno, da bi Dipold Katzensteinski sodeloval v katerem izmed teh dveh oddelkov. Bolj verjetna je druga možnost, ki se ponuja v kontekstu Ludvikovih bojov za Tirolsko. Iz narativnih virov namreč vemo, da se jih je udeležil tudi Ulrik I. Celjski, sin Dipoldovega seniorja. Ulrik naj bi se po sprejetem mnenju mudil na Tirolskem spomladi 1347 in sodeloval v bitki v bližini Bolzana.¹⁵ Ta se je odvijala proti koncu aprila in v njej je Ludvik porazil Karlove čete, ki so med vračanjem v smeri Trienta po neuspelem obleganju gradu Tirol plenile po deželi.¹⁶ Precej verjetno je torej Dipold Katzensteinski prišel na Tirolsko v sklopu Ulrikovega spremstva. Slednji je bil glede na svojo mladost – bilo mu je 15 ali 16 let – nedvomno obdan z zanesljivimi in v boju preizkušenimi možmi, kar bi Dipold, takrat star nekje med 30 in 40 leti, vsekakor utegnil biti, če pa sodimo glede na njegovo nadaljnjo življenjsko pot, mu ti lastnosti z gotovostjo lahko pripišemo. Ne bi bilo niti nemogoče, da bi Dipold Ulrika spremljal že pri obleganju Zadra kakšno leto pred tem,¹⁷ vendar o tem nimamo nobenih poročil v virih. Vsekakor je Dipold leta 1347 v zaenkrat nepojasnjenih okoliščinah stopil v službo Ludvika Brandenburškega in mu ostal zvest vse do svoje smrti 1358.

Posest Dipolda in Rudolfa na Tirolskem

V začetku svojega delovanja na Tirolskem je Dipold nedvomno opravljal vojaško službo. Iz leta 1347 sta se ohranili še dve zadolžnici na njegovo ime; med tema ena ponovno za nakup bojnega konja.¹⁸ Kmalu pa je za svojo zvesto in očitno uspešno službo začel prejemati posest in uradniške funkcije. Ludvik Brandenburški se je pri uveljavljanju svoje oblasti na Tirolskem naslanjal na zveste privržence tako iz vrst domačega kot tudi tujega (predvsem bavarskega) plemstva. Kot plačilo za zvesto vojaško službo jim je podeljeval in zastavljal posest, odvzeto od nasprotnikov, ki so se borili na luksemburški strani.¹⁹ Na podeljeno posest so se navezovale uradniške funkcije (oskrbniška, sodniška), s čimer je novi grof utrjeval oblast na osvojenih ozemljih. V ta sistem je bil kmalu vključen tudi Dipold, ki je pred jesenjo 1348 prejel v oskrbo gospostvo Kaldif, južno od Bolzana; 6. septembra mu je Ludvik k temu dodal še posestvo »Antrew«.²⁰ Kaldif je ostal v katzensteinskih – Dipoldovih in pozneje tudi Rudolfovih rokah (od začetka leta 1349 dalje nastopata brata praktično

¹⁴ Widder, *Itinerar und Politik*, str. 113.

¹⁵ Lazar, *Vitezi, najemniki in smodnik*, str. 126; Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, str. 41, 199.

¹⁶ Haug, *Ludwigs V. des Brandenburgers Regierung*, prvi del, str. 302; Widder, *Itinerar und Politik*, str. 110–111.

¹⁷ Lazar, *Vitezi, najemniki in smodnik*, str. 125; Kos, *Skica o vojskovanju*, str. 117; Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, str. 41.

¹⁸ TLA, HS 129, pag. 176.

¹⁹ Haug, *Ludwigs V. des Brandenburgers Regierung*, drugi del, str. 14.

²⁰ HHStA, HS B 129, fol. 26'.

v vseh nepremičninskih poslih skupaj) do konca leta 1360. Ludvik je bratoma za poplačilo dolgov za zvesto službo podaljšal zastavo leta 1353 in ponovno 1359, obakrat v višini 1500 mark pernerjev do izplačila dolga.²¹ Zastava je bila 1. 1. 1361 prekinjena in gospostvo izročeno v posest nekemu Schranpawmerju, ki je očitno Rudolfu poravnal zastavno vsoto.²²

Oktober 1348 je dobil Dipold od Ludvika v zastavo urad Steinach.²³ Gospostvo s strateško lego na brennerskem prelazu je prvotno pripadalo tirolski veji Aufensteinskih, vendar je po njenem izumrtju 1334 prešlo v last koroškega maršala Konrada III. Aufensteinskega, ta pa ga je že naslednje leto izgubil. Novi grof Janez Henrik Luksemburški mu je zaradi izdaje – predaje Koroške Habsburžanom – zaplenil vso tirolsko posest in jo oblikoval v deželno sodišče.²⁴ Ludvik Brandenburški je po prihodu na oblast (1342) Steinach zastavil svojemu, tedaj zvestemu pristašu Engelmarju z Villandersa, pet let zatem pa mu ga je zaradi izdaje odvzel²⁵ in jeseni 1348, kot rečeno, zastavil Dipoldu Katzensteinskemu. Že marca naslednjega leta sta skupaj z bratom Rudolfom za nov dolg v višini 1410 mark in 7 funtov pernerjev, ki je nastal v zvezi vojaško službo, prejela tamkajšnje deželno sodišče skupaj z vsem, kar so nekoč tam posedovali Aufensteinski. Zastava naj bi trajala do polnega izplačila dolga, kar naj bi bilo po predvidevanjih izpolnjeno v desetih letih.²⁶ Po izteku tega roka je Ludvik Rudolfu in sinovoma takrat že pokojnega Dipolda zastavo podaljšal, in sicer na račun novega dolga 1500 mark.²⁷ Zastavo je leta 1364 potrdil tudi avstrijski vojvoda Rudolf IV.,²⁸ 1367 pa še njegova brata Albreht in Leopold,²⁹ ki so med tem prevzeli oblast na Tirolskem. Gospostvo Steinach je ostalo v posesti rodbine do marca 1371, ko je briksenski škof Janez izplačal zastavno vsoto Dipoldovima sinovoma;³⁰ že dve leti pred tem sta mu Albreht in Leopold zastavila posestni kompleks za 2000 mark,³¹ a zgolj na pergamentu. Katzensteinerja sta posest lahko uživala do dejanske povrnitve dolga.

Gospostvo Haselburg pri Bolzanu je Ludvik V. podelil v fevd Rudolfu Katzensteinerju konec marca 1350,³² in sicer skupaj z vso posestjo, ki so jo tam pred tem imeli Greifensteinski. To je bila še ena od tirolskih plemiških rodbin, ki je zagrizeno nastopala proti oblasti Wittelsbachov do pomladi 1350, ko je njihov srditi odpor

²¹ HHStA, HS W 209, fol. 100'; HHStA, HS W 209, fol. 124'.

²² HHStA, HS W 209, fol. 124'.

²³ HHStA, HS B 129, fol. 26'.

²⁴ Pettenegg, *Die Herren von Aufenstein*, str. 65–67.

²⁵ Pettenegg, *Die Herren von Aufenstein*, str. 65–67; Pfeifer, *Engelmar von Villanders*, str. 43. Junija 1347 je Ludvik gospostvo celo podelil Frideriku in Konradu Aufensteinskima v zameno za obljubljeni vojaški pomoč, vendar sta omenjena že slaba dva meseca zatem prestopila na Karlovo stran, Haug, *Ludwigs V. des Brandenburgers Regierung*, prvi del, str. 304–305; Huber, *Vereinigung Tirols mit Österreich*, št. 107, str. 163.

²⁶ HHStA, HS B 129, fol. 26'–28'.

²⁷ HHStA, HS W 209, fol. 124'.

²⁸ DAB, O. A. 426.

²⁹ BayHStA, HU Brixen 57.

³⁰ Toniati-Zaccaria, *Die Urkunden des bischöflichen Archivs*, št. 136, 140.

³¹ BayHStA, HU Brixen 58.

³² Röggl, *Schloß Greifenstein*, str. 250–251.

dokončno strl Ludvikov glavar Konrad Teck. Odvzel jim je posest in jih izgnal iz dežele.³³ Gospostvo je kot najstarejši od Katzensteinerjev najverjetneje prejel v fevd Rudolf I., stric obravnavanih bratov.³⁴ Katzensteinski so ga imeli v posesti dobrih 8 let, potem pa ga je Rudolf II. po enoletnih pogajanjih odprodal Frideriku Greifensteinskemu, ki se je medtem očitno pomiril z mejnim grofom Ludvikom. Ta mu je gospostvo podelil junija 1357, potem ko je Friderik že marca dosegel dogovor s Katzensteinerjema o rešitvi zastave(!) za 600 funtov merancev.³⁵ Do dokončnega odkupa celotne greifensteinske posesti, ki je med drugim vključevala tudi hiši v Bolzanu in »St. Andre«, je prišlo maja 1358.³⁶

Deželsko sodišče Gries, ki sta ga Dipold in Rudolf aprila 1354 prejela v zastavo za 640 mark in 4 funte,³⁷ je v 14. stoletju sodilo med štiri ekonomsko najdonosnejše tirolske urade.³⁸ Obsegalo je širše območje Bolzana. Do leta 1347 je imel sodišče v zastavi že omenjeni Engelmar Villanders,³⁹ medtem ko nam razmere v vmesnem obdobju niso poznane. Kot kaže, sta Katzensteinerja sprva zasedala tudi funkcijo bolzanskega mestnega sodnika (*mit auserem und innerem gericht ze Bozen*), leta 1355 se v tej vlogi pojavlja neki Englein, medtem ko se Rudolf in Dipold omenjata le še kot sodnika v Griesu. Ta donosni urad sta imela v rokah vsaj do konca leta 1357.⁴⁰

Med uradi, ki jih je Dipold prejel v zastavo za svoje usluge Ludviku Brandenburškemu, se je znašel celo t. i. münchenski Breuamt – pivovarski urad.⁴¹

Poleg navedenih uradov je Dipold kot varuh upravljal tudi s posestjo mladoletnih Osvalda in Ciprijana z Villandersa. Njun oče Tägen je umrl pred februarjem 1346⁴² in ni povsem jasno, na kakšen način je Dipold postal varuh njegovih otrok, saj se je

³³ Haug, *Ludwigs V. des Brandenburgers Regierung*, drugi del, str. 19–20; Prepis listine ddo. 1. april 1350, s katero se brata Janez in Friderik Greifensteinska odpovedujeta gospostvoma Haselburg in Greifenstein in obljubljata odhod iz dežele v HHStA, HS B 128, fol. 30.

³⁴ Domneva temelji na ustaljeni praksi, v skladu s katero je bil nosilec fevdov vedno senior rodbine. Sicer so na Haselburgu dokumentirani vsi trije Katzensteini: oktobra 1350 je Dipold tam izvršil neki pravni posel (TLA, Urk. II 348), januarja 1351 se Ludvik V. obrača na Rudolfa I. (umrl je februarja 1352) kot nosilca fevda, ko iz mase gospostva izvzame 100 mark rente za jutrnjo Greifensteinerjevi vdovi (HHStA, HS B 129, fol. 63'), marca 1357 pa se Dipold in Rudolf II. skupaj pogajata Friderikom Greifensteinskim o pogojih vrnitve gospostva slednjemu (HHStA, AUR 1357–III–27).

³⁵ HHStA, AUR 1357–II–27; BayHStA, KBAA 1155, fol. 422'.

³⁶ TLA, P. 684. Katzensteini se omenjajo še v potrdilni listini, ki jo je Frideriku leta 1363 izstavil Ludvikov sin Majnhard (BayHStA, Graftschaft Tirol Urkunden 178).

³⁷ HHStA, HS W 209, fol. 103–103' = BayHStA, KBAA 1155, fol. 300'–301.

³⁸ Pfeifer, *Engelmar von Vilanders*, str. 41; prim. tudi Pfeifer, *Neuer Adel*, str. 4–5.

³⁹ Pfeifer, *Engelmar von Vilanders*, str. 41.

⁴⁰ Obermair, *Bozen Sud – Bolzano Nord* 1, str. 335, št. 677 = Koch, *Urkunden Ludwig des Brandenburgers*, str. 136; BayHStA, KBAA 1155, fol. 134.

⁴¹ Preinfalk-Bizjak, *Turjaška knjiga listin* I., št. 109, str. 169.

⁴² Haug, *Ludwigs V. des Brandenburgers Regierung*, prvi del, str. 290; HHStA, HS B 127, fol 52–53', 93'–95.

to zgodilo več kot leto pred njegovo prvo znano omembo na Tirolskem.⁴³ V zvezi s tem varuštvom je prišlo tudi do ženitne pogodbe, s katero so Ciprijanu za ženo dodelili Dipoldovo hčer Elizabeto. V sklop villanderških posesti je sodil urad Enn/Egna (danes Neumarkt) v neposredni bližini Caldiffa, ki so ga prepuščali v upravo Bertoldu z Gufidauna; ohranjeno je potrdilo o obračunu urbarialnih prihodkov in izdatkov za leto 1355, ki ga je Dipold opravil z Bertoldom.⁴⁴ Leta 1356 je Dipold z Elizabetinim zaženilom Villandersoma pomagal rešiti iz zastave deželnoknežji urad Runkelstein, ki ga je pozneje kot doto dobila v užitek Elizabeta,⁴⁵ v dokumentih pa se omenja tudi neki dvor (*gut*) v Klausnu pri Säbnu/Sabioni, ki ga je Dipold prodal v imenu Osvalda in Ciprijana.⁴⁶

Dipoldove funkcije na dvoru in diplomatska odposlanstva

Vojaški uspehi in zasluge so Dipoldu že kmalu odprli pot do vidnejših funkcij v Ludvikovi upravi na Tirolskem. Prvi indic, ki kaže na njegov visoki položaj in ugled v spremstvu brandenburškega mejnega grofa, datira v božični čas leta 1351. Takrat se je Dipold po nekajmesečnem poletno-jesenskem bivanju doma v Šaleški dolini in urejanju rodbinskih zadev pridružil Ludviku na Brandenburškem, kjer je prišlo do nasledstvenega dogovora med člani wittelsbaške dinastije, in kot pričra prisostvoval podpisu dedne rodbinske pogodbe med mejnim grofom Ludvikom in njegovimi brati. Pri pogodbi, ki je bila sklenjena v Luckau in je ena v nizu nasledstvenih dogovorov bavarske dinastije po smrti cesarja Ludvika IV. (po landsberški pogodbi 1349, ki je ponovno uvedla delitev Bavarske na Zgornjo in Spodnjo), je šlo za delitev teritorijev zgornjebavarske linije. Ludvik V. se je v zameno za samostojno vladavino v zgornjebavarski vojvodini, ki jo je pozneje združil s Tirolsko, v korist bratov Ludvika Rimljana in Ota odpovedal udeležbi pri oblasti v mejni grofiji Brandenburg.⁴⁷ Pričanje Dipolda Katzensteinerja pri tej pomembni pogodbi – dejansko gre za serijo listin s posameznimi določili dogovora, ki sta si jih vzajemno izstavila oba Ludvika, pri čemer je v petih Dipold izrecno naveden kot pričra⁴⁸ – vsekakor kaže na njegov vidni položaj v spremstvu Ludvika V.

⁴³ V enem od Ludvikovih registrov se je ohranil nekoliko skrajšan tekst potrditve Osvaldove listine, s katero je (s konsenzom sorodnikov, ki so navedeni kot pričre) postavil Dipolda za svojega varuha. Iz tega bolj ko ne registnega vpisa ni razvidno, kdaj je bila ta Osvaldova listina izstavljena. TLA, HS 59, fol. 76 in še krajše v: HHStA, HS W 209, fol. 114 (1356–XI–7). Na začetku (1346) se kot Osvaldovi in Ciprijanovi varuhi omenjajo njuna sorodnika Engelmar in Eckhard, imenovan Troesparg z Vilandersa, ter Bertold Rubeiner, HHStA, HS B 127, fol 52–53', 93'–95.

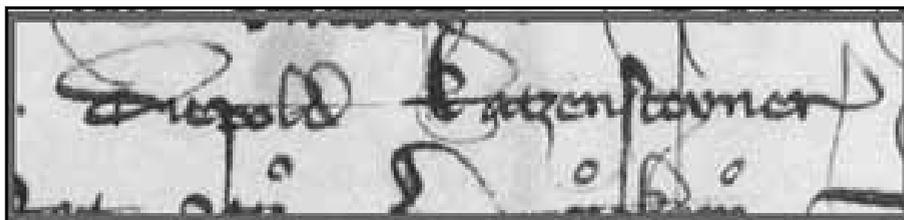
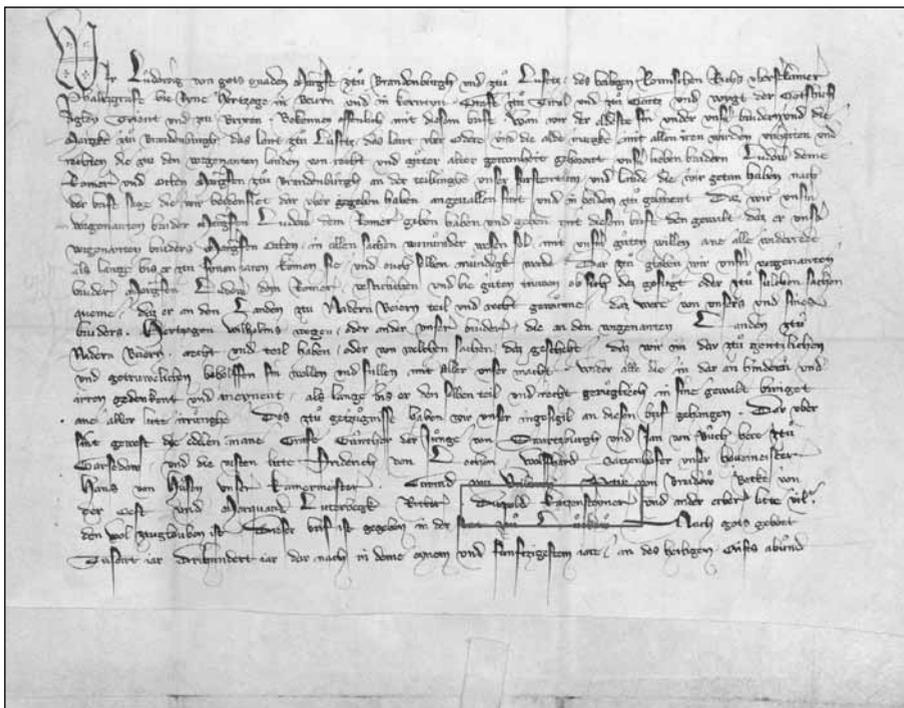
⁴⁴ TLA, Urk. II, 210 (1356–X–7).

⁴⁵ TLA, HS 59, fol. 57; Preinfalk-Bizjak, *Turjaška knjiga listin* I, št. 124, str. 184–185.

⁴⁶ TLA Urk. II, 397 (1355–IX–12); TLA Urk. II, 905/1 (1356–IV–7); TLA Urk. II, 905/2 (1358–VII–22).

⁴⁷ Spindler, *Handbuch der bayerischen Geschichte*, str. 200–201.

⁴⁸ BayHStA, KB Urk. 26279, 26278, 26277; BayHStA, Geheimes Archiv, Hausurkunden 280, 1961; Wittmann, *Monumenta Wittelsbacensia*, št. 328, 329, str. 416–420; Riedel, *Codex diplomaticus Brandenburgensis*, št. DCCCCLXI, DCCCCLXII, DCCCCLXIII, str. 338–342.

Slika 1. Ena od listin dedne pogodbe rodbine Wittelsbach, izstavljena s strani Ludvika Brandenburškega, v kateri je Dipold Katzensteiner naveden kot priča, BayHStA, Geheimes Archiv, Hausurkunden 1961 (1351–XII–24).

Dipoldovo vlogo in pomen na Ludvikovem dvoru na poseben način osvetljujejo diplomatska odposlanstva, ki jih je opravljal v prvi polovici petdesetih let. Ob koncu leta 1351, ravno v času omenjenih zgornjebavarskih nasledstvenih pogajanj, je florentinska republika zaprosila Ludvika V. za vojaško pomoč v vojni proti milanskim Viscontijem. Odposlanstvo na Tirolsko je vodil nihče drug kot slavni literat Giovanni Boccaccio, ki pa se z Ludvikom zaradi odsotnosti ni sestal. Mejni grof je na florentinske prošnje odgovoril šele na začetku marca 1352, in sicer je v Firence poslal Dipolda Katzensteinerja, kateremu je dal vsa pooblastila v pogajanjih o sklenitvi zaveznitva. Poverilno pismo, ki ga je Dipold odnesel v Firence, zelo nazorno kaže zaupanje, ki ga je užival pri svojem gospodu. V njem ga Ludvik označuje kot svojega familiarja in sekretarja, ki mu daje »plenum mandatum ac liberam potestatem« za sklenitev zaveznitva s Florentinci *»tam de numero hominorum cum galeis et barbute armato-*

rum, quam pro summa pecunie pro hiis exponenda«. ⁴⁹ Dipold se je vrnil na Tirolsko brez dogovora, saj za Florentince, kot so sporočali Ludviku v pismu z dne 27. marca, pogoji, ki jih je postavil Katzensteiner, niso bili sprejemljivi. ⁵⁰ Dejanski vzrok so bile previsoke Ludvikove denarne zahteve; Firence so se namreč istočasno pogajale tudi s Karlom IV. ⁵¹ Konec maja se je Dipold že odpravljal na novo diplomatsko misijo, tokrat na Ogrsko. Podrobnosti v zvezi s tem njegovim prvim ogrskim odposlanstvom niso poznane, ⁵² Ludvik pa ga je leta 1356 še enkrat poslal k ogrskemu kralju Ludviku Anžujškemu, tokrat s polnimi pooblastili za sklenitev zveze med njima in Albertom Habsburškim, naperjene proti Karlu IV. ⁵³ Medtem se je Dipold leta 1354 v Ludvikovi službi mudil še v Benetkah in Lombardiji; vsekakor v kontekstu vojskovanja in sklepanja zvez na območju severne Italije v tem času. ⁵⁴

Dipold se je uvrščal med Ludvikove dvorne svetnike. Kot tak se izrecno omenja vsaj trikrat, ⁵⁵ njegovo udejstvovanje v dvorni upravi pa dokazujejo številni zaznamki v registraturnih knjigah, kjer je naveden kot *commissor* (pooblastitelj) ali *so-commissor*. S temi zaznamki so bile v registrih opremljene listine, ki so jih v imenu deželnega kneza v njegovi odsotnosti izstavili deželni glavar oz. tudi drugi dvorni svetniki (v slednjem primeru običajno po dva ali trije skupaj). ⁵⁶ V ohranjenih Ludvikovih registrih se Dipold v letih 1348–56 kot *commissor* omenja okoli tridesetkrat, ⁵⁷ kar je nedvomno še en dokaz za njegovo nezanemarljivo vlogo v upravi Ludvikove Tirolske.

V času intenzivnega služenja na Tirolskem sta Dipold in Rudolf vendarle utegnila občasno ohranjati stike z domovino; očitno toliko, kolikor je bilo potrebno za vzdrževanje suverenosti na domačem gradu in ohranjanje dobrih odnosov s Celjskimi. V desetletju 1347–58 sta se na spodnjem Štajerskem dokumentirano mudila štirikrat. Leta 1351 so njuno prisotnost terjale urgentne razmere v Šaleški dolini. Trenja med Celjskimi in Ptujskimi v tem prostoru so tedaj dosegla vrhunec. Glavno torišče spopada je bil prav grad Katzenstein, kjer so se križali interesi obeh rodbin. Seveda se je to še najbolj tikalo članov razdvojene rodbine Katzensteinskih. Kot kaže, je v tem času na gradu dominirala veja ptujskih vazalov Wulfinga Polana. Dipold III., oče Dipolda IV. in Rudolfa II., se je namreč leta 1334 moral odpovedati svojemu delu gradu v korist Ptujskih, ⁵⁸ kmalu zatem pa je postal njegov brat Rudolf I. žovneški

⁴⁹ Hormayr, *Urkundenbuch*, št. LXX/2, str. CXXXIII; prim. Baum, *Margarete Maultasch*, str. 144.

⁵⁰ Hortis, Giovanni Boccacci, str. 279–280.

⁵¹ Widder, *Itinerar und Politik*, str. 147.

⁵² Znan je le podatek, da je Dipold 22. maja 1352 za to pot prejel 100 dukatov (BayHStA, KBAA 1155, fol. 14'); prim. Freyberg, *Beurkundete Geschichte*, str. 161.

⁵³ TLA, Cod. 59, fol. 66; Steinherz, *Die Beziehungen Ludwigs I.*, str. 245, pril. na str. 256–257.

⁵⁴ BayHStA, KBAA 1155, fol. 315'; Haug, *Ludwigs V. des Brandenburgers Regierung*, drugi del, str. 39.

⁵⁵ HHStA, HS W 209, fol. 101'; TLA, HS 109, fol. 6–7; BayHStA, KBAA 1155, fol. 165'–166.

⁵⁶ Hörmann, *Registerwesen*, str. 44, op. 208, str. 286–293.

⁵⁷ Na več mestih v kodeksih: BayHStA, KBAA 1180; BayHStA, KBAA 1155; TLA, HS 109; TLA, HS 59; HHStA, HS W 209.

⁵⁸ Loserth, *Archiv Stubenberg*, št. 52, str. 80; Kos, *Vitez in grad*, str. 294; Ravnikar, *Žovneško-ptujski odnosi*, str. 80.

kastelan na gradu v Laškem.⁵⁹ Njuna veja rodbine je bila očitno odrinjena z gradu, kar je bil morda tudi razlog, da je naslednja generacija iskala priložnosti na tujem. Spomladi ali pa že proti koncu zime 1351 so, kot kaže, Celjski izkoristili nasprotja med obema vejama in se s Ptujskimi spustili v fajdo za Katzenstein. Po mnenju Toneta Ravnikarja je bil to za Celjske eden od ključnih korakov pri zaokroževanju posesti v Šaleški dolini; desetletje pred tem so zaključili »prevzem« krških fevdov, proti koncu petdesetih let pa so rešili vsaj tako pomemben spor s Turnskimi.⁶⁰ O samem poteku spopada pravzaprav ne vemo nič, vsekakor pa lahko domnevamo, da sta bila v njem aktivno udeležena prekaljena tirolska borca Dipold in Rudolf. Vsekakor sta se v tem času dokumentirano mudila na Štajerskem. Med 20. marcem in 15. majem sta bila kot kreditorejmalca, poroka ali overovatelja vpletena v več finančnih poslov v krogu celjske klientele,⁶¹ 30. maja pa sta nedvomno prisostvovala sodni poravnavi med Friderikom Celjskim in Herdegenom Ptujskim glede omenjene fajde. Razsodba se je (v skladu z izidom spopada) glasila v prid celjski stranki; Ptujski so z izjemo t. i. Geyerjevega stolpa izgubili vse kactzensteinske posesti, s tem pa sta Dipold in Rudolf prišla v posest rodnega gradu, ki se mu je njun oče pred skoraj dvema desetletjema moral odpovedati.⁶² Rudolf se je na Katzensteinu mudil spet med aprilom in julijem 1353,⁶³ v času od oktobra 1355 do februarja 1356 pa sta se domov vrnila oba.⁶⁴

V tem času sta se brata začela navezovati tudi na Habsburžane. Aprila 1357 sta bila na Dunaju in takrat jima je vojvoda Albert II. za 8000 dukatov zastavil grad Strechau na Zgornjem Štajerskem,⁶⁵ ki sta ga sicer dve leti zatem proti odplačilu prepustila Frideriku Celjskemu.⁶⁶ Rudolf je na začetku šestdesetih let za nekaj časa verjetno stopil v habsburško službo. Morda se nanj nanaša vest, ki se tiče odposlanstva nadvojvode Rudolfa IV. septembra 1363 v Furlanijo.⁶⁷ Takrat je Rudolf na Dunaju posedoval tudi lastno hišo.⁶⁸

⁵⁹ Kos, *Vitez in grad*, str. 294.

⁶⁰ Ravnikar, *V primežu*, str. 247–249, 406.

⁶¹ ARS, SI AS 1063, št. 4112 (1351–III–20); SI AS 1063, št. 6258 (1351–V–12); SI AS 1063, št. 4113 (1351–V–12); SI AS 1063, št. 4114 (1351–V–15) (tiposkript CKSL; regesti v: Thomas, *Cillier Urkunden* III, št. 130–133, str. 362–363). (19. januarja je Rudolf še dokumentiran na gradu Tirol, HHStA, HS W 209, fol. 109).

⁶² Podrobno o tem Ravnikar, *Žovneško-ptujski odnosi*, str. 80.

⁶³ ARS, SI AS 1063, št. 6776 (1353–IV–17) (tiposkript CKSL); StLA, Urk. 2473^{b, c} (1353–V–4); ARS, SI AS 1063, št. 4136 (1353–VII–4) (tiposkript CKSL; regist v: Thomas, *Cillier Urkunden* III, št. 160, str. 369).

⁶⁴ ARS, SI AS 1063, št. 4591 (1355–X–18); SI AS 1063, št. 4146 (1355–XI–19); SI AS 1063, št. 4147 (1355–XI–21) (tiposkript CKSL; regesti v: Thomas, *Cillier Urkunden* IV, št. 173–175, str. 293–294); SI AS 1063, št. 6292 (1356–II–1) (tiposkript CKSL).

⁶⁵ HHStA, HS B 6, pag. 114.

⁶⁶ ARS, SI AS 1063, št. 4596 (1359–I–2) (tiposkript CKSL; regist v: Thomas, *Cillier Urkunden* III, št. 202, str. 300).

⁶⁷ Med Rudolfovimi ambasadorji se omenja »Volricus Cacistayner« (Zahn, *Austro-Friulana*, št. 165, str. 208). Domneva, da se za tem imenom skriva Rudolf II., temelji na dejstvu, da v rodbini Katzensteinerjev ni nobenega Ulrika in pa da se v dokumentu ob njem omenja Hans Šteberški (»Jancili de Steybercz«), ki ga ob Rudolfu II. srečamo še v dveh, približno leto mlajših listinah (Preinfalk-Bizjak, *Turjaška knjiga listin* I, št. 147, 148).

⁶⁸ Preinfalk-Bizjak, *Turjaška knjiga listin* I, št. 136, 137, str. 197–199. O odnosu s Habsburžani prim. tudi Ravnikar, *Žovneško-Ptujski odnosi*, str. 81.

Dobro desetletje po prihodu na Tirolsko se je Dipoldova življenjska pot končala. Zadnjič se omenja živ 11. januarja 1358, ko je prodal svoj del neke hiše z vinogradom v Neumarktu,⁶⁹ v poravnavi sporov z Greifensteini 17. aprila pa je že naveden kot mrtev.⁷⁰ Vzrok njegove smrti ni znan, umrl je star nekje med 40 in 50 let. Po Dipoldovi smrti se je tudi Rudolfova dejavnost na Tirolskem omejila na najnujnejše posle v zvezi s tamkajšnjo posestjo in njenim upravljanjem. Pravzaprav je bila njegova dejavnost usmerjena v postopen umik iz dežele. Od poletja 1358 se je težišče njegovega delovanja opazno preneslo domov na Štajersko. Decembra naslednjega leta je z Ludvikom Brandenburškim obračunal vse še preostale terjatve, ki so znesle skupaj 3000 mark pernerjev meranskega denarja, in ki mu jih je mejni grof nakazal na že obstoječi zastavi uradov Kaldif in Steinach.⁷¹ 1. januarja 1361 je bil odplačan dolg za Kaldif,⁷² zadeve v zvezi z deželskim sodiščem Steinach pa so bile dokončno rešene šele leta 1371, ko ga je od Rudolfa odkupil briksenski škof.⁷³ Medtem je Rudolf, ki je posle vodil tudi v imenu svojih nečakov Dipolda VI. in Rudolfa III., poravnal posestni spor z izgnanimi, a medtem že rehabilitiranimi Greifensteini, in jim odprodal gospostvo Haselburg z vso pripadajočo, nekdanj vzeto jim posestjo.⁷⁴ S tem je bila katzensteinska tirolska epizoda končana. Dipoldova sinova v gorati deželi, ki je medtem postala habsburška, nista iskala priložnosti. Edini razlog, ki bi lahko še nekaj časa preprečeval popolno prekinitvev rodbinskih vezi s Tirolsko, je prenehal obstajati s smrtjo Dipoldove hčerke Elizabete (pred letom 1374⁷⁵), žene Ciprijana z Villandersa; morebitnih otrok iz tega zakona v virih zaenkrat nismo zasledili.⁷⁶

Problem katzensteinskih bratov v historiografiji

Dipold in Rudolf Katzensteinska nikakor nista ostala neopažena v kontekstu Ludvikovega udejstvovanja na Tirolskem. Navajajo ju tako bavarski kot tirolski pisci, ki so se s to temo ukvarjali od prve polovice 19. stoletja dalje. Če je bila dosedanja historiografija razmeroma uspešna pri ugotavljanju izrednega pomena, ki sta ga brata, še posebej Dipold, imela v krogu Ludvikove klientele, pa nasprotno ni imela uspeha pri njuni identifikaciji. Vedno ju je obravnavala kot pripadnika plemiške rodbine, ki naj bi izvirala bodisi iz Bavarske bodisi iz Tirolske, za kar

⁶⁹ HHStA, HS W 209, fol. 6.

⁷⁰ Preinfalk-Bizjak, *Turjaška knjiga listin* I, št. 114.

⁷¹ HHStA, HS W 209, fol. 124', št. 798.

⁷² HHStA, HS W 209, fol. 124', št. 799.

⁷³ DAB, OA, listina št. 426 (1364–IV–9); BayHStA, HU Brixen 57 (1367–VII–18), HU 58 (1369–VI–16); Toniati-Zaccaria, *Die Urkunden des bischöflichen Archivs*, št. 136 (1371–III–12), št. 140 (1371–V–31).

⁷⁴ TLA, P 684 (1358–V–16); BayHStA, Grafschaft Tirol Urkunden 178 (1363–I–11).

⁷⁵ Torggler, *Besitzergeschichte des Burg Runkelstein*, str. 221–222. Torggler sicer na podlagi posrednih dokazov sklepa, da je bil Ciprijan že leta 1346 drugič poročen s Katarino Tobhan, vendar takšnemu naziranju odločno nasprotujejo ohranjeni originalni viri, prim. zgoraj, op. 45.

⁷⁶ Ciprijanova Listina o poravnavi z Bertoldom z Gufidauna z dne 7. februarja 1367, v kateri se Elizabeta zadnjič omenja v virih, govori le zelo nedoločno o »vseh njenih dedičih«, TLA, Urk. II. 980-2.

pa ni zmogla navesti prepričljivih dokazov. Vzrok za te zmote tiči v dejstvu, da je Katzenstein na nemškem govornem območju dokaj pogosto ime za grad, zaradi česar ni presenetljivo, da sta gradova s takim imenom obstajala tako na Tirolskem kot tudi na Bavarskem.

Grad Katzenstein na Južnem Tirolskem, s katerim so Dipolda in Rudolfa povezovali nekateri tirolski zgodovinarji, stoji nad Sinichom v neposredni bližini Merana. Na tem mestu je že v 13. stoletju stal stolp, ki je bil sedež goriško-tirolske ministerialne rodbine Katzenstein. Zgolj kot priče v goriško-tirolskih listinah se sredi 13. stoletja omenjata Koncij (*Concius*) in Konrad, v devetdesetih letih pa še Koncelin (*Concelinus*).⁷⁷ V prvi polovici 14. stoletja se sledi za to rodbino izgubijo, gradu pa na podlagi znanih virov ni mogoče povezati z Rudolfom in Dipoldom. Literatura, ki takšno povezavo zagovarja, se opira zgolj na identično rodbinsko ime.⁷⁸ Nasprotno pa obstaja dokaz, da je v času, ko sta bila Rudolf in Dipold aktivna na Tirolskem, na stolpu Katzenstein rezidirala neka druga rodbina z istim imenom (morda istovetna z zgoraj omenjeno); leta 1353 je namreč Ludvik Brandenburški omenjeni stolp podelil Otonu, sinu pokojnega Kristjana *von Kaczenstein*.⁷⁹

Na drugi strani nekateri pisci uvrščajo omenjena brata med bavarsko plemstvo. Tako npr. že Freyberg v prvi polovici 19. stoletja,⁸⁰ nagibanje k takemu mnenju, čeprav ne eksplicitno izraženo, pa je mogoče zaznati tudi v še danes temeljni Haugovi razpravi o vladavini Ludvika Brandenburškega na Tirolskem.⁸¹ Sicer se nobeden od teh ne spušča v podrobno identifikacijo rodbine ali njenega izvirnega gradu, bi se pa te domneve utegnile nanašati na grad Katzenstein pri Dischingenu, danes v zvezni deželi Baden-Württemberg, neposredno na meji z Bavarsko, v 14. stoletju pa v sklopu zgornjebavarske vojvodine. Tedaj je imela grad v posesti stranska veja rodbine Hürnheim, ki je prevzela imenovanje po Katzensteinu, vendar Dipolda in Rudolfa ni mogoče umestiti v njihovo genealogijo.⁸²

V slovenski historiografiji je prve indice, ki so namigovali na povezavo šaleških Katzensteinov s Tirolsko, objavil Franc Komatar v svojih regestih iz turjaškega grajskega arhiva leta 1906.⁸³ Podatki, ki kažejo sorodstvene in poslovne vezi z južnotirolskima plemiškima rodbinama Villanders in Greifenstein ter navezanost na mejnega grofa Ludvika Brandenburškega, dolgo časa niso vzbujali prevelike pozornosti. Pravzaprav je bil v literaturi upoštevan le eden izmed dokumentov, ki

⁷⁷ Wiesflecker, *Regesten Görz-Tirol* I, št. 654, 659, 664, 830¹ (str. 172–175, 229); II, št. 854, str. 219; Bitschnau, *Burg und Adel*, str. 290.

⁷⁸ Npr. Röggl, *Das Schloß Greifenstein*, str. 192. Takšno razlago povzemajo tudi nekatera poljubna dela, npr. Weber, *Das Land Tirol*, str. 406; Caminiti, *Führer zur Besichtigung der Burgen*, str. 187.

⁷⁹ HHStA, HS W 209, fol. 6'.

⁸⁰ Freyberg, *Beurkundete Geschichte*, str. 154.

⁸¹ Ko npr. piše o Dipoldu in Rudolfu v kontekstu Ludvikove pritegnitve bavarskega plemstva k upravi na Tirolskem (Haug, *Ludwigs V. des Brandenburgers Regierung*, drugi del, str. 14), ali pa v kontekstu udeležbe bavarskih plemičev pri Ludvikovem vojaškem pohodu v Furlanijo 1353 (prav tam, str. 37).

⁸² Bauer, *Versuch einer urkundlichen Geschichte*, str. 155.

⁸³ Komatar, *Schloßarchiv Auersperg* (MMK 19), št. 115, str. 182; št. 124, str. 186.

Slika 2. Lokacija nekdanjega gradu Katzenstein s cerkvijo sv. Florjana, foto M. B.; desno ostanki gradu, ki so jih odkrila arheološka izkopavanja, foto Tone Ravnikar; fototeka Muzeja Velenje.

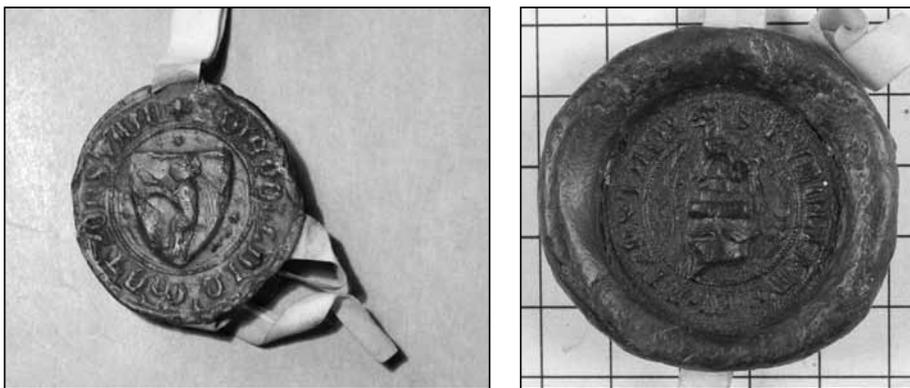
razkriva, da je bil Ciprijan Villanders zet Dipolda Katzensteinerja. Tolmačen je bil v duhu dokazovanja pomena in vpliva, ki ga je rodbina izkazovala s poročanjem prek deželnih meja.⁸⁴

Šele ponovna obravnava turjaškega listinskega arhiva – Katzensteini so bili namreč sorodstveno povezani tudi s Turjaškimi, zaradi česar je danes del njihovega arhiva med turjaškimi listinami – v kontekstu priprave nove edicije, je privedla do novih spoznanj.⁸⁵ Poglobljen študij omenjenega listinskega gradiva skupaj s širše usmerjeno arhivsko raziskavo, ki je razkrila pogosto pojavljanje Dipolda Katzensteinerja v registraturnih zaznamkih registrov Ludvika Brandenburškega,⁸⁶ je nakazal, da so vezi Katzensteinskih s Tirolsko precej globlje, kot se je sprva dozdevalo. Z vključitvijo tudi vseh listinskih virov v relevantnih arhivih je bila dokončno potrjena identiteta Rudolfa in Dipolda, ki sta se v letih 1347–58 pojavljala na Tirolskem oz. v službi ali spremstvu tirolskega deželnega kneza. Grbovne podobe na pečatih listin, ki sta jih brata izstavila na Tirolskem, ne puščajo nobenih dvomov, da sta pripadala rodbini z gradu Katzenstein v Šaleški dolini. Katzensteini so uporabljali t. i. govorečo grbovno podobo. Na ščitu je bila upodobljena vzpenjajoča se, na zadnjih nogah stoječa mačka (*katze*) s sprednjimi šapami molečimi naprej. Celotna

⁸⁴ Prim. Ravnikar, *V primežu*, str. 436.

⁸⁵ Preinfalk-Bizjak, *Turjaška knjiga listin I*.

⁸⁶ Ludvikovi registri se danes nahajajo v hrabi HHStA (HS R 55, B 126, B 127, B 128, B 129, W 210), BayHStA (KAA Cod. 1155/2, KAA Cod. 1155/3, KAA Cod. 1180, KAA Cod. 4841) in TLA (Cod. 20, Cod. 129).

Slika 3. Pečata bratov Dipolda IV. (levo) in Rudolfa II. (desno) s Katzensteina.

Napisa: [S · DJ]IEPOLLDI · D · CHATZCENSTAIN; S · RVDOLFI · DE · CHATZNSTAIN. Pečata visita na listinah: ARS 1063, št. 4146 (1355–XI–19) in št. 4174 (1359–IV–24); identična odtisa tudi na listinah v TLA, Urk. II 910 (1356–X–7) in Urk. P 684 (1358–V–16).

grbovna podoba je vključevala še šlem s šlemnim pregrinjalom in šlemno okrasje v obliki dveh ali treh kamnitih stopnic (*stein*), na katerih je sedela ali pa se po njih vzpenjala mačka. Takšen celotni grb je upodobljen na nagrobni plošči Rudolfa I.,⁸⁷ medtem ko so posamezni člani rodbine v svoje pečate prevzeli posamezne sestavne dele: Dipold ščit z mačko,⁸⁸ Rudolf pa šlem s šlemnim okrasjem (sedečo mačko na kamnitih stopnicah).⁸⁹

V zvezi s Katzensteinskimi na Tirolskem vseeno ostaja še en nerešen problem. Čeprav je identifikacija Dipolda IV. in Rudolfa II. na podlagi listin in pečatov nesporna in je kronologija njunega udejstvovanja pod Ludvikom V. v letih 1347–58 bolj ali manj znana, pa obstaja neki vir, ki ga v ta kontekst le težka umestimo. Na južni steni briksenske stolnice je danes vzdana nagrobna plošča Rudolfa Katzensteinerja. V stari cerkvi je pokrivala njegov grob, ki je ležal v stranski kapeli sv. Kristoforja, prav tako na južni strani.⁹⁰ Resch ga je v svojem opisu stare briksenske stolnice označil kot: »*epitaphium authenticum Rudolphi de Kazenstain, in cuius insignibus catus super selam, scala super galeam clausam, in summitate tamen paululum apertam, inferius est scutum, in quo iterum catus cernitur.*« Na podlagi tega nedvoumnega opisa in kot je razvidno tudi iz samega nagrobnika, gre nedvomno za grb šaleških Katzensteinov, problem pa tiči v napisu; ta namreč sporoča, da je omenjeni Rudolf umrl leta 1352! To nikakor ne more biti Rudolf II., ki je živel vsaj še leta 1369 (kot mrtev se omenja 12. marca 1371)⁹¹ in se vsa leta med tem redno pojavlja v listinah.

⁸⁷ Danes vzdan na severni steni škofjske cerkve v Briksnu.

⁸⁸ ARS, SIAS 1063, št. 4146 (1355–XI–19); SIAS 1063, št. 4147 (1355–XI–21) (tiposkript CKSL; regesta v: Thomas, *Cillier Urkunden* III, št. 174–175, str. 294); TLA, Urk. II 910, 1356; BayHStA, KB Urk. 29656, 1356.

⁸⁹ ARS, SIAS 1063, št. 4595 (1358–VII–28); SIAS 1063, št. 4174 (1359–IV–24) (tiposkript CKSL; regesta v: Thomas, *Cillier Urkunden* IV, št. 196, 208, str. 299–301); SIAS 1063, št. 6336 (1359–VI–28); SIAS 1063, št. 4190 (1361–VII–13/20) (tiposkript CKSL); TLA, Urk. P 684, 1358–V–16.

⁹⁰ Resch, *Documenta veteris ecclesiae*, str. 4.

⁹¹ StAB, Urkunden Brixen 1783, objava v: Toniati-Zaccaria, *Die Urkunden des bischöflichen Archivs*, št. 136.

Nagrobnik lahko pripada le njegovemu stricu Rudolfu I. Zaenkrat sicer ne poznamo kakšnih prepričljivih indicev, ki bi ga povezovali s Tirolsko, določene okoliščine pa je vseeno mogoče interpretirati v tem kontekstu. Že Dušan Kos je na podlagi spodnještajerskega gradiva zaznal sodelovanje Rudolfa I. in njegovih nečakov na poslovnem in vojaškem področju nekako od leta 1351 dalje.⁹² Tako ni nemogoče, da so na Tirolsko – v spremstvu Ulrika Celjskega – prišli vsi trije skupaj. Takšni razlagi v prid govori še eno dejstvo; marca 1350 je namreč Ludvik V. podelil Rudolfu Katzensteinerju za preteklo in prihodnje zvesto in hvaležno služenje v fevd grad Haselburg. Fevdno pravo je narekovalo podelitev fevda vedno najstarejšemu članu rodbine oz. rodbinske veje. V skladu s tem se zdi možnost, da je fevd prejel Dipoldov stric, ne pa njegov mlajši brat, verjetnejša.⁹³ Rudolf I. je očitno zadnjih nekaj let svojega življenja preživel na Južnem Tirolskem in tam tudi našel svoje zadnje počivališče.

Slika 4. Nagrobna plošča Rudolfa I. Katzensteinerja, vzdana na južni steni stolnice v Briksnu, napis: DNS · RVDOLFUS · DE · CHATZENSTAIN · OBIIT · ANNO · D(OMI)NI · M · CCC · LII · P(RO)XIMA · DIE · LVNE · ANTE · CARNIS · BREVIVM · IX · KALENDE · MARCII. Foto M. B.

⁹² Kos, *Vitez in grad*, str. 294.

⁹³ Pozneje sta brata fevdne podelitve prejela skupaj, HHStA, HS W 209, fol. 4.

Itinerar Dipolda Katzensteinerja 1347–1458

- 1347** maj, 9. — grad Tirol (TLA, HS 129, pag. 116)
oktober, 15. — Sterzing (TLA, HS 129, pag. 176)
- 1348** julij, 20. (ca.) — Innsbruck (BayHStA, KBAA 1180, fol. 53)
avgust, 22. — Rattenberg (BayHStA, KBAA 1180, fol. 85')
september, 6. — Nürnberg (HHStA, HS B 129, fol. 26')
oktober, 3. — Bolzano (TLA, Urk. I, 3418; HHStA, HS B 129, fol. 24)
oktober, 28. — Bolzano (HHStA, HS B 129, fol. 26')
- 1349** marec, 3. — Bolzano (HHStA, HS B 129, fol. 26'–28)
- 1350** ? — Bolzano (HHStA, HS W 210, fol. 4)
oktober, 31. — Bolzano (TLA, Urk. II, 348)
- 1351** marec, 20. — (Celje) (ARS, SIAS 1063, št. 4112; reg. v Thomas, Cillier Urkunden III, št. 130)
maj, 12. — (Celje) (ARS, SIAS 1063, št. 4113; reg. v Thomas, Cillier Urkunden III, št. 131 in SI AS 1063, št. 6258)
maj, 15. — (Celje) (ARS, SIAS 1063, št. 4114; reg. v Thomas, Cillier Urkunden III, št. 132)
maj, 30. — Maribor (ARS, SI AS 1063, št. 4583; reg. v Thomas, Cillier Urkunden III, št. 135)
december, 24. — Luckau (BayHStA, Kurb. Urkunden 26279, 26278, 26277; BayHStA, Geheimes Archiv, Hausurkunden 280, 1961; Quellen und Erörterungen zur bayerische Geschichte 6, št. 328, 329; Codex diplomaticus Brandenburgensis II/2, št. DCCCCLXI, DCCCCLXII, DCCCCLXIII.)
- 1352** februar, 24. — Brixen (HHStA, HS B 129, fol. 77)
marec, 5. — Bolzano (TLA, HS 20, fol. 54b; obj. v: Hormayr, Werke II, str. CXXXIII; reg. v: Hörmann, str. 356, št. 7)
ok. 10. mar. — Firence (Baum, Margarete, str. 144)
nov., 29. — Bolzano (Haug, 2. del. str. 37)
nov., 29.–30. — Klausen (Haug, 2. del. str. 37)
december, 5. — Lienz (Haug, 2. del. str. 37)
december, 9. — Bled (Haug, 2. del. str. 37)
dec., 19.–20. — Gorica (Haug, 2. del. str. 37)
- 1353** januar, 4. — Bruneck (Haug, 2. del. str. 37)
januar, 6. — Arnoldstein (Haug, 2. del. str. 37)

- januar, 9. — Greiffenburg (Haug, 2. del. str. 37)
 januar, 11. — Bruneck (Haug, 2. del. str. 37)
 januar, 12. — Brixen (Haug, 2. del. str. 37)
 januar, 28. — Bolzano (Haug, 2. del. str. 37)
 marec, 17. — Dunaj (HHStA, HS W 209, fol. 99²–100 =
 BayHStA, KBAA 1180, fol. 233–233²)
 marec, 16. — Dunaj (BayHStA, KBAA 1155, fol. 233)
 april, 15. — Bolzano (BayHStA, KBAA 1155, fol. 242)
- 1354**
- januar, 14. — Bolzano (BayHStA, KBAA 1155, fol. 165²–166)
 februar, 27. — Bolzano (HHStA, HS W 209, fol. 101²)
 marec, 10. — Bolzano (BayHStA, KBAA 1155, fol. 314)
 april, 23. — Sterzing (HHStA, HS W 209, fol. 103–103² =
 BayHStA, KBAA 1155, fol. 300²–301)
 april, 25. — Meran (HHStA, HS W 209, fol. 103², 104 =
 BayHStA, KBAA 1155, fol. 315–315²)
 junij, 7. — München (BayHStA, KBAA, 1155, fol. 297–297²)
 oktober, 29. — Trident (TLA, HS 59, fol. 70)
 november, 21. — Innsbruck (TLA, HS 109, fol. 83²)
 november, 25. — (Tirolska) (TLA, Urk. I, 4195)
 december, 5. — Innsbruck (TLA, HS 59, fol. 100)
- 1355**
- januar, 20. — grad Tirol (TLA, HS 109, fol. 61)
 februar, 2. — grad Tirol (Obermair, Bozen Süd, št. 665, str. 330)
 februar, 23. — grad Tirol (TLA, HS 59, fol. 97)
 marec, 1. — grad Tirol (TLA, HS 109, fol. 31a–31a²)
 april, 11. — grad Tirol (HHStA, HS W 209, fol. 106² = TLA,
 HS 59, fol. 90)
 maj, 9. — grad Tirol (TLA, HS 109, fol. 14)
 september, 12. — Klausen (TLA, Urk. II, 397)
 sept./okt. — Hall (TLA, HS 59, fol. 102²–103)
 oktober, 18. — Ptuj (ARS, SIAS 1063, št. 4591; reg. v Thomas,
 Cillier Urkunden IV, št. 173)
 november, 19. — (Spodnja Štajerska) (ARS, SIAS 1063, št. 4146;
 reg. v Thomas, Cillier Urkunden IV, št. 174)
 november, 21. — (Spodnja Štajerska) (ARS, SIAS 1063, št. 4147;
 reg. v Thomas, Cillier Urkunden IV, št. 175)
- 1356**
- februar, 1. — (Spodnja Štajerska) (ARS, SIAS 1063, št. 6292)
 februar, 14. — Bolzano (TLA, HS 59, fol. 55)
 februar, 20. — grad Tirol (TLA, HS 59, fol. 57)
 april, 3. — Dunaj (TLA, HS 59, fol. 66)
 april, 4. — Dunaj (TLA, HS 59, fol. 66; obj. v: Steinherz,
 Die Beziehungen, str. 256–257)

- april, 6. — Dunaj (BayHStA, KB Urk. 29656)
 september, 7. — (Tirolska) (TLA, HS 109, fol. 8)
 oktober, 7. — (Tirolska) (TLA, Urk. II, 910)
 oktober, 13. — Hall (HHStA, HS W 209, fol. 114)
 oktober, 29. — grad Tirol (HHStA, HS W 209, fol. 114)
 november, 7. — grad Tirol (TLA, HS 59, fol. 76)
 november, 10. — grad Tirol (TLA, HS 59, fol. 76')
 november, 30. — (grad Tirol) (HHStA, HS W 209, fol. 70'–71)
- 1357** marec, 1. — Bolzano (Oberbayerisches Archiv 1847 (8), str. 136–137; Obermair, Bozen Süd, št. 677, str. 335)
 marec, 27. — (Tirolska) (HHStA, AUR, sub dato)
 april, 19. — Dunaj (HHStA, HS B 6, pag. 114)
 april, 22. — Dunaj (ARS, SI AS 1063, št. 6303)
 oktober, 14. — Bolzano (HHStA, HS W 209, fol. 4)
- 1358** januar, 11. — Bolzano (HHStA, HS W 209, fol. 6)

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS), Ljubljana

AS 1063, Zbirka listin (ZL).

Bayerisches Hauptstaatsarchiv (BayHStA), München

Geheimes Archiv, Hausurkunden

Grafschaft Tirol Urkunden

Hochstift Urkunden (HU) Brixen

Kurbayerische Urkunden (KB Urk.)

Kurbayern Äußeres Archiv (KAA), Cod. 1155, 1180, 4841

Diözesanarchiv Brixen / Archivio Diocesano di Bressanone (DAB)

Oberes Archiv (OA), Urkunden

Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Dunaj

Allgemeine Urkundenreihe

Handschriftenreihe (HS): B 6, B 126, B 127, B 128, B 129, R 55, W 209, W 210

Staatsarchiv Bozen / Archivio di Stato Bolzano (StAB)

Bischöfliches Archiv Brixen / Principato vescovile di Bressanone, Urkunden

Tiroler Landesarchiv (TLA), Innsbruck

Urkundenreihen I, II

Parteibriefe (P)

Handschriften (HS) 20, 59, 129

Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU, Ljubljana

Božo Otorepec, Centralna kartoteka srednjeveških listin za Slovenijo 1246–1500 (CKSL)

Rokopisna zapuščina Milka Kosa.

Objavljeni viri

- Hormayr, Joseph von, ed. *Urkundenbuch. Sämmtliche Werke* 2. Stuttgart – Tübingen: I. G. Cotta'sche Buchhandlung, 1821.
- Koch, Mathias, ed. *Urkunden Ludwig des Brandenburgers. Oberbayerisches Archiv für veterländische Geschichte* 8 (1846–1847), str. 136–142.
- Komatar, Franz, ed. *Das Schloßarchiv in Auersperg. Mitteilungen des Musealvereines für Krain* 19 (1906), str. 37–58, 99–140.
- Kos, Dušan, ed. *Celjska knjiga listin I. Listine svobodnih gospodov Žovneških do leta 1341*. Ljubljana – Celje: Založba ZRC, Muzej novejšje zgodovine Celje, 1996.
- Loserth, Joh[ann], ed. *Das Archiv des Hauses Stubenberg. Veröffentlichungen der Historischen Landes-Kommission für Steiermark* 22. Graz: Historische Landes-Kommission, 1906.
- Obermair, Hannes, ed. *Bozen Sud – Bolzano Nord. Schriftlichkeit und urkundliche Überlieferung der Stadt Bozen bis 1500 / Scritturalità e documentazione archivistica della città di Bolzano fino al 1500* 1. Regesten der kommunalen Bestände / Regesti dei fondi comunali 1210–1400. Bozen/Bolzano: Stadt/Città, 2005.
- Pettenegg, Ed. Eduard Gaston, ed. *Die Herren von Aufenstein. Ein Beitrag zur österreichischen Geschichte im 14. Jahrhundert. Separatni odtis iz: Jahrbuch des Heraldisch-genealogischen Vereines Adler in Wien* 2 (1875), str. 1–56 z drugačno paginacijo in s priloženo *Urkunden-Buch* (ki je v reviji ni).
- Preinfalk Miha, Matjaž Bizjak, ed. *Turjaška knjiga listin I. Listine zasebnih arhivov kranjske grofovske in knežje linije Turjaških (Auerspergov)* 1 (1218–1400), Thesaurus memoriae. Fontes 6. Ljubljana: Založba ZRC, 2008.
- Redik, Annelies, ed. *Regesten des Herzogtums Steiermark, Zweiter Band: 1320–1330*. Graz: Historische Landeskommision für Steiermark, 2008.
- Riedel, Adolph Friedrich, ed. *Codex diplomaticus Brandenburgensis. Sammlung der Urkunden, Chroniken und sonstigen Quellenschriften für die Geschichte der Mark Brandenburg und ihrer Regenten* II/2. Berlin: F. H. Morin, 1845.
- Thomas, Christiane. *Cillier Urkunden. Archivbehelf zu den durch das österreichisch-jugoslawische Archivabkommen betroffenen Beständen der allgemeinen Urkundenreihe I–IV. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 35 (1982), str. 348–364; 37 (1984), str. 362–375; 38 (1985), str. 356–369; 39 (1986), str. 290–305.
- Toniatti, Harald, Armida Zaccaria, ed. *Die Urkunden des bischöflichen Archivs Brixen in Staat-sarchiv Bozen 1337–1396. Tipkopi v Državnem arhivu v Boznu*, Bozen 2009.
- Wiesflecker, Hermann, ed. *Die Regesten der Grafen von Görz und Tirol, Pfalzgrafen in Kärnten* I: 957–1271. Publikationen des Institutes für österreichische Geschichtsforschung. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 1949.
- Wiesflecker, Hermann, ed. *Die Regesten der Grafen von Tirol und Görz, Herzoge von Kärnten* II. Die Regesten Meinhards II. (I.): 1271–1295. Publikationen des Institutes für österreichische Geschichtsforschung. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 1952.
- Wittmann, Fr. Mich., ed. *Monumenta Wittelsbacensia. Urkundenbuch zur Geschichte des Hauses Wittelsbach* 2 (1293–1397). Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte 6. München: Georg Franz, 1861.
- Zahn, Joseph, ed. *Austro-Friulana. Sammlung von Actenstücken zur Geschichte des Conflictes Herzog Rudolfs IV. von Österreich mit dem Patriarchen von Aquileja 1358–1365*. Fontes rerum Austriacarum. Diplomataria et acta 40. Wien: Karl Gerold's Sohn, 1877.
- Zahn, Joseph, ed. *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark. II. Band: 1192–1246*. Graz: Historische Verein für Steiermark, 1879.

Literatura

- Bauer, H. Versuch einer urkundlichen Geschichte der Edelherrn von Hürnheim. *Jahres-Bericht des historischen Kreis-Vereins im Regierungsbezirke von Schwaben und Neuburg* 29–30 (1863–1864), str. 117–182.
- Baum, Wilhelm. *Margarete Maultasch. Erbin zwischen den Mächten*. Graz – Wien – Köln: Verlag Styria, 1994.
- Bitschnau, Martin. *Burg und Adel in Tirol zwischen 1050 und 1300. Grundlagen zu ihrer erforschung*. Sitzungsberichte. ÖAW, Phil.-Hist. Klasse, Band 403 (= Mitteilungen der Kommission für Burgenforschung und Mittelalter-Archäologie, Sonderband 1). Wien: verlag der ÖAW, 1983.
- Caminiti, Marcello. *Führer zur Besichtigung der Burgen Südtirols*. Rovereto-Bozen: Verlag Arti Grafiche R. Manfrini, 1961.
- Freyberg, Max. *Beurkundete Geschichte Herzog Ludwigs des Brandenburgers*. München: Akademische Verlag, 1837.
- Haug, Flamin Heinrich. Ludwigs V. des Brandenburgers Regierung in Tirol (1342–1361). *Forschungen und Mitteilungen zur Geschichte Tirols und Vorarlbergs* 3 (1906), str. 257–308; 4 (1907), str. 1–53.
- Hörmann, Julia. *Das Registerwesen unter Markgraf Ludwig von Brandenburg in Tirol und Bayern in den Jahren 1342 bis 1352*. Doktorska disertacija, Geistwissenschaftliche Fakultät, Leopold-Franzens-Universität Innsbruck. Innsbruck 1998.
- Hortis, Attilio. Giovanni Boccacci ambasciatore in Avignone e Pileo da Prata proposto da' fiorentini a patriarca di Aquileia. *Archeografo triestino*, n. s. 3 (1872–1875), str. 235–314.
- Huber, Alfons. *Geschichte der Vereinigung Tirols mit Österreich und die vorbereitenden Ereignisse*. Innsbruck: Wagner'sche Universitäts-Buchhandlung, 1864.
- Kos, Dušan. Skica o vojskovanju, vojaškem uku, turnirjih in viteških igrah slovenskega plemstva na tujem v zadnjih treh stoletjih srednjega veka. V: *Vojaki iz slovenskega prostora na tujih tleh v preteklosti*. Ur. Darja Mihelič, Matjaž Bizjak. Ljubljana: Založba ZRC, 2011, str. 105–143.
- Kos, Dušan. *Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, 2005.
- Lazar, Tomaž. *Vitezi, najemniki in smodnik. Vojskovanje na Slovenskem v poznem srednjem veku*. Ljubljana: Viharnik, 2012.
- Menzel, Michael. Die Wittelsbacher Hausmacherweiterungen in Brandenburg, Tirol und Holland. *Deutsches Archiv für erforschung des Mittelalters* 61 (2005), str. 103–159.
- Mlinar, Janez. *Podoba Celjskih grofov v narativnih virih*. Historia 11. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005.
- Niederstätter, Alois. *Die Herrschaft Österreich. Fürst und Land im Spätmittelalter*. Österreichische geschichte 1278–1411. Wien: Ueberreuter 2001.
- Pfeifer, Gustav. Miles potens in comitatu. Engelmar von Vilanders und der Tiroler Adel in der ersten hälfte des 14. Jahrhunderts. Ein Kapitel aus der Vorgeschichte des Hauses Wolkenstein. *Die Wolkensteiner. Facetten des Tiroler Adels in Spätmittelalter und Neuzeit*. Hg. Gustav Pfeifer, Kurt Andermann. In: Veröffentlichungen des Südtiroler Landesarchiv / Pubblicazioni dell'Archivio provinciale di Bolzano 30. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 2009, str. 29–52.
- Pfeifer, Gustav. »Neuer« Adel im Bozen des 14. Jahrhunderts. Botsch von Flotrenz und Niklaus Vintler. *Pro civitate Austriae*. N. s. 6 (2001), str. 3–23.
- Ravnikar, Tone. *V primežu medplemiških prerivanj*. Digitalna knjižnica. Dissertationes 13. Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2010. (<http://www.pei.si/Sifranti/StaticPage.aspx?id=85>)

- Ravnikar, Tone. Žovneško-ptujski odnosi v Šaleški dolini. *Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja. Zbornik znanstvenega simpozija, Celje, 27.–29. maj 1998*. Ur. Rolanda Fugger Germadnik. Celje: Pokrajinski muzej, 1999, str. 71–82.
- Resch, Joseph. *Monumenta veteris ecclesiae Brixinensis*. Brixinae 1765.
- Riezler, Sigmund. *Geschichte Baierns* 3. 1347 bis 1508. Aalen: Scientia Verlag, ²1964.
- Röggel, Joseph. Das Schloß Greifenstein und dessen Besitzer. *Beiträge zur Geschichte, Statistik, Naturkunde und Kunst von Tirol und Vorarlberg* 4 (1828), str. 169–363.
- Spindler, Max, Andreas Kraus. *Handbuch der bayerischen Geschichte* 2. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1981.
- Steinherz, S. Die Beziehungen Ludwigs I. von Ungarn zu Karl IV. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 8 (1887), str. 221–257.
- Torggler, Armin. Neues zur Besitzergeschichte des Burg Runkelstein um 1363. *Anno 1336, Tartort Tirol. Es Geschah in Bozen*. Runkelsteiner Schriften zur Kulturgeschichte 5. Bozen: Athesia, 2013, str. 199–231.
- Weber, Beda. *Das Land Tirol. Mit einem Anhang: Vorarlberg. Ein Handbuch für Reisende* 2, Südtirol (Etsch-, Drau-, Brenta-, Sarkaregion). Innsbruck: Wagner, 1838.
- Widder, Ellen. *Itinerar und Politik. Studien zur Reiseherrschaft Karls IV. südlich der Alpen*. Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters (Beihefte zu J. F. Böhmer, Regesta imperii) 10. Köln – Weimar – Wien: Böhlau Verlag, 1993.

ZUSAMMENFASSUNG

Diepold IV. von Katzenstein im Dienst von Ludwig V. von Brandenburg

Matjaž Bizjak

Diepold von Katzenstein findet man zum ersten Mal in Tirol im Frühjahr 1347 in der Schlacht bei Passo Cimabanche/Gemärkpass, wo er an der Seite von Ludwig von Brandenburg gegen Karl IV. kämpfte. Höchstwahrscheinlich kam er nach Tirol, als er seinen jungen Herrn Grafen Ulrich I. von Cilli begleitete und er blieb da aus unerfindlichen Gründen im Dienst von Ludwig bis zu seinem Tode im Jahre 1358. In diesen elf Jahren machte er außerordentliche Karriere als Soldat, Hofrat und Diplomat (er leitete diplomatische Abordnungen nach Florenz, Venedig, Lombardei und Ungarn), unter anderem war er anwesend als Zeuge beim Abschluss des Erbvertrages der Wittelsbacher in Luckau 1351. Für seine Verdienste in Tirol erhielt er – meistens als Pfand – einen umfangreichen Grundbesitz, der mit einträglichen Ämtern verknüpft war. Gemeinsam mit seinem Bruder Rudolf, der sich ihm im Jahre 1349 in Tirol anschloss, verwaltete er Herrschaften Kaldif, Steinach, Haselburg und Landgericht Gries. Obwohl Diepold den Weg der Assimilation in den Tiroler Adel bereits betrat – er wurde Vormund der minderjährigen Cyprian und Oswald von Villanders, dem ersteren gab er seine Tochter Elisabeth zur Frau – entschloss sich nach seinem Tod sein Bruder Rudolf, zurück in die Heimat zu kehren. Damit wurde die Episode der untersteiermärkischen Katzensteiner in Tirol abgeschlossen.

Obwohl Diepold und Rudolf im Rahmen der Tiroler Geschichte nicht unbemerkt blieben, wurde ihre Identität bisher nicht erfolgreich festgestellt. In der Vergangenheit wurden sie mit verschiedenen gleichnamigen Tiroler oder bayerischen Geschlechtern in Verbindung gebracht, weswegen die beschriebene Geschichte auch in slowenischer Geschichtsschreibung praktisch unbekannt ist.

Darja Mihelič

Po sledih evropskega denarja prve polovice 16. stoletja

UDK 737+336(035)''15''

UDC 737+336(035)''15''

MIHELIC Darja, dr., red. prof. vp., SI-1000 Ljubljana, Murnikova ulica 18, mihelic@zrc-sazu.si

MIHELIC Darja, PhD, Retired Full Professor, SI-1000 Ljubljana, Murnikova ulica 18, mihelic@zrc-sazu.si

Po sledih evropskega denarja prve polovice 16. stoletja

Tracing European Money from the First Half of the 16th Century

Zgodovinski časopis, Ljubljana 69/2015 (152), št. 3-4, str. 290–323, cit. 49

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 69/2015 (152), No. 3-4, pp. 290–323, 49 notes

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Prispevek predstavlja možnost spoznavanja starih denarnih in merskih sistemov s pomočjo nekdanjih priročnikov za trgovce. Podrobno analizira priročnik Christoffa Rudolffa iz prve polovice 16. stoletja, ki trgovce uči računanja. Opiše računске operacije: seštevanje, odštevanje, množenje in deljenje z ulomki, zatem pa dodaja blizu 300 praktičnih nalog, v katerih navaja primere preračunavanja konkretnih denarnih in merskih enot za različne evropske dežele in mesta. Primeri so iz časa, ko je priročnik nastal, zato nudijo podatke o denarju in merah, ki so bili tedaj v rabi v Evropi. Prispevek se osredotoča na denar v različnih okoljih. Rudolffove podatke za evropski prostor primerja z denarnimi enotami v slovenskem primorju in slovenskem zaledju, kot jih je v svojih študijah pred slabimi tremi desetletji izračunal Sergij Vilfan.

The contribution presents an opportunity for familiarisation with old monetary and measurement systems by means of past handbooks for merchants. It provides a detailed analysis of Christoff Rudolff's handbook, dating back to the first half of the 16th century that instructs merchants in calculating and provides descriptions of operations: addition, subtraction, multiplication and division of fractions; nearly 300 practical exercises are included, in which he provides examples of calculations including actual monetary and measurement units for various European lands and cities. The examples date back to the period in which the handbook was written, thus providing data on money and units that were in use in Europe of the period. The contribution focuses on money in various environments. Rudolff's data for the European area are compared to monetary units in the Slovene littoral and hinterland, as they were calculated by Sergij Vilfan in his studies nearly three decades ago.

Ključne besede: denar, Evropa, slovenski prostor, 15./16. stoletje, priročnik za trgovce, gospodarska zgodovina, Christoff Rudolff

Avtorski izvleček

Key words: money, Europe, Slovene territory, Europe, 15th/16th century, handbook for merchants, economic history, Christoff Rudolff

Author's Abstract

Za uvod

Raziskovanje mer in denarnih sistemov je kljub njihovem pomenu za razumevanje in interpretacijo gospodarske zgodovine razmeroma nevhvaležna naloga. Uporablja dolgočasna preračunavanja, pogosto se na eruditski način sklicuje na citate v virih in z njimi dokazuje svoja sklepanja. Bralci tovrstnih prispevkov so praviloma uporabniki: v takih raziskavah iščejo pojasnila za lastne izsledke in omembe mer ter denarja, na katere so sami naleteli v virih. Za bralce, ki se ne soočajo z nerazjasnjenimi merami in denarjem, pa so raziskave s tega področja praviloma nezanimive. Ne vsebujejo namreč niti splošno uporabnih sintetičnih spoznanj (le metodološka, z razmeroma ozkim uporabnim spektrom) niti dopadljivih, privlačnih podatkov. Še več: uporabljajo matematiko, ki je marsikateremu zgodovinarju trn v peti.

Tudi pri dojemanju in razumevanju navedb, ki omenjajo nekdanji denar, naletimo na podobne probleme. Goldinar, dukat, libra, funt, marka, šiling, sol(i)d, denarič ali pfenig, krajcar itd. so pojmi, pri katerih vemo, da pomenijo plačilno sredstvo oz. denar, nekatere nam v ušesih zvenijo žlahtneje (kar pa ni zanesljiva sodba o njihovi vrednosti). Da bi jasneje prikazali vrednost posamezne denarne enote, pogosto uporabljamo njeno kupno moč, izraženo v nekem splošno potrošnem blagu (žito, vino, sol ipd.). Ta pristop pa za starejša razdobja ni vselej zanesljiv. Cene (zlasti) prehranskih sestavin namreč niso bile stalne. Od okolja do okolja so bile različne, odvisne pa so bile tudi od letin: ob slabih so bile višje, ob dobrih nižje.

Stare denarne enote obravnava literatura na dva načina. Pri prvem, numizmatičnem, raziskovalci preučujejo obliko, kov, težo, vsebnost kovine v kovancih. Glede na to, konkretno vrednost, izračunavajo tudi »tečajna« razmerja med različnimi kovanci. Tak pristop omogoča absolutne primerjave vrednosti kovancev ne glede na čas ali prostor, ko in kjer so bili v rabi. Drugi način pa zunanje značilnosti in dejansko »dragocenost« kovanca potiska v ozadje in ugotavlja uporabno oz. računsko vrednost, ki jo je imel kovanec v obtoku – taka praksa pa je seveda skušala slediti dejanski vrednosti kovancev.

Na oba načina je o denarstvu pri nas pisal Sergij Vilfan in – na podlagi relevantnih objav in podatkov iz arhivskih rokopisov – priobčil dva posebej tehtna sintetična prispevka o denarnih sistemih v slovenskih deželah.¹ Poudarek njegovih

¹ Prim.: Vilfan, Otorepec, Valenčič, *Ljubljanski trgovski knjigi*, 168–184; Vilfan, *Temelji in razvoj denarnih sistemov*, 1986; Vilfan, *Temelji in razvoj denarnih sistemov*, 1987.

raziskav je na prvih dveh stoletjih novega veka. V drugi od omenjenih razprav je zapisal, da je nakazal »šele smeri, v katerih bi morala slovenska denarna zgodovina v prihodnje povezovati numizmatična dognanja s podatki o denarnih tečajih, ki jih najdemo v pisanih virih. Dokler to delo ni opravljeno, nam ostaja zlasti za 14. in za del 15. stoletja marsikaj nejasnega«.²

Vilfanovi razpravi ostajata v slovenskem zgodovinopisju za starejša obdobja neprešeni; sam je ugotovil, da je tovrstna literatura v slovenščini »skoraj neobstoječa«. Drugi slovenski raziskovalci srednje- in novoveške zgodovine s(m)o na področja denarstva, cen in plač, ki zahtevajo veliko računskih spretnosti, posegali bolj fragmentarno, običajno v sklopu raziskav gospodarske zgodovine,³ ob znanstvenokritičnih objavah tovrstnih virov,⁴ redkeje v obliki prostorsko in časovno omejenih samostojnih študij.⁵

Tudi ta prispevek ne bo celovit, vseboval bo predvsem podatke o evropskih valutah in njihovih tečajih v 15. in 16. stoletju ter omogočil primerjave z Vilfanovimi spoznanji o denarstvu v slovenskih deželah, deloma pa jih bo za ozek časovni razpon minimalno dopolnil in umestil »slovensko valuto« v širši evropski prostor. Osnovne podatke za Evropo črpa iz manj znanega matematičnega priročnika iz prve polovice 16. stoletja.

O viru

Med zgodnjimi tiski so od 16. stoletja dalje izhajali posebni priročniki, namenjeni trgovcem. Nudili so podatke o merah, denarju, cenah v različnih, za trgovce pomembnih okoljih.⁶ Ker naj bi trgovci obvladali obračunavanje menjav denarja, stroškov, dobičkov, obresti in zapletenejših poslov, so za njihove potrebe nastajali računski učbeniki in vadnice. Vsebovali so poduk o računskih operacijah in naloge z rešitvami in razlagami, prilagojene potrebam stvarnega, sočasnega trgovskega in finančnega poslovanja. Naloge so izhajale iz vsakdanje prakse: spontano navajajo v tistem času običajne denarne enote, mere, cene in stroške, povezane s trgovsko dejavnostjo, ter razlike in razmerja med njimi v različnih okoljih.

² Vilfan, *Temelji in razvoj denarnih sistemov*, 1986, str. 402; Vilfan, *Temelji in razvoj denarnih sistemov*, 1987, str. 24.

³ Npr.: Koropec, *Zemljiške gosposčine med Dravogradom in Mariborom*; Valenčič, *Žitna trgovina na Kranjskem*; Mihelič, *Neagrarno gospodarstvo Pirana*; Bizjak, *Ratio facta est*; Darovec, *Davki nam pijejo kri*.

⁴ Gestrin, *Mitninske knjige 16. in 17. stoletja*; Kos, *Urbarji za Belo krajino in Žumberk*; Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*; Bizjak, *Srednjeveški obračuni freisinske škofije*.

⁵ Mihelič, *O nagrajevanju dela in uslug*; Mihelič, *Prispevek k osvetlitvi zaslužkov in cen*, 1984; Mihelič, *Prispevek k osvetlitvi zaslužkov in cen*, 1987; Mihelič, *Entlohnung der Handwerker*; Mihelič, »O stvarih ...«; Mihelič, *K razmerju denarnih enot*; Mihelič, *Cene obrtnih storitev*; Mihelič, *Kunštno računstvo za trgovce*.

⁶ Tovrstna dela, ki jih prispevek ne priteguje, so mdr.: Pasi, *Tariffa de pexi e mesure*, 1503; Pasi, *Tariffa de pesi e misure*, 1521; Pasi, *Tariffa de i pesi, e misure*, 1540; Pasi, *Tariffa de i pesi, e misure*, 1557; Garatti, *Il divertimento aritmetico*; Megliorati, *Novissima corrispondenza*.

Navodila za matematično reševanje izračunov v teh priročnikih so danes zastarela in slikajo v prvi vrsti zgodovino razvoja tehnike računskih operacij. Pač pa sme zgodovinar v priročnikih omenjene podatke o denarju, merah in cenah upoštevati kot zanesljive zlasti za čas prve izdaje takega učbenika in še nekaj desetletij po njej, v oddaljenejših časovnih razmikih pa so bili denar in cene, deloma tudi mere, podvrženi spremembam.

Tak priročnik uporabne matematike za trgovce je tudi *Künstliche rechnung mit der Ziffer vnd mit den zal pfenningen / sampt der Wellischen Practica / vnnnd allerley fortheil auff die regel de Tri. Item vergleichung mancherley Gewicht / Elnmaß / Müntz etc. auff etlich Land vnd Stett. Gemehret mit 293 Exempeln / von mancherley Kaufhendeln mit erklerung wie dieselben zu machen vnd in die Regel zusetzen sein*⁷ izpod peresa Christoffa Rudolffa. Leta 1526 je na Dunaju izšla njegova prva izdaja, delo pa jih je v 16. stoletju doživelo 11.

Avtor omenjenega priročnika je zgodovinarjem skoraj nepoznan,⁸ bolj pa je slaven med matematiki. Rojen je bil 1499 v Jaworju na Poljskem, umrl pa je 1545 na Dunaju v starosti 46 let. Na dunajski univerzi je od 1517 do 1521 študiral algebro pri Heinrichu Grammateusu.⁹ Ostal je na Dunaju in se preživljal z inštrukcijami iz matematike. Njegovo delo *Behend vnd Hubsch Rechnung durch die kunstreichen regeln Algebre so gemeincklich die Coss genennt warden*¹⁰ (Strasbourg, 1525) je prvo nemško delo iz algebre, napisano po predlogi anonimnega avtorja pred 1510 zapisanega dunajskega rokopisa *Regulae cosae vel Algebrae*.¹¹ Rudolff je poenostavil pravila za neznanke v enačbi, računal je s polinomi, z racionalnimi in iracionalnimi koeficienti; uporabljal je znak za kvadratni, kubni in četrti koren. Vedel je, da je število na 0-to potenco enako 1 ($x^0 = 1$).

⁷ Umetno računstvo s številkami in plačilnimi denarji skupaj z laško prakso in vsemi prednostmi pravila de Tri. Potem primerjava raznih uteži, vatlov, kovancev itd. v nekaterih deželah in mestih. Razširjeno z 293 primeri raznega trgovskega poslovanja z razlagami, kako ga opravljati in ravnati po pravilih.

⁸ Rudolffovo izdajo iz 1540 citira npr. Herkov, *Mjere Hrvatskog primorja*, str. 104 in 215, izdajo iz 1546 obravnava Mihelič, *Kunšno računstvo za trgovce*.

⁹ Grammateus (rojen ok. 1490 v Erfurtu v Nemčiji, umrl 1525 na Dunaju star 35 let) je študiral na Dunaju in v Krakovu. Od 1517 do 1521 je poučeval na dunajski univerzi – prav v letih, ko jo je obiskoval Rudolff. Bil je vpliven mojster računanja, pisal je nemške računske knjige, prispevke k uporabi simbolov v aritmetiki in algebri, dosledno je uporabljal znaka za plus in minus, napisal je navodilo o knjigovodstvu (po Österreich-Lexikon <http://www.aeiou.at/aeiou.encyclop.s/s366972.htm>). Njegov učitelj je bil humanistični učenjak Georgius Collimitius (Tannstetter) (rojen 1482 v kraju Rain na Lechi v Nemčiji, umrl 26. marca 1535 v Innsbrucku na Tirolskem v starosti 53 let), ki je med 1503 in 1528 poučeval na dunajski univerzi matematiko in nato medicino. Ukvarjal se je tudi s kartografijo. Objavil je spis o zatiranju kužne epidemije in predstavil matematike dunajske univerze od konca 14. do 16. stoletja, zaradi česar velja za začetnika zgodovine znanosti (po Österreich-Lexikon <http://www.aeiou.at/aeiou.encyclop.c/c619607.htm>).

¹⁰ Priročno in čedno računstvo z umetelnimi pravili algebre, ki se običajno imenujejo *die Coss*.

¹¹ Pravila *cosae* ali algebre.

V omenjenem priročniku za trgovce je uporabljal ulomkovo črto. Namesto decimalne vejice mu je služila navpičnica, prim. *Exempel Büchlin*¹² (Augsburg 1530). Upravičeno bi si zaslužil vzdevek izumitelja decimalk, a njegovega dela v njegovem času niso razumeli in cenili. Uporabil je črke a, c in d za številke – čeprav ne v algebraičnih enačbah – s čimer je ustvaril moderno simboliko (*Behend vnnd Hubsch Rechnung*,¹³ 1525).¹⁴

Priročnik za trgovce, ki sem ga imela na razpolago,¹⁵ je izšel 1546 na Dunaju, leto po avtorjevi smrti. Listi oz. strani knjige niso oštevilčeni, zato so tovrstna sklicevanja onemogočena. Pisava je gotica. Nekatera poglavja uvaja izrisana inicialka v kvadratku. Začetek alinej v besedilu ponekod označujejo posebni simboli. Od ločil je pisec uporabljal piko in poševnico (namesto vejice, včasih tudi namesto pike).

Jezik priročnika je ljudski – nemški, ki pa še ne pozna trdnih pravil pisanja in slovnice. Iste besede v besedilu niso vselej zapisane enako, uporaba velike začetnice je dosledna le na začetku stavka. V tekstu se pojavljajo izrazi, ki so izmaličeni, in besede, ki jih v slovarjih za tisti čas ne najdemo. Tudi uporabljena nekdanja imena krajev je včasih težko opredeliti. Nekatero besede so občasno okrajšane, kar označuje črtica ali vijuga nad besedo. Za denarne in merske enote uporablja avtor pogosto kratice, včasih pa jih tudi izpisuje. S tem nudi podatek, kako se je določena enota v praksi imenovala. Vsebinska razdelitev dela po poglavjih je precej neurejena in nedosledna. Naslovi poglavij se včasih prelivajo v osrednje besedilo.

Avtor svoje delo namenja »ljubiteljem računstva in za to umetnost vnetim šolarjem«: *Allen liebhabern der Rechnung / vnnd sonderlich der selbigen kunstanfahenden Schu^elern / empeut ich Cristoff Rudolff freundtlichen gru^eß / vnd mein fleissig willig dienst / alzeit beuor etc.*, kot je razvidno iz naslova predgovora, ki ga zaključuje s predstavitvijo vsebinske strukture knjižice: *Die Bu^echlein ist vnterscheiden in zwen theil. Der erst wirt genent das grundtbu^echlein / lernt die species in gantzen vnnd in brochnen zalen. Der ander wirt gesprochen das Regelbu^echlein. Zeigt an die gulden regel de Tri / wie die selbig vorthelig zu brauchen / mit nachfolgung vil scho^ener exempel / durch besondere titel ordentlich von einander abgesunndert / aus welchem ein yeder nit allein all notturffige kauffmans rechnung / sonder auch was zu schickung des tegels vnd zu Mu^entz geho^erig / leichtlich erlernen mag. Wie dann da selbst kla^erlich gesehen wirdt.*¹⁶

¹² Knjižica primerkov.

¹³ Kot zgoraj in v op. 10.

¹⁴ Po Österreich-Lexikon <http://www.aeiou.at/aeiou.encyclop.r/r935986.htm>.

¹⁵ Izvod je last potomcev akad. prof. dr. Sergija Vilfana; za rojstni dan – posvetilo ne navaja, za katerega – mu ga je podaril prijatelj akad. prof. dr. Bogo Grafenauer. Več drugih izdaj priročnika, ki pa se med seboj nekoliko razlikujejo, je dosegljivih na spletu; v razpravi je vključenih nekaj podrobnosti iz izdaje, ki je 1540 izšla v Nürnbergu. Zunanost uporabljenega priročnika pred novo vezavo v usnje je opisana v Mihelič, *Kunštino računstvo za trgovce*, str. 661–662.

¹⁶ Knjižica je razdeljena na dva dela. Prvi je knjižica osnov, ki uči računanja s celimi števili in ulomki. Drugi je knjižica pravil. Opozarja na zlato pravilo *de Tri*, kako ga s pridom uporabljati, z nadaljevanjem mnogih lepih primerov, ki so z naslovi urejeno ločeni drug od drugega, od koder se vsakdo z lahkoto nauči ne le vsega nujnega trgovskega računstva, ampak tudi o sestavi rudnine in kovancev. Kako, se bo jasno videlo kasneje.

Osnove o računskih operacijah

Prvi del, Knjižica osnov (*Grundbuchlin*), vsebuje poglavja Številčenje (*Numerirn*), kjer avtor uči, kako s pomočjo desetih cifer zapišemo število, Seštevanje (*Addirn oder Summirn*), Odštevanje (*Subtrahirn*), Množenje (*Multiplircirn*) s tabelico Enkrat ena (*Das ein mal eins*); deljenje nima posebnega poglavja, ampak le primere deljenja (*Volgen exempel des Diuidirns*).

Sledi preskok v prakso: Vinske in žitne mere v Avstriji (*Wein vnnnd traydmaß in Osterreich*), pa Označevanje časa (*Resoluirung der Zeit*) z opredelitvijo dolžine običajnega (52 tednov in 1 dan) in prestopnega (52 tednov in 2 dni) leta, pri čemer ne izostaja navedba, da ima teden 7 dni. Dan in noč imata 24 ur, ura 60 minut. Avtor navaja, da ima običajno leto 365 dni in da je tudi 12 mesecev enako enemu letu.

Sledijo latinska in tedanja nemška imena mesecev – od katerih nekatera ponazarjajo za tisti mesec značilne kmetijske dejavnosti – z navedbo števila dni v mesecu. Rudolff opozarja, da zaradi prikladnosti trgovci računajo mesec poenostavljeno v dolžini 30 dni, da pa Benečani začenjajo leto s prvim marcem, Francozi pa na premični praznik – Veliko noč.

Pod naslovom Nekaj splošnih oznak (*Etliche resoluirung in der gemein*) najdemo uveljavljen obseg tovornih enot nekaterega blaga. *Kark* (voz?) je 400 funtov, *vardel* 45 barhantov, *saum* (tovor) 22 kosov sukna, 1 *zimmer zobel* drži 40 krzen, 1 *roll* ali *kippen* polenovk ima 180 rib, 1 *zal plateißlein* ima 110 rib, 1 tovor slanikov (*last hering*) 12 *tun* (na drugih mestih: *ton*). Uporabljane oznake za števila so *schock* (60), *pfund* (240), *tutzet* (12) in *techet* (10).

Poduk se nadaljuje s primeri kovancev in uteži z uporabo štirih računskih operacij: seštevanja, odštevanja, množenja in deljenja (*Volgen etlich exempel von Mu^entz vnd gewicht / vber die vier species / Addiren / Subtrahirn / Multiplircirn / vnd Diuidirn*). Navezanost avtorja na računanje z ulomki nakazuje naslov »Kratek, lep« in temeljni poduk o ulomkih (*Kurtze schoene / auch gru^endtliche vnterrichtung von den bru^echen*), z iskanjem del(e)ža (*Theyl suchen*), množenjem (*Multiplirciren*) in reševanjem ulomkov (*Wie man ein bruch resoluiere soll / oder wie man erkennen mu^esse was er in sich beschliesse*)¹⁷ na primerih avstrijskih kovancev (*Resoluirung etlicher bru^ech durch Mu^entz in Osterreich*),¹⁸ predstavljenih v obliki priročnih tabel.

Krajšanje ulomkov imenuje Rudolff »manjšanje« (*Wie man einen bruch kleiner machen sol*).¹⁹ Poseben razdelek obravnava iskanje skupnega imenovalca dveh ulomkov (*Wie man zwen bru^ech vngleicher benennung / vnter einen nenner bringen sol*), ki mu sledijo praktična navodila (*Ein behendigheit bey reducierung etlicher bru^ech zur practick hoch von no^eten*)²⁰ in splošni poduk, kako se v kratkem naučiti seštevanja, odštevanja in deljenja (*Ein gemeine vnterweisung / lernt kurzlich die drey species / Addirn / Subtrahirn / vnd Diuidirn*).²¹

¹⁷ Kako je treba rešiti ulomek, ali kako spoznati, kaj vsebuje.

¹⁸ Reševanje nekaterih ulomkov s kovanci v Avstriji.

¹⁹ Kako zmanjšamo ulomek.

²⁰ Priročnost pri krčenju nekaterih ulomkov, zelo pomembna za prakso.

²¹ Splošni poduk, ki na kratko uči tri postopke: seštevanje, odštevanje in deljenje.

Sledi pojasnitev pomena črt v tabelah (*Von bedeutnus der linien*) in navodilo za seštevanje, odštevanje, množenje in deljenje ter podvojevanje in množenje z več faktorji (*Dupliren. Mediiren*).

Praktična navodila za trgovce

Drugi del knjižice, *Regelbuechlein*, je namenjen računanju trgovcev. Za nas je ključna težava pri razumevanju in obračunavanju nekdanjih denarnih in merskih enot v dejstvu, da pretvornik med njimi ni bil deset, ampak so se znotraj denarne in merske lestvice pojavljali različni pretvorniki. Razlikovale so se (istoimene) denarne in merske enote v različnih okoljih, niansirale pa so tudi vrednosti teh enot znotraj istega (širšega) okolja.

Čeprav so bile del njegovega vsakdana, se je z enakimi težavami srečaval tudi nekdanji trgovec, ki je moral znati pretvarjati npr. dunajske mere in denar v beneške(ga), tirolske(ga), antverpenske(ga), nürnberške(ga), budimske(ga) (tedaj *Ofen oz. Peč*), breslauske(ga), krakovske(ga) in še in še. Biti je moral pozoren tako na nominalno (obračunsko) vrednost kovancev kot na vsebnost dragocene kovine v njih in na razmerja vrednosti teh in onih »zlatnikov«. Poznati je moral merske enote za dolžino, prostornino, maso, ki so jih uporabljali v različnih pokrajinah in mestih. Tudi embalažne enote so imele okvirno določen obseg.

S konkretnimi nalogami in primeri, vzetimi iz tedanjega stvarnega poslovanja in življenja, je Rudolfff za potrebe trgovcev pripravil poglavje *Exempel von mancherley mu^entz vnd gewicht*,²² primere menjave (*Wechsel*) in obračunavanja po deželah (*Rechnung vber Landt*). Opisal je pravila vložkov in deljenja dobička in tveganja v poslovnih družbah (*Geschelschafften vnnd teylung*) in v vodenju poslov »sedečega«
trgovca z operativnim družabnikom – »faktorjem«
(*Factorey*). Pridružil je poglavje o rudnikih ter preračunavanju vrednosti srebra in zlata (*Exempel von Bergwerck, Silber und Goldt rechnung*) in o kovanju denarja (*Müntzschlag*). Trgovca je poskušal poučiti o vrednosti različnih zlitin dragocenih kovin ter o kovanju in vrednosti novcev. Priročnik vsebuje več drobnih poglavij za ostrenje uma. Nujen za trgovca in dragocen za sodobnega raziskovalca je poduk o preračunavanju različnih mer, teže, kovancev med seboj (*Wechsel vnnd verkerung einer Maß / Gewicht vnnd Mu^entz etc. in die ander*). V praktičnih nalogah k poglavjem Rudolfff omenja konkretne podatke iz vsakdanjega življenja trgovcev. Navedene cene in stroške (potovanj) ter plačilo za storitve smemo sprejeti kot v njegovem času običajne. Enako velja za primere dobičkov in možnih izgub trgovskega in bančnega poslovanja.

²² Primeri različnih kovancev in uteži.

Trgovska praksa

V kraju, ki je bil blizu proizvajalca ali je imel utečeno dobavo robe v večjih količinah, je bilo blago cenejše kot v potrošnih središčih, kamor so ga trgovci razpečavali. Iz praktičnih primerov, ki jih navaja Rudolff, je očitno, kje se je nabavljalo katero blago in kam je potovalo. Ker pa je sam živel na Dunaju, Rudolff v svojih praktičnih nalogah pogosto jemlje kot izhodišče ali cilj trgovske poti prav Dunaj.

Od raznovrstnega trgovskega blaga v svojih primerih Rudolff pogosto omenja zlasti raznovrstne tkanine in začimbe, neredko pa so predmet trgovanja žito, vino, živina, kože, vosek, ribe, olje, mast, med, sladkor, orehi, mandlji, suho sadje in še in še. Iz Rudolffovih primerov moremo posneti naslednjo podobo: Iz Benetk so na Dunaj, v Budim (*Ofen*), Breslau,²³ Nürnberg in Augsburg potovali tovari začimb (poper, žafran, nageljnovc žbice), dišav (ambra, milo), južnega sadja (fige, rozine), olivnega olja, vina, svile. Znano je bilo sukno iz Milana, Bergama, Genove, Kemptena in Ulma ter svila iz Kölna. Flandrija in Brabant z Brugejem in Antwerpnom sta bili izhodišči, iz katerih je potovalo (angleško) sukno na Dunaj in v Budim. Svila in sukno sta ubirala pot na vzhod prek Nürnberga in Frankfurta, pa tudi naprej prek Dunaja (do Budima). Od kovin se je prek Augsburga tovorilo in trgovalo s srebrom, prek Nürnberga s cinom, medjo in bakrom. Prek Nürnberga je potoval francoski les in galun. Nürnberg je proizvajal in izvažal žebelje, nože, kompase, karte, namizna in posteljna prekrivala. Papir za potrebe nürnberškega tiskarstva je prihajal iz Basla. Z Ogrske so v zahodno Evropo potovali voli, goveje in ovčje kože, pa tudi nekatere vrste tkanin (platno), karte, beluge (ribe, dragocene po kaviarju), klobuki. Zahodna Evropa se je prek Poznana, Breslaua in Krakova oskrbovala z voskom, prek Breslaua tudi z usnjem in platnom. Češka je proizvajala in izvažala volno, vosek, pivo, sir, mast in perje.

V priročniku se v trgovski vlogi pojavljajo številne evropske dežele in kraji: Bavarska, Würtemberška (vino), Švabska (sukno), nemški kraji Nürnberg, Strasbourg, Ulm, Augsburg, Passau, Frankfurt, Köln, švicarski kraji Bern, Basel, Ženeva, Konstanca, St. Gallen, pokrajini Tirolska in Poadižje (*Etschland*) (vino, sukno, žito) z Bolzanom in Brixnom, beneško ozemlje, Ogrska z Budimom, Poljska s Krakovom, Poznanom in Olomoucom, Šlezija z Breslauom, Saška z Erfurtom, Leipzigom, Mišenjska, Češka s Prago, Flandrija in Brabant z Bruggeem in Antwerpnom. Trgovske niti so vodile tudi v Lyon in Lizbono. Trgovina z blagom masovne potrošnje (žito) pa je neredko potekala tudi med številnimi bližje ležečimi kraji in samostani. V delu ni omembe in ni zaznati ovir, ki bi jih za trgovino predstavljala bližina osmanske države na jugovzhodu. Nasprotno: Budim, ki je 1541 – torej pet let pred izidom »naše« izdaje priročnika – padel pod Turke, je v primerih nalog ena od pogosto omenjanih trgovskih destinacij – po tem moremo soditi, da izdaja priročnika iz 1546 (verjetno) ni bila prilagojena času in da je v računski praksi, ki ji je bil priročnik prvenstveno namenjen, ohranjala starejše podatke.

²³ V razpravi Mihelič, *Kunšno računstvo za trgovce*, sem kraj napačno identificirala z Bratislavo.

Denarne enote, povzete po podatkih priročnika: avstrijska zlata valuta

Po tej splošni predstavitvi priročnika preidimo na konkretne denarne enote, ki so v Rudolffovem času krožile po Evropi in jih za različna okolja omenja njegov priročnik za trgovce. Pridružili jim bomo tabele vrednosti denarnih enot v različnih deželah in krajih, kot jih moremo povzeti in izračunati iz besedila. Glede na okoliščine, se v tečajnih vrednostih pojavljajo nihanja navzgor ali navzdol.

V avstrijski »zlati« valuti je bilo potrebno razlikovati obračunski (kovani) goldinar in goldinar »v zlatu«, ki ju označuje vzdevek *floren*, za katerega se je uporabljala kratica fl. Manjše denarne enote so bile šiling (*schilling*) s kratico β , dunajski denarič (*Wiener pfenning*) s kratico d ter belič (*heller*) z oznako h. Obračunski goldinar ali funt (s kratico lb) je imel 8 šilingov po 30 dunajskih denaričev, torej 240 denaričev, katerih vsak je bil vreden dva beliča, torej je bil obračunski goldinar enakovreden 480 beličem. Denarna enota groš (*grosch*) je bila vredna 7 denaričev. Zlati goldinar je imel 20 šilingov po 12 beličev, torej 240 beličev. Obračunski goldinar je torej štel dvakrat toliko (480) beličev kot zlati (240), vendar je verjetno, da je bil belič iz lestvice zlatega goldinarja primerljiv z obračunskim denaričem in (vsaj) dvakrat vrednejši od obračunskega beliča. Razmerje zlatega goldinarja do šilinga in beliča 1 : 20 : 240 je bilo enako razmerju beneškega funta – libre (*libra*) z oznako lb do solida (latinsko *sol(i)dus*, a Rudolff ga imenuje kar *schilling* s kratico s) in denariča (latinsko *denarius*) z oznako d. Taka lestvica izvira še iz zgodnjega srednjega veka, ko so po »karolinškem« sistemu kovali iz funta srebra 20 solidov po 12 denarijev. Beseda libra, ki ji je pozneje ustrezala beseda funt, je pomenila utežno enoto in število 240.²⁴

Tabeli 1 in 2 prikazujeta medsebojna razmerja lestvic obeh avstrijskih zlatih valut, tabela 3 pa Rudolffova razmerja delnih vrednosti obračunskih in zlatih goldinarjev do manjših denarnih enot v Avstriji.

Tabela 1: Obračunski kovanci (*müntz gemeiner Rechnung*) v Avstriji²⁵

goldinar (fl)	šiling (β)	groš	dunajski denarič (d)	belič (h)
1	8	34 2/7	240	480
	1	4 2/7	30	60
		1	7	14
			1	2

²⁴ Vilfan, *Temelji in razvoj denarnih sistemov*, 1986, str. 398; Vilfan, *Temelji in razvoj denarnih sistemov*, 1987, str. 20; Dopsch, *Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit*, str. 291 sl.

²⁵ V tej in nadaljnjih tabelah so števila–razmerja, ki jih Rudolff neposredno omenja, zapisana polkrepko, tista pa, ki so na njihovi podlagi izračunana, so zapisana običajno. Ker je bil Rudolff »mojster ulomkov«, so v tabelah razmerja izražena v ulomkih, iz katerih si dandanes ni težko izračunati v sodobnem času razumljivejših decimalnih razmerij. Denarne enote so v tabelah zapisane z malo začetnico.

Tabela 2: Zlati kovanci (*müntz in goldt*) v Avstriji

goldinar (fl)	šiling (ß)	belič (h)
1	20	240
	1	12

Tabela 3: Razmerje delnih vrednosti obračunskih in zlatih kovancev do manjših denarnih enot v Avstriji²⁶

obračunski kovanci			zlati kovanci		
goldinar	=šilingov	dunajskih denaričev	goldinar	=šilingov	beličev
1 fl	=8 ß	0 d	1 fl	=20 ß	0 h
1/2 fl	=4 ß	0 d	1/2 fl	=10 ß	0 h
1/3 fl	=2 ß	20 d	1/3 fl	=6 ß	8 h
2/3 fl	=5 ß	10 d	2/3 fl	=13 ß	4 h
1/4 fl	=2 ß	0 d	1/4 fl	=5 ß	0 h
3/4 fl	=6 ß	0 d	3/4 fl	=15 ß	0 h
1/5 fl	=1 ß	18 d	1/5 fl	=4 ß	0 h
2/5 fl	=3 ß	6 d	2/5 fl	=8 ß	0 h
4/5 fl	=6 ß	12 d	3/5 fl	=12 ß	0 h
1/6 fl	=1 ß	10 d	4/5 fl	=16 ß	0 h
5/6 fl	=6 ß	20 d	1/6 fl	=3 ß	4 h
1/8 fl	=1 ß	0 d	5/6 fl	=16 ß	8 h
			1/8 fl	=2 ß	6 h
			3/8 fl	=7 ß	6 h
			5/8 fl	=12 ß	6 h
			7/8 fl	=17 ß	6 h
			1/10 fl	=2 ß	0 h

Denar drugih evropskih okolij, denarna razmerja

Rudolffova napotila in praktični primeri nudijo podatke in primerjave o denarnih razmerjih avstrijskega in denarja iz drugih trgovsko zanimivih območij: Ogrske, Švabske, Bavarske, Frankovske (Nürnberg), Württemberga, Tirolske, območja Adiže, Češke in Moravske (Olomouc), Šlezije (Breslau), Poljske (Krakov), Mišenjske.

Posamezne denarne enote različnih okolij so si bile lahko enakovredne, lestvice njihovih manjših enot pa so se razlikovale. Tak je bil primer z enakovrednima **nürnberškim** in **dunajskim** (zlatim) goldinarjem (*in gold(t)*). Dunajski je – kot rečeno – veljal 8 dunajskih šilingov po 30 dunajskih denaričev, torej 240 dunajskih denaričev, nürnberški pa 8 funtov (*pfund* z okrajšavo *lb*, izpeljano iz besede (utežna) *libra*, ki pa jo je označeval paragrafast znak) in 12 (nürnberških) denaričev, ob vrednosti funta 30 (nürnberških) denaričev skupaj 252 (nürnberških) denaričev. Za 20 dunajskih je bilo treba odšteti 21 nürnberških denaričev, ki so bili za slabo dvajsetinko manj vredni od dunajskih. – **Mišenjski** (*Meichsen*) goldinar s kratico *fl* je imel 21 grošev po 12 denaričev; tako kot nürnberški je štel 252 denaričev (tabeli 4 in 5), menjalnih vrednosti v tem primeru priročnik ne navaja.

²⁶ Avtorju se ni zdelo potrebno dodati tedaj vsakomur znanega razmerja: 1 (obračunski) fl = 8 ß = 240 d niti razmerja: 1 (zlati) fl = 20 ß = 240 h.

Tabela 4: Razmerje dunajskih in nürnbergskih denarnih enot

nürnbergski=dunajski goldinar (fl)	dunajski šiling (ß)	nürnbergski funt (lb) (pfund Nürnberg)	dunajski denarič	nürnbergski denarič (d) (pfenning Nürnberg)
1	8	8 12/30 = 8 2/5	240	252
	1	21/20 = 1 1/20	30	31 1/2
		1	29 4/7	30
			1	21/20 = 1 1/20

Tabela 5: Mišenske (Meichsen) denarne enote

goldinar (fl)	groš (grosch)	denarič (d)
1	21	252
	1	12

Na **Ogrskem** je imel (kovani) goldinar (*floren*) 30 grošev po 18 beličev (*heller*), torej 540 beličev, po drugem podatku pa je v Budimu (*Ofen*) veljal 100 ogrskih denaričev (*pfenning*), vrednih po dva polovnjaka (*helbling*). Bil je enakovreden 10 avstrijskim (kovanim) šilingom, v nekaterih primerih navrh še 10, 12 ali 18 denaričem, tudi 11 avstrijskim šilingom. Avstrijski kovani goldinar je štel 8 šilingov in bil torej na Ogrskem vreden četrtno (ali več) manj od ogrskega kovanega goldinarja (1 kovani ogrski goldinar je bil enakovreden 1 1/4 kovanega avstrijskega goldinarja ali malo več).

Omenja se tudi ogrski goldinar (*vngerischer*) po 60 grošev po 12 beličev (*heller*), ki je imel torej vrednost 720 beličev in je bil po teh podatkih za tretjino vrednejši od običajnega (kovanega) ogrskega goldinarja. *Vngerischer* je bil očitno zlati goldinar. Iz medsebojnih razmerij kovancev je razvidno, da sta se velikosti grošev kovanega in zlatega goldinarja razlikovali; obračunski groš kovanega goldinarja je bil po Rudolffovih podatkih v beličih vreden toliko kot poldrugi groš zlatega. Morda je bila ogrska denarna enota tudi petak (*fünfferlein*), 21 jih je veljalo 25 krajcarjev.

Tabela 6: Ogrske denarne enote, avstrijski kovani šiling

zlati goldinar (<i>vngerischer</i>)	kovani goldinar (<i>floren</i>)	avstrijski šiling	groš kovanega goldinarja (<i>grosch</i>)	groš zlatega goldinarja (<i>grosch</i>)	denarič (<i>pfenning</i>)	polovnjak (<i>helbling</i>)	belič (<i>heller</i>)
1	1 1/3	13 1/3	40	60	133 1/3	266 2/3	720
	1	10	30	45	100	200	540
		1	3	4 1/2	10	20	54
			1	1 1/2	10/3 = 3 1/3	20/3 = 6 2/3	18
				1	2 2/9	4 4/9	12
					1	2	5 2/5
						1	2 7/10

Švabska in Bavarska sta poznali črni kov (*schwartz münztz*). Goldinar (fl) je imel 7 šilingov (s), katerih vsak je štel 30 denaričev (d). Denarič je imel vrednost dveh beličev. Goldinar je imel torej vrednost 210 denaričev oz. 420 beličev (h). Denarna enota krajcar je bila vredna 3 denariče in belič črnega kova (*schwartz münztz*). Ni jasno, ali je »običajni« švabski belič enak »črnemu« beliču; v tabeli (7) smo ju izenačili.

Tabela 7: Denarne enote Švabske in Bavarske

goldinar (fl)	šiling (s)	krajcar	denarič (d)	belič (<i>schwartz münztz</i>) (h)
1	7	60	210	420
	1	8 4/7	30	60
		1	3 1/2	7
			1	2

V **Frankfurtu** so uporabljali klasično lestvico: goldinar (*floren*) po 20 šilingov po 12 beličev (*heller*), pri čemer je *floren* veljal 240 beličev. V **Württembergu** je bil v rabi goldinar po 28 šilingov (*schilling*) oz. po 60 krajcarjev, pri čemer je bil šiling enakovreden 6 würtemberškim denaričem (*pfenning*), goldinar pa 168 denaričem. O **nürberških** denarnih enotah in njihovem razmerju do dunajskih je bilo že govora (tabela 4.).

Tabela 8: Frankfurtske denarne enote

goldinar (<i>floren</i>)	šiling (<i>schilling</i>)	belič (<i>heller</i>)
1	20	240
	1	12

Tabela 9: Würtemberške denarne enote

goldinar	šiling	krajcar	denarič
1	28	60	168
	1	168/60 = 2 4/5	6
		1	2 1/7

Grofija **Tirolska** oz. **Poadižje** je poznala marko (*marck*) po 10 funtov verončanov²⁷ (*lb perner*), pol manj vredni *floren* po 5 funtov verončanov, včasih tudi po 5 funtov in 20 veronskih četrtakov (*fierer* – označuje ga kratica f), kar je znašalo 5 1/15 funta, oz. po 7 šilingov. Funt je vseboval 12 krajcarjev po 5 veronskih četrtakov (po imenu sodeč, je vsak od teh štel 4 verončane, tj. veronske denariče),²⁸ torej 60 četrtakov, šiling pa 30 črnih denaričev (*schwartz münztz*). *Floren* v višini 7 šilingov je bil vreden 210 črnih denaričev.

²⁷ Vilfan vzdevek berner tolmači z verončan znotraj lestvice veronsko-tirolskega denarnega sistema, Vilfan, *Temelji in razvoj denarnih sistemov*, 1986, str. 401; Vilfan, *Temelji in razvoj denarnih sistemov*, 1987, str. 23.

²⁸ To se ujema z Vilfanovo ugotovitvijo, da je krajcar vseboval 20 verončanov, kot zgoraj.

Tabela 10: Denarne enote Grofije Tirolske (Graffschafft Tyroll) in Poadižja (Etschland)

marka (marck)	goldinar (florein)	funt (lb perner)	šiling (schilling)	krajcar	črni denarič (schwarzen müntz)	četrtak (fierer)	verončan (perner)
1	2	10	14	120	420	600	2400
	1	5 5 1/15	7	60	210	300 320	1200 1280
		1	$7/5 = 1\ 2/5$	12	42	60	240
			1	$7/2 = 3\ 1/2$	30	$42\ 6/7$	$171\ 3/7$
				1	$3\ 1/2$	5	20
					1	$3\ 1/2$	5
						1	4

Nazaj na vzhod: **Češka** in **Moravska** sta poznali denarne enote *schock* (»kopa«, 60 kosov), veliki denarič ali groš (*grosch*) in denarič (*pfenning*). *Schock* je imel 60 grošev po 7 denaričev, torej 420 denaričev. V Olomoucu je bil *schock* vreden 70, *florein* (kovani renski goldinar) pa 60 krajcarjev; 6 *schockov* je bilo enakovrednih 7 *floreinom*.

Tabela 11: Češke (Beheim) in moravske (Merhern – Olomuntz) denarne enote

<i>schock</i>	goldinar (florein)	groš (grosch)	krajcar (creutzer)	denarič (pfenning)
1	$7/6 = 1\ 1/6$	60	70	420
	1	$51\ 3/7$	60	360
		1	$7/6 = 1\ 1/6$	7
			1	6

Breslauske (**Šlezija**) enote so bile goldinar (*florein*) po 34 belih grošev, enakovrednih dvojnemu krajcarju (*zwycreutzer*) v vrednosti po 12 beličev (*heller*) – oz. po 8 dunajskih denaričev –, ter marka (*marck*) po 32 breslauskih belih grošev ali po 4 četrtake (*vierding*), katerih vsak je bil vreden 8 belih grošev, torej 16 krajcarjev. En krajcar je imel 6 beličev (ali 4 dunajske denariče), *schock* (to je očitno drugo ime za breslauski goldinar ali *florein*) pa 408 beličev (ali 272 dunajskih denaričev).

Tabela 12: Šlezijske (Breßlau) denarne enote

fl Breßlau (schock)	marka (marck)	četrtak (vierding)	beli groš (weiss grosch) dvojni krajcar (zwycreutzer)	krajcar (creutzer)	dunajski denarič (wiener d)	belič (heller)
1	$34/32 = 1\ 1/16$	$34/8 = 4\ 1/4$	34	68	272	408
	1	4	32	64	256	384
		1	8	16	64	96
			1	2	8	12
				1	4	6
					1	$1\ 1/2$

Krakov (**Poljska**) je poznal marko (*marck mu^entz*) po 48 grošev po 18 beličev (*heller*); omemb teh enot v priročniku skoraj ni.

Tabela 13: Poljske (Krakov) denarne enote

marka (<i>marck</i> (m) <i>mu^entz</i>)	groš (<i>grosch</i>)	belič (<i>heller</i>)
1	48	864
	1	18

Razmerja malih denarnih enot do avstrijske valute

Razmerja najmanjših denarnih enot do renškega goldinarja za **Bavarsko** (*Bayrn*) in **Švabsko, Poadižje, Württemberg, Nürnberg, Mišenjsko** ter **Avstrijo** opiše Rudolff takole: *Auff den gulden Reinisch sein gemüntzt zu Schwaben 210 d, an der Etsch 300 fierer, zu Wirtenberg 168 pfenning, zu Nürnberg vnd Meichsner landt 252 d, zu Osterreich 240 d* (»Na renski goldinar je na Švabskem izkovanih 210 denaričev, v Poadižju 300 četrtakov, v Württembergu 168 denaričev, v Nürnbergu in na Mišenjskem 252 denaričev, v Avstriji 240 denaričev«). Podatki omogočajo sestavo naslednje tabele.

Tabela 14: Razmerja manjših denarnih enot do renškega goldinarja in med seboj

renski goldinar (fl)	würtemberški denarič (d)	bavarski, švabski denarič (d)	avstrijski/dunajski denarič (d)	nürnberški, mišenjski denarič (d)	poadiški četrtak (f)
1	168	210	240	252	300
	1	$210/168 = 105/84 = 1\ 25/84$	$240/168 = 10/7 = 1\ 3/7$	$252/168 = 3/2 = 1\ 1/2$	$300/168 = 25/14 = 1\ 11/14$
		1	$240/210 = 8/7 = 1\ 1/7$	$252/210 = 6/5 = 1\ 1/5$	$300/210 = 10/7 = 1\ 3/7$
			1	$252/240 = 21/20 = 1\ 1/20$	$300/240 = 5/4 = 1\ 1/4$
				1	$300/252 = 25/21 = 1\ 4/21$

Pojasnila medsebojnih razmerij med malimi denarnimi enotami različnih okolij pa je po Rudolffu naslednje: *Die 210 schwartz pfenning gegen den 240 Wiener pfenning in kleinisten proportion 7 gegen 8.*²⁹ *Item die 300 fierer gegen gemelten 240 Wiener pfenning als 5 gegen 4. Item 168 Wirtenberger gegen 240 Wiener als 7 gegen 10 etc.* (»210 črnih denaričev proti 240 dunajskim denaričem je v najmanjšem razmerju 7 proti 8. Potem 300 četrtakov proti omenjenim 240 dunajskim denaričem je kot 5 proti 4. Potem 168 würtemberških proti 240 dunajskim kot 7 proti 10 itd.«). Podatki omogočajo različne tabelarične predstavitve, glede na to, katero denarno enoto vzamemo kot osnovno.

²⁹ Razmerje, ki ga ugotavlja tudi Vilfan: Vilfan, *Temelji in razvoj denarnih sistemov*, 1986, str. 403; Vilfan, *Temelji in razvoj denarnih sistemov*, 1987, str. 25.

Tabeli 15, 16: Razmerja glede na dunajski denarič

7 švabskih črnih denaričev (<i>schwartz d zu Schwaben</i>)	je na Dunaju vrednih <i>thun zu Wien</i>		8 denaričev (d)	
5 poadiških četrtakov (<i>Etsch fierer</i>)	"		4 denariče (d)	
7 würtemberških denaričev (<i>wirtenberger</i>)	"		10 denaričev (d)	
21 nürnberških ali mišenjskih denaričev (<i>Nürnb. oder Meichsnich</i>)	"		20 denaričev (d)	
würtemberški denarič (<i>wirtenberger d</i>)	švabski črni denarič (<i>schwartz Schwab</i>)	dunajski denarič (<i>Wiener d</i>)	nürnberški ali mišenjski denarič (<i>nürnberger/Meis d</i>)	poadiški četrtak (<i>fierer Etsch</i>)
10/7	8/7	1	20/21	4/5

Tabeli 17, 18: Razmerja glede na würtemberški pfenig

5 švabskih črnih denaričev (<i>schwartz pfenning</i>)	je v Württembergu vrednih <i>thun zu Wirtenberg</i>		4 denariče (d)	
25 poadiških četrtakov (<i>fierer</i>)	"		14 denaričev (d)	
3 nürnberški denariči (<i>nürnberger</i>)	"		2 denariča (d)	
10 dunajskih denaričev (<i>Wiener</i>)	"		7 denaričev (d)	
würtemberški denarič (<i>wirtenberger d</i>)	švabski črni denarič (<i>schwartz Schwab</i>)	dunajski denarič (<i>Wiener d</i>)	nürnberški ali mišenjski denarič (<i>nürnberger/Meis d</i>)	poadiški četrtak (<i>fierer Etsch</i>)
1	4/5	7/10	2/3	14/25

Zlate evropske valute, medsebojna razmerja

V Rudolffovem času je po Evropi krožilo več zlatih valut, ki med seboj niso bile usklajene, zato je moral biti trgovec še kako pozoren na razmerja njihovih vrednosti. Razlikovala se je vrednost zlatnikov in kovanih (računskih) goldinarjev. Ključni zlati valuti, ki sta krožili v avstrijskem prostoru, sta bili **renski** (cesarski) **goldinar** (z vzdevki *floren*, *gulden*, *reinisch*, *wiener*) in **ogrski goldinar** (z vzdevki *floren*, *gulden*, *ducat*, *vngrischer*), oba v inačicah: *in gold* (»v zlatu«) ali *in müntz* (»kovani« oz. računski), ki se jima je občasno pridružil dukat brez dodatne opredelitve. Najvrednejši je bil ogrski zlati dukat, sledil mu je dukat brez oznake, temu pa kovani ogrski goldinar – ta je bil vreden tretjino manj od zlatega ogrskega goldinarja; od njega je bil cenejši, enakovreden ali (po podatkih iz Rudolffovih nalog) vrednejši zlati renski goldinar, vrednostno lestvico pa je zaključil kovani renski goldinar.

Razmerja valut so nekoliko nihala. Rudolff opozarja, da razmerja med enotami niso stalna, ampak prihaja do nihanja glede na kraj menjave (kot tudi danes pri nakupu tujo valuto ob nakupu nekoliko preplačamo, pri prodaji pa iztržimo zanjo

nekaj manj od »srednjega tečaja«; naša valuta je pri nas za odtenek vrednejša kot drugod).

Podatki v Rudolffovih praktičnih primerih o teh kovancih so, da je 1 dukat enakovreden 1 goldinarju (*floren*), 2 šilingoma in 20 denaričem.³⁰ Pri menjavi zlatih kovancev ogrske in renske valute so trgovci ceno na sto enot povišali za 38, 39, 40: 100 ogrskih dukatov je bilo enakovrednih 128, 132 1/2, 138, 139, 140 1/2, 140 5/8, 142 3/16 renskega goldinarja. Štirje ogrski goldinarji v zlatu so bili enakovredni petim renskimi v zlatu, včasih pa na vrh še 8 ali 10 dunajskim denaričem, drugič trije (ogrski) dukati štirim renskimi, 24 ogrskih 31 renskimi. Ogrski goldinar v zlatu je bil vreden 90, 91, 91 krajcarjev 2 denariča, 92 krajcarjev, renski pa 64, 64 1/2, 65 1/2 krajcarja, pri čemer je bilo običajno 64 ogrskih enakovrednih 90 renskimi goldinarjem. Ogrski goldinar je bil po praktičnih primerih vreden 30 1/2 šilinga (zlate lestvice), renski pa 20 ali 21 šilingov po 3 krajcarje. Ogrski kovani goldinar je bil vreden 10 (kovanih) šilingov in 10, 12 ali 18 denaričev, včasih tudi 11 dunajskih šilingov (obračunski/kovani renski pa 8), tako je veljal četrtno več od kovanega renskega.

Ogrski goldinar v zlatu je veljal goldinar in tretjino kovanega ogrskega, zlati renski goldinar pa je bil v praksi za 1/14 ali 1/15 vrednejši od kovanega renskega (prim. tabeli 21, 23). Čeprav razmerja variirajo, ne odstopajo preveč, predstavljamo jih v »hibridni« tabeli (19), ki umetno prepleta podatke o zlatih in obračunskih (kovanih) ogrskih in avstrijskih zlatih valutah.

Češka zlata valuta *shock* je štela 70, renski kovani goldinar pa 60 krajcarjev. 60 *shockov* je bilo enakovrednih 70 renskimi kovanim goldinarjem oz. za 6 *shockov* je bilo treba odšteti 7 kovanih renskih goldinarjev. 15 *shockov* je bilo enakovrednih 14 ogrskim kovanim goldinarjem. Renski goldinar v zlatu je bil v Rudolffovih primerih enakovreden 256 dunajskim denaričem, – enako kot breslauska marka. V povezavi z beneškimi tečajnimi razmerji se omenja tudi floren v vrednosti 250 denaričev.

V **šlezijem** Breslauu je bilo 68 čeških *shockov* vrednih 70 breslauskih kovanih goldinarjev, torej je bil češki *shock* vreden 1 1/34 breslauskega kovanega goldinarja (*gulden*). Renski goldinar je bil vreden 24 *albus*-ov (»belih«)³¹ po 12 beličev (*heller*) trgovske veljave (*kauffmännische brauch*), obračunsko pa je bil *albus* vreden 15 beličev. – Za razliko od breslauskega, vrednega 34, je bil dunajski (renski) goldinar vreden le 30 dvojnih krajcarjev ali (belih) grošev; breslauski je imel torej vrednost 68, renski 60 krajcarjev. Rudolff v nalogah navaja tudi podatek, da je kovani renski goldinar vreden 56 grošev (*grosch*) flamske denarne lestvice (prim. tabelo 20).

³⁰ Rudolff ne omenja, za kateri goldinar gre, odstopanje od kateregakoli je precejšnje – je pa to le podatek, kjer je vrednost florena izračunana iz primera zapletene računске operacije.

³¹ Toliko kot čeških grošev.

Tabela 19: Ogrski in avstrijski zlati valuti, šiling zlate lestvice, krajcar³²

ogrski goldinar v zlatu	kovani ogrski goldinar	renski goldinar v zlatu	kovani renski goldinar	šiling zlate lestvice	krajcar
1	1 1/3	31/24 = 1 7/31 5/4 = 1 1/4 4/3 = 1 1/3 90/64 = 1 13/32 61/42 = 1 19/42 61/40 = 1 21/40	1 1/2 1 227/448	30 1/2	90 91 91 1/2 92
	1	1 7/128	1 1/8 1 233/1792 1 1/4	21 1/3	64
		1	16/15 = 1 1/15 30/28 = 1 1/14	20 21 21 1/3 21 1/2	60 63 64 64 1/2 65 1/2
			1	18 3/4 18 2/3	56 56 1/4
				1	3

³² V preračunavanju razmerij so upoštevana osnovna ali/in običajna razmerja. Zaradi spremenljivih vrednosti je možnih več izračunov korelacij valutnih enot glede na privzete podatke. Tabela je »fiktivna«, poskuša skicirati nekaj osnovnih razmerij; v vzporejanju podatkov iz praktičnih Rudolffovih nalog pa ne more biti konsistentna, ker njihove korelacije nihajo: kovani ogrski goldinar in renski goldinar v zlatu se po podatkih vrednostno prekrivata.

Tabela 20: Ogrski kovani goldinar, češki schock, breslavska goldinar in marka, renski kovani goldinar, četrtak, albus, (beli) groš/dvojni krajcar, flamski groš, krajcar, dunajski denarič, belič

ogrski kovani goldinar (<i>ungarischer in münztz</i>)	schock	breslavski goldinar (<i>fl Breßlau</i>)	marka (<i>marck</i>)	renski kovani goldinar (<i>fl Wien (Rein)</i>)	četrtak (<i>vierling</i>)	albus	(beli) groš/dvojni krajcar (<i>weis</i>) <i>grosch/zwykreutzer</i>	flamski groš (<i>grosch</i>)	krajcar (<i>creutz</i>)	dunajski denarič (<i>Wiener d</i>)	belič (<i>heller</i>)
1	15/14 = 1 1/14	525/476 = 1 49/476	1 11/64	1 1/4	4 11/16	30	37 1/2	48	75	300	450
	1	70/68 = 1 1/34	70/64 = 1 3/32	7/6 = 1 1/6	4 3/8	28	35	44 4/5	70	280	420
		1	34/32 = 1 1/16	34/30 = 1 2/15	4 1/4	27 1/5	34	46 2/17	68	272	408
			1	16/15 = 1 1/15	4	25 3/5	32	49	64	256	384
				1	3 3/4	24	30	56	60	240 250	360
					1	6 2/5	8	14 14/15	16	64	96
						1	1 1/4	2 1/3	2 1/2	10	12
							1	1 13/15	2	8	15
								1	1 1/14	4 2/7	12
									1	4	6 3/7
										1	6
										1	1 1/2

Zlata valuta v **Amsterdamu** (*Antorff*) se je imenovala **horn**, ki je bil vreden nekaj manj kot pol renškega goldinarja. 5 *horngulden* v zlatu je bilo enakovrednih dvema renskima goldinarjema v zlatu, 7 pa trem. *Horngulden* je vseboval 12 manjših enot (*stüber*) (zlati renski goldinar 30), v kovancih pa petnajstinko manj: 28 teh enot. *Horn* je bil vreden 11 šilingov.

Tabela 21: Zlati in kovani renski goldinar, amsterdamska horn in stüber, šiling³³

renski zlati goldinar (<i>reinisch(e gulden) in gold</i>)	kovani renski goldinar (<i>reinisch(e gulden) in münztz</i>)	zlato horn (<i>horngulden bed in gold</i>)	šiling (<i>schilling</i>)	amsterdamski stüber (<i>Antorff</i>)
1	$30/28 = 1 \frac{1}{14}$	$5/2 = 2 \frac{1}{2}$ $7/3 = 2 \frac{1}{3}$	$330/12 = 27 \frac{1}{2}$ $360/11 = 32 \frac{8}{11}$	30
	1	$28/12 = 2 \frac{1}{3}$	$308/12 = 25 \frac{2}{3}$ $336/11 = 30 \frac{6}{11}$	28
		1	11	12
			1	$12/11 = 1 \frac{1}{11}$

Flamski funt je štel 20 šilingov po 6 *stüberjev* ali po 12 grošev, pri čemer je bil *stüber* vreden 2 groša oz. 2 (velika) denariča. 7 flamskih funtov je odtehtalo 30 kovanih renskih goldinarjev: vrednost obojih je bila 840 *stüberjev*.

Tabela 22: Flamski funt in renski goldinar

funt	kovani renski goldinar	šiling	stüber	groš/(veliki) denarič
1	$30/7 = 4 \frac{2}{7}$	20	120	240
	1	$14/3 = 4 \frac{2}{3}$	28	56
		1	6	12
			1	2
				1

Zlata valuta je bila tudi **krona** (*chron(e)*), ki je bila približno za četrtno vrednejša od renškega zlatnika. Bila je enakovredna 84 krajcarjem, kovani renski goldinar pa 60, oz. 5 kron je veljalo 7 kovanih renskih goldinarjev. 16 kron pa je bilo enakovrednih 21 renskim goldinarjem v zlatu po 64 krajcarjev. Kje so krono uporabljali, ni navedeno.

Tabela 23: Krona, renski goldinar v zlatu, kovani renski goldinar, krajcar

krona (<i>chrone</i>)	renski zlati goldinar (<i>reinisch in gold</i>)	kovani renski goldinar (<i>reinisch flo in münztz</i>)	krajcar (<i>kreutzer</i>)
1	$21/16 = 1 \frac{5}{16}$	$7/5 = 1 \frac{2}{5}$	84
	1	$16/15 = 1 \frac{1}{15}$	64
		1	60

³³ Pri šilingu so pri izračunu odstopanja glede na osnovo, iz katere izhajamo.

Povzetek zgoraj opisanih razmerij zlatih valut za avstrijsko, ogrsko in češko zlato valuto moremo izraziti v tabelarni obliki. Ker se obračun vrednosti denarnih enot naslanja na razmerja s krajcarjem in dunajskim denaričem, sta oba pritegnjena v tabelo; ta vključuje tudi enigmatični petak (fünfferlein), katerih 21 je bilo – kot že omenjeno – enakovrednih 25 krajcarjem.

Tabela 24: Zlati ogrski goldinar; češko-moravski schock, zlati in kovani renski goldinar³⁴

zlati ogrski goldinar (vngerisch in goldt)	schock	zlati renski goldinar (reinisch bed in goldt)	kovani renski goldinar (fl reinich munz)	petak (fünfferlein)	krajcar (kreutzer)	dunajski denarič (wiener d)
1	$9/7 = 1 \frac{2}{7}$ $15/14 = 1 \frac{1}{14}$	$90/64 = 1 \frac{13}{32}$	$9/6 = 1 \frac{1}{2}$ $4/3 = 1 \frac{1}{3}$	$75 \frac{3}{5}$	90 91, 91 $\frac{1}{180}$, 92	360
	1	$35/32 = 1 \frac{3}{32}$	$7/6 = 1 \frac{1}{6}$	$58 \frac{4}{5}$	70	280
		1	$16/15 = 1 \frac{1}{15}$	$53 \frac{19}{25}$	64 64 $\frac{1}{2}$, 65 $\frac{1}{2}$	256
			1	$50 \frac{2}{5}$	60	240
				1	$25/21 = 1 \frac{4}{21}$	$100/21 = 4 \frac{16}{21}$
					1	4

Medsebojna razmerja malih evropskih denarnih enot

Sodeč po Rudolffovih primerih, je bilo za ogrski denarič potrebno odšteti 3 dunajske. Trije beli češki denariči (*Putschändel*) so se menjavali za 1 krajcar ali 4 dunajske denariče, v Budimu (*Ofen*) pa se je plačalo enega za ogrski polovnjak (*helbling*), ki je sicer veljal $1 \frac{1}{2}$ ali $1 \frac{1}{3}$ dunajskega pfeniga.

Kovani češki groš (*breyt behemisch grosch*) je veljal 10 dunajskih denaričev, saški srebrni groš pa je kot glavnica (*hauptgut*) veljal $11 \frac{1}{7}$ dunajskega denariča, na Koroškem ali v Benetkah pa se je z dobičkom menjaval za 3 krajcarje ali 12 dunajskih denaričev. – Znana medsebojna razmerja denarnih enot omogočajo tabelarni prikaz celote razmerij malih valut.

³⁴ Šilinga in beliča tabela ne vključuje, ker so razmerja osnovnih enot – zlatega in kovanega goldinarja do njiju različna, prim. tabele 1, 2 in 3.

Tabela 25: Saški srebrni groš, kovani češki groš, krajcar, ogrski denarič, ogrski polovnjak, beli češki denarič, dunajski denarič

saški srebrni groš (sachs. silber grosch)	kovani češki groš (breyt behemisch grosch)	krajcar (kreutzer)	ogrski denarič (pfenning vngerisch)	polovnjak (helbling)	beli češki denarič (putschändel)	dunajski denarič (wiener d)
1	1 4/35 1 1/5	2 11/14 3	3 5/7 4	7 3/7 8 8 5/14, 9	8 5/14 9	11 1/7 12
	1	2 1/2	3 1/3 6 2/3 7 1/2	7 1/2	10	
		1	1 1/3	2 1/3 3	3	4
			1	2 2 1/4	2 1/4	3
				1	1 1 1/8	1 1/3 1 1/2
					1	1 1/3

Rudolff omenja tudi nekaj novejših, manjvrednih kovov nekaterih valut. Ena od takih je bil ogrski *Schafftreiber*. Po stari dobri veljavi je 100 ogrskih pfenigov veljalo 310, 312 ali 324 dunajskih pfenigov, bili so enakovredni 10 1/2 šilinga. V času ogrskega in poljskega kralja Ludvika (I. Velikega, iz družine Anjou, 1348–1382) so kovali nove kovance, ki so bili sprva enakovredni dobrim ogrskim pfenigom: 100 jih je veljalo 10 avstrijskih šilingov ali 75 krajcarjev. Kasneje pa je njihova vrednost padla (na 36%) in 100 teh kovancev je znašalo le 108 dunajskih pfenigov, enaka količina se je menjavala za 26 1/2, za 27 oz. 27 1/2 krajcarja; v Olomoucu je bilo za krajcar treba odšteti 3 take kovance. Njihova vrednost se je postopno še znižala na 25 krajcarjev, zato se jih je prijela pogovorna oznaka *Schafftreiber*.

Valuta manjše vrednosti, ki so jo uporabljali v Bazlu, Strasbourgu, Württembergu in Augsburgu, je bila tudi *rappe*. Ni bila povsod enaka. 5 bazelskih je bilo enakovrednih štirim strasbourškim, 8 teh enajstim würtemberškim oz. 14 augsburškim. 7 augsburških je bilo vrednih toliko kot 8 dunajskih denaričev, 40 (ni navedeno, katerih, najbližje bi bile würtemberške) pa 64 dunajskim denaričem. Rudolffova razmerja se povsem ne izidejo, a omogočajo tabelarni prikaz.

Tabela 26: Bazelska, strasbourška, würtemberška, augsburška, dunajska rappe

strasbourška r. (rappe Straß)	bazelska r. (rappe Basel)	würtemberška r. (rappe Wirt)	augsburška r. (rappe Augsburg)	dunajski denarič (d Wien)
1	5/4 = 1 1/4	55/32 = 1 23/32	385/128 = 3 1/385	245/32 = 7 21/32
	1	11/8 = 1 3/8	14/8 = 1 3/4	28/11 = 2 6/11
		1	14/11 = 1 3/11	16/11 = 1 5/11
			1	8/7 = 1 1/7

Razmerja z beneškimi denarnimi enotami

Uveljavljena in vzpostavljena so bila tudi razmerja z beneškimi denarnimi enotami. 45 beneških dukatov je bilo enakovrednih 62 breslauskim markam oz. 62 renskimi goldinarjem (enoti sta bili podobne vrednosti), 150 dukatov pa (po Rudolffu) 206 $\frac{1}{4}$ renškega goldinarja. 10 beneških dukatov je bilo enakovrednih enajstim ogrskim goldinarjem.

Tabela 27: Razmerje zlatih valut do beneškega dukata

beneški dukat	ogrski goldinar	breslauska marka	renski goldinar
1	$\frac{11}{10} = 1 \frac{1}{10}$	$\frac{62}{45} = 1 \frac{17}{45}$	$\frac{62}{45} = 1 \frac{17}{45}$ $\frac{11}{8} = 1 \frac{3}{8}$
	1	$\frac{124}{99} = 1 \frac{25}{99}$	$\frac{124}{99} = 1 \frac{25}{99}$ $\frac{5}{4} = 1 \frac{1}{4}$
		1	$\frac{496}{495} = 1 \frac{1}{495}$

Navzdol se je dukat delil na beneške libre po 20 solidov (Rudolff jih imenuje *schilling*) oz. po 240 malih denaričev. Solid je bil vreden 12 malih denaričev. Večja denarna enota od solida in malega denariča (*denarius parvus*, *pizolo*) je bil veliki denarič (*grossus*), ki je štel 32 malih denaričev, ki pa se zaradi majhne vrednosti v trgovskih knjigah niso uporabljali.

Tabela 28: Beneške denarne enote

kovani beneški dukat (<i>ducat in münztz</i>)	beneška libra	veliki beneški denarič (<i>grossus</i>)	beneški solid	mali denarič
1	$\frac{31}{5} = 6 \frac{1}{5}$	$46 \frac{1}{2}$	124	1488
	1	$7 \frac{1}{2}$	20	240
		1	$\frac{32}{12} = 2 \frac{2}{3}$	32
			1	12

Kovani dukat je bil vreden 24 grošev, enakovrednih 250 dunajskim denaričem oz. enemu florenu, v beneški valuti pa 124 solidov; 5 dukatov je bilo enakovrednih 31 beneškim libram. Za dukat se je računalo $11 \frac{2}{3}$ dunajskega šilinga, pri čemer se je $\frac{2}{3}$ ob obračunih lahko zanemarilo. 124 beneških solidov je bilo enakovrednih 250 dunajskim denaričem ter 1488 malim beneškim denaričem, iz česar sledi, da je bil dunajski denarič vreden približno 6 (točno $5 \frac{119}{125}$) beneškega malega denariča.

Tabela 29: Dukat, floren, libra, šiling, groš, solid, dunajski denarič

kovani beneški dukat (<i>ducat in müntz</i>)	floren	beneška libra	dunajski šiling (<i>W schilling</i>)	groš	beneški solid	dunajski denarič
1	1	31/5 = 6 1/5	11 2/3 11	24	124	250
		1	1 82/93 1 24/31	3 27/31	20	40 10/31
			1	2 2/35 2 2/11	10 22/35 11 3/11	21 3/7 22 8/11
				1	124/24 = 5 1/6	250/24 = 1 5/12
					1	250/124 = 2 1/62

V Benetkah so krožili tudi »dobri stari črni pfenigi« (*gute alte schwartze pfenning zu Venedig*). Beneški šiling (*schilling*) – gre za solid – je bil enakovreden dvema »dobrima starima črnima denaričema« v Benetkah. Črni denarič je bil vreden 1/2 solida ali 6 malih beneških denaričev, torej je bil skoraj izenačen z dunajskim denaričem, omenjenim zgoraj. Trije črni denariči so bili enakovredni 1 krajcarju po 4 dunajske denariče.

Tabela 30: Beneške enote v razmerju do krajcarja in dunajskega denariča

<i>grossus</i> (veliki beneški denarič)	<i>kreutzer</i>	<i>schilling</i> (beneški solid)	<i>gute alte schw d</i>	<i>Wiener d</i>	mali beneški denarič
1	32/18 = 1 7/9	32/12 = 1 2/3	32/6 = 5 1/3	64/9 = 7 1/9	32
	1	3/2 = 1 1/2	3	4	18
		1	2	8/3 = 2 2/3	12
			1	4/3 = 1 1/4	6
				1	18/4 = 4 1/2

Slovenski prostor in njegovo obrobje: Piran, Trst

Za slovenski prostor je problem denarja in cen še bolj zapleten, ker je – spadal je deloma v okvir Svetega rimskega cesarstva, deloma pod Beneško republiko³⁵ – poznal dva denarna sistema: primorje je uporabljalo beneškega, notranjost pa avstrijskega. Oba sta bila neodvisno drug od drugega podvržena neenakomernemu padanju vrednosti denarja, kar otežuje usklajevanje valutnih vrednosti celo znotraj enega sistema (npr. znotraj beneškega sistema razmerje dukat – libra), medtem ko je razmerje med obema sistemoma še trši oreh.

Oglejmo si valute, ki so bile v obtoku v severozahodni Istri pred sredo 14. stoletja, v 15. stoletju in okrog leta 1600. Razen Trsta je Istra sodila v beneško območje in uporabljala beneški denarni sistem. Najmanjša denarna enota, ki je bila

³⁵ Prekmurje, ki je bilo pod Ogrsko, tu puščamo ob strani.

v Istri v uporabi v srednjem veku, je bil mali denarič (*denarius parvus, parvulus*). 12 teh je sestavljalo sol(i)d (*soldus, soldo*), 20 solidov pa libro malih denaričev (*libra denariorum parvorum*).

Lestvica enakih razmerij je bila izpeljana tudi iz velikega denariča ali groša (*denarius grossus*). V zadnji četrtini 13. stoletja je **na Piranskem** njegova vrednost z ozirom na mali denarič nihala od 26 do 32 le-teh. Konec osemdesetih let 13. stoletja se je ustalila na zgornji omenjeni meji, ki jo povzema tudi piranski statut iz leta 1307.³⁶ 12 grošev je sestavljalo solid grošev (*soldus denariorum grossorum*), 20 teh pa libro grošev (*libra denariorum grossorum*).

Manjša denarna enota, ki se je uporabljala v notranjosti slovenskega prostora, a je našla pot tudi v Piran, je bil še breški denarič (*frixacensis*) iz kraja Breže – Friesach na Koroškem. Njegov novi kov (*frixacensis novus*) je sredi osemdesetih let 13. stoletja na Piranskem veljal 14 malih denaričev, katerih 30 je tedaj sestavljalo groš.³⁷

Vilfan omenja, da so v prvi polovici 12. stoletja v Brežah kovali po kölnskem vzorcu in iz lažje marke (210,42 g) izkovali 144 breških denaričev. V drugi polovici 12. stoletja so prešli na težjo marko (233,81 g) in iz nje izkovali (standardnih) 160 denaričev. Od leta 1287 naprej so breške denariče kovali po dunajski marki (275,35 g).³⁸ – Pri breških denaričih, ki so se pojavljali v Piranu z vzdevkom »novi«, gre najverjetneje za kovance, ki se naslanjajo na dunajsko marko, moti pa izjemna zgodnost piranskega podatka. – Koliko je bil vreden nemški (?) denarič (*denarius allemus*), ki ga tudi srečamo v srednjeveškem Piranu, pregledani viri ne omenjajo.

Večja denarna enota v obtoku na Piranskem je bila marka (*marca*). Njena vrednost je znašala 5 solidov grošev oz. 8 liber malih denaričev.³⁹ Izjemno se omenja tudi utežna (?) marka srebra (*marca argenti*), ki je imela ceno 19 liber.⁴⁰ Od večjih zlatih enot so Pirančani poznali dukat (*ducatus*), florin (*florinus*) in utežno (?) libro zlata (*libra auri*). Medtem ko vrednost drugih dveh v pregledanih virih pred sredo 14. stoletja ni posebej omenjena, pa je bil v tridesetih letih 14. stoletja dukat vreden 3 libre in 4 solide, ali drugače, 10 dukatov je bilo enakovrednih libri grošev.⁴¹

³⁶ Mihelič, *Najstarejša piranska notarska knjiga*, št. 210; Pahor, Šumrada, *Statut piranskega komuna*, str. 61–67.

³⁷ Mihelič, *Piranska notarska knjiga (1284–1288)*, št. 172.

³⁸ Vilfan, *Temelji in razvoj denarnih sistemov*, 1986, str. 401; Vilfan, *Temelji in razvoj denarnih sistemov*, 1987, str. 23.

³⁹ Pokrajinski arhiv Koper, izpostava Piran (v nadaljevanju: SI PAK PI) 9, Vicedomska knjiga 1, folium 114 verso – 1325, 11. 11.; Minotto, *Documenta*, str. 56 (1304(?), 12. 6.).

⁴⁰ SI PAK PI 9, Vicedomska knjiga 1, folium 132 – 1325, 22. 12.; Minotto, *Documenta*, str. 76–77 (1315, 15. 12.): ta sicer omenja »srebrno marko« (*marca argentea*), vendar pa je zanesljivost prepisa vprašljiva: možno je, da gre za *marco argenti*.

⁴¹ SI PAK PI 9, Vicedomska knjiga 7, folium 122 – 1337, 3. 10; Minotto, *Documenta*, str. 111 (1331, –, –.).

Tabela 31: Razmerje denarnih enot znanih vrednosti na Piranskem pred sredo 14. stoletja

libra grošev	marka srebra	marka grošev	dukat	solid grošev	libra malih denaričev	groš	novi breški denarič	solid malih denaričev	mali denarič
1	1 13/19	4	10	20	32	240	548 4/7	640	7680
	1	2 3/8	5 45/48	11 7/8	19	142 1/2	325 5/7	380	4560
		1	2 1/2	5	8	60	137 1/7	160	1920
			1	2	3 1/5	24	54 6/7	64	768
				1	1 3/5	12	27 3/7	32	384
					1	7 1/2	17 1/7	20	240
						1	2 2/7	2 2/3	32 ⁴²
							1	1 1/6	14
								1	12

Preselimo se v **habsburški Trst** v naslednje stoletje, k mlajšemu podatku o menjalnih razmerjih med valutami! Člen 95 tretje knjige tržaškega statuta iz leta 1421⁴³ in kasnejše dopolnilo k njemu nudijo konkretne podatke o za Trst predpisanem razmerju primorskega denarja in tistega, ki je bil v rabi v – prav tako habsburški – notranjosti slovenskega prostora.

Ni slučajno, da je tovrstni uradni zapis nastal prav v Trstu. Mesto je bilo namreč (od leta 1382) habsburško pristanišče, kamor so se usmerjale kopne trgovske poti iz habsburškega zaledja. Kot pristanišče pa je ležalo ob – po sebi imenovanem – zalivu v severnem delu Jadrana. Jadransko morje je večji del srednjega veka veljalo za beneško domeno. Prav v Trstu je prihajalo do živahnih trgovskih stikov beneškega in habsburškega območja.

Pri statutarnem določilu je razviden nedvoumen odklonilen odnos sestavljavcev statuta do dunajskih denaričev – vinarjev, valute, ki je bila v rabi v habsburškem zaledju. Statut je skušal na eni strani zagotoviti, da vinarjev ljudje ob predpisani menjavi ne bi odklanjali (kar se je očitno dogajalo), na drugi strani pa je želel s prepovedmi njihovega dotoka preprečiti poplavo teh kovancev v Trstu in njegovi okolici (kar kaže, da dunajska valuta tudi sami oblasti ni bila povšeči).

Omenjeni statutarni člen nosi naslov *De vianensibus sive vianariis recepta*. V prevodu se glasi: »Določamo, da vinarji (*vianenses sive vianarii*) našega presvetlega gospoda Friderika, po božji milosti slavnega vojvode Avstrije in tudi vse slavne avstrijske hiše, odslej naprej krožijo in morajo krožiti v razmerju osem (malih) denaričev (*parvulus*) za vsak vinar in da ne more in ne sme noben meščan (*civis*), prebivalec (*habitor*) ali okoličan (*districtualis*) takega kovanca zavrniti ali odkloniti njegovega sprejema po omenjenem obračunu pod kaznijo 100 solidov (malih) denaričev (*soldi parvorum*) za vsakega kršilca in za vsako kršitev. Ne glede na to, ali je kazen plačal ali ne, mora (kršilec) tak denar sprejeti, kot je rečeno, izvzete so le pravice tiste osebe, ki je posojala v preteklosti, ali ki bi naj

⁴² V času, za katerega razpolagamo s podatkom o razmerju med novim breškim denaričem in malim denaričem (14 : 1), je groš veljal le 30, in ne 32 malih denaričev – tabela glede tega ni povsem usklajena.

⁴³ Szombathely, *Statuti di Trieste del 1421*, str. 323–327.

dobila drug denar, ali ki se je dogovorila, da bo v prihodnosti dobila drug denar. In da v bodoče (vrednost) dukat(a) (*ducatus*) ne more zrasti, niti se ne sme sprejeti, porabiti ali dati za več ali manj kot v razmerju po pet liber ob polovičnem izplačilu v kovancih, ki so trenutno v obtoku, pod prej omenjeno kaznijo za vsakega kršilca in za vsako kršitev. Omenjenemu je treba dodati še to, da nihče ne more ali naj si ne drzne kupiti zase ali za drugega takih kovancev od kakega trgovca ali tujca, ki pride sem, niti zamenjati, iti ali poslati koga ven z namenom nakupa ali menjave vinarjev, niti takih vinarjev pripeljati ali prinesiti ali dati prinesiti v mesto Trst ali njegovo okolico, pod kaznijo 100 liber (malih) denaričev (*libra parvorum*) za vsakega kršilca in za vsako kršitev. In vsak sme obtožiti in tožitelj naj prejme tretjino globe, glede omenjenega pa naj ob prisegi uživa polno zaupanje.«

Tabela 32: Razmerje denarnih enot predpisanih vrednosti po tržaškem statutu iz 1421

dukat	libra malih denaričev	solid malih denaričev	vinar	mali denarič
1	5	100	150	1200
	1	20	30	240
		1	1 1/2	12
			1	8

Leta 1459 pa je prišlo do valutne spremembe pri vinarjih; v obtok je očitno prišel nov, slabši kov. Tedaj je nastal dodatek k omenjenemu 95. členu tržaškega statuta iz leta 1421. Predpisoval je, da naj do 1. marca leta 1459 vsi novi vinarji (*vianenses novi*), kolikor niso bili povsem rdeči ali izrecno železni, krožijo (po starem) v razmerju 8 (malih) denaričev za vsak vinar, oz. 3 vinarji za 2 solida. Od prvega marca naprej pa naj bi dobri, stari vinarji (*boni vianenses veteres*) krožili po obračunu 8 (malih) denaričev za vsakega kot v prejšnjih časih. Posli, ki bi se sklepali po 1. marcu in ne bi natančno opredeljevali, v kakšnih novcih naj bi bila poravnava, pa naj bi se poravnali pol v dobrih kovancih (*in bona moneta*),⁴⁴ pol pa v dobrih starih vinarjih. Če pa trgovci za to, drugo polovico ne bi imeli dobrih vinarjev, bi morali plačati dva nova vinarja za vsakega starega, torej 60 vinarjev za libro. Od 1. marca dalje naj bi krožili v Trstu dobri stari vinarji ali dva nova za enega starega in nihče jih ne bi smel odkloniti. Dolgovi, pri katerih se ne bi dalo ugotoviti cene kovancev v času dogovora, naj bi se prevedli v dukate v razmerju 10 liber za dukat (prejšnje razmerje je bilo 5 liber za dukat). Tisti, ki so morali plačati davke, so morali pol vsote – za 2 meseca oz. za pol mandata obstoječih oblastnih organov (ki so se menjavali na štiri mesece) – plačati v novih vinarjih, polovico pa v dobrih starih vinarjih oz. v novih v razmerju dva nova za enega starega. Enako so se obračunali tudi prejemki komunalnih uslužbencev. Da bi se ta denar potrošil, od 1. marca naprej nihče, ne glede na položaj, ni smel prinesiti v mesto Trst ali njegovo okolico novih vinarjev z namenom, da bi jih zamenjal. O tem je bilo treba obvestiti tudi tuje trgovce, ki so prihajali v Trst. Za razpoznavanje kovancev so 1. marca za leto dni imenovali tri pristojne uradnike. Vinarji, ki bi jih oni razpoznali za dobre,

⁴⁴ Vsiljuje se misel, da gre pri teh kovancih za beneški denar.

so se smeli uporabljati v Trstu in nihče jih ni smel zavrniti. Če bi se uradnik zmotil, bi naj sam povrnil škodo oškodovancu.

Tabela 33: Razmerje denarnih enot po dodatku iz 1459 k tržaškemu statutu

dukat	libra malih denaričev	libra (novih vinarjev?)	solid malih denaričev	stari dobri vinar	novi vinar	mali denarič
1	5	10	100	150	300	1200
	1	2	20	30	60	240
		1	10	15	30	120
			1	1 1/2	3	12
				1	2	8
					1	4

Ob nespremenjenih razmerjih bi za čas okrog leta 1500 mogli v tabelo umestiti tudi črne denariče, ki jih poznata tako Vilfan kot Rudolff. Beneški solid je tedaj štel 2 črna denariča (po 6 beneških malih denaričev (tabela 30)), libra pa 40. Na vrednostni lestvici tabele bi se črni denarič uvrstil med stari »dobri« in novi vinar.

Tabela 34: Razmerje denarnih enot z vključitvijo črnega denariča

libra malih denaričev	libra (novih vinarjev?)	solid malih denaričev	stari dobri vinar	črni denarič	novi vinar	mali denarič
1	2	20	30	40	60	240
	1	10	15	20	30	120
		1	1 1/2	2	3	12
			1	1 1/3	2	8
				1	1 1/2	6
					1	4

Pri razmerju libre in dukata (10 : 1), ki ga omenja dodatek k 95. členu tržaškega statuta, gre verjetno za libro, ki je vsebovala enako število (30) novih vinarjev, kot prej starih dobrih vinarjev. Ker se je vrednost vinarja z novim kovom prepolovila, je imela tudi libra iz 30 novih vinarjev le pol prejšnje vrednosti. To je razvidno iz njenega razmerja do (»trdnega«) dukata: ta je leta 1421 veljal 5 liber po 30 dobrih starih vinarjev, leta 1459 pa 10 liber po 30 (slabših) novih vinarjev, kar je bilo po statutarnem dopolnilnem predpisu enakovredno. Vrednost libre (malih denaričev) proti dukatu je bila v tem času še nespremenjena, dukat je še vedno štel 5 liber. Na Primorskem je libra v razmerju do dukata kazala nedvomno tendenco padanja; ob upoštevanju tega dejstva je dukat na Primorskem v prvi polovici 16. stoletja gotovo veljal že več kot 5 liber.

V severozahodni Istri ilustrirajo padanje libre v razmerju do dukata kasnejši podatki iz Pirana. Na prelomu 16. v 17. stoletje je na Piranskem dukat štel že 6 liber, običajno pa 6 liber in 4 solide.⁴⁵

⁴⁵ SI PAK PI 835, Acta varia Piranensia, škatla 1, sešitek 4, folium 57–57 verso – 1600, 4. 6.; folium 59–60 – 1600, 29. 10.; folium 61 – 1601, –. –.

Tabela 35: Razmerje denarnih enot znanih vrednosti na Piranskem okrog leta 1600

dukat	libra malih denaričev	solid malih denaričev	mali denarič
1	6 1/5	124	1488
	1	20	240
		1	12

V osvetlitev spreminjanja kupne vrednosti denarnih enot na Piranskem omenimo, da je slabega pol kilograma mesa v devetdesetih letih 13. stoletja stalo 6 do 10 malih denaričev, leta 1604 pa 5 solidov (60 denaričev).⁴⁶ Nekoliko špekulativno smemo zaključiti, da je vrednost denaričev in solidov v odnosu do cene mesa v dobrih treh stoletjih padla 6- do 10-krat.

Zlasti pri dukatih, v katerih so obračunavali opravljena dela na impozantnih (cerkvenih, komunalnih) zgradbah, se pojavlja vprašanje, koliko so kovanci tolikšne vrednosti v resnici krožili med ljudmi. Verjetno so bile v obtoku uporabnejše manjše denarne enote, predvsem denariči in solidi, medtem ko so dukati služili predvsem kot obračunska enota.

Vilfan versus Rudolff

Sergij Vilfan je v svojih omenjenih sintetičnih razpravah vzel pod drobnogled nastajanje števne sistema denarja, ki je bil v obtoku na Slovenskem, s poudarkom na kranjski valuti. Njegove ugotovitve, pridobljene iz arhivskih rokopisov in razpoložljive literature, so (ne)presenetljivo skladne z Rudolffovimi primeri trgovskih praks.

Vilfan⁴⁷ opisuje števeni denarni sistem na Slovenskem, ki se je okrog 1500 izoblikoval na osnovi beneškega *sol(i)da* (dvajsetega dela beneške libre) ter posebnosti kranjske valute v drugi polovici 16. stoletja; ta za primerjavo zaradi svoje kasnosti za primerjavo s podatki pritegnjene izdaje priročnika (1546) ne prihaja več v poštev.⁴⁸

Vilfanove ugotovitve o števnih sistemih funtov in mark se ujemajo z Rudolffovimi,⁴⁹ enako tudi razmerja funta dunajskih denaričev oz. renskega goldinarja, ki sta štela 60 krajcarjev po 4 dunajske denariče (Vilfan jih imenuje »beli«), kar je 1510/1511 s svojo denarno reformo ustalil cesar Maksimilijan. Vilfan opozarja na pojav in razmerje črnega denariča, ki je bil vreden pol beneškega solida (1 solid = 2 črna denariča), kar je skladno z Rudolffovimi navedbami, pa tudi z

⁴⁶ Franceschi, *Chartularium Piranense I.*, št. 221; Pahor, Šumrada, *Statut piranskega komuna*, str. 591–592.

⁴⁷ Vilfan, *Temelji in razvoj denarnih sistemov*, 1986, str. 403–412; Vilfan, *Temelji in razvoj denarnih sistemov*, 1987, str. 25–32.

⁴⁸ Rudolff je umrl 1545 in verjetno sam ni mogel prilagajati podatkov v praktičnih nalogah niti za to izdajo priročnika.

⁴⁹ V svojih praktičnih nalogah tudi Rudolff omenja vsebnost dragocenih kovin v kovancih, ker pa ne pozna decimalnih števil, ampak le ulomke, bodo primerjave z Vilfanovimi ugotovitvami zahtevale novo študijo.

omenjenimi podatki iz tržaškega statuta. Razmerje dunajskega belega (*heller*) in običajnega denariča (*pfenig*) je razvidno iz Rudolffovih praktičnih primerov, tovrstne kovance pa so poznali tudi v drugih evropskih okoljih, vendar so bile lestvice med različnimi denarnimi enotami precej različne (glej zgoraj).

Glede razmerja krajcarja do solida med 1508 in 1527 Vilfan ocenjuje vrednost krajcarja na Kranjskem na $1 \frac{3}{4}$ solida, Rudolff pa ob primerjavi avstrijske in beneške valute na $1 \frac{1}{2}$ solida (tabela 30). Vilfan iz omenjenega razmerja izračuna, da je bil beli denarič na Kranjskem vreden $\frac{7}{8}$ črnega (7 črnih denaričev = 8 belih), k temu razmerju pa omenja še razmerji 6 črnih denaričev = 5 belih in 5 črnih denaričev = 4 beli. Po Rudolffu je bil dunajski denarič vreden manj: le $\frac{3}{4}$ črnega (3 črni denariči = 4 dunajski denariči). Prav tako razmerje pa ugotavlja Vilfan po urbarju ljubljanskega špitala iz 1541.

Vilfanov tečaj beneške libre za leto 1518 v odnosu do krajcarjev (1 libra = 11 $\frac{3}{7}$ krajcarja) se nekoliko razlikuje od Rudolffovega (ki je za libro neugodnejši: 1 libra = 10 $\frac{5}{62}$ krajcarja, izračun po tabeli 29). Še večje odstopanje – za beneško libro zelo ugoden – je bil po Vilfanovem izračunu tečaj libre po 1540: 1 libra = 13 $\frac{1}{3}$ krajcarja, kar izhaja iz razmerja med črnimi in belimi denariči (4 beli = 3 črni).

Tabela 36: Razmerje beneške libre do krajcarja po Vilfanu

libra	krajcar	solid	črni denarič	beli denarič
1	13 $\frac{1}{3}$	20	40	53 $\frac{1}{3}$
	1	1 $\frac{1}{2}$	3	4
		1	2	$\frac{8}{3} = 2 \frac{2}{3}$
			1	$\frac{4}{3} = 1 \frac{1}{3}$

Vilfan omenja, da se je okrog 1535 v Ljubljani uveljavil računski dukat v vrednosti 80 krajcarjev. Takega dukata Rudolff ne pozna; renski goldinar pri njem je štel 60 krajcarjev, ogrski pa okrog 90 (po Vilfanu le 85), druge evropske zlate valute pa so se sukale tudi okrog vrednosti 70 krajcarjev (glej zgoraj).

Razmerje med beneškim dukatom in cesarskim (renskim) goldinarjem, kot ga za čas okrog 1540 obračunava Vilfan v notranjosti slovenskega prostora, pa je uskladjiv z izračunom, ki ga dobimo iz Rudolffovih podatkov. Goldinar je bil po Vilfanu vreden $4 \frac{1}{2}$ beneške libre, po Rudolffu pa $4 \frac{22}{55}$ beneške libre (beneški dukat je bil vreden $\frac{11}{8}$, tj. $1 \frac{3}{8}$ renskega goldinarja oz. $\frac{31}{5}$, tj. $6 \frac{1}{5}$ libre, prim. tabeli 27 in 31).

Kranjsko valuto Vilfan obravnava šele za drugo polovico 16. stoletja, ko je prišlo v valutnih razmerjih do sprememb, ki pa jih Rudolff ni več doživel, tako te primerjave niso možne, dopuščajo pa preverbo kasnejših izdaj Rudolffovega priložnika – morda je kasnejši urednik prilagodil podatke v nalogah dejanskemu stanju na denarnem trgu.

Sklep

Očitno je za razpoznavanje denarstva na razpolago še precej nezaznanih in neuporabljenih virov, kot so npr. trgovski – zlasti matematični – priročniki z uporabnimi nalogami za nekdanje trgovce, ki uporabljajo podatke iz realne (tedanje) trgovske prakse. Izbrani primeri iz matematičnega učbenika za trgovce so morali biti za uporabnika – trgovca sprejemljivi, taki, kot jih je srečeval v svoji dejavnosti. Christoph Rudolff je v tem pogledu s svojim priročnikom ustvaril imenitno raziskovalno gradivo.

Denar, ki je krožil v evropskem prostoru, je bil pester. Vrednost valut je nihala iz okolja v okolje. Tečajne lestvice različnih valut so v različnih okoljih variirale. Računanje Rudolffovih nalog celo s sodobnimi pomagali ni enostavno (tudi zato, ker niti ulomkov ni dosledno upošteval) in predoča zahtevnost nekdanjega trgovskega posla. Verjetno se trgovci niso naslanjali le na lastne izračune, ampak so imeli na razpolago tudi kakšne druge sprotne spiske razmerij valut, ali pa so soglasno – kar danes ni dovoljeno – prilagajali svoje izračune.

Sergij Vilfan, ki se je sistematično lotil raziskave denarstva na Slovenskem v prvem stoletju novega veka, je v skladu z uporabno znanstveno literaturo in nekaterimi arhivskimi rokopisi za slovenski prostor opravil primerjalno analizo denarnih enot – tako glede njihove vsebnosti dragocenih kovin kot njihove obračunske vrednosti. Njegovi izsledki se v veliki meri ujemajo ali približujejo Rudolffovim (glede na različna okolja uskladjivim) podatkom iz trgovske prakse. Še več: Vilfanova spoznanja potrjujejo tudi konkretni podatki za slovensko in bližnje istrsko primorje (Piran, Trst).

Primerjava Vilfanovih podatkov za Kranjsko s piranskimi, s tistimi iz tržaških statutov ter s podatki v uporabljenem Rudolffovem priročniku ni bila smiselna zaradi časovnega razkoraka med njimi. Za tako nalogo bo treba preveriti, ali so kasnejše izdaje Rudolffovega učbenika za trgovce v primerih denarnih razmerij in cen v praktičnih nalogah spremljale spremembe valutnih razmerij, do katerih je verjetno prišlo zaradi političnih razmer in osmanskega uspeha v mohaški bitki 1526 ter njegovih posledic v nadaljnjih desetletjih. Če podatkov ne bo v njih, bo treba za primerjalno analizo s Kranjsko pritegniti drugo sorodno trgovsko-učbeniško in arhivsko rokopisno gradivo poznega 16. in 17. stoletja.

Za obravnavano obdobje pa vnovič opozorimo, da Rudolff v svojih praktičnih nalogah vključuje tudi podatke o vsebnosti dragocenih kovin v različnih kovanjih, kar bo zahtevalo novo, zahtevno raziskavo – z vidika trgovske in podjetniške dejavnosti, kovanja, poslovnih dobičkov itd.

Viri in literatura

Viri

Neobjavljeni viri

Pokrajinski arhiv Koper, izpostava Piran (SI PAK PI) 9, Vicedominska knjiga 1.

SI PAK PI 9, Vicedominska knjiga 7.

SI PAK PI 835, Acta varia Piranensia, škatla 1, sešitek 4.

Objavljeni viri

Franceschi, Camillo de: *Chartularium Piranense. Raccolta dei documenti medievali di Pirano I. (1062-1300). Atti e memorie della Societa istriana di archeologia e storia patria* 36. Parenzo, 1924.

Garatti, Francesco: *Il divertimento aritmetico con diverse notizie di Monete, Pesi, Misure.* Venetia, 1686.

Megliorati, Antonio: *Novissima corrispondenza delle pesi e misure di Venezia con li pesi e misure delle Citta e Terre, che negoziano con Essa.* Venezia, 1703.

Mihelič, Darja: *Najstarejša piranska notarska knjiga (1281-1287/89).* SAZU, Viri za zgodovino Slovencev 7. Ljubljana, 1984.

Mihelič, Darja: *Piranska notarska knjiga (1284-1288).* SAZU, Viri za zgodovino Slovencev 9. Ljubljana, 1986.

Minotto, Antonio Stefano: *Documenta ad Forumjulii, Patriarchatum Aquileiensem, Tergestum, Istriam, Goritiam spectantia 1/1.* Acta et diplomata e R. Tabulario Veneto 1/1. Venetiis, 1870.

Pasi, Bartolomeo: *Tariffa de pexi e mesure.* Venesia, 1503.

Pasi, Bartolomeo: *Tariffa de pesi e misure corrispondenti dal Leuante al Ponente, da vna terra a laltra, e a tutte le parti del Mondo, con la noticia delle robe che se trazeno da vno paese per laltro.* Venetia, 1521.

Pasi, Bartolomeo: *Tariffa de i pesi, e misure corrispondenti dal leuante al ponente, e da una terra e luogo all'altro, quasi per tutte le parti dil mondo, con la dichiarazione e notificazione di tutte le robbe che si tragono di un paese per l'altro.* Vinetia, 1540.

Pasi, Bartolomeo: *Tariffa de i pesi, e misure corrispondenti dal leuante al ponente e da una terra e luogo all'altro, quasi per tutte le parti del mondo. Con la dichiarazione e notificazione di tutte le robbe, che si tragono di uno paese per l'altro.* Vinegia, 1557.

Pahor, Miroslav, Šumrada, Janez: *Statut piranskega komuna od 13. do 17. stoletja.* SAZU, Viri za zgodovino Slovencev 10. Ljubljana, 1987.

Rudolff, Christoph: *Künstliche rechnung mit der Ziffer vnd mit den zal pfeninggen / sampt der Wellischen Practica / vnnd allerley fortheil auff die regel de Tri. Item vergleichung mancherley Gewicht / Elnmaß / Müntz etc. auff etlich Land vnd Stett. Gemehret mit 293 Exempeln / von mancherley Kaufhendeln mit erklerung wie dieselben zu machen vnd in die Regel zusetzen sein.* Wien, 1546.

Szombathely, Marino de: *Statuti di Trieste del 1421.* Archeografo Triestino 20 (3. vrsta). Trieste, 1935, 323-327.

Spletni viri

Österreich-Lexikon <http://www.aeiou.at/aeiou.encyclop.s/s366972.htm>.

Österreich-Lexikon <http://www.aeiou.at/aeiou.encyclop.c/c619607.htm>.

Österreich-Lexikon <http://www.aeiou.at/aeiou.encyclop.r/r935986.htm>.

Literatura

- Bizjak, Matjaž: *Ratio facta est: gospodarska struktura in poslovanje poznosrednjeveških gospostev na Slovenskem*. Thesaurus memoriae, Dissertationes 2. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003.
- Bizjak, Matjaž: *Srednjeveški urbarji za Slovenijo 5. Urbarji briksenske škofije = Die Urbare des Hochstifts Brixen: 1253–1464*. Thesaurus memoriae, Fontes 3. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006.
- Bizjak, Matjaž: *Srednjeveški obračuni freisinške škofije = Die mittelalterlichen Abrechnungen des Hochstifts Freising*. Del 1. *Obračuni gospostev Škofja Loka in Klevevž 1395–1401 = 1. Teil. Abrechnungen der Herrschaften Škofja Loka und Klevevž 1395–1401*. *Loški razgledi* 52, 2005, str. 11–14, 28 str. prilog; *Srednjeveški obračuni freisinške škofije*. Del 2, *Obračuni gospostev Škofja Loka 1399–1401 in Klevevž 1395–1400*. *Loški razgledi* 53, 2006, str. 315–368; [Srednjeveški obračuni freisinške škofije]. Del 3, *Obračuni gospostva Škofja Loka 1437–1439*. *Loški razgledi* 54, 2007, str. 353–380, faksimile; [Srednjeveški obračuni freisinške škofije]. Del 4, *Obračuni gospostva Škofja Loka 1439–1442*. *Loški razgledi* 55, 2008, str. 435–458, faksimile.
- Darovec, Darko: *Davki nam pijejo kri: gospodarstvo severozahodne Istre v novem veku v luči beneške davčne politike*. Knjižnica Annales Majora. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2004.
- Dopsch, Alphons: *Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit* 2. Weimar: Böhlau, 1913, ²1922.
- Gestrin, Ferdo: *Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem = Libri daziari del cinquecento e seicento in Slovenia*. Viri za zgodovino Slovencev 5. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1972.
- Herkov, Zlatko: *Mjere Hrvatskog primorja s osobitim osvrtom na solne mjere i solnu trgovinu*. Historijski arhiv u Rijeci i Pazinu, Posebna izdanja 4. Rijeka, 1971.
- Koropec, Jože: *Zemljiške gosposčine med Dravogradom in Mariborom do konca 16. stoletja*. Maribor: Obzorja, 1972.
- Kos, Dušan: *Urbarji za Belo krajino in Žumberk: (15.–18. stoletje) = Die Urbaren für Bela krajina und Sichelberg: (15.–18. Jahrhundert)*. Viri za zgodovino Slovencev 13; Novejši urbarji za Slovenijo = *Urbaria recentiora Sloveniam spectantia* 1. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 1991.
- Mihelič, Darja: *O nagrajevanju dela in uslug v srednjeveškem Piranu*. *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae* 8, 1981, št. 1, str. 81–93.
- Mihelič, Darja: *Neagrarno gospodarstvo Pirana od 1280 do 1340 = La produzione non rurale di Pirano dal 1280 al 1340*. Dela, Zgodovinski inštitut Milka Kosa = Institutum historicum Milko Kos 27, 8. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1985.
- Mihelič, Darja: *Prispevek k osvetlitvi zaslužkov in cen v srednjeveškem Piranu*. *Zgodovinski časopis* 38, 1984, št. 4, str. 291–296; ponatis: *Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem: posvetovanje ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije, Ljubljana, 11. in 12. decembra 1984*. Zbirka Zgodovinskega časopisa 3. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1987, str. 9–14.
- Mihelič, Darja: *Entlohnung der Handwerker in ausgewählten Städten des slowenischen Raumes bis 1340. IV. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém, 9–11. 11. 1994*. Budapest–Veszprém: Magyar Tudományos akadémia, 1995, str. 61–71.
- Mihelič, Darja: »O stvarih, zaradi katerih ljudi, zlasti vladarje, hvalimo ali grajamo: o tradiciji zapravlivosti ljubljanske mestne vlade.« *Zgodovina za vse* 2, 1995, št. 1, str. 68–75.

- Mihelič, Darja: K razmerju denarnih enot v Primorju in notranjosti srednjeveškega slovenskega prostora. *Kronika* 45, 1997, št. 3, str. 1–5.
- Mihelič, Darja: Cene obrtnih storitev v mestih slovenskega prostora pred sredo 14. stoletja (Primorje – notranjost). *Annales. Series historia sociologia* 7, 1997, št. 10, str. 117–124.
- Mihelič, Darja: Kunštno računstvo za trgovce 16. stoletja (računski trgovski priročnik kot zgodovinski vir). *Med srednjo Evropo in Sredozemljem: Vojetov zbornik*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006, str. [659]–675.
- Valenčič, Vlado: *Žitna trgovina na Kranjskem in ljubljanske žitne cene od srede 17. stoletja do prve svetovne vojne = Krains Getreidehandel und die Getreidepreise von Ljubljana von der Mitte des 17. Jahrhunderts bis zum ersten Weltkrieg*. Razprave, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za zgodovinske in družbene vede X/4. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1977.
- Vilfan, Sergij, Otorepec, Božo, Valenčič, Vlado: *Ljubljanski trgovski knjigi iz prve polovice 16. stoletja = Zwei Handelsbücher aus der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts*. Viri za zgodovino Slovencev 8. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1986, str. 168–184.
- Vilfan, Sergij: Temelji in razvoj denarnih sistemov v slovenskih deželah do 17. stoletja. *Zgodovinski časopis* 40, 1986, št. 4, 397–412; ponatis: *Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem: posvetovanje ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije, Ljubljana, 11. in 12. decembra 1984*. Zbirka Zgodovinskega časopisa 3. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1987, str. 19–32.

SUMMARY

Tracing European Money from the First Half of the 16th Century

Darja Mihelič

The contribution provides an opportunity for familiarisation with old monetary and measurement units by means of past handbooks for merchants. It provides a thorough analysis of Christoff Rudolff's mathematics textbook, dating back to the first half of the 16th century that instructs merchants in calculations. The description of operations, including addition, subtraction, multiplication and division of fractions, is followed by nearly 300 practical exercises, in which the author provides examples of actual monetary and measurement units for various European lands and cities. These examples originate in the period in which his handbook was written and thus offer reliable data on money and measurements that were used in Europe of the period. The article focuses on money. Rudolff's data for the European area are compared to monetary units in the Slovene littoral and hinterland as they were calculated by Sergij Vilfan in his studies almost 3 decades ago.

Numerous undetected and unused sources are available for the identification of the monetary system, such as e.g. merchant – mathematics, in particular – handbooks with useful exercises for past merchants that include data from real-life (then current) commercial practice. Examples selected from this particular mathematics textbook for merchants had to be both tailored and acceptable to the user, i.e. merchant; they included examples that they would be confronted with in their business. In this regard, Christoff Rudolff created remarkable research material.

Money, circulating in the European area, was variegated. The value of currencies fluctuated; exchange rates of different currencies varied in different environments. Even if one uses modern

devices, Rudolf's exercises prove to be a challenge (also due to his inconsistency in fractions) and offer proof of the demanding nature of trade in the past. Merchants probably did not rely merely on their own calculations, other currency ratio lists were available or their calculations were adjusted consensually, which is nowadays branded as a "price-fixing cartel".

Sergij Vilfan, who took up a systematic research of the monetary system in Slovene ethnic territory in the first centuries of the early modern period, conducted a comparative analysis of monetary units for the Slovene area in accordance with applicable scientific literature and several archival manuscripts, both in terms of precious metal content and accounting unit. His findings match to a great extent or come close to Rudolf's (variable yet comparable in different environments) data on commercial practice. Furthermore, Vilfan's findings are confirmed by concrete data for the nearby Istrian littoral (Piran, Trieste).

A comparison of the data for Carniola in the second half of the 16th century with those of Piran (the first half of the 14th century), of the Statute of Trieste (1421, supplement 1459) and Rudolf's handbook (first edition 1526) was not possible due to the time gap of the data. It is yet to be examined if later editions of Rudolf's textbook for merchants in examples of monetary ratios and prices in practical exercises kept track of changes in currency ratios that could have occurred due to political circumstances and the Ottoman success in the battle of Mohacs in 1526 and consequences thereof. Should they contain no data, other relating textbooks, commercial materials and archival manuscripts shall have to be taken into consideration.

It is to be pointed out for the relevant period that in his practical exercises Rudolf also includes data on precious metal content in various coins, which calls for a new demanding research in terms of commercial and business activities, coinage, profits, etc.

Maria Bidovec, Boris Golec

Valvasor in Edmond Halley

O vprašanju polihistorjevega članstva v angleški Kraljevi družbi (Royal Society) in posledicah prekinjenih stikov z njo

UDK 929 Valvasor J.V.:061.12(410)

BIDOVEC Maria, dr. doc., Univerza v Vidmu (Università degli Studi di Udine), DILE, I-33100 Udine, Via Antonio Zanon 6, maria.bidovec@uniud.it, maria.bidovec@yahoo.it

GOLEC Boris, dr. izr. prof., Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, bgolec@zrc-sazu.si

Valvasor in Edmond Halley. O vprašanju polihistorjevega članstva v angleški Kraljevi družbi (Royal Society) in posledicah prekinjenih stikov z njo

Zgodovinski časopis, Ljubljana 69/2015 (152), št. 3-4, str. 324–335, cit. 46

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor (1641–93) uradno najverjetneje nikoli ni izvedel, da ga je angleška znanstvena akademija Kraljeva družba (Royal Society) 14. decembra 1687 sprejela za svojega člana. Še pred tem dejanjem so se namreč njegovi pisni stiki s Kraljevo družbo na nepojasnen način pretrgali. Pismo znamenitega astronoma Edmonda Halleyja Valvasorju iz januarja 1688, ki ga polihistor potrjeno ni prejel, omenja poleg sprejema v članstvo tudi slavilne verzje Kraljeve družbe, namenjene objavi v Slavi vojvodine Kranjske. Verzi so se skupaj s pismom izgubili in tako niso bili natisnjeni v uvodu tega Valvasorjevega monumentalnega dela iz leta 1689. V prispevku je prvič objavljen slovenski prevod Halleyjevega pisma. Doslej neznano pismo, odkrito v Londonu, pa je še dodatno osvetlilo Halleyjev pogled na Valvasorja.

Glavne besede: Janez Vajkard Valvasor, Royal Society, London, Edmond Halley, korespondenca, Slava vojvodine Kranjske

Avtorski izveček

UDC 929 Valvasor J.V.:061.12(410)

BIDOVEC Maria, PhD, Assistant Professor, University of Udine, DILE, I-33100 Udine, Via Antonio Zanon 6, maria.bidovec@uniud.it, maria.bidovec@yahoo.it

GOLEC Boris, PhD, Associate Professor, Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Milko Kos Historical Institute, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, bgolec@zrc-sazu.si

Valvasor and Edmond Halley. On the Question of the Polymath's Membership of the Royal Society and Consequences of His Breaking Off Contact with it

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 69/2015 (152), No. 3-4, pp. 324–335, 46 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The Carniolan polymath Janez Vajkard Valvasor (1641–1693) most probably never learned officially that on December 14, 1687 the Royal Society had accepted him as a member. Prior to this, his written contacts with the Royal Society had been cut off in an unexplained manner. A letter by the renowned astronomer Edmond Halley dated January 1688 that was never received by Valvasor mentions along with the news of the acceptance of his membership also the Royal Society's verses of praise intended for publication in the Glory of the Duchy of Carniola. The verses were lost along with the letter and were therefore not published in the introduction of Valvasor's monumental work of 1689. The contribution includes the first publication of the Slovene translation of Halley's letter. Another letter that was discovered in London and which was unknown up to the present further highlights Halley's views on Valvasor.

Key words: Janez Vajkard Valvasor, the Royal Society, London, Edmond Halley, correspondence, Glory of the Duchy of Carniola

Author's Abstract

Pisni stiki kranjskega polihistorja Janeza Vajkarda Valvasorja (1641, Ljubljana–1693, Krško) s Kraljevo družbo (Royal Society) v Londonu, najstarejšo angleško akademijo znanosti (ustanovljeno leta 1660), so že več kot četrto stoletje dokumentirani v objavi korespondence iz let 1685–88, za katero je poskrbel Branko Reisp (1987), in sicer tako v latinskem izvorniku kot v slovenskem prevodu.¹ Šest let pozneje (1993) je Catherine D. Carmichael v *Zgodovinskem časopisu* objavila še eno, slovenski strokovni javnosti dotlej neznano pismo znamenitega astronoma Edmonda Halleyja (1656–1742) Valvasorju, poslano leta 1688.² Po Halleyju se na pobudo iz leta 1758 imenuje njegovo največje odkritje, Halleyjev komet, ki ga je ta angleški astronom leta 1705 identificiral kot periodičnega, vidnega z zemlje vsakih 75 do 77 let (dotlej zadnjič leta 1682, doslej 1986).³ Predmet prispevka ne bo vsebina skupno devetih ohranjenih in treh neohranjenih pisem, napisanih na Kranjskem in v Londonu, temveč vprašanje, kako so se polihistorjevi stiki s Kraljevo družbo pretrgali, česa Valvasor zato nikoli ni izvedel in kakšne so bile posledice dejstva, da ni prejel Halleyjevega pisma.

Pismo Edmonda Halleyja, ki je v letih 1685–96 opravljal naloge pomočnika tajnika Kraljeve družbe,⁴ smo doslej poznali samo v objavi latinskega izvornika z določenimi tipkarskimi napakami in nepopolno datacijo.⁵ Nedvomno je tudi zaradi jezikovne ovire ostalo premalo opaženo, pomembna sporočila v njem pa so bila napačno interpretirana. Že objaviteljica ali prevajalec njenega prispevka iz angleščine sta nepravilno razumela formulacijo v zaključnem delu pisma, ki pravi, da je bil Valvasor 14. dne prejšnjega meseca sprejet med člane Kraljeve družbe, in iz tega podatka bi bilo takoj mogoče skleniti, da je pismo nastalo januarja 1688. Datum sprejema je bil namreč znan – 14. december 1687, ko je na seji Družbe prav Halley izvedel poskus, s katerim je na podlagi Valvasorjevega opisa prikazal izpraznitev in polnjenje Cerkniškega jezera.⁶ V opombi k njegovemu pismu – da-

¹ Reisp, *Korespondenca*.

² Carmichael, Pismo Edmonda Halleyja.

³ http://de.wikipedia.org/wiki/Halleyscher_Komet (september 2014).

⁴ <http://museumvictoria.com.au/collections/themes/1931/edmond-halley-astronomer-1656-1742> (september 2014); <http://galileo.rice.edu/Catalog/NewFiles/halley.html> (september 2014).

⁵ Carmichael, Pismo Edmonda Halleyja, str. 86–87.

⁶ Datum sprejema je že dolgo znan iz objave v *Journal Book of the Royal Society* (Vol. VII, 1686–1690). Objava poročila v latinskem izvorniku in slovenskem prevodu v: Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 178–183.

tirano je samo z letnico 1688 – je navedeno takole: »Natančen datum, kdaj je bilo pismo napisano, ni znan, bilo pa je to štirinajst mesecev (sic!) po tem, ko je Valvasor poslal v London svoj poglobitni opis Cerkniškega jezera.«⁷ Iz »14° mensis elapsi« je torej nastalo »14 mesecev« namesto »štirinajstega (dne) prejšnjega meseca«. O datumu je nujno treba povedati, da gre za datiranje po julijanskem koledarju, kar pomeni, da je bil na Kranjskem tega dne že predbožični dan, 24. december 1687. Tudi nastanek Halleyjevega pisma iz januarja 1688 je tako mogoče datirati na dva načina: po julijanskem koledarju med 1. in 31. januarjem 1688, po gregorijanskem pa med 11. januarjem in 10. februarjem.

Halleyjevo pismo⁸ torej doslej ni bilo prevedeno in, kot bomo videli, to dejstvo ni ostalo brez dodatnih posledic, ne samo z nedorečenim točnim časom nastanka pisma. V celoti ga objavljamo v prevodu Monike Deželak Trojar skupaj z njenimi prevajalskimi opombami.

*Živel imenitni in učen gospod Janez Vajkard Valvasor, baron Bogenšperški, Kraljeva družba te lepo pozdravlja.*⁹

*Tvoje pismo, prevzvišeni mož, ki si mi ga poslal 17. novembra [1687], sem takoj, ko mi je prišlo v roke, delil z našo Kraljevo družbo. In ne verjameš zlahka, kolikšno veselje in zanimanje je prevevalo člane, medtem ko se je bral pristen in natančen opis Cerkniškega jezera, katerega čudes so se vsi, ki so do sedaj pisali o njih, le po malem dotaknili in jih, ker so jih zaradi prezrtih okoliščin prepoznali za dvomljivo zadevo, predstavljali kot povsem nenaraven pojav. Sedaj pa sta tvoja delavnost in bistrroumnost dosegli, da ni več skrito, iz česa se rojevajo te nenavadne igr(ic)e Narave, in ker je edinstven pojav, katerega na celem svetu težko obstaja drug primer, na naravne vzroke gledamo kot na očitvidne.*¹⁰

Zelo znano je, da so vaše Karnijske Alpe prehodne zaradi mnogih odprtih in votlin kot tudi zaradi presahnjenih in znova nastajajočih rek, ki se jih vidi na tvoji karti Kranjske. In če se te reke stekajo v neko podzemno jezero (kakršnega si, kot pišeš, v resnici našel pri sosednji vasi Kompolje), se nenadno deževje, kakršno večinoma¹¹ prinese grmeče nebo, zlahka vpije, in lahko zelo pomnoži vodovje¹² istega jezera; še zlasti ker se po strmih dolinah, kakršne so alpske, zbrano vodovje vali s strmoglavim tekom. Jasno pa je, da lahko naraščanje [gladine] v jezeru vodovje po drugih odprtinah pošlje malo višje, in ker so ustja takšnih odprtih lahko razvrščena tako, da se nekatera odpirajo nad površino vode, nekatera pa, čeprav so

⁷ Carmichael, Pismo Edmonda Halleya, str. 87, op. 14.

⁸ Izvirnik koncepta odposlanega pisma: RS, EL/H3/47.

⁹ Ker se v naslovu mešajo različni skloni (pisec je pozdravni nagovor začel drugače, kot ga je zaključil), sem to deloma prenesla tudi v prevod (M. Deželak Trojar).

¹⁰ »Praesentes« bi bilo dobesedno »prisotne« v pomenu »očitne«, zato sem se odločila za prevod »očividne« (M. Deželak Trojar).

¹¹ V objavi v *Zgodovinskem časopisu* je »plerumque« navedeno kot »plenumque«: »qualis plenumque fit tonante coelo« (Carmichael, Pismo Edmonda Halleya, str. 86).

¹² »Aqua« v množinski obliki »aquae« prevajam kot vodovje (M. Deželak Trojar).

potopljena dovolj¹³ globoko v vodo, imajo na začetku poševno vzpenjajoče kanale, se lahko zgodi, da čeprav voda v enem in istem trenutku začne iztekati po obeh teh odprtinah, kljub temu te [=zadnje omenjene] odnesejo le površino vode in na njej sedeče race, one [=najprej omenjene] pa zajemajo spodnje dele vode hkrati z ribami. Ali se vse to, kot predpostavljáš, da prav razložiti s pomočjo nateg, se po pravici dvomi. Natega namreč lahko vodo dvigne le, če je njena golen napolnjena na obeh straneh; toda potem ko voda upade, takoj vstopi zrak in njen učinek izgine; in čeprav se voda vrne na prejšnjo višino, kljub temu ni mogoče izvabiti niti kapljice vode, dokler se zrak iz natega ne izvleče. Na kratko pripomnjeno naj zadostuje.

Od tebe bi se nadvse radi dali poučiti o naravoslovni zgodovini tistih rek, ki se skrivajo v vaših gorah, razen če nismo bili že z nedavno uslugo preveč zavezujoči, in bi, ker to prosimo, izpadli preveč¹⁴ predrzni. Želimo pa, da na svoji geografski karti Kranjske označiš in pošlješ kolikor je možno natančne (z ozirom na Cerkniško jezero) lege vsaj tistih krajev, ki si jih omenil v svojih [opisih] (jame Pod pečjo, luknje Storžek, vasi Kopolje, Škocjan itd.).¹⁵ Tista karta, ki si jo poslal, se je namreč, ne vem po kakšnem slučaju, izgubila.

Da ne bi namreč možje, ki smo vdani naši družbi, in smo pretrpeli tolikšne napore pri pospeševanju naravoslovne znanosti, bili videti manj pravični presojevalci, se je Družbi in članom zdelo [pravično], da te zaradi tvoje zasluge sprejmejo v svojo vrsto, kar se je namreč zgodilo 14. minulega meseca z enodušnim glasovanjem prisotnih. In tako te pozdravljam kot člana Kraljeve družbe in ti čestitam, zlasti še, ker si nedavne nesreče svoje hiše prizadevaš popraviti s sreč(onos)no poroko. Priložene imaš hvalilne verzje k tvoji knjigi, in če ti lahko ustrezemo še na kakšen drugačen način, boš spoznal, da sem ti vedno z veseljem na voljo za vsakršne usluge.

Tvoj itd. Edmond Halley

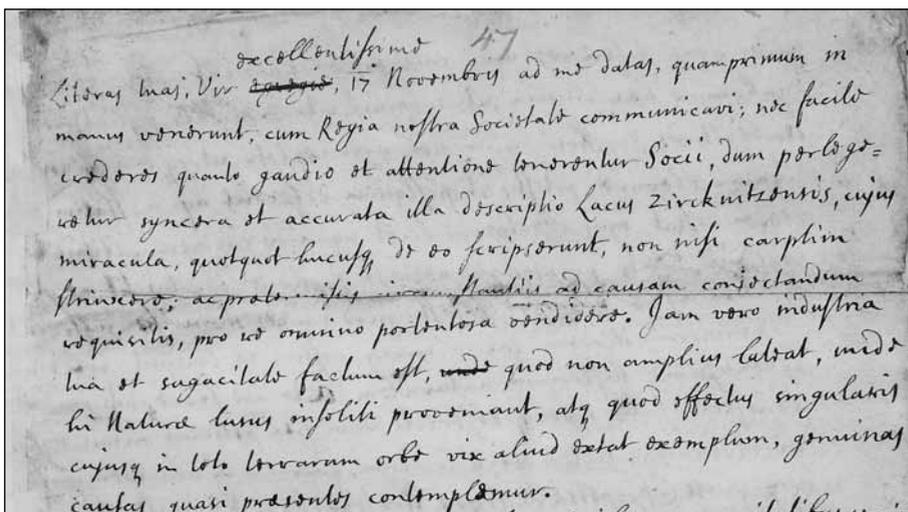
P. S. Kar pa se teh verzov tiče, želim, da se ravnaš po svoji presoji: popravi, izpusti, kar se bo tebi zdelo. Če je povedano kaj takšnega, kar se manj prilega tvojemu imenu in časti, prosim, presojaj brez pomislekov.¹⁶ Pozdravljen!

¹³ V objavi je »satis« transkribirano kot »salis«: »aquis licet salis profunde« (str. 86).

¹⁴ Objava ima »nimus« namesto »nimis«: »petimus nimus importuni videamur« (str. 87).

¹⁵ O teh lokacijah je Valvasor pisal v opisu Cerkniškega jezera, priloženem pismu z dne 17. novembra 1687 (Reisp, *Korespondenca*, str. 68, 69, 84, 85). »Podpetskio« v Halleyjevem pismu je evidentna prepisovalska napaka, saj ima Valvasor »Podpetfchjo« (prav tam, str. 69).

¹⁶ Dobesedno bi »candide« pomenilo »vedro« oz. »prostodušno« (M. Deželak Trojar).

Začetek Halleyjevega koncepta pisma Valvasorju

Halleyjevo pismo kranjskemu polihistorju ni vzbudilo posebnega zanimanja, presenetljivo malo pri valvasoroslovcu Branku Reispu, ki bi prav z njegovo pomočjo lahko dodatno potrdil svoje ugotovitve o pretrganih stikih med Valvasorjem in Kraljevo družbo¹⁷ ter dopolnil spoznanja o pesmih hvalnicah v uvodu k *Slavi vojvodine Kranjske*. Reisp je na simpoziju o Valvasorju (Slovenska matica, 2005) in v objavljenem besedilu referata (2005/7) zgolj omenil objavo Halleyjevega pisma v *Zgodovinskem časopisu* in ponovil že znano, da je Halley na seji Kraljeve družbe ob Valvasorjevem sprejemu med njene člane izvedel prikaz izpraznitve in polnjenja Cerkniškega jezera.¹⁸

Prezrl je gotovo najpomembnejše spoznanje, ki ga razodeva pismo, dve Halleyjevi omembi slavilnih verzov, namenjenih objavi v *Slavi vojvodine Kranjske*. Kolikor je znano, omembi vendarle nista šli povsem mimo slovenske strokovne javnosti, žal pa sta doživeli napačno interpretacijo (Južnič, Prosen, 2007).¹⁹ Verzi oziroma pesmi, o katerih je Valvasorju pisal znameniti angleški astronom, so se neposredno nanašali na polihistorjevo prošnjo v njegovem pismu tajniku Kraljeve družbe z dne 17. novembra 1687 (7. novembra po julijanskem koledarju):

¹⁷ O tem: Reisp, *Korespondenca*, str. 103–105.

¹⁸ Reisp, *Novejša spoznanja*, str. 17.

¹⁹ V monografiji o Valvasorju in astronomiji, ki sta jo napisala Stanislav Južnič in Marijan Prosen, beremo: »Valvasor je pisal Halleyju dne 17. 11. 1687 o Alpah in Cerkniškem jezeru s sifonom pod površjem. Dodal je svoj zemljevid in priložil latinske verze, ki jih je skoval v slavo svojih knjig po načelu "Dobro blago se samo hvali". [...] Halley je leta 1688 poslal Valvasorju v Ljubljano svoje pesmi in pohvalil Valvasorjev zemljevid Kranjske. Valvasorjeve rime so se ohranile, Halleyjeve pa žal ne. Kaj bi lepega znal spesniti prijatelju kranjskemu Janezu, si lahko mislimo iz posrečene pesnitve, ki jo je objavil ob svoji prvi izdaji Newtonovih Principov.« (Južnič, Prosen, *Janez V. Valvasor in astronomija*, str. 15–16). Kje sta avtorja (je avtor) našla (našel) Valvasorjeve verze, je vprašanje zase. Prezrt pa je ostal ključni podatek, da so se izgubili Halleyjevi oziroma verzi drugih članov Kraljeve družbe, namenjeni objavi v *Slavi vojvodine Kranjske*.

»Največja milost bi bila zame, ko bi mogel imeti to milost od enega ali drugega ali od več članov Kraljeve družbe, káko pesem hvalnico za svojo zgoraj navedeno knjigo, da bi se natisnila na začetku knjige, ker so podobne stvari v teh krajih zelo v čisljih, zato bi mi bila v veliko čast. [...] Tako ponižno prosim vaše gospostvo, naj me priporoči, da se bom smel veseliti te milosti, namreč take zgoraj zaprošene pesmi.«²⁰ Kraljeva družba se je torej ugodno odzvala (!) na Valvasorjevo prošnjo, v nasprotju z uveljavljenim prepričanjem, da se to ni zgodilo; v prid nenastanka hvalnic je namreč govorila njihova neobjava v uvodu *Slave vojvodine Kranjske* (1689). Hvalnice (*carmina*) so bile v resnici spisane v razmeroma kratkem času, med 11. decembrom 1687 in 10. februarjem 1688 – le nekaj tednov po prejemu prošnje zanje²¹ –, vendar niso nikoli dosegle naslovnika na Kranjskem. Kdo jih je sestavil in podpisal, Edmond Halley sam, eden ali več drugih članov Kraljeve družbe, ostaja neznanka, tako kot skoraj gotovo nikoli ne bomo izvedeli, kakšna je bila usoda Halleyjevega izgubljenega pisma Valvasorju.

Da pismo ni doseglo naslovnika na Kranjskem, jasno izhaja iz pisanja Halleyju, ki ga je 28. junija 1691 na Dunaju datiral doktor teologije in poznejši škof St. George Ashe (ok. 1658–1718). Valvasor je Ashu v pisnih stikih potožil, »da je pred tremi ali štirimi leti« [1687 oziroma 1688] napisal nekaj pisem dr. Galu [tajniku Družbe] in drugim, vendar mu ni uspelo dobiti odgovora.«²² Morda Halleyjevo pismo z začetka leta 1688 ni bilo zadnje, ki bi ga Valvasor moral dobiti iz Londona, a ga ni. Kako je torej zadeva potekala? V pričakovanju odgovora na svoje pismo z dne 17. novembra 1687 – vmes mu je namesto Thomasa Gala pisal Halley – je polihistor 19. marca 1688 poslal tajniku pismo, ki se ni ohranilo, in 15. novembra 1688 še tretje, v katerem pravi, da na dvoje pisem toliko časa ni prejel odgovora. Bil bi zadovoljen, če bi le srečno prejeli njegov opis Cerkniškega jezera. Valvasor je še zapisal, da so njegova pisma doslej vedno srečno prispela v London in da ne dvomi o prejemu omenjenega opisa. Spraševal se je, ali je morda Kraljeva družba medtem namesto Thomasa Gala dobila drugega tajnika; zadnje bi bilo lahko razlog za neodzivanje. Iz povedanega je jasno, da Valvasor najmanj do srede novembra 1688, ko je že tretjič zaman pisal v London, ni prejel obvestila o uradni izvolitvi za člana Družbe, niti ni vedel za objavo svojega poročila o

²⁰ Reisp, *Korespondenca*, str. 70; izvorno besedilo: prav tam, str. 51.

²¹ Valvasorjevo pismo je v London prispelo še pred koncem novembra oziroma najpozneje 1. decembra 1687 (11. decembra po gregorijanskem koledarju), ko je bilo predloženo na seji Kraljeve družbe; prebrali so ga na naslednji seji 14. (24.) decembra, na kateri so Valvasorja tudi sprejeli med nove člane (Reisp, *Korespondenca*, str. 100). Halley je verze odposlal najpozneje zadnji dan januarja 1688 (v pismu govori namreč o sprejemu v članstvo 14. dne prejšnjega meseca!), tj. 10. februarja po gregorijanskem koledarju.

²² Reisp, *Korespondenca*, str. 103–104. – Reisp nedoločno pravi, da je Ashe pisal »svojemu korespondentu« (prav tam, str. 104), dejansko pa je šlo za Edmonda Halleyja. Pisma danes v podatkovni bazi Royal Society ni najti, ampak sta v njej le dve Ashevi pismi, obe poslani Halleyju z Dunaja, datirani 17./27. julija 1690 in 9./19. julija 1691 (RS, EL/A/40, EL/A/41). V drugem omenja Ashe svoje zadnje pismo Halleyju z datumom 18./28. junij 1691, torej tisto, v katerem med drugim govori o Valvasorju (!). Ashevo osebno ime ni bilo samo George, kot ga imenuje Reisp, temveč St. George.

Cerkniškem jezeru v reviji *Philosophical Transactions* že v decembrski številki leta 1687.²³

Iz gradiva Kraljeve družbe je vidno le, da je Družba prejela Valvasorjevi pismi, datirani 17. novembra 1687 in 15. novembra 1688,²⁴ ohranjen je prepis odgovora na prvo pismo, tj. Halleyjevo pismo Valvasorju z začetka leta 1688,²⁵ nič pa ni znanega o prejemu Valvasorjevega pisma z dne 19. marca 1688²⁶ in o morebitnem odgovoru na njegovo novembrsko pismo iz istega leta. Glede na zgoraj navedeno polihistorjevo poročilo St. Georgu Ashu torej odgovor Kraljeve družbe, tudi če je bil napisan, zanesljivo ni dosegel kranjskega naslovnika. O razlogih za pretrganje korespondence med londonsko znanstveno akademijo in njenim članom na Kranjskem tako ne vemo vsega. Potrjeno je, da je Kraljeva družba Valvasorja prek Halleyja obvestila o sprejemu med svoje člane in da je ustregla njegovi prošnji za slavnice verze. Da Valvasor Halleyjevega pisma ni prejel, so bili torej krivi »tehnični razlogi«. Ti so prejkone botrovali tudi izgubi Valvasorjevega pisma, poslanega v London 19. marca 1688, medtem ko ostaja neodgovorjeno, ali so tam kdaj napisali odgovor na polihistorjevo zadnje znano pismo, datirano 15. novembra 1688, vendar se njegov prepis ni ohranil. Z gotovostjo pa vemo, da Valvasor do leta 1691, ko je Kraljevi družbi pisal St. George Ashe, ni prejel nobene londonske pošte. Po Reispu (1987) so bili vzroki za zastoj pisnih zvez »bolj objektivne narave, saj je Valvasor še poskušal navezati oziroma nadaljevati stike z družbo ...«. Po njegovem je težko soditi, koliko so k prenehanju zvez prispevali tudi politični dogodki v Angliji, ki je tedaj doživljala tako imenovano »Glorious Revolution«. ²⁷ Kakorkoli, zdijo se verjeten razlog, tem bolj po osvetlitvi novih spoznanj na podlagi Halleyjevega pisma. A po drugi strani je treba vedeti, da v kopalnih knjigah Družbe pogrešamo tudi dve zgodnejši pismi, odgovor Kraljeve družbe 1. (oz. 11.) januarja 1686 na Valvasorjevo prvo pismo s 3. decembra 1685 in polihistorjevo pismo, ki so ga prebrali na seji 16. februarja 1687.²⁸

Tako Janez Vajkard Valvasor vsaj do leta 1691 in najverjetneje vse do smrti dve leti pozneje ni imel v rokah dokumenta o svojem sprejemu v članstvo.²⁹ Tak dokument je bilo namreč izgubljeno Halleyjevo pismo. In potemtakem tudi nikdar ni vedel, da so ga v najstarejšo in najuglednejšo angleško znanstveno akademijo sprejeli 14. decembra 1687. Če bi za datum izvedel vsaj do leta 1689, ko se je v

²³ Reisp, *Korespondenca*, str. 87–88, 103; Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 184.

²⁴ Pismi sta ohranjeni v izvorniku, prvo tudi v sodobnem prepisu (Reisp, *Korespondenca*, str. 95, 100, 103).

²⁵ Halleyjevo pismo je shranjeno drugje kot Galova pisma Valvasorju, v angleški literaturi je bilo omenjeno že leta 1838, objavljeno pa prvič leta 1932 (Carmichael, *Pismo Edmonda Halleyja*, str. 86, 87, op. 14).

²⁶ Reisp, *Korespondenca*, str. 103.

²⁷ Reisp, *Korespondenca*, str. 103.

²⁸ Prav tam, str. 93, 95.

²⁹ Na Slovenskem se ni ohranilo nobeno pismo Kraljeve družbe Valvasorju, ampak poznamo samo omenbo korespondence po njegovi smrti. V zapuščinskem inventarju, nastalem v začetku leta 1694 v Krškem, so popisali Valvasorjev lastnoročni opis Cerkniškega jezera za Kraljevo družbo in različna (njena oziroma njej namenjena) pisma (gl. objavo Černelič Krošelj (ur.), *Zapuščina*, str. 22, 35).

Nürnbergu tiskala *Slava vojvodine Kranjske*, bi ga v njej z veliko verjetnostjo tudi navedel, tako pa se je zgolj ovekovečil kot član.³⁰

Še več, postavlja se vprašanje, ali je bil Valvasor lahko povsem prepričan o svojem članstvu. Brez datuma in podpisa, ki ju ni videl, bi ga vsaj občasno utegnili napasti dvomi. Vendar, kot vse kaže, o sprejemu v Kraljevo družbo ni dvomil. Še več, za njenega člana se je štel dobro leto prezgodaj (!). Potem ko je proti koncu avgusta 1686 prejel pismo Družbinega tajnika Thomasa Gala, se je temu 29. avgusta zahvalil za sprejem med člane,³¹ čeprav za to ni imel prav nobene osnove. Galovo pismo z začetka junija 1686, na katero se je Valvasor skliceval, vsebuje namreč samo zahvalo Valvasorju.³² V neizmerni želji, da se čim prej uvrsti med »izbranec«, je Janez Vajkard pismo razumel narobe. In v tej zmoti je najverjetneje živel vseskozi, saj ni izvedel za datum sprejema konec leta 1687. Kot »nevredni član kraljeve družbe« (*indignus regiae Societatis socius*) se je samoumevno podpisal pod opis Cerkniškega jezera, datiran 17. novembra 1687 in poslan Kraljevi družbi.³³ Tudi Valvasorjev bakrorezni portret za *Slavo vojvodine Kranjske*, ki ga je izdelal Matija Greischer in na katerem je polihistor naveden kot član Kraljeve družbe, je skoraj gotovo nastal še v letu 1687, spodnja meja nastanka pa bi bila lahko celo zadnja tretjina leta 1686. Greischer je namreč na njem podpisan kot bakrorezec na Dunaju (*Calchographus Viennae Austriae*), vendar je bil po zadnjih ugotovitvah že januarja 1688 v Eisenstadtu.³⁴ Stvári na rob kaže povedati naslednje. Valvasorjeva grbovna knjiga, ki jo je po navedbi v naslovu v letih 1687 in 1688 naslikal Jernej Ramschissl, ima v naslovu enako naslovitev Janeza Vajkarda Valvasorja kakor Greischerjev portret, tj. z omembo članstva v Kraljevi družbi na zadnjem mestu.³⁵ V letu 1688 se je polihistor ovekovečil kot član tudi v naslovu svoje *Popolne topografije Koroške*, izdane v Nürnbergu,³⁶ kar pomeni, da je tedaj povsem samozavestno uporabljal naslov člana. O svojem članstvu kot o samoumevnem dejstvu je očitno pisal tudi Ircu St. Georgu Ashu, ki je nato 28. junija 1691 poročal Edmondu Halleyju, da Valvasor, član Kraljeve družbe (»the Baron Valvasor, who is fellow of the Society«), od Gala in drugih že več let ni prejel odgovorov na poslana pisma.³⁷ Kje bi kranjski polihistor lahko sicer, ne neposredno od Kraljeve družbe, še lahko izvedel, da je res njen član, če bi se ga kdaj vendarle polotili dvomi? Kot rečeno, sredi novembra 1688 še ni vedel, da je bil izvleček njegovega poročila o Cerkniškem jezeru objavljen že leta 1687 v decembrski številki *Philosophical Transactions*.

³⁰ Članstvo je navedeno na naslovnici, v naslovu Greischerjevega portreta in v slavilnih pesmih v uvodu v I. knjigo *Slave*, tako med drugim tudi v Sisentschellijevi slovenski hvalnici: »tovarfla engèleshkèga Krajla tovarshva« (Valvasor, *Die Ehre I*, s. p.).

³¹ Reisp, *Korespondenca*, str. 39, 43, 94.

³² Prav tam, str. 35, 36.

³³ Prav tam, str. 70, 85.

³⁴ Januarja 1688 je Greischerju v Eisenstadtu umrl tretji otrok, jeseni 1688 je tam izgubil hčerko, isto jesen pa dobil dvojčka in decembra 1689 še eno hčerko (Szalai, *Magyar váarak*, str. 70).

³⁵ Valvasor, *Opus insignium armorumque*, fol. 1.

³⁶ Valvasor, *Topographia Archiducatus Carinthiae* (naslovnica).

³⁷ Reisp, *Korespondenca*, str. 104. Prim. op. 22.

Če mu je objava kdaj pozneje prišla pod roke, pa je lahko ob svojem imenu črno na belem prebral: »R. Soc. S.«, torej »Regiae Societatis Socius«.³⁸

Zadnji glas iz Londona, ki je – pred Ashevim pismom leta 1691 – potrjeno sploh dosegel Valvasorja, je bilo Galovo pismo z dne 29. maja oziroma 8. junija 1686,³⁹ ki ga je, kot pravi v odgovoru 29. avgusta, prejel »te dni z največjim veseljem«, sicer pa je prišlo v njegovi odsotnosti »pred štirimi tedni«.⁴⁰ To je pismo, ki ga je polihistor napačno razumel kot potrditev svojega sprejema v Kraljevo družbo. Thomas Gale mu je nato kmalu po 16. februarju 1687 poslal nedatirano pismo,⁴¹ za katerega pa ni dokazov, da bi doseglo naslovljenca. Njegova vsebina je tem zanimivejša zaradi vprašanja astronomske narave, ki ga je Gale naslovil na Valvasorja in ki najbrž vsaj posredno zadeva tudi Edmonda Halleyja.⁴² Če pa je pismo vendarle prišlo do Janeza Vajkarda, se je to zgodilo ravno v času, ko je Valvasorja v samo nekaj tednih doletela trojna družinska nesreča, smrt dveh otrok in prve žene.⁴³ Od jeseni 1686 ali od pomladi 1687 dalje je torej Valvasor upravičeno dobival občutek, da je korespondenca samo enosmerna. Ko nato na tri pisma, datirana 17. novembra 1687, 19. marca in 15. novembra 1688, ni bilo odgovora, pa je očitno prenehal vztrajati. Vendar tudi pozneje ni opustil misli, da je postal član Kraljeve družbe, in z njo je vsaj še enkrat iskal stik, četudi samo posredno. Tako je omenjeni St. George Ashe 28. junija 1691 v London med drugim posredoval Valvasorjevo željo, naj mu Družba od nekaterih svojih članov priskrbi nekaj najmodernejših in v praksi uporabljenih metod za izdelavo fosforja. To pisno izraženo prošnjo je Ashe poslal Halleyju z Dunaja, od koder si je z Valvasorjem začel dopisovati malo prej.⁴⁴ Ali se je kateri od članov odzval na željo sočlana s Kranjskega, ostaja za zdaj neznanka.

Za osvetlitev Valvasorjevih posrednih stikov s Kraljevo družbo je pomembno še eno Ashevo pismo Halleyju, datirano na Dunaju 27. julija 1690 (po starem kole-

³⁸ *Philosophical Transactions* (London), dec. 1687, Nr. 191, str. 411.

³⁹ Reisp, *Korespondenca*, str. 35–37, 94. – Dvojni dataciji – 29. maj po starem (julijanskem) in 3. junij po novem (gregorijanskem) koledarju – se ne skladata. Nedvomno gre za prepisovalsko napako: 3. junij namesto 8., ki jo je zagrešil prepisovalec v kopalno knjigo pisem.

⁴⁰ Reisp, *Korespondenca*, str. 39–45, 94–95.

⁴¹ Prav tam, str. 47–49.

⁴² Prav tam, str. 95. Gale je Valvasorja opozoril, da na zemljevidih jemlje nekoliko preveliko geografsko dolžino, zato je navedel nekatera astronomska opazovanja in ga prosil, naj jih opravi v Ljubljani. Tako bi po primerjavi z opazovanji v Londonu dognali razliko v geografskih dolžinah med obema mestoma. Valvasor naj bi v Ljubljani 29. marca in 11. maja opazoval dva pojava. Kot vse kaže, pa do tega znanstvenega sodelovanja med Družbo in Valvasorjem ni prišlo. Prav tam, str. 48, 49, 95.

⁴³ Najprej sta mu 4. in 14. marca umrla šestletni in še ne enoletni sin, 25. aprila pa komaj 29-letna žena Ana Rozina, rojena pl. Graffenweger. Datume smrti navaja Valvasor na rodovnem deblu svoje rodbine v IX. knjigi *Slave vojvodine Kranjske* (Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109). Prav v tem času naj bi Valvasor na pobudo iz Londona opazoval dva astronomska pojava v Ljubljani (gl. op. 42). Ker opazovanj v svojem naslednjem pismu 17. novembra ne omenja (Reisp, *Korespondenca*, str. 51, 70), bodisi ni (pravočasno) prejel Galovega pisma ali pa na predlagana dneva zaradi družinskih razmer ni mogel z Bogenšperka v Ljubljano. V pismu govori o treh smrtih v ožji družini in o svoji nedavni vnovični poroki.

⁴⁴ Reisp, *Korespondenca*, str. 104.

darju 17. julija) in odkrito pred nedavnim. Pismo je nastalo enajst mesecev pred že znanim Ashevim pismom istemu korespondentu, v katerem je govor o polihistorju, razkriva pa pomenljivo dejstvo, da je Ashe prvi iskal stik s kranjskim polihistorjem in da je dobil njegov naslov prav od Halleyja! V omenjenem pismu je namreč Halleyju pisal takole: »Prosim, sporočite mi naslov tistega barona s Hrvaškega, ki si je (spomnim se, da ste mi to povedali) dopisoval s Kraljevo družbo.«⁴⁵ Kljub navedbi »s Hrvaškega« ni dvoma, da je šlo za Valvasorja, s katerim je Ashe nato še isto ali naslednje leto vzpostavil pisni stik. Asheve besede nadalje pričajo, da si je Halley Valvasorja precej dobro zapomnil, saj je za barona s Kranjskega ob neki priložnosti sam povedal Ashu, sicer prav tako članu Družbe. Ta je čez čas, ko se je mudil na Dunaju – nič lažjega kot to – zamešal Kranjsko s Hrvaško. Zdaj torej vemo za dopisovanje v trikotniku Halley – Ashe – Valvasor, pri čemer zadnji najbrž nikoli ni prejel nobenega Halleyjevega pisma. A kakorkoli, bodočega velikega astronoma je Valvasorjevo delo tako nagovorilo, da je o njem najmanj enkrat pripovedoval Ashu. Polihistorjevo dopisovanje z Ashem, svojim sočlanom v Kraljevi družbi, pa je bilo za kranjskega polihistorja lahko samo še zadnja potrditev, da o njegovem članstvu v *Royal Society* ne more biti najmanjšega dvoma.

V zvezi s Halleyjevim pismom Valvasorju z začetka leta 1688, ki po spletu okoliščin dokazano ni prišlo v naslovnikove roke, gre nazadnje najbolj obžalovati naslednje. Ko bi kranjski polihistor prejel priložene verze, tj. eno ali več pozdravnih pesmi angleške znanstvene srenje, in bi verzi zagledali luč sveta v *Slavi vojvodine Kranjske*, s tem ne bi bil izjemno počaščen samo Valvasor, ampak bi vsa literatura o njem in njegovem delu poudarjala to dejstvo kot še posebej pomembno. In ko bi bil pod verzi podpisan Edmond Halley sam, si le težko predstavljamo, s kolikšno pieteto bi slovenska historiografija in domoznanstvo uporabljala ime znamenitega astronoma. Tako pa lahko sklenemo, da je »Halleyjev komet« uvodne strani v Valvasorjevem enciklopedičnem delu o Kranjski, namenjene slavnim pesmim, zgrešil. »Udarec«, ki bi ga povzročil že samo Halleyjev podpis pod pesmijo, bi bil za slovenski prostor morda »kar malce premočan«. Njegov pričakovani odmev po tej objavi je komaj omembe vreden v primerjavi z odmevi, ki bi jih doslej sprožal »udarni sunek«, če bi pismo prispelo na Kranjsko pravočasno, da bi verzi še lahko doživeli natis v *Slavi* (1689). Tudi če izgubljeno pismo Edmonda Halleyja morda še vedno leži nedostavljeno in pozabljeno na neznanem naslovu, je ta hip za njegov pravi učinek veliko prepozno. Medtem se je Halleyjev komet že štirikrat ponovno približal Zemlji (v letih 1758, 1835, 1910 in 1986).⁴⁶

⁴⁵ RS, EL/A/40. – V izvorniku: »I pray, let me have an address to that baron of Croatia, who (I remember you told me) had a correspondence with the R[oyal] Soc[ociety].«

⁴⁶ http://de.wikipedia.org/wiki/Halleyscher_Komet (september 2014).

Viri in literatura

Viri

Royal Society of London, Archives (= RS):
– Early Letters (= EL): A/40, A/41, H3/47.

Literatura in objavljeni viri

Carmichael, Catherine D.: Pismo Edmonda Halleya Valvasorju. *Zgodovinski časopis* 47 (1993), str. 85–87.

Černelič Krošelj, Alenka (ur.): *Zapuščina Janeza Vajkarda barona Valvasorja v Krškem*. (K mestu K., št. 1). Krško: Valvasorjev raziskovalni center, 2004, str. 19–45.

Južnič, Stanislav – Prosen, Marjan: *Janez V. Valvasor in astronomija*. Ljubljana: Jutro, Fundacija J. V. Valvasor pri SAZU, 2007.

Philosophical Transactions (London), dec. 1687, Nr. 191, str. 411–426.

Reisp, Branko: *Korespondenca Janeza Vajkarda Valvasorja z Royal Society. The Correspondence of Janez Vajkard Valvasor with the Royal Society*. Ljubljana: SAZU, 1987 (Korespondence pomembnih Slovencev 8).

Reisp, Branko: *Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1983.

Reisp, Branko: Novejša spoznanja o Valvasorju. *Glasnik Slovenske matice* XXIX/XXXI (2005/2007), št. 1–3, str. 10–19.

Szalai Béla: *Magyar várak, városok, falvak metszeteken 1515–1800. IV. Addenda - Kiegészítések*. Budapest: Szalai Béla, 2013.

Valvasor, Janez Vajkard: *Opus insignium armorumque 1687–1688. Velika grbovna knjiga. Das grosse Wappenbuch, The Great Heraldry Book* (faksimile). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1993.

Valvasor, Johann Weikhard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain. I–XV*. Laybach – Nürnberg: Wolfgang Moritz Endter, 1689.

Valvasor, Johann Weikhard: *Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae et modernae completa*. Nürnberg: Wolfgang Moritz Endter, 1688.

Elektronski viri

http://de.wikipedia.org/wiki/Halleyscher_Komet

<http://galileo.rice.edu/Catalog/NewFiles/halley.html>

<http://museumvictoria.com.au/collections/themes/1931/edmond-halley-astronomer-1656-1742>

<http://www.izwtalt.uni-wuppertal.de/repertorium/MS/Acta/AE1689.pdf#page=650>

SUMMARY

Valvasor and Edmond Halley

On the Question of the Polymath's Membership of the Royal Society and Consequences of His Breaking Off Contact with it

Bidovec Marija and Boris Golec

Written contact between the Carniolan polymath Janez Vajkard Valvasor (1641, Ljubljana–1693, Krško) with the Royal Society in London, the oldest English academy of science, has been documented for some time thanks to the publication of the correspondence between the years 1685–1688 and a letter sent to Valvasor in 1688 by the renowned astronomer Edmond Halley (1656–1742), whose greatest discovery is named after him: Halley's Comet. The contribution addresses the question of how the polymath's contact with the Royal Society came to be broken off, what he therefore never learned and the consequences of the fact that he never received Halley's letter. In fact, Valvasor never learned the official date of the acceptance of his membership of the Royal Society, i.e. December 14, 1687 (December 24 according to the Gregorian calendar) and erroneously believed that he had already become a member in mid-1686. The date of acceptance was known from publication in contemporary scientific periodicals, while Halley's letter (published in its Latin original in the *Historical Review* in 1993, in Slovene for the first time in this contribution) revealed a new significant fact: Halley sent Valvasor verses of praise (his own or by other members of the Royal Society) that were intended for publication in Valvasor's monumental encyclopaedic work on Carniola *Die Ehre deß Herzogthums Crain* (Ljubljana–Nürnberg 1689). Without them, the range of the published praise in the introduction to this work is substantially impoverished. Had the verses from London reached Valvasor, and had they been published in his most significant book, all literature on the Carniolan polymath and his work would have emphasised this fact as one of great importance. Had the verses been signed by Edmond Halley himself, it is not to be imagined easily, with what reverence Slovene historiography and local studies would have used the name of the renowned astronomer.

The reasons for breaking off of written contact between Valvasor and the Royal Society were mostly of technical and objective nature. Valvasor wrote letters to London at least up to November 1688 without receiving any reply. It has been confirmed that Edmond Halley replied to his letter of November 1687, but this important letter from January 1688 failed to reach Valvasor. The question arises whether Valvasor could have been absolutely certain of his membership of the Royal Society. Without a date and a signature, which he did not see, he might occasionally have been plagued by doubts. However, he appears not to have doubted his acceptance by the Royal Society. To his membership refer the copper engraving portrait, which most probably dates back to 1687, and his last two books which, were published in Nürnberg in 1688 and 1689. Furthermore, in 1691 as a member of the Royal Society, he was in correspondence with a co-member St. George Ashe who was staying in Vienna at the time. It is not of small importance that Ashe was given Valvasor's address by Halley himself.

Primož Kuret

Pianistka

Lucilla Tolomei Podgornik

UDK 929 Tolomei Podgornik L.

KURET Primož, dr., zasl. prof. Univerze v Ljubljani, Akademija za glasbo, SI-1000 Ljubljana, Stari trg 34, primoz.kuret@gmail.com

Pianistka Lucilla Tolomei Podgornik

Zgodovinski časopis, Ljubljana 69/2015 (152), št. 3-4, str. 336–351, cit. 28

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Razprava odkriva umetnico Lucillo Tolomei Podgornik z Dunaja, poročeno s časnikarjem Franom Podgornikom, in njeno koncertno ter pedagoško delo v Gorici, Trstu in na Dunaju, kjer je leta 1937 umrla. Kot koncertna pianistka je nastopala tudi z orkestrom Filharmonične družbe v Ljubljani in v Trstu. Po preselitvi družine na Dunaj leta 1904 je nastopala kot solistka in v komornih sestavih pred prvo svetovno vojno na Dunaju. Izmed njenih štirih otrok je bila uspešna pianistka najstarejša hči Friderika (1880–1948), ki se je pred drugo svetovno vojno uveljavila v Buenos Airesu, umrla pa je na Dunaju. Lucilla Tolomei je o slovenski glasbi pisala tudi v tedanjih slovenskih revijah (npr. *Dom in svet*, *Slovanski svet*), kjer so zanimive ocene tedanjega glasbenega življenja v Sloveniji.

Ključne besede: Lucilla Tolomei, biografije, glasba, Ljubljana, Gorica, Trst, Dunaj

Avtorski izvleček

UDC 929 Tolomei Podgornik L.

KURET Primož, PhD, Professor Emeritus, University of Ljubljana, Academy of Music, SI-1000 Ljubljana, Stari trg 34, primoz.kuret@gmail.com

The Pianist Lucilla Tolomei Podgornik

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 69/2015 (152), No. 3-4, pp. 336–351, 28 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The treatise presents the artist Lucilla Tolomei Podgornik from Vienna who was married to the newspaperman Fran Podgornik and her concert and teaching activities in Gorizia, Trieste and Vienna, where she died in 1937. As a concert pianist she performed also with the orchestra of the Philharmonic Society in Ljubljana and Trieste. After the family had relocated to Vienna in 1904, she appeared as a soloist in chamber ensembles in Vienna before World War I. One of her four children, i.e. her oldest daughter Friderika (1880–1948), made a name for herself as a successful pianist in Buenos Aires prior to World War I and died in Vienna. Lucilla Tolomei wrote about Slovene music in Slovene periodicals of the period (e.g. *Dom in svet*, *Slovanski svet*) that included interesting assessments of the then music scene in Slovenia.

Key words: Lucilla Tolomei, biographies, music, Ljubljana, Gorizia, Trieste, Vienna

Author's Abstract

Ko sem se ukvarjal z zgodovino ljubljanske Filharmonične družbe (1794–1919),¹ sem med mnogimi umetniki naletel na pianistko Lucillo Theresio Anno Tolomei Podgornik, ki je pustila sled tudi v slovenski glasbeni kulturi. Danes je tako kot številni drugi pozabljena. Pričujoče vrstice naj obudijo spomin nanjo in na njeno delo, ki je obogatilo naše, zlasti primorsko glasbeno življenje. Rojena je bila na Dunaju 28. maja 1854 očetu Vincencu Hyazintu Januariusu Tolomeiu, trgovcu s svilo, rojenemu v Cavaleseju, in materi Dunajčanki Tereziji Pertolas. O njunih prednikih ni nič znanega, ohranil se je le oljni portret Vincenta Hyacinta. Lucilla je študirala klavir na dunajskem konservatoriju pri profesorjih Schmittu in Juliju Epsteinu. Pri zadnjem so med drugimi študirali glasbeni direktor ljubljanske Filharmonične družbe Josef Zöhrer in skladatelj Gustav Mahler. Ohranjena je dokumentacija o njenem študiju,² iz katere izhaja, da je bila vseskozi odlična učenka. Na različnih tekmovanjih je dobila tri zlate in eno srebrno medaljo. Na srebrni je bilo vgravirano: »Dem Talent, dem Fleiß, der Sittlichkeit« (Talentu, pridnosti, etičnosti). Zlate medalje je dobila kot najboljša udeleženka na vsakoletnih tekmovanjih. V tem času je spoznala slovenskega časnikarja in politika Frana Podgornika in se z njim 4. novembra 1897 poročila. Fran Podgornik (6. julija 1846 Čepovan–16. september 1904 Dunaj) je gimnazijo končal z odliko v Gorici in nato na Dunaju študiral klasično in primerjalno filologijo do 1873 in potem štiri leta arheologijo in filozofijo. Študija ni končal. Na Dunaju je postal leta 1879 tajnik marca istega leta ustanovljenega Slovenskega literarnega društva. Po poroki sta se z ženo preselila v Gorico, kjer je prevzel uredništvo *Soče* do novembra 1882. Septembra 1890 se je družina preselila v Trst, čez pet let – 1895 pa spet na Dunaj, kje je Fran leta 1904 tudi umrl. Sodeloval je pri reviji *Slovan* in dal pobudo za zbirko domačega slovstva in izdajanje spisov že umrlih pisateljev. Med drugim je izdal brošuro *Delavski prijatelj* (Novo mesto 1886), kjer priporoča ustanavljanje strokovnih delavskih organizacij, konsumnih društev, zavarovanje itd. Zagovarjal je nacionalno avtonomijo in sprejem staroslovenskih cerkvenih obredov, ki naj bi obvarovali narodnost. Zahteval je slovenščino v srednjih šolah. Pozneje je polemiziral z Mahničem, ker mu je ta očital, da nagovarja Slovence k prestopu v pravoslavlje in da širi razkolništvo. Polemika se je vlekla več let. Septembra 1890 se je z družino preselil v Trst in se nato čez pet let vrnil na Dunaj. Bil je na čelu gibanja »kulturni panslavizem« in bil mnenja, da je

¹ Kuret, Ljubljanska filharmonična družba.

² Jahresbericht des Wiener Conservatorium 1867–68, 1868–69, 1869–70, 1870–71, 1871–72, 1872–73 ff).

ruščina najprimernejša za skupni jezik vseh Slovanov, medtem ko naj bi avstrijski Slovani načrtovali svoj razvoj na podlagi svojih narečij. Svoje ideje je objavljajal v slovenskih časopisih in se odločil za lastno revijo *Slovanski svet*. Prvi trije letniki so izšli v Ljubljani (1888–1891), pet letnikov v Trstu, nato pa je revija izhajala od septembra 1895 do 1899 na Dunaju. Vseskozi je imel velike finančne težave.³ Po prenehanju izdajanja *Slovanskega sveta* leta 1899 je na Dunaju izdajal *Slavisches Echo* (1899–1904), skupaj s Stjepanom Radićem in Svetozarjem Pribičevićem pa *Glas ujedinjene hrvatsko-srpske i slovenačke omladine*.

Sl. 1: Pianistka Lucilla Tolomei Podgornik leta 1908

V zakonu s pianistko Lucillo so se jima rodili štirje otroci: Friderika, ki je bila tudi uspešna pianistka in učiteljica klavirja v Buenos Airesu, Milan, Emma in Pavel (1887–1947).⁴ Franc Podgornik je umrl po dolgem bolehanju 16. septembra 1904 v Rudolfovi bolnišnici na Dunaju. V nekrologu beremo, da je »živel v večnem pomanjkanju in tudi umrl kakor – revež.« V nadaljevanju izvemo, da je bil altruist, ki »gotovo ni imel vrstnika med Slovenci glede nesebičnosti. Trpel je, a nikdar tožil. Saj nikdar ni mislil na sebe in vse njegovo življenje je imelo ta cilj, kako bi se naš narod navel na poti, ki bi ga dovele do častne in srečne narodne in politične bodočnosti.«⁵ Spomnili so se ga tudi drugi časopisi in omenjali njegovo nadarjenost, večjega vpliva pa si ni mogel pridobiti, ker je bil prevelik fantast in je premalo računal z realnimi razmerami. Tako mu je bilo v življenju vedno slabo postlano in gotovo so materialne skrbi neugodno vplivale na njegovo delo. Kljub pomanjkanju je ostal zvest svojim ciljem.⁶ Pokopali so ga na dunajskem Centralnem pokopališču.

Lucilla se je kot pianistka uveljavila že med študijem na Dunaju, nato pa

³ O Podgorniku gl. obširneje *Slovenski biografski leksikon* 2, 391–393; *Primorski biografski leksikon* 12. snopič. 27–28.

⁴ Za podatek se zahvaljujem g. Franju Meršetu.

⁵ *Edinost*, 20. september 1904, št. 214.

⁶ *Slovenski narod*, 20. september 1904, št. 214.

svojo kariero nadaljevala kot koncertna pianistka in klavirska pedagoginja v Gorici in nato tudi v Trstu. Po vrnitvi na Dunaj je nastopala tudi v avstrijski prestolnici. V Gorici je imela več koncertnih nastopov, tako denimo 1881 ob stoti obletnici goriškega gledališča. Takrat so organizirali več koncertov, pomembnih v evropskem merilu. Sodelovali so razni virtuozni, med njimi tudi Lucilla Podgornik, ki je zaigrala Lisztovo Madžarsko rapsodijo in Bachovo fugo.⁷ V goriški čitalnici je 1882 zaigrala Foersterjeve variacije Po jezeru.⁸ O prireditvi je podpisani Ivan napisal:

»Preteklo nedeljo priredila nam je goriška Čitalnica izredno lepo besedo v občno zadovoljstvo mnogobrojnim poslušalcem, kateri so bili v istini zagačeni v krasni, prostorni dvorani. Med točkami zanimivega programa odlikovala se je v prvi vrsti Foersterjeva kompozicija variacija o pesmi Po jezeru, - izvršitev je bila tako dovršena v vsakem oziru, da ne najdemo lahko izraza, s katerim bi razodeli zaslužen občudovanje umetnici gospej Podgornik – Tolomei. Na občno željo se je moral ponoviti krasni komad. G. skladatelj bi bil gotovo tudi sam zadovoljen, ko bi bil navzoč.«

Uredništvo pa je menilo, da mora dodati k tej sodbi še naslednje: »Iz umevnih razlogov smo to ugodno kritiko samo na posebno prošnjo sprejeli, dasi smo epitheta okrajšali. Brez zamere.« V čitalnici je nastopila še 17. januarja in 29. aprila 1883. Njen sloves je segel tudi v Ljubljano, kjer so jo povabili, da je 17. decembra 1882 s Filharmonično družbo na spominskem večeru na čast častnemu članu društva Ludwigu van Beethovnu igrala njegov Klavirski koncert v G-duru. Kritika v ljubljanskem nemškem dnevniku Laibacher Zeitung je ob tem koncertu zapisala:

»Po uverturi je zaigrala gospa Lucilla Podgornik-Tolomei iz Gorice (rojena Dunajčanka in učenka dunajskega konservatorija) Beethovnov Klavirski koncert op. 58 v G-duru s spremljavo orkestra. Gospa Podgornik Tolomei se je še v prvih taktih pokazala kot spretna, muzikalno čuteča pianistka, ki razpolaga z lahkoto tehničnih sredstev, s katerimi je s svojim razumevanja polnim igranjem in fino izdelavo detajlov dala Beethovnovi skladbi polno veljavo. Pozneje je igrala še Gito in gondolo Gioacchina Rossinija v Lisztovi prireditvi in Mendelssohnovo Jagdlied. V teh delih je pokazala več virtuoze spretnosti svoje igre, kjer je lahko zlasti v prvem delu briljirala s svojim nežnim udarcem, čeravno izbor teh dveh skladb ni bil posrečen, saj takšne stvarce ne sodijo prav v okvir Beethovnovega večera, saj se zdijo vendarle nepomembne. Občinstvo jo je večkrat priklicalo na oder in z viharim aplavzom pokazalo, da je tuja gostja osvojila simpatije poslušalstva s svojo umetniško zrelo igro že pri prvem poskusu ... Večer je bil časten spomina na velemejstra glasbe, velikega, nesmrtnega Beethovna.«⁹

⁷ Gl. Arbo, *Musicisti di frontiera*,; isti, *La musica a Gorizia nell'ottocento*, v: *Ottocento Goriziano* (1815–1915); Arbo, *La musica a Gorizia nell'Ottocento*. 220–222.

⁸ Soča, 31. marec 1882.

⁹ Laibacher Zeitung, 18. december 1882.

Sl. 2: Program koncerta 17. 12. 1882 v Ljubljani

Januarja 1883 je priredila v Gorici koncert.

»Prekrasen večer nam je napravila sinoči blaga gospa Podgornikova, rojena Tolomejeva V veliki dvorani društva Concordia, ki je bila krasno razsvetljena, zbralo se je okoli osme ure lepo število izbranega občinstva. Goriško in tukaj bivajoče plemstvo bilo je prav močno zastopano; odlični goriški stanovi in daljni zimski gosti so bili obilno zbrani. Tukajšnja vojaška posadka je štela med navzočimi mnogo svojih udov, oficirjev. Razni stanovi in različni uradi so imeli pri tem večeru svoje zastopnike. Gospe in gospodične so tekmovala po številu z moškimi spolom. - *Nekaj* po osmi uri nastopi oder gospa koncertistinja, ki je bila napravila večerno slavnost, spremljana od g. Dragatina. Poslušalci jo pozdravijo s splošnim ploskanjem. V občjo zadovoljnost igrala je na glasoviru prvi kos Rubinsteinovega Tria v G moll; spremljala sta jo vojaka g. Harig na goslih, g. pl. Riesenfelder pa na violoncellu. Zadnja sta imela v tem kosu v primeru s koncertistinjo lahko nalogo. – Nastopila je potem gospodična Bagnalasta iz Gorice in je pela dva kosa z lepim, prijetnim glasom, neprestrašeno in natančno. – Tretja točka (kosi za glasovir od Chopina, Schubert-Liszta, D. Scarlattija) je poslušalce očarala; večje mehanične urnosti in gotovosti, lahkote in primernosti od te, katero je gospa Podgornikova pokazala, si človek v tej stroki ne more misliti. Temu se pridružuje neznana moč, s katero razume koncertistinja najgloblje čute in občutke skladateljve tako natančno navezati na brenčečo struno, da kdorkoli pazi na tako godbo, občuti v duši odmev umetnikovega dihanja in življenja ... Zadnji kos, 2. in 3. stavek Rubinsteinovega Tria, je bil kaj posebnega. Koncertistinja in vojaka so se pokazali pri tej priložnosti kot pravi umetniki. Čudenje in dopadenje med poslušalci je bilo nepopisljivo; nikomur ni bilo žal, da je prišel h koncertu, a vsakdo je želel, da bi pogosto imel priliko kaj takega slišati.« Zanimiv je tudi drugi del tega poročila, ki hvali umetnico, da je dala tiskati vabila za koncert v italijanskem, nemškem in slovenskem

jeziku, ter omenja italijanski časopisi *Corriere*, ki »v svojem okornem, malo blaznem mišljenju ni mogel ravnanja umetnice drugače soditi, ko po uličnih nazorih tukajšnjih italijansko ali furlansko govorečih zagrizencev, katerih očetje so pod Čavnom in pod Mrzovcem nosili slovenske cokle. Ta list bode v oči, ko vidi na goriških zidovih slovenska oznanila, in postane razjarjen kot puran, ko vidi rudeč robec. Obžalujemo tako občutljivost naših dragih someščanov in jim želimo iz srca, da bi se upokojili; v to je treba nekoliko več olike, kakor so jo pokazali do zdaj.«¹⁰

Večji koncert je umetnica priredila štiri leta pozneje, prav tako v Concordii. O njem beremo, da je bil dobro obiskan in se »je izvršil tako, kakor se pričakuje le od izborne umetnice. Tudi kdor ni veččak v godbinah zadevah, mora občudovati izurjenost gospe v prebiranju tast na glasoviru, po katerih se gibljejo prsti z nenavadno lahkoto in gotovostjo. Tej izredni popolnosti v gibanju odgovarja enaka popolnost v glasovih in njih raznovrstnem premenjevanji, vsled česar se glasi skladba v resnici tako, kakor se je že nekdanj v skladateljevi duši. Pohvale in priznanja ni bilo ni konca ni kraja.«¹¹

Sicer pa se je posvetila tudi pedagoškemu delu in so njene učenke večkrat javno nastopile.¹² Ko je bila v Gorici slovesna prireditev v spomin umrlemu pisatelju in profesorju Franu Erjavcu, je na njej med številnimi nastopajočimi nastopila tudi Lucilla Podgornik. Igrala je Koncertno parafrazo za klavir o treh jugoslovanskih narodnih pesmih iz Kuhačeve zbirke, ki jo je sama napisala. V obširnem članku, ki je izšel po prireditvi z naslovom »Slava Slovincem«, je člankar navdušeno opisal tudi nastop pianistke:

»Če se je do zdaj vse izvrstno vršilo, reči moramo, da to, kar je sledilo, je bilo nepresegljivo. Gospa Podgornik-Tolomei udarila je ob strune in na enkrat bilo je vse tiho in tiho je ostalo, dokler se je slišal kateri glas, prihajajoč izpod njenih prstov od glasovirovih strun. Brez naznanila in brez opominjanja je vedel vsak, da so to trenutki, v katerih je neumesten vsak glas in vsak dih, ki bi motil umetnico pri glasoviru. In kake melodije in kaki ubrani glasovi polnili so dvorano in bili na ušesa pazljivih poslušalcev, katerim se je v prekrasni skladbi odpiral nov, a obenem tudi znan svet? Nov, ker tako dovršene glasbe mnogi niso še slišali, a star, ker to, kar je gospa igrala, slonelo je na narodni pesmi jugoslovanski, ki po naravnem zakonu oživi srce in zdravi živce, ko jo slišimo. Snov je skladbe, skladba sama. In nje izvršitev bile so popolne, dosegale so svoj ideal in vsem je skoro nehote in nevede vsled naravnega čuta odpiralo uha in srce krasnemu umotvoru. Prehitro potekel je čas precej obširni skladbi in tedaj je sledilo burno ploskanje, kateremu ni bilo konca. Vse je želelo, da bi se bila skladba ponovila; ali tolike nadleže se nikdo ni upal delati umetnici, ki je pri tej besedi iz uljudnosti izredno sodelovala. Vse je bilo polno hvale o tem, kar je navzočim umetnica ponudila s skladbo, katero je prvič v javnosti igrala.«¹³

¹⁰ Soča, 12. januar 1883.

¹¹ Soča, 6. maj 1887.

¹² »Gospa Lucilla Podgornik Tolomei, znana umetnica na glasovir, ki ima v Gorici mnogo učenk, katerim daje poduk v svoji stroki, priredila je bila preteklo nedeljo izpit svojih učenk, katerega se je udeležilo mnogo prav odličnega občinstva. Učenke so pokazale z izvrstnim igranjem, da imenovana gospa ni le velika umetnica, ampak tudi izvrstna učiteljica.« V: Soča, 21. marec 1884.

¹³ Soča, 4. in 11. marec 1887.

Podgornikova je o glasbi tudi pisala. V časopis *Slovanski svet*, ki ga je urejal njen mož, je prispevala nekaj strokovnih glasbenih člankov. Zanimiv je opis tretjega zvezka pesmi za mešani zbor Benjamina Ipavca, *Slovenske pesmi*, ali članek *Slovanstvo ve svých zpěvach – črtice v Kubinem zborniku*.¹⁴ Menila je, da

»sodijo Ipavčeve pesmi med najboljše pri Slovencih. V njih se kaže »duh in jedro, ter je jedino želeti, da bi bile obširnejše po obsegu.« V pesmi Nazaj v planinski raj, se razodeva velika ljubeznivost napeva, umetnosti in milobe v izvršbi, in tudi ponavljanje ne postaje jednolično, ker tudi v ponavljanji je od začetka do konca vedno kaj novega.« Posebej omenja še Hrepenenje po pomladi, Potoku, Vstala je narava in Slovenka.«

Na koncu ugotavlja, da je Ipavčeva glasba vedno zanimiva:

»Sicer lepota in sladkost napevov mu je manj svojstvena, nego pa jednatost in duh: On razvija tako rekoč svoje temata iz jednega glavnega stavka, namesto da bi razpletal nadalje tekoče napeve. Nadarjen je tako, da bi moral priti pri večjih zasnovah svojih skladb do umetnostne glasbe, kakor se je razvila v fugah in sonatah. V tej obsežnosti pa, kakor sklada svoje pesmi, spominja na Roberta Schumanna, ki je v svojih skladbah – posebno za klavir – ustvarjal enako organske tvorbe v najmanjši obliki.«

Podrobneje se je ukvarjala tudi slovanskimi pesmimi, ki jih je izdal Ludvik Kuba (*Slovanstvo ve svých zpěvach*).

V Ljubljanskem zvonu pa je leta 1885 izšel njen najobširnejši prispevek v štirih nadaljevanjih z naslovom *Glasbena vzgoja v Slovencih*. Iz njega posnemamo nekaj misli, ki bi bile lahko aktualne tudi danes. Avtorica govori o glasbenih razmerah med Slovenci, zlasti se je posvetila ljudski pesmi, ki ji je bila podlaga tako za glasbeno vzgojo kot za nastajanje skladb. Kritično se je ozrla na delo Glasbene matice in ugotovila, da se Slovenci še ne zavedajo dovolj pomena in vrednosti glasbene vzgoje. Glasba po njenem mnenju najbolj vpliva na čustva in govori jezik, ki je vsakomur razumljiv. Glavna dela glasbene umetnosti so opere, simfonije in cerkvene kompozicije. Ta glasba je po njenem mnenju najbolj bogata po svoji vsebini, in zato tudi najbolj učinkuje na človeka, vendar je zanjo potrebno veliko znanje in šolanje. Drugi pomembni del so skladbe za posamezne instrumente in pevce. S to vrsto glasbe se pečajo tudi diletanti, ki od nje ne zahtevajo drugega, kakor da si z njo krajšajo čas. Te skladbe nimajo posebne duševne globine in so kakor prava igrača brez vsakega vpliva na srce. Posebej se je avtorica zadržala pri ljudski pesmi, pesmi, ki je namenjena za najrazličnejše priložnosti. Menila je, da je ljudska pesem tudi najbolj primerna za glasbeno vzgojo. Zato je tudi treba ljudsko pesem spodbujati, kajti le na podlagi bogatega in nepokvarjenega pravega narodnega glasbenega zaklada nastanejo neminljiva umetniška dela. Tu se je sklicevala na Frederica Chopina in Antonina Dvořáka. Poleg tega je bila mnenja, da ima ljudska glasba tudi politični pomen.

¹⁴ Lucilla Podgornik, *Slovenske pesmi; ista, Slovanstvo ve svých zpěvach – Črtice v Kubinem zborniku*.

»Zaradi vpliva tujih sosedov je ravno ljudstvo majhnega naroda v nevarnosti, da se uda tujim vplivom in se izneveri domačemu duhu ter tako počasi izgublja okus za domače loge, za domače petje. S tem se godi narodu velika škoda, saj slovenska ljudska pesem izginja in jo nadomešča veliko slabše petje. Slovenske ljudske melodije ustrezajo kljub svoji preprostosti popolnoma zahtevam prave glasbe, saj imajo dobro simetrijo, lepe melodije in naravno, preprosto harmonijo ter zvesto izražajo bodisi šaljivost, bodisi otožnost.«

Avtorica potem navaja, da je z začudenjem opazila, da v goriški okolici otroci (pastirji) in odrasli fantje skoraj ne prepevajo drugih kakor italijanske (furlanske) pesmi. To je obžalovala tudi s pedagoškega in muzikalnega stališča, saj imajo te tuje pesmi nekaj tujega, ki je docela slabo.

»Zato je potrebno skrbeti za pravo ljudsko petje, kajti utrjenje in širjenje domače glasbe je ne samo glasbeno-estetsko in s tem združeno kulturno in še posebej politično pomembno. Za prijatelje slovenske glasbe je najprej pomembno, da spoznavajo glasbene zaklade, ki se nahajajo med narodom, da tako presodijo obseg in vrednost te glasbe. Prva stvar onih, ki se zanimajo za stvar je, da skrbje za zbirke in kritični pregled starih domačih ljudskih pesmi.« Na tem mestu omenja zbirko pesmi Josipa Kocijančiča in postavi zahtevo po načrtnem zbiranju ljudskih pesmi, kar bi najbolje opravila Glasbena matica v Ljubljani. Od nje bi tudi pričakovali kritičnega pregleda teh pesmi in navaja kot zgled Kuhačevo zbirko jugoslovanskih pesmi.

Posebej se nato zadrži ob Jenkovem Naprej, za katerega sodi, da ni primeren za občo ljudsko pesem:

»Tekstu bi bilo namreč potrebno dati za podlago staro slovensko pesem. Glasbena matica pa bi morala ustanoviti odbor, ki bi poslale pesmi presojal z glasbenega, narodnega in pedagoškega stališča. Kar bi našli slabega, bi bilo treba v javnih kritičnih razpravah posebej obravnavati in označiti kot ničvredno. Šele potem ko oživi cvet ljudske glasbe zopet v ljudstvu, potem šele nastanejo rodovitna tla, iz katerih utegne zrasti tudi prava umetna glasba. Vse kar je tujega in neprimerne je treba iztrebiti.« V več nadaljevanjih je avtorica analizirala stanje glasbene kulture na Slovenskem in podčrtala, da bi morala Glasbena matica takoj z vsemi silami pričeti delovati v zbiranju ljudskih pesmi in prav tako bi morale ljudske šole poskrbeti za veselje do petja med otroki. Zato pa je treba zahtevati, da učiteljska ustrezno izobrazijo svoje dijake. Predlagala je tudi ustanavljanje pevskih skupin med fanti, ki bi med seboj tekmovali in bile najboljše tudi nagrajene. Prav tako se je kritično lotila čitalnic in njihovih sporedov, ki bi morali počasi vzgajati občinstvo tudi za zahtevnejša glasbena dela. Svoja razmišljanja je strnila v štiri točke: glasba je za ljudstvo potrebno vzgojno sredstvo; na narod deluje samo narodna pesem in umetna glasba, ki pa mora imeti korenine v ljudski glasbi; za gojitev ljudske glasbe bi morali Slovenci ustanoviti uspešno organizacijo, zlasti, ker jim ravno zdaj preti »glasbeno iznarodjenje«.

In končno:

»Takšno organizacijo bi morali vsi podpreti z darili, Glasbena matica naj postane glasbeno središče in prevzame iniciativo za glasbeno vzgojo na vseh ravneh.« Posebej se

je pomudila pri cerkveni glasbi in podčrtala pomen ljudske cerkvene glasbe in na njeni podlagi nastale umetne glasbe. Za primer je navedla skladatelja Dvořáka in njegove *Legende*, na drugi strani pa je omenjala protestantski koral kot zgled nemške glasbe. Velika dela cerkvene glasbe pa je možno izvajati le s pomočjo velikega števila izurjenih pevcev, kot so le v velikih mestih. Takšna glasba se ne more uveljaviti v manjših krajih. Cerkev mora pospeševati v vernikih tudi v glasbenem oziru pobožnost. Zato zahteva narodno glasbo v cerkvi, kakor tudi zunaj cerkve. Mnenja je, da je »s temi načeli možno takoj odstraniti spor, ki je nastal na Slovenskem zaradi cecilijanskega petja pa tudi presoditi, koliko so napore cecilijancev vredni glede na ljudsko glasbeno vzgojo pri Slovencih.«

V Ljubljani je ponovno nastopila na koncertu Filharmonične družbe ob proslavi skladatelja Carla Marie von Webra 27. februarja 1887, kjer je zaigrala tudi njegovo *Koncertno skladbo za klavir in orkester*. Kritik v *Laibacher Zeitung* se je spominjal njenega nastopa z Beethovnovim koncertom v G-duru, kjer se je po njegovem mnenju predstavila kot izvrstna pianistka in kot taka ostala v lepem spominu. Tokrat pa ni bil nad njenim igranjem tako navdušen. Menil je, da so Webrovo *Povabilo na ples* slišali že v boljši izvedbi. Kljub temu je bilo občinstvo zadovoljno. Nič pa ni govoril o njeni izvedbi *Koncertne skladbe* za klavir in orkester in o skladbi *Momento capriccioso*.¹⁵

Sämmtliche Programmnummern von C. Maria v. Weber.

Sonntag den 27. Februar 1887
im landschaftl. Redoutensaale
Zweites Concert
der philharmon. Gesellschaft in Laibach
unter Leitung ihres Musikdirectors Herrn
Josef Zöhner
Mitwirkung der Pianistin Frau Lucilla Podgornik-Tolomei
sowie des Fräuleins Hildegard Janovič.
Anfang präcise 7 Uhr abends.

PROGRAMM.

I. Abtheilung.

1.) Overture zur Oper „Der Freischütz“ für Orchester.
2.) Concertstück in F-moll, für das Pianoforte mit Orchesterbegleitung, gespielt von
Frau Lucilla Podgornik-Tolomei.
3.)

a) Das Mädchen an das erste Schen- glöckchen, b) Mein Verlangen, c) Sonett.	}	Lieder für eine Altstimme mit Clavierbegleitung, gesungen von Fräulein Gertrud Beck.
--	---	--

4.)

a) Momento capriccioso, b) Aufforderung zum Tanz.	}	für das Pianoforte, gespielt von Frau Lucilla Podgornik-Tolomei.
--	---	---

II. Abtheilung.
Bruchstücke aus der Oper „Kuryantke“.

a) Overture.
b) Cavatina, Glückselig im Thale.
c) Reiztelle, So einem Hauf' ich Dich.
d) Duett, Unter ist mein Stern gegangen.
e) Reiztelle und Aria, Bethöre, die an meine Liebe glaubt.
f) Finale des ersten Actes.

Die Söll werden gesungen von den Fräulein: *Clara Marie Eberhart, Hildegard Janovič* und den Herren *Josef Böhm* und *Julian Kiefer*.

Der Saal wird um 6 Uhr geöffnet.

Der Eintritt ist nur die Vereinsmitglieder gegen Abgabe der auf Sonntage bestim-
mten Karte gestattet. Da auch 1/2 der Vereinsmitglieder der Saal zum Concert für eine so
gemeinnützliche Veranstaltung selbst nicht vollständig ausreicht, so wolle für jeden
einzeln in den unterzeichneten vereinsfreien Auftragsstellen die Besondere die
angewiesene Karte beim Herrn Vereinsvorsteher Carl Karinger gegen Einzahlung des auszu-
weisenden Betrages von 1/2 geben werden.

Anmeldungen zum Eintritte in die philharm. Gesellschaft werden in der
Handlung des Herrn Carl Karinger, Rathhausplatz, entgegengenommen.

Königsplatz & Ringstr. 14.

Sl. 3: Progam koncerta 27. 2. 1887 v Ljubljani

¹⁵ Laibacher Zeitung, 2. marec 1887, št. 49.

Dve od navedenih skladb je igrala pianistka tudi na koncertu v Gorici istega leta 3. maja v dvorani Concordia. List *Soča* je najavil njen koncert že 29. aprila in objavil tudi spored. Poleg omenjenih Webrovih skladb je igrala še Chopinovo Balado v g-molu, Lisztovo Campanello in sodelovala pri izvedbi Gounodove Serenade za glas, čelo in klavir (skupaj s pevko Pepino Alberi in čelistom Pinlom). Koncertno skladbo za klavir in orkester je spremljala na drugem klavirju Terka Ambrozy. Povabilo na ta koncert se zaključuje:

»Prijateljem lepe godbe zadostovalo bo to naznanilo, umetnica, katero so nedavno občudovali v čitalnici, ne potrebuje naše priporočbe. Kdor hoče slišati umetne skladbe umetno igrane, imel bo k temu priliko tisti večer.«¹⁶

Tudi kritika po koncertu je bila pozitivna. Koncert je bil dobro obiskan

»in se je izvršil tako, kakor se pričakuje le od izborne umetnice. Tudi kdor ni večak v godbenih zadevah, mora občudovati izurjenost gospe v prebiranju tast na glasoviru, po katerih se gibljejo prsti z nenavadno lahkoto in gotovostjo [...] Pohvale in priznanja ni bilo ni konca ne kraja.«¹⁷

V presojo posameznih skladb pa se poročevalec ni spustil. Lucilla Podgornik je nastopala tudi v Trstu. Tako jo omenja tržaški stolni organist in muzikolog Giuseppe Radole v svoji knjigi o tržaškem glasbenem življenju.

»Treba se je spomniti dunajske pianistke Lucille Podgornik, ki je s Hellerjem imela ciklus avdicij o zgodovinskem razvoju sonate za violino in klavir. Po sledih Podgornikove je prišel z Dunaja pianist Adolf Skolek, ki ga starejši imamo še danes v lepem spominu zaradi njegovih didaktičnih sposobnosti.«

Violinist Julius Heller (1839–1901) je bil vodja Schillerjevega društva v Trstu. Pogosto je nastopal tudi v Ljubljani. Zlasti odmeven je bil njegov nastop ob 100. obletnici Beethovnovnega rojstva, ko je na filharmoničnem koncertu igral Beethovnov Violinski koncert. Heller je organiziral sredi devetdesetih let tudi koncerte bolj modernega tipa. Tako je leta 1894 Lucilla Podgornik igrala Lisztov Klavirski koncert št. 1.¹⁸ Tudi Adolf Skolek je bil gost v Ljubljani. O Hellerju in Schillerjevem društvu piše tudi Julij Kugy. To društvo je imelo za Trst velik kulturni pomen. Kugy piše o njegovem vodji:

»Glasbeno vodstvo je bilo zaupano enemu najgenialnejših muzikov, kar sem jih srečal v svojem življenju, Juliusu Hellerju. Bil je Hellmesbergerjev učenec, koncertni mojster in violinist, poklican, da doseže svetovno slavo, pa je že kmalu začel zanemarjati svojo čudovito tehniko. Ponašal se je z izrednim okusom, blestečo duhovitostjo, redko široko izobrazbo, z velikimi življenjskimi izkušnjami in s trdnim nastopom odrezavega svetovljana. Bil je zares božanski Beethovnov interpret. Slišal sem domala

¹⁶ Soča, 29. april 1887, št. 18.

¹⁷ Soča, 6. maj 1887, št. 19.

¹⁸ Giuseppe Radole, *Ricerche sulla vita musicale a Trieste (1750–1950)*, 158–159 in 177.

vse velike goslače svojih časov, toda nobeden me ni pri dirigiranju Beethovnovih kvartetov ali ob izvajanju čudovitega violinskega koncerta bolj prevzel kot Julius Heller. On, ki je segal nad vse druge za stolp visoko, se je zadovoljil s svojim tako skromnim glasbenim mestom v Trstu. In vendar mu je bila božja dobrota položila v zibel darove, ki bi ga usposobili za najvišje. Pozneje sem se mu močno približal. Postal sem njegov učenec v harmoniji in generalbasu, veliko sem z njim muzical. Tudi v Schillerjevem društvu sem bil desetletja ob njegovi strani sprva kot upravni svetnik, pozneje pa kot eden od treh ravnateljev.«¹⁹

Ko se je družina Podgornik preselila na Dunaj, je tudi o Lucillini koncertni dejavnosti nekaj podatkov. Na koncertu 6. februarja 1896 je igrala naslednje skladbe: Volkmann, Variacije na Händlovo temo, Bachovo orgelsko tokato v d-molu, prirejeno za klavir, Schubertove tri skladbe iz zapuščine, Griegov Preludij, Air in Rigaudon iz Holbergove suite ter Rubinsteinovo Tarantello op. 6. Skupaj z violinistom Alf. Webrom in čelistom Franzem Schmidtom pa je odigrala Trio v f-molu Wilhelma Weckbeckerja. Na koncertu je nekaj pevskih točk zapela Martha Gey. Njeni koncerti so našli odmev tudi v tržaškem tisku. Tako je Triester Zeitung poročal, da je imela koncert na Dunaju. Pri tem citira dunajski časopis Neue Freie Presse, ki je o dogodku poročal takole:

»Gospa Tolomei, učenka profesorja Epsteina, ki je leta delovala v Trstu kot ugledna učiteljica, se je na Dunaju zopet vpeljala s soarejo in dobila za svojo ognjevito igro zaslužen živahen aplavz. Upamo, da bomo izvrstno pianistko posebno na komornih koncertih večkrat srečali. Trst je doletela izguba, ki jo bo tudi gospod Heller občutil. Ene naših najboljših umetnic ne bo tako lahko enakovredno nadomestiti in ji najti enakovredno, glasbeno nadomestilo.«²⁰

Pisec je mnenja, da sodi Luccilla Tolomei med priznane in priljubljene pianistke dunajskega občinstva.

Iz publikacije Frommes Musikalische Welt Notiz Kalendar, ki jo je izdajal Theodor Helm vsako leto, izvemo nekaj o njenih nastopih na Dunaju v letih 1897, 1899, 1900. Leta 1897 beremo, da je »nastopila iz Trsta na Dunaj se vračajoča pianistka Lucille Tolomei«.²¹ Tudi leta 1899 jo avtor omenja kot pianistko iz Trsta. Prav tako podatek v isti publikaciji za leto 1899 navaja, da je nastopila v sezoni 1898/99 in nato leta 1900.²² Njene koncerte omenjajo tudi drugi avtorji. Tako poroča Georg Haver, da je nastopila 15. aprila 1898 v dvorani Bösendorfer Lucilla Tolomei, »ena najboljših učenk Juliusa Epsteina«. Na koncertu so nastopili še pevka Ella Kunwald, pianistka Marie Baumayer in skladatelj samospevov Robert Gounod. Program je navajal »solidno, deloma tudi resno glasbo: Beethovno sonato op. 111, Schubertov Impromptu v f-molu, Brahmsov Scherzo v es-molu, Saint-Saensove Variacije na Beethovno temo (za dva klavirja), Lisztovo Rusko melodijo (Rossignol) in

¹⁹ Julius Kugy, Delo, glasba in gore. Ljubljana, 1966, str. 19–20.

²⁰ Triester Zeitung, 10. februar 1896 in Neue Freie Presse, 9. februar 1896, št. 11801.

²¹ Frommes musikalische Welt – Notizkalendar für das Jahr 1897 (red. Dr. Theodor Helm), 80.

²² Eb. 1899, str. 63 in 1900, str. 62.

Moszkowskega Tarantello. Program je dal koncertantki priložnost, da je uveljavila svojo vseskozi zrelo, premišljeno, z razumom in čustvom polno, moško solidno in tehnično popolno igro.«²³ Iz iste publikacije izvemo o nastopu 22. decembra 1900, ki ga je organiziralo Orkestrsko društvo za klasično glasbo. Skupaj s pianistko Margarete Demelius sta igrali Bachov *Dvojni koncert* za klavir in orkester. Lucilla Tolomei, ki jo pisec predstavlja kot iniciatorko »novih poučnih predavanj, je nastopila 7. novembra 1901 v dvorani Bösendorfer na »Italijanskem kompozicijskem večeru«, pri katerem so sodelovale še Fani Čampa, Josefina von Statzuer in Marie Baumayer. Kritika hvali posrečen izbor skladb in Lucilla Tolomei zasluži največjo pohvalo. Tako je bil večer za prijatelje stare glasbe poln užitka.« Na sporedu so bile predelave za klavir Frescobaldija, Vivaldija, J. S. Bacha, Paradisija in Scarlattija ter sodobnejših, kot denimo Sgambattija.²⁴

Leta 1906 (že po moževi smrti) je 23. februarja priredila Bachov večer, kjer so sodelovale še na Dunaju in v svetu uveljavljena pevka Fani Čampa (nečakinja Gustava in Benjamina Ipavca, članica Prvega avstrijskega damskega kvarteta), Helena Kröker, Robert Zeiler, Josef Roubicek in njena hči Friderika. Na programu so bila naslednja dela: Bach, Koncert v a-molu za violino, flavto in klavir s spremljavo kvinteta, sopranska arija z obligatno spremljavo violine iz kantate št. 98 Hörst, ihr Augen, auf zu weinen, nato duet za sopran in alt z obligatno violino iz kantate št. 91 Die Armut, so Gott auf sich nimmt, orgelski preludij in fuga v h-molu v Lisztovi klavirski priredbi. Sledile so Lucilline priredbe Bachovih skladb za klavir: Preludij, gigue, rondeau, passepied, orgelska *tokata* v D; za konec sopranska arija z obligatno flavto iz kantate št. 39 in *Koncert* C-duru za dva klavirja s spremljavo kvinteta. Koncert je ocenil kritik Kastner v časopisu Wiener Signale für die musikalische Welt:

»K bleščečim točkam letošnje koncertne sezone sodi brez dvoma mnogo preskromno kot »Bachov večer« označeni užitka polno izvajanje gospe Lucille Tolomei v dvorani Bösendorfer. Pazljivo poslušajoče občinstvo, viharni aplavzi, predvsem pa tako pietetno kakor tudi umetniško popolno izvedba dveh koncertov, so bili signatura večera. Koncert v a-molu za klavir, violino, flavto, s spremljavo dvojnega godalnega kvarteta (delo je izšlo pri Schottu v Mainzu), kakor tudi dvojni koncert v C-duru s čudovitim srednjim stavkom v a-molu, je igrala gospa Tolomei neprekosljivo lepo. Pri drugem koncertu je imela popolnoma enakovredno partnerko v svoji še mladi hčerki, gospodični Frideriki Podgornik. Gospa Tolomei se je dokazala tudi v solističnih točkah, med njimi preludij in fuga v h-molu (Lisztova transkripcija) in orgelska tokata v d-molu (v lastni transkripciji), z moško močjo in vztrajnostjo. Manjše skladbe iz I., II. In V. partite so bile mojstrski dosežek fine, sijajno izdelane tehnike [...] rad bi poudaril, da so redne ponovitve takšnih koncertov Bachovih skladb najboljšo sredstvo, da rešijo naš čas pred trpljenji gospodov Pfitznerja, Strauša, Reuša idr. Vsekakor pa je stvar drugačna pri izvedenih arijah z obligatno flavto ali violino. Prav tako kakor je Bach moderen v klavirskem stavku, so zastarele te sopranske in altovske arije, prav tako pri Glucku, od katerega so pravzaprav lahko prestali sodbo časa le zbori (Bülowa priredba) in uverture. Za naslednje ponovitve teh Bachovih večerov bi bilo priporočljivo, klavir

²³ Georg Häver, Club der Wiener Musikerinnen. Geschichte und kulturpolitische Bedeutung von ihrer Gründung 1886 bis zur Gegenwart. Dissertation, Universität Wien, 1998.

²⁴ *Musikalische Presse*, X. Jg., Nr. 43, 10. november 1901, str. 579.

postaviti pred instrumentaliste. Sodelujoče dame Čampa in Kröker so se trudile z zastarelimi arijami, gospoda Roubicka (flavta) deloma ni bilo slišati, koncertni mojster Dunajskega koncertnega združenja, gospod Zeiler, je igral nasprotno deloma robato, in tudi ni bil dorasel v predvajanju svoji partnerki. – ‘Dunajska kritika’ je ‘blestela’ s svojo nenavzočnostjo. Gospa Tolomei je premalo cenjena umetnica. Vsaj jaz nisem slišal nobene boljše dunajske pianistke. Njena izvedba Bachovega in Lisztovega Preludija in fuge v h-molu me je spominjala kar najbolj živo na vtise, ki sem jih ohranil v spominu iz leta 1872 pri igranju mojstra Franza Liszta v Weimarju ...»²⁵

Podatkov o njej po letu 1916 ni več.²⁶ Najstarejša hčerka, Friderika (1880 Gorica–1948 Dunaj), je študirala klavir in se je preživljala kot učiteljica klavirja. Nekaj časa je živela v Buenos Airesu, še pred začetkom druge svetovne vojne pa se je vrnila na Dunaj, kjer je tudi umrla. Najmlajši sin Paul, rojen 21. 12. 1887 v Gorici, je študiral na Dunaju strojništvo in študije končal leta 1912. Na koncu študija je bil zaposlen na Dunaju v podjetju Etrich-Werken, kjer je imel velike zasluge pri razvoju znanega letala Taube (Golob). Podgornik je sam konstruiral in izdeloval letalske modele in že leta 1908 zmagal na modelarskem tekmovanju na Dunaju. Pozneje je izdal modelarske priročnike in postal član uredništva knjige *Buch des Fluges*, katere trije zvezki so izšli na Dunaju v letih 1911–12. Pri istem tovarnarju je delal v letih 1911–13 tudi Stanko Bloudek.²⁷ Nekatera njegova dela so izšla še po drugi svetovni vojni. Po diplomi ni dobil zaposlitve v Avstriji in je odšel v Nemčijo (Dortmund, Hamborn). Leta 1916 je bil zaposlen kot konstruktor letalskih motorjev v Dunajskem Novem mestu in Budimpešti. Ker po vojni ni mogel dobiti službe, je šel leta 1920 kot učitelj na tehnično visoko šolo v Hildburghausen. Od leta 1923 pa je delal kot oblikovalec na šoli za strojništvo v Dessauu. Pavel je iz nacionalnih razlogov že leta 1912 spremenil priimek iz Podgornika v Paul Hermuth, ker tedaj menda kot inženir na Dunaju ni mogel dobiti dela. Pod tem imenom je že prej objavljaval svoje prispevke. Tudi mati Lucilla in sestra Friderika sta pozneje vložili prošnjo za spremembo priimka, ker ju je Paul želel povabiti k sebi v Hildburghausen, kjer je tedaj živel. Odobritev sta dobili leta 1922, vendar se v Nemčijo nista preselili. Paulu so se v zakonu z ženo Sophie, roj. Horn (poročila sta se 1923), rodile tri hčere: Waltraud, Sigrid in Mathilde, poročena Erben, ki je očitno podedovala glasbeni talent po stari materi Lucilli. Talent je prešel tudi na vnuke, saj je eden od njih danes koncertni mojster znamenitega orkestra Gewandhaus v Leipzigu. Pavel Podgornik Hermuth je umrl leta 1947.²⁸

Lucilla je stanovala na Dunaju med leti 1915 in 1922 v Boltzmanngasse 19/III/22 kot Lucilla Podgornik, od tega leta dalje pa kot Lucilla Hermuth. Umrla je 16. avgusta 1937 na Dunaju.

²⁵ Kastner, *Das Bach-Konzert der Frau Lucilla Tolomei – Podgornik*, v: *Wiener Signale für die musikalische Welt*, št. 7, 22. 3. 1906.

²⁶ Gl. *Wiener Adressbuch Lehmann*: do 1905 navaja Lucillo kot Podgornik, koncertantko in klavirsko učiteljico, od leta 1906–17 kot Tolomei, od 1915 naslov: Boltzmanngasse 19.

²⁷ Sandi Sitar, *Prvi med slovenskimi letalskimi modelarji*. *Revija Obramba* 2012, 53–55.

²⁸ Za podatke in sliko Lucille Tolomei Podgornik Hermuth se zahvaljujem gospemu Corneliu Toaspernu (Bitterfeld-Wolfen) in Katharini Mau (Born).

Viri in literatura

Periodika

Edinost
Jahresberichte des Wiener Conservatoriums 1867–1873
Laibacher Zeitung
Musikalische Presse
Neue freie Presse
Slovenski narod
Slovanski svet
Soča
Triester Zeitung
Wiener Adressbuch Lehmann 1905–1915

Literatura

Arbo Alessandro, *Musicisti di frontiera*, Edizioni della Laguna S.R.I. Gorizia 1998.
Arbo Alessandro, La musica a Gorizia nell' ottocento, v: *Ottocento Goriziano* (1815–1915). Editrice Goriziana (Gorizia 1991), str. 220–222.
Haver Georg, *Club der Wiener Musikerinnen. Geschichte und kulturpolitische Bedeutung der Vereinigung von ihrer Gründung 1886 bis zur Gegenwart*. Dissertation. Universität Wien 1998 (tipkopsis).
Helm Theodor (Hg.), *Frommes musikalische Welt – Notizkalender für das Jahr 1897*, letnik XXII. Wien, str. 80.
Kastner (Rudolf ?), Das Bach-Konzert der Frau Lucilla Tolomei – Podgornik, v: *Wiener Signale für die musikalische Welt*, št. 7, 22. 3. 1906.
Kugy Julius, *Delo, glasba in gore*. Ljubljana 1966.
Kuret Primož, *Ljubljanska filharmonična družba 1794-1919*. Ljubljana, Nova revija 2005.
Podgornik Lucilla, Slovenske pesmi, v: *Slovanski svet*, 25. april 1888, št. 8, str. 132.
Podgornik Lucilla, Slovanstvo ve svých zpěvech – Črtice v Kubinem zborniku, v: *Slovanski svet*, 10. januar 1889, št. 1, str. 9–11.
Podgornik Lucilla, Glasbena vzgoja v Slovencih, v: *Dom in svet* V/5, str. 276–280, 342–348, 401–404, 465–468.
Primorski biografski leksikon (Gorica 1986).
Radole Giuseppe, *Ricerche sulla vita musicale a Trieste (1750-1950)*. Trst 1988.
Sitar Sandi, Prvi med slovenskimi letalskimi modelarji, v: *Revija Obramba* 44 (2012), št. 2, str. 53–55.
Slovenski biografski leksikon 2 (Ljubljana 1933–1952).

SUMMARY

The Pianist Lucilla Tolomei Podgornik

Primož Kuret

Lucilla Tolomei (1854–1937), a native of Vienna, was one of numerous artists to perform at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century in Slovenia. She was an excellent student of the Conservatoire in Vienna under Prof. Julius Epstein. Her excellent performances during her student years brought her a series of awards and medals. In Vienna, she met Fran Podgornik (1846–1904), a student from Čepovan. He did not finish his studies, but he married Lucilla. After the wedding they moved to Gorizia, where he took over the editorship of the newspaper *Soča*. He was actively involved in the magazine *Slovan* and published the magazine *Slovanski svet*. In September, the family relocated to Trieste and in 1895 back to Vienna, where Fran Podgornik died. In his writings, he advocated the national autonomy, acceptance of Old Slavic rites, he polemicalised with Mahnič, who reproached him for inducing Slovenes to convert to Orthodoxy and for spreading heresy. After his death, a series of obituaries was published in Slovene newspapers brought up his talent, selflessness, but also the fact that he did not consider real circumstances to a sufficient degree. His marriage with Lucilla produced four children (Friderika, Milan, Emma, Pavel). Lucilla continued her career in Gorizia, where she always appeared with great success. In her concerts she also performed Foerster's piece *Po jezeru* along with numerous well-known concert compositions by Liszt, Chopin, Mendelssohn, Bach, etc. She was an outstanding pianist and was as such invited also to Ljubljana where she performed twice with the orchestra of the Philharmonic Society and the conductor Josef Zöhrer. In the first appearance, in 1882, she played Beethoven's Piano Concerto in G major, in her second appearance, in 1887, she performed Karl Maria Weber's Concert Piece for Piano and Orchestra. She also played Invitation to Dance by the same composer. She devoted herself also to teaching and her students were—according to newspaper reports—successful performers. Her appearance in Gorizia at the condolence ceremony in memory of the late author and professor Fran Erjavec was particularly notable. She wrote about music as well. She wrote a favourable review of Benjamin Ipavec's work in her husband's magazine *Slovanski svet*. She analysed in detail Slavic songs that were published by Ludvik Kuba. In 1885, her most comprehensive newspaper article entitled Musical Education in Slovenes appeared in *Ljubljanski zvon* in four instalments, in which she gives a critical review of the Slovene music circumstances and provides suggestions for improvements thereof. Following the relocation to Trieste, she performed as a concert pianist along with Julius Heller, director of the Schiller Society in Trieste, who was an excellent violinist. When the family moved to Vienna, data on her concert activities are found in various publications, praising her as an outstanding artist and one of Prof. Epstein's best students. She performed also after her husband's death,

occasionally with her daughter Friderika. Later on, after 1916 there are no existing data about her. Her daughter Friderika continued her career in Buenos Aires, but she returned to Vienna prior to World War I, where she died in 1948. The career of her youngest son Pavel (1887–1947), who studied engineering in Vienna, was also interesting; he is credited with the development of the famous aeroplane Taube (Pigeon). He produced and constructed model aeroplanes and later on worked as an aeroplane engine constructor. Since he could not find appropriate employment, he left for Germany, but had in 1912 prior to his departure, for national reasons changed his last name from Podgornik to Hermuth. Later on, his mother Lucilla and sister Friderika had also submitted an application for the change of their last name (1922). Pavel's marriage produced three daughters. His youngest daughter Mathilde made a name for herself as a pianist, her son is currently concertmaster of the renowned Gewandhaus orchestra in Leipzig.

Lucilla lived in Vienna up to 1922 as Lucilla Podgornik, and from 1922 onward as Lucilla Hermuth. She died on August 16, 1937 in Vienna.

Irena Avsenik Nabergoj
 Ivan Cankar in vélika vojna

UDK 929 Cankar I.:94(497.4)»1914/1918«

AVSENIK NABERGOJ Irena, dr., izr. prof., višja znanstvena sodelavka, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za kulturno zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2; Univerza v Novi Gorici, Fakulteta za humanistiko, SI-5000 Nova Gorica, Vipavska cesta 13, irena.avsenik-nabergoj@zrc-sazu.si

Ivan Cankar in vélika vojna

Zgodovinski časopis, Ljubljana 69/2015 (152), št. 3-4, str. 352–400, cit. 160

Prispevek predstavlja kritični odnos pisatelja Ivana Cankarja (1876–1918) do politike Avstro-Ogrske in njegova javna prizadevanja za enakopravno skupnost jugoslovanskih narodov v letih pred izbruhom vélike vojne, ko so napredne intelektualce, tudi Cankarja, preganjali zaradi njihovih stališč. Opisuje pisateljevo služenje vojske v Judenburgu leta 1915, predvsem pa njegovo umetniško besedo v letih vojne. V zbirki črtic *Podobe iz sanj* (1917), napisani v okoliščinah stroge državne cenzure, Cankar zavrača vojno in nasilje ter izrazi vizijo svetlejše prihodnosti slovenskega naroda. Odmev grozot vojne v doživljanju vojakov in civilistov je velika tema v delih številnih evropskih, pa tudi ameriških pisateljev, pesnikov in zgodovinarjev, med katerimi so bili nekateri tudi sami vojaki. Članek ugotavlja podobnosti in razlike v njihovi rabi ironije, spiritualizaciji vojne, pogovorih z mrtvimi in apokaliptični motiviki ter išče odgovor na vprašanje, ali obstajajo razlike in podobnosti v pisanju in v recepciji literature pesnikov, ki so o vojni pisali kot civilisti ali kot vojaki na fronti.

Ključne besede: Ivan Cankar, prva svetovna vojna, *Podobe iz sanj*, ironija, sočasno evropsko vojno pesništvo

Avtorski izvleček

UDC 929 Cankar I.:94(497.4)»1914/1918«

AVSENIK NABERGOJ Irena, PhD, Associate Professor, Senior Research Fellow, Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Institute of Cultural History, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2; University of Nova Gorica, School of Humanities, SI-5000 Nova Gorica, Vipavska cesta 13, irena.avsenik-nabergoj@zrc-sazu.si

Ivan Cankar and the Great War

(Historical Review), Ljubljana 69/2015 (152), No. 3-4, str. pp. 352–400, 160 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The contribution presents Ivan Cankar's (1876–1918) critical stance on Austria-Hungary's policy and his public efforts for a community of equal Yugoslav peoples prior to the outbreak of the Great War, when progressive intellectuals, including Cankar, were persecuted because of their views. It depicts author's military service in Judenburg in 1915 and, in particular, his artistic word during wartime. In his collection of short stories *Podobe iz sanj* (Dream Visions, 1917), which was penned under strict state censorship, he renounces war and violence, and expresses his vision of a brighter future for the Slovene people. Echoes of war atrocities experienced by soldiers and civilians is also an important subject matter in works by many European, and also American authors, poets and historians, some of whom were soldiers themselves. The paper establishes similarities and differences in their use of irony, spiritualisation of war, conversations with the dead, apocalyptic motifs, and seeks to answer the question whether there are differences and similarities in the writing and reception of literature authored by poets who wrote about war as civilians or soldiers on the front.

Key words: Ivan Cankar, World War I, *Podobe iz sanj*, Dream Visions, irony, European wartime poetry

Author's Abstract

Ivan Cankar je v desetletju pred izbruhom prve svetovne vojne od 1899 do 1909 imel najplodnejšo dobo svoje literarne ustvarjalnosti, ki se ji je prav v tem obdobju tudi scela posvetil. Ko se je po maturi leta 1896 z nestrpnim pričakovanjem prvič za krajši čas odpravil na Dunaj, se je pred njim odprl svet dunajskih gledališč, umetniških razstav in muzejev, še posebej pa svet moderne literature. Kot v *Včerajšnjem svetu* opisuje Stefan Zweig, je bilo v malokaterem evropskem mestu stremljenje po kulturi tako strastno kot prav na Dunaju, saj se je zaradi pomanjkanja izrazitejših političnih ambicij domovinski ponos avstrijske monarhije izražal v težnji po kulturni premoči.¹ Na Dunaju, kjer je ob svojem drugem prihodu leta 1899 ostal s presledki kar enajst let, se je Cankar tako lahko seznanil skoraj z vsemi modernimi francoskimi, italijanskimi, nemškimi, češkimi, hrvaškimi, pa tudi angleškimi pesniki in pisatelji ter stopil v živ stik z evropskim literarnim in kulturnim dogajanjem. Kot svojo nalogo je čutil, da mora prevetriti ozračje stagnacije in samozadostnosti v slovenskem literarnem prostoru in vplivati, da bi Slovenci postali sposobni sprejemati in razumeti najpomembnejše evropske umetnine in estetske vrednote.

V tem času, ko se je po smrti svoje matere čutil osamljenega in negotovega glede svoje prihodnje življenjske usmeritve, v domovini pa je njegova prva pesniška zbirka *Erotika* naletela na močno negativen sprejem, je mladi Cankar našel zavetje in potrebne pogoje za pisanje pri družini Löffler, materi z Moravskega, ki je živela sama s svojimi štirimi otroki v revnem dunajskem delavskem Ottakringu in se preživljala s šivanjem kravat ter v finančni stiski oddajala sobo. Med bivanjem v tem okolju je od blizu izkusil socialna nasprotja velemesta in težko življenje za »tujca«, ki se skuša preživljati samo z literarnim pisanjem. Pa vendarle je prav na Dunaju napisal večino svojih knjig. Iz številnih odseva življenje slovenskih umetnikov doma in v tujini, iz drugih življenje ljudi v bednih delavskih okrajih velikega mesta. Cankar je izražal sočutje do ubogih ljudi brez dela, do hlapca Jerneja, ki med ljudmi zaman išče pravico, do siromašnih otrok, zapuščenih žensk in nezakonskih mater, ki jih družba odriva na rob, obenem pa je z neprikritim odporom bičal farizejstvo, dvoličnost, izkoriščanje, bogatenje in hinavščino višjih slojev. Feljtone in novele je pisal tudi v dunajskih kavarnah, v katerih se je s slikarji in literati vključeval v burne debate o literarnih, kulturnih, političnih in drugih vprašanjih.

Različni razlogi so Cankarja po enajstih letih bivanja pri Löfflerjevih leta 1909

¹ Zweig, *Včerajšnji svet*, str. 23.

vodili v odločitev, da to okolje zapusti. Po krajšem bivanju pri svojem bratu Karlu v Sarajevu se je vrnil v domovino in našel ugoden kraj za pisanje na rožniškem hribu, od koder se je ponujal lep razgled proti njegovi rodni Vrhniki. V svoji izpovedni in avtobiografsko obarvani prozi se je spominjal svoje mladosti, svoje matere in razpoloženja v domači družini, z mešanico hrepenenja, nostalgije in obžalovanja pa tudi intimnih doživetij dunajskih let. Ko se je zdelo, da je iz duševno napetega okolja Ottakringa našel potrebni mir za umetniško ustvarjanje, potem ko je s svojim odhodom prelomil tudi zaroko s hčerko svoje gospodinje Štefko Löffler, pa je prav kmalu zaslutil, da umirjeno bivanje na rožniškem hribu ne bo trajalo prav dolgo. Potem ko v prvem desetletju 20. stoletja še nihče v Evropi ni slutil resne nevarnosti bližajoče se prve svetovne vojne,² pa je Cankar ob intenzivnem spremljanju dogodkov na Balkanu in v Avstriji ter napetosti v političnem dogajanju uvidel, da se pripravljajo odločilne spremembe, ki bodo usodno zaznamovale njegovo generacijo. In res je moral biti priča najhujšemu zmagoslavju brutalnosti in nepredstavljenemu moralnemu padcu, ki sta nastopila z izbruhom prve svetovne vojne, to pa je usodno spremenilo tudi njegov duševni svet in njegovo pisanje.

Kako je Cankar izkusil in občutil prvo svetovno vojno? Kako je vojna odmevala v njegovi literaturi in v javnih predavanjih, kako v njegovem osebnem življenju? Kakšne so morebitne podobnosti in kakšne so razlike med Cankarjevim pisanjem o vojni ter sočasnim pisanjem o vojni pri slovenskih in evropskih literatih? Kako bi lahko označili Cankarjevo poetiko v kontekstu vojnega pisanja?

V iskanju odgovorov na ta vprašanja bomo v prispevku razkrivali odmeve vojne v Cankarjevi prozi, v sočasnih javnih predavanjih, kritikah, polemikah in pismih, pa tudi v pričevanjih njegovih sodobnikov. Raziskovali bomo sredstva, s katerimi Cankar v svojih medvojnih delih kaže izostreno sposobnost evokacije in življenja v žrtve vojne, modernizacijo njegovih literarnih tehnik v smeri še večje ekspresivnosti in simbolizma z rabo metaforike in simbolov za izražanje nepredstavljenih in neizrazljivih razsežnosti vojne. Njegovo kratko prozo, predvsem njegovo zadnjo zbirko črtic *Podobe iz sanj*, bomo osvetlili tudi z vidika pisatelju lastne ironije ter preverjali, ali je Cankar tudi med vojno v svojem pisanju še vedno ironičen, ali pa se morda njegova ironičnost izgubi oz. spremeni v smeri novih razsežnosti in učinkov. Prvine ironije, pa tudi stopnjevanje navzočnosti apokaliptične imaginacije v Cankarjevih zadnjih črticah bomo primerjali z izbranimi sočasnimi evropskimi pesniškimi deli, ki so tematizirala prvo svetovno vojno. Ob zavesti, da je precej teh del nastalo spod peresa pesnikov-vojakov, pri čemer so nekateri izmed njih v vojni zatem tudi padli, Cankar pa je bil v vojski le kratko obdobje in ni bil neposredno izpostavljen bojevanju, nas posebej vznemirjata vprašanji: Ali obstaja razlika v pisanju in v recepciji literature pesnikov, ki so o vojni pisali kot vojaki na fronti, in drugimi, ki niso imeli prave izkušnje bojevanja? Imajo pesniki-vojaki, vselej na nitki med življenjem in smrtjo, v svojem izkustveno utemeljenem prikazovanju vojne večjo moralno avtoriteto kot tisti, ki so o vojni razmišljali iz varne razdalje od krvavih bojišč?

² Zweig, *Včerajšnji svet*, str. 209–210.

1. Cankarjevo življenje in delovanje v letih pred izbruhom prve svetovne vojne

V letih pred izbruhom prve svetovne vojne je Cankar prizadeto spremljal vse slabše slovensko-nemške odnose na ozemlju avstro-ogrske monarhije, usodo nesvobodnega in gospodarsko nemočnega naroda in pritisk nemške buržoazije na slovensko ozemlje z nasilno germanizacijo. Napetosti so stopnjevale demonstracije v Celovcu, na katerih so nemški nacionalisti leta 1908 zahtevali uradovanje v nemškem jeziku, in v spodnještajerskih mestih, ki so jih nemške stranke razglašale za starodavne nemške naselbine. Ko so se v slovenski narodnoobrambni Družbi sv. Cirila in Metoda odločili, da bodo leta 1908 imeli svoj občni zbor na Ptuj, so zborovalci s tem hoteli pokazati, da imajo Slovenci to mesto ob Dravi za slovensko in ne za nemško ozemlje. Takšne odločitve Družbe sv. Cirila in Metoda seveda ptujski in štajerski Nemci niso bili veseli, nasprotno – vsej Avstriji so hoteli pokazati, da je Ptuj od nekdanj nemški. Ker pa zborovanja niso mogli zakonsko prepovedati, so 13. septembra 1908 organizirali velike protislovenske demonstracije. Te so izzvale hudo fizično obračunavanje med Nemci in Slovenci, v akcijo pa je stopila tudi policija in aretirala več »izdajalcev«.³

Dramatični dogodki na Ptuj so v slovenskih ljudeh, še posebej v Ljubljani, zbudili hudo ogorčenje in v njih so se okrepila nacionalna čustva. Že 15. septembra je ljubljanski mestni svet izglasoval oster protest in ga poslal na notranje ministrstvo, slovenska mladina pa je dva dni zatem pripravila neprijeten sprejem nemškim buršem, ki so prispeli na občni zbor Carniole v Ljubljano.

Dne 18. septembra 1908 so v Ljubljani v Mestnem domu in na trgu cesarja Jožefa pripravili veliko protestno zborovanje, po zborovanju pa se je množica kljub nasprotovanju mestne policije uspelo prebiti do Zvezde in poslopja Kazine. Ker se je začelo razbijanje šip na Kazini in drugih nemških lokalih v mestu, je deželna vlada na pomoč poklicala žandarmerijo in vojaštvo. Razburjenje se je nadaljevalo tudi naslednjega dne, še posebej ker je vojaštvo zaprlo vse dohode h Kongresnemu trgu in izzivalno patroljiralo po mestu, vrhunec pa so demonstracije dosegle v nedeljo, 20. septembra. Razdraženi Ljubljančani so vzklikali protinemška gesla in razbijali nemške napisne table, dokler ni zvečer patrola sedmih vojakov streljala v množico ter pri tem ubila dijaka Ivana Adamiča in strojnika Narodne tiskarne Rudolfa Lundra.⁴ To je bilo »prvič (in zadnjič) v času monarhije, da sta v narodnih demonstracijah na slovenskih tleh padli smrtni žrtvi. Njun pogreb se je spremenil v množično protinemško zborovanje.«⁵

Cankar se je na nasilje avstrijske vojske na slovenskem etničnem ozemlju odzval 23. septembra 1908 z uvodnikom *Krvavi dnevi v Ljubljani*, ki ga je objavil *Rdeči prapor*. V uvodniku obsoja »strahovite«, »v nebo vpijoče« umore v Lju-

³ Goropevšek, *Protislovenske demonstracije*, str. 86.

⁴ Goropevšek, *Protinemški izgredi*, str. 87.

⁵ Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, str. 147–148.

bljani. Demonstrante opravičuje, češ da naj bi šlo za »nekaj mladih, nespametnih ljudi«, ki so z razbijanjem »par sto šip« odgovorili na Ptuj, »kjer so bili slovenski izletniki od nemških nacionalcev tepeni« (Cankar, ID X, 270). Cankar pravi, da mladi demonstranti niso »nobenemu človeku niti lasu skrivili«, njihovo početje naj bi bilo precej nedolžen, »pristni ljubljanski hec«, zato je toliko bolj zgrožen, da je »visoka deželna vlada« zanj »hotela kri« (Cankar, ID X, 270–271). Obtožuje predvsem deželnega predsednika Schwarza in militarizem avstrijske vojske ter ironično zapiše, da je ta »slavila v nedeljo svoj velik praznik; zakaj slavno je premagala enega gimnazijca in eno kontoristinjo!« (Cankar, ID X, 272).⁶ Z neskrivano ironijo doda: »Morda bo ta žalostni večer marsikomu odprl slepe oči, da bo spoznal vrednost in pomen militarizma in da se bo navadil po pravici spoštovati svetost uniforme; ter da bo marsikdo bolj natančno preštudiral, čemu je za rabo bajonet, ki ga je pohlevni državljani sam kupil, in kam leti svinec, ki ga je sam plačal!« (Cankar, ID X, 272). Kot kažejo zapisi, pa naj bi Cankar moč demonstracij omiljeval; te naj bi bile namreč kar močne in tudi dobro pripravljene; demonstranti so najprej »navalili« na Kazino, nato pa na vsa preostala nemška poslopja, šole trgovine idr.⁷

V dneh demonstracij je bil pisatelj v Ljubljani, na obisku pri Kesslerjevih. V pismu svoji dunajski zaročenci Štefki Löffler dne 23. septembra 1908 piše, da je 20. septembra 1908, na večer, ko sta bila umorjena Adamič in Lunder, okrog devetih zaslišal salvo in tekel proti mestu. Prehod po cesti pri Pošti je ovirala strnjena vrsta oboroženih vojakov, in komaj mu je uspelo skoznjo, že se je znašel med gručo policistov. Na vprašanje, ali so streljali in kje, so mu odgovorili, da so streljali v zrak. Ko je hitro hotel skozi neko drugo ulico, so mimo prijurišali pijani dragonci in mu svetovali, naj raje izgine v kako hišo. Cankar se spominja, da je skušal upoštevati nasvet, a so bile vse kavarne in gostilne zaklenjene, četudi razsvetljene. Končno so mu odprli v hotelu Union. Spominja se, da je v restavraciji srečal založnika Schwentnerja, bledega od razburjenja, skupaj z njegovo ženo, ki je jokala in si ni upala domov. Natararja je bajonet ranil v roko, mimo so ves čas divjale patrolje na konjih. Takrat sploh še niso vedeli, da sta bila dva ubita in več težko ranjenih, pravi Cankar in pove: »Erst *nach* diesem Morde wurden Soldaten angegriffen: mit Recht! An der Triester Strasse spannten die Burschen Seile über die dunkle Gasse; die Dragoner stürzten mitsammt den Pferden und kriegten dann ihr Teil« (Cankar, ZD 29, 88–89).⁸ Usodnega večera je bilo težko ranjenih sedem oseb. Še nekaj dni po dogodku, ko je bilo v Ljubljani sicer mirno, a ko si v mestu nihče ni upal govoriti nemško, nemške trgovine pa so bile bojkotirane in zaprte, se je Cankar bal izbruha nadaljnjih nemirov, kot priča njegovo pismo Štefki: »Jetzt ist es ruhig, aber ich fürchte, es wird noch losgehen. Wenn ich nur die uniformierten

⁶ Z njo Cankar meri na uradnico Ano Traven, ki je bila teže ranjena z bajonetom. Prim. Merhar, *Pripombe k zv. X*, str. 538.

⁷ Merhar, *Pripombe k zv. X*, str. 537–538. Razen prvih dveh odstavkov je cenzura ves Cankarjev članek o teh krvavih dnevih v Ljubljani močno oklestila.

⁸ Prevod: »Šele po tej moriji so ljudje napadli vojake, po pravici! Na Tržaški cesti so fantje napeli vrvi čez temno ulico, dragonci so s konji vred popadali čeznje in dobili potem svoj delež.«

Mordbuben auf der Gasse zeigen möchten! Aber jetzt verstecken sie sich wie die Maulwürfe! –« (Cankar, ZD 29, 89).⁹

Leta 1909 je pisatelj objavil polemično črtico *Lepa naša domovina* (Cankar, ID X, 279–283), ki se navezuje na dogajanje ob krizi po avstro-ogrski aneksiji Bosne in Hercegovine leta 1908, najverjetneje na položaj proti koncu marca 1909, ko je Avstro-Ogrska razglasila najprej pripravljenost dveh, zatem pa delno mobilizacijo petih armadnih enot, med njimi III. enote, v kateri so bili Slovenci. Na vrhuncu aneksijske krize sta si, kot se spominja prvak SLS Ivan Šušteršič, »stali ob Drini nasproti mobilizirani armadi in se je bilo vsak dan bati krvavega spopada«. ¹⁰ V črtici Cankar opisuje, kako je v mračnem deževnem dnevu po cesti proti kolodvoru korakal oddelek »infanteristov«, ob njih pa moški, ženske in otroci. Ob nekem vojaku je korakala drobna ženska z jokajočim otrokom in svojega moža rotila, naj se vrne domov. Ta jo je skušal pomiriti in ji zagotavljal, da bo vendarle prejemala po osemindeset vinarjev na dan, a ženi ni bilo mar za denar, temveč je glasno, obupano ihtela: »Še to naj vzamejo [...], še tisti Judežev denar ...« (Cankar, ID X, 280). Ob pogledu na vojake, ki so šli branit domovino, se je Cankar spomnil na »debelega gospoda«, ki je v svojem govoru poudarjal blagor »naše lepe domovine« ter govoril o krvi, do zadnje kaplje preliti za domovino. Ta gospod je imel v mestu troje hiš in zunaj mesta »lep kos domovine«. V nasprotju z družinami revnih vojakov so bili njegovi sinovi varno preskrbljeni, tako da jim ni bilo treba na vojsko. Pisatelj je občutil solidarnost z vojaki, ki so se počutili le kot nemočno orodje, kot brezpravni sužnji v rokah oblastnikov, in se skušal živeti v njihove misli:

Lani je nemška zemlja pila mojo kri, terjala moj davek; letos pije in terja avstrijska zemlja; čez leto dni bom morda služil Ameriki. Moja pot gre tja, kamor ukazujejo tisti, ki imajo domovino in oblast. Od fabrike do fabrike, iz rudnika v rudnik, s polja v mesto, od dežele do dežele: in nikoli ne vprašajo: kje je tvoja domovina? Vprašajo le: koliko je še vredno tvoje delo, koliko je še v tvojih žilah krvi? In kadar ni več krvi, ukažejo: pojdi! Pojdi in išči si domovine, poišči si jo kraj ceste, v jarku! Ali kadar se jim zahoče, mi obesijo tornister na hrbet in velevajo: Hiti, umri za našo domovino! Zakaj njih je domovina in njih je oblast! (Cankar, ID X, 282–283)

Kritičen do »gospoke domovine«, sezidane »na suženjstvu in trpljenju nešteti milijonov«, Cankar upodobi vizijo drugačne domovine, ki bo zrasla iz trpljenja številnih slovenskih ljudi:

Jaz, bratje, pa vem za domovino in mi vsi jo slutimo. Kar so nam siloma vzeli, za kar so nas ogoljufali in opeharili, bomo dobili povrnjeno in poplačano s stoterimi obrestmi! Naša domovina je boj in prihodnost; ta domovina je vredna najzlahtnejše krvi in najboljšega življenja. Iz muke trpljenja in suženjstva nešteti milijonov bo vzrasla naša domovina: vsa ta lepa zemlja z vsem svojim neizmernim bogastvom.

⁹ Prevod: »Zdaj je mir, ampak bojim se, da bo še izbruhnilo. Da bi se le uniformirani morileci pokazali na ulici! Toda zdaj se skrivajo kakor krti!« O okoliščinah tega Cankarjevega članka več v: Merhar, *Pripombe k zv. VI*, str. 396–397; Merhar, *Pripombe k zv. X*, str. 536–537.

¹⁰ Šušteršič, *Moj odgovor*, str. 100.

Tedaj bodo le še grenak in grd spomin te gosposke domovine, na suženjstvu zidane, s krvjo in solzami gnrojene, sramota človeštvu, zasmeh pravici ... (Cankar, ID X, 283)

Čeprav so posamezniki na slovenskih tleh v času krize omenjali možnost razpada Avstro-Ogrske, pa si » – razen redkih skrajnežev – nihče ni želel ali predstavljal njenega skorajšnjega konca«,¹¹ saj je dvojna monarhija Slovence varovala pred nemškimi in italijanskimi ozemeljskimi apetiti. Ko pa je leta 1912 izbruhnila prva balkanska vojna, v kateri so države balkanske zveze s Srbijo, Bolgarijo, Grčijo in Črno Goro v velikih bitkah pri Kirklareliju (Lozengradu) od 22. do 24. oktobra in pri Kumanovem od 23. do 24. oktobra proti pričakovanju evropskih velesil porazile Turčijo,¹² so burno oživele razprave o programih za povezovanje Slovencev z drugimi južnoslovanskimi narodi, za države balkanskih zaveznikov so se zbirali prispevki in tja so odhajali dobrovoljci. Cankar je leta 1913 vojno razglasil za »jugoslovansko veliko noč« in zapisal: »Ko je počil na Balkanu prvi strel, se je oglasil njegov odmev v naši najzadnji zakotni vasi. Ljudje, ki se svoj živi dan niso brigali za politiko, so s sočutečim srcem, ne samo z zanimanjem gledali na to veliko dramo.«

Katoliški prvak dr. Šušteršič je v uvodniku *Slovenca* z naslovom *Zunanji položaj* 7. decembra 1912 ugotavljal, da se je ob balkanskih vojnah 1912/1913 v slovenskih krajih močno razmahnila velesrbska struja. Čeprav je sicer s simpatijo pisal »za zmagoslavne jugoslovanske narode«, pa je sicer proti temu razmahu odločno nastopil in »odločno zvrčal naše ljudstvo na tla politične realnosti, to je Avstrije.«¹³

Pod vtisom balkanskih dogodkov se je Cankar v svojem predavanju *Slovinci in Jugoslovani* 12. aprila 1913 v ljubljanskem Mestnem domu opredelil do politično-kulturnih pojmovanj takratne dobe na Slovenskem, med njimi tudi do razprave dr. Mihajla Rostoharja *Na dan z resnico*. V njej Rostohar ugotavlja, da so slovanske zmage na Balkanu zbudile v slovanskih narodih, živečih v mejah avstro-ogrske monarhije, »[z]avest, da imamo avstrijski Slovani močno zaslombo v balkanskih Slovanih«, to pa bo primoralo Nemce in Madžare v »konec njihovega imperializma« in v »politiko spravljivosti«.¹⁴ Rostohar pri Slovencih v nasprotju s Srbi in Hrvati opaža tudi pomanjkanje nekega ideala ter splošno dezorientiranost in »konfuznost naziranja« v javnem življenju:

Danes skoro ne vemo več, ali smo Slovenci narod ali nismo, ali naj živimo in delamo za sebe kot narod, ali naj živimo in delamo za druge narode. Prišli smo že tako daleč, da si skoro ne upamo poudariti svoje narodne eksistence poleg eksistence hrvaškega in srbskega naroda; ne upamo si izraziti svoje volje; da hočemo Slovenci obstajati kot narod poleg naših bratskih narodov na jugu in da pod nobenim pogojem ne moremo žrtvovati svoje narodnosti za ceno rešitve jugoslovanskega vprašanja.¹⁵

¹¹ Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, str. 148.

¹² Grdina, *Vojna na Balkanu*, str. 129–130.

¹³ Navaja Grdina, *Vojna na Balkanu*, str. 129.

¹⁴ Rostohar, *Na dan*, str. 193.

¹⁵ Rostohar, *Na dan*, str. 195.

Tudi v članku *Jugoslovanstvo* Rostohar odločno zavrača nacionalno, jezikovno in kulturno stapljanje južnoslovanskih narodov v en narod, pač pa se zavzema za »politično edinstvo, zato, da z združenimi močmi lažje branimo svojo narodno individualnost in se kot narod razvijemo kdaj na najvišjo stopnjo kulturne višine. Razume se, da moremo biti Slovenci za politično edinstvo le pod pogojem, če se nam garantira popolna svoboda razvoja svoje narodne individualnosti, kajti sicer nima politično edinstvo za nas nobene vrednosti.«¹⁶

Ivan Cankar na začetku svojega predavanja *Slovenci in Jugoslovani* poudari, da ne govori v imenu nobene stranke, še manj pa seveda v imenu celotnega naroda, temveč samo v svojem imenu.¹⁷ Zaveda se, da je v teh časih za človeka »nevarno« povedati, kar misli: »Človek lahko riskira, da ga naženó s kolom in blatom, o čemer bi znal zapeti bridko pesem dr. Rostohar iz Prage.«¹⁸ Tudi sam ugotavlja, da so zmage balkanskih držav potisnile jugoslovanski problem v ospredje evropskega zanimanja in da so Slovenci šele zdaj spoznali,

[...] da nismo samo Slovenci, še manj pa samo Avstrijci, temveč da smo ud velike družine, ki stanuje od Julijskih Alp do Egejskega morja. [...] In v nas se je vzbudilo nekaj, kar je zelo podobno hrepenenju jetnika. Vzbudilo pa se je v nas še nekaj drugega, vse bolj pomembnega in dragocenega – iskra tiste moči, samozavesti in sile življenja, ki se je bila razmahnila na jugu, je planila tudi na slovenska tla.¹⁹

Kritičen je do odziva »naše ljube oficialne Avstrije«, ki se je pod vtisom topov spomnila na jugoslovanski problem in ga začela »po svoje reševati«. Reševati pa ga je začela tako, da je »najprej [...] na Kranjskem, Štajerskem in v Dalmaciji zaprla nekaj ljudi zaradi veleizdaje, nato je dala na dunajskem Grabnu preteptati par srbskih študentov, naposled pa je Srbiji in Črni Gori napovedala papirno vojsko. Na ta način je jugoslovanski problem rešen za grofa Berchtolda, da druge navadne ljudi pa je ostal prav tako nerešen in kompliciran, kakor je bil.«²⁰ Cankar je prepričan, da bi bil jugoslovanski problem za preprostega človeka, ki ne bi vedel, kaj sta diplomacija in kaj politika, zlahka rešljiv: »Tak človek bi rekel: Če mislijo ti štirje narodi, da so si sorodni in da bi najlažje in najboljše živeli, če bi bili združeni, naj se zgodi po njih želji, naj si v božjem imenu zgradé zvezno republiko jugoslovansko! Koristen za vesoljno človeštvo je samo narod, ki je zadovoljen in ki ima pogoje in prostora, da uveljavi vso svojo moč!«²¹

Takšna »najnaravnejša rešitev jugoslovanskega vprašanja« se seveda po pisateljevi presoji vsem zdi še utopija in je morda res, saj so ji napoti številne ovire, ki se zdijo nepremagljive. Vendar imajo po njegovem utopije »že od nekdanj to čudno

¹⁶ Rostohar, *Jugoslovanstvo*, str. 119.

¹⁷ Cankar, *Slovenci in Jugoslovani*, str. 228.

¹⁸ Cankar, *Slovenci in Jugoslovani*, prav tam.

¹⁹ Cankar, *Slovenci in Jugoslovani*, str. 230.

²⁰ Cankar, *Slovenci in Jugoslovani*, prav tam.

²¹ Cankar, *Slovenci in Jugoslovani*, prav tam.

lastnost, da se ponavadi uresničijo.«²² V zvezi s tem bi »oficialno Avstrijo in njeno diplomacijo«, čez katero je še malo prej zabavljaj, najraje »prosil odpuščanja«, kot ironično ugotavlja:

Zgodovina nas namreč uči, da je bila neumnost avstrijske diplomacije zmerom največji blagoslov za evropske narode. Če bi avstrijskih diplomatov ne bilo, bi se bilo rojstvo Velike Nemčije in Velike Italije najbrž hudo zakasnilo. Tudi zdaj je že z vso gorečnostjo na delu in morda se ji sčasoma posreči, da utelesi jugoslovansko utopijo. Vse se vrši prav po naukih Heglove dialektike; kadar doseže neumnost svoj višek, se prevrne v modrost.²³

V svojem predavanju Cankar navaja dunajsko predavanje nemškega novinarja Maximilana Hardna o jugoslovanskem problemu, ki ga je šel poslušat tudi grof Berchtold v družbi drugih diplomatov. Harden je v njem opozoril, da Nemčija in Avstrija ne smeta dopustiti oblikovanja »slovanske trdnjave« na jugu, ob »Adrijskem« in Egejskem morju. Nevzdržnost njegovih trditev Cankar takole komentira:

Te besede so bile pač nesramne, kajti Jugoslovane je bila postavila ob Adrijo zgodovina brez dovoljenja Hardna in Berchtolda; ali kakor so bile nesramne, povedale niso nič novega, temveč razodele le bistvo in vsebino vse avstrijske jugoslovanske politike: oficialni Avstriji, eksponentu nemškega imperializma, so Jugoslovani enostavno *napoti*. Izseliti kam v Kanado ali v Južno Ameriko jih ravno ne more vseh do zadnjega, zato pa ovira njih politični, gospodarski in kulturni razvoj, kjer more in kolikor je v njeni moči. Sicer izgleda nekam čudno, da sovraži država velik del svojih lastnih državljanov; ali vendarle se to čudo vrši. V Bosni parlament brez pravic, na Hrvaškem Cvajev absolutizem, v Dalmaciji veleizdajniški procesi, na Slovenskem nasilna germanizacija – to je jugoslovanska politika oficialne Avstrije.²⁴

V predavanju Cankar jugoslovanski problem razume kot »izključno političen problem«, kot problem »razkosanega plemena, ki se v življenju človeštva ne more uveljaviti, dokler se ne združi v celoto. To je vse!«²⁵ Odločno zavrača novoilirske ideje o opuščanju slovenskega jezika v korist hrvaščine oz. srbohrvaščine oziroma o postopnem spajanju južnoslovanskih jezikov in kultur; prav nasprotno, po njegovem bi Slovenci morali narediti več za svoj narodni razvoj in obstoj. Cankar poudarja, da jugoslovansko vprašanje v kulturnem ali celo jezikovnem smislu sploh ne obstaja: »Morda je kdaj eksistiralo, toda rešeno je bilo takrat, ko se je jugoslovansko pleme razcepilo v četvero narodov s četverim čisto samostojnim kulturnim življenjem«. Kljub podobnostim med jugoslovanskimi narodi ugotavlja

²² Cankar, *Slovenci in Jugoslovani*, str. 231.

²³ Cankar, *Slovenci in Jugoslovani*, prav tam.

²⁴ Cankar, *Slovenci in Jugoslovani*, str. 232–233.

²⁵ Cankar, *Slovenci in Jugoslovani*, str. 234. To Cankarjevo predavanje je v Cankarjevem *Zbrnem delu*, zv. 25, natisnjeno po ohranjenem rokopisu, ki ga hrani NUK (Ms 512, št. 2). Predavanje je bilo z nekaj razločki objavljeno v nadaljevanjih v dneh 15.–17. aprila 1913 v *Zarji*.

velike kulturne razlike in pravi:

Po krvi smo si bratje, po jeziku vsaj bratranci, – po kulturi, ki je sad večstoletne separatne vzgoje, pa smo si med seboj veliko bolj tuji, nego je tuj naš gorenjski kmet tirolskemu, ali pa goriški viničar furlanskemu. Bodi tega kriva zgodovina, bodi kriv kdorkoli – jaz, ki dejstvo konštatiram, ga čisto gotovo nisem zakrivil.²⁶

Iz rokopisa ni natančno razvidno vse, kar je Cankar govoril v svojem predavanju, saj je nekatere dogodke tudi prosto orisal oziroma o njih povedal svoje mnenje. Na podlagi poročila policijskega uslužbenca Ivana Gogale in zapisnika o pisateljevem poznejšem zaslišanju pred preiskovalnim sodnikom je mogoče ugotoviti, da je Cankar na koncu odstavka, ki se konča z besedami: »... to je jugoslovanska politika oficialne Avstrije«²⁷ vzkliknil: »Pustimo to oficialno Avstrijo v njenem lastnem dreku!«, oziroma še verjetneje: »Pustimo Avstrijo v njenem lastnem dreku. Bodimo kakor Mazzini v Italiji!«²⁸

Kranjski deželni predsednik Schwarz je 19. aprila 1913 razpustil socialdemokratsko društvo Splošna delavska zveza »Vzajemnost«, ki je priredilo to Cankarjevo predavanje, z izgovorom, da je s predavanjem prekoračilo področje svojega dela; 21. avgusta 1913 pa je kranjsko deželno sodišče na tajni razpravi Cankarja obsodilo na teden dni zopora. Prestal ga je od 12. do 19. septembra 1913 v preiskovalnem zaporu ljubljanskega deželnega sodišča. Obtožba, ki jo je sodišče sprejelo, naj bi temeljila na dejstvu, da je Cankar v svojem predavanju izrekel besede, ki so bile v objavi predavanja v *Zarji* izpuščene: »Mi, kar nas je, mi vsi smo le mislili, da je naš edini cilj, da dosežemo jugoslovansko republiko« in pa »Pustimo Avstrijo v njenem lastnem dreku. Bodimo kakor Mazzini v Italiji!« Obtožnica je bila mnenja, da Cankarjeve izjave »sicer ne spodbujajo k določenim dejanjem, [...] a spodbujajo v bolj splošnem smislu k dejanjem, ki so usmerjena k republikanski državni ureditvi in ki so zato po zakonu prepovedana in nemoralna«.²⁹ O njegovi izpustitvi iz zopora so 19. septembra poročali vsi ljubljanski dnevnik. V *Zarji* so v rubriki *Dnevne beležke* zapisali: »Sodrug Ivan Cankar je danes zjutraj prestal svojo sedemdnevno kazen v zaporu ljubljanskega deželnega sodišča. Poznati mu ni, če se je kaj poboljšal.«³⁰ *Slovenski narod* pa je v rubriki *Dnevne vesti* poročal: »Ivan Cankar je danes zjutraj prestal prisojeno mu kazen sedemdnevnega zopora ter je našemu uredništvu prinesel dva lepa listka, ki ju je spisal pod pregostoljubno streho ljubljanskega sodišča«³¹ – šlo je za Cankarjeva podlistka *Pogovor na verandi* in *Prva ječa*.

Za Cankarjevo predavanje se je prek poveljstva 3. korpusa v Gradcu poza-

²⁶ Cankar, *Slovenci in Jugoslovani*, str. 235.

²⁷ Cankar, *Slovenci in Jugoslovani*, str. 233.

²⁸ Moravec in Voglar, *Opombe k zv. 25*, str. 374.

²⁹ Pleterski, *Avstrija in Slovenci*, str. 112.

³⁰ *Dnevne beležke, Sodrug Ivan Cankar*, str. 2.

³¹ *Dnevne vesti, Ivan Cankar*, str. 2.

nimal tudi avstrijski prestolonaslednik Franc Ferdinand,³² dunajski dnevnik *Neue Freie Presse* pa je 22. aprila 1913 objavil novico *Ukrepanje proti nacionalnim demonstrantom na Kranjskem*, ki je omenila primer dr. Ivana Dimnika v Krškem, obširneje pa poročala o prijavi državnega pravdníštva proti Ivanu Cankarju.³³ Le-to naj bi proti Cankarju vložilo tožbo zaradi veleizdaje, ker naj bi v javnem predavanju *Slovenci in Jugoslovani* zašel v zelo ostre izpade proti avstro-ogrskim diplomatom in proti obstojeóemu upravnemu sistemu in se zavzemal za óimprejšnjo ustanovitev jugoslovanske republike.

2. Cankarjevo življenje v letih prve svetovne vojne

Atentat pripadnika Mlade Bosne Gavrila Principa na ólana habsburške cesarske hiše, prestolonaslednika Franca Ferdinanda, z njim pa tudi na njegovo soprogo vojvodinjo Sofijo Hohenberg, ki se je zgodil na vidov dan 28. junija 1914 v Sarajevu ob njenem potovanju v Bosno na vojaške vaje, je med Slovenci povzročil vsesplošno osuplost in obžalovanje. Po drugi strani pa Zweig pove, da ob smrti prestolonaslednika in njegove žene pri ljudeh v Avstriji ni bilo zaznati pretresenosti ali ogoróenosti, saj prestolonaslednik ni bil priljubljen, prav tako neprijazna je bila njegova žena:

Oba je obdajalo ledeno ozračje; vso so vedeli, da nimata prijateljev, da ju je stari cesar iz srca sovražil, ker Franc Ferdinand ni znal taktno prikriti svoje prestolonasledniške neuóakanosti, da bi óim prej prišel do oblasti. Moja skoraj mistiána slutnja, da ta ólovek z volovskim tilnikom in trdimi, mrzlimi ólemi prinaša nesreóo, zato ni bila osebna, temveó razširjena v vsem narodu; zato vest o njegovem umoru ni vzbudila nobenega soóutja. [...] Tisti dan je bilo v Avstriji mnogo ljudi, ki so si skrivaj oddahnili, da je bil odstranjen ta naslednik starega cesarja v korist neprimerno bolj priljubljenega mladega nadvojvode Karla.«³⁴

Kot se spominja Zweig, so naslednjega dne óasopisi objavili osmrtnice in izrazili ogoróenje nad atentatom, a »ni bilo óutiti, da bi ta dogodek izrabili za kakšno politiáno akcijo proti Srbiji. A po tednu dni so óasopisi sistematiáno zaóeli hujskanje ter srbsko vlado obdolžili, da je vedela za umor, ter prikrito namigovali, da Avstrija ne more pustiti nemašóevanega umora »menda tako priljubljenega prestolonaslednika«. ³⁵ Óeprav je imel vtis, da za vsem tem pripravljajo neko akcijo, pa nihóe ni mislil na možnost vojne. V zadnjih kritiánih dneh julija 1914 pa je bilo konec negotovosti in »naloge diplomacije, ki si je v juliju 1914. leta še

³² Pleterski, *Avstrija in Slovenci*, str. 112.

³³ *Gerichtsverhandlung gegen Cankar*, str. 1756.

³⁴ Zweig, *Vóerajšnji svet*, 231.

³⁵ Zweig, *Vóerajšnji svet*, 232.

prizadevala rešiti evropski mir, je prevzela vojska.«³⁶ Po ultimatu Avstrije Srbiji 23. julija in končni vojni napovedi 28. julija, po ruski mobilizaciji 30. julija ter po nemški napovedi vojne carski Rusiji 1. avgusta in Franciji (3. avgusta), na katero je Anglija 4. avgusta odgovorila z vojno napovedjo Nemčiji, se je 3. avgusta začela 1. svetovna vojna.³⁷

Na Slovenskem je vladalo protisrbsko razpoloženje, ki so ga še stopnjevale govorice o reformnih načrtih ubitega prestolonaslednika Franca Ferdinanda in njegovi pripravljenosti na reševanje »jugoslovanskega vprašanja«. Slovenski meščanski politiki so umor v Sarajevu odločno obsodili, še zlasti Ivan Šušteršič, ki je na shodu Slovenske ljudske stranke 5. julija 1914 v Ljubljani za atentat obtožil Srbijo in pozval na boj proti domačim »veleizdajalcem, hujskačem in zapeljivcem«. ³⁸

2.1 Cankarjevo prestajanje zaporne kazni na Ljubljanskem gradu v letu 1914

Že v prvih dneh vojne, 10. avgusta 1914, je bil Cankar na Vrhniki aretiran na podlagi ovadbe širjenja protidržavne propagande. Povod za njegovo aretacijo je bil dogodek, ki se je pripetil, ko je 10. avgusta 1914 prišel na Vrhniko k svojemu očetu. Popoldne naslednjega dne je v gostilni Jakoba Debevca na Vrhniki nagovoril mimoidoče neznanke: »Če ste Srbi, pojdite sem, boste pili in jedli zastonj.«³⁹ Odgovorili so mu, da niso Srbi, on pa jim je pokazal denar in rekel: »Če bi Srbi sem prišli, bi pili in jedli za ta denar.« Gostilničarka ga je opozorila, da je tako govorjenje prepovedano, Cankar pa jo je zavrnil: »Jaz lahko še kaj drugega rečem glede Srbov, če hočem.« Gostilničarka Frančiška Debevc je pisateljeve besede sporočila orožniku Antonu Čučku in ta je Cankarja 12. avgusta aretiriral ter ga predal vrhniškemu sodišču, sodnik Avgust Leitgeb pa ga je po zaslišanju izpustil. Nato je Čuček poslal ovadbo v Ljubljano. Dne 23. avgusta so Cankarja aretirali in zaprli na Ljubljanski grad.⁴⁰

Cankar je zaporno kazen prestajal do 9. oktobra 1914 v drugem nadstropju grajskega poslopja, kamor je bilo mogoče priti po stopnicah od kapele sv. Jurija, v grajski viteški dvorani, ki se je takrat imenovala »celica št. 4«. Zapor je s težavo prenašal; na gradu je bil apatičen in samotnen, prestajanje kazni pa sta mu še oteževali

³⁶ Svolfjšak, »Svetovna vojska ...«, str. 152. Kot piše Petra Svolfjšak, pa korenine vojne segajo že v zadnja desetletja 19. stoletja, »ko so se že začrtala nasprotovanja med državami, ki so avgusta 1914 zakoračile v vojno. Sprožile so jih spremembe evropskega političnega zemljevida, ki so zrahljale politično in gospodarsko ravnotežje; prodirati so začeli novi miselni tokovi, naraščala so nacionalna in socialna nasprotja. [...] Evropa je [...] prestopila prag stoletja razdeljena v dva politična tabora – na eni strani je bila Trojna zveza (Nemčija, Avstro-Ogrska in Italija) na drugi države »entente cordiale« (Francija, Velika Britanija, Rusija, Srbija, Črna Gora, Japonska). Svolfjšak, »Svetovna vojska ...«, str. 153.

³⁷ Svolfjšak, »Svetovna vojska ...«, str. 153.

³⁸ Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, str. 154, 155.

³⁹ Munda, *Opombe k zv. 29*, str. 488.

⁴⁰ Munda, *Opombe k zv. 29*, str. 488.

»življenjska neprilagodljivost in bolezen«. ⁴¹ Po svojih močeh so mu pomagali drugi zaporniki ter sorodniki in znanci iz mesta, med njimi bratranec Izidor Cankar ter družine Rohrmann, Pfeifer in Kessler. Za ustvarjanje ni bil razpoložen, niti ni imel potrebnega miru, tako da je na gradu napisal le črtici *Opereta* in *Krčma ob cesti*. Sicer pa so zaporniki čas preživljali v pogovorih in debatah, »s skromnimi sprehodi po grajskem dvorišču, šahiranjem, petjem, prebiranjem časnikov, če jih je kdo vtihotapil«. Dne 31. avgusta je Cankarju na Vrhniki umrl oče in pisatelju niso dovolili, da bi se udeležil pogreba, čeprav se je njegov bratranec Izidor ponudil, da bi bil namesto njega sam zaprt tistega dne.

O Cankarjevem prestajanju zapora na gradu pričajo viri treh vrst: Cankarjevi lastni spisi, spomini sodobnikov in arhivski viri, pa tudi pisma. Sam je o zaporniškem obdobju pisal v črticah *Tišina* in *Sence* ter pozneje v članku *Ministerialna komisija*.

Črtico *Tišina* ⁴² je Cankar napisal takoj po vrnitvi iz zapora in jo 7. novembra 1914 objavil v *Slovenskem narodu*. Kot pravi, je v njej na hitro napisal, »kako je živel slovenski narod vse do avgusta meseca leta 1914«. V črtici opisuje svoje bivanje v »staji«, to je »celici št. 4«, skupaj z bolj ali manj vidnimi javnimi delavci Miho Čopom, Ferdom Veselom, Gregorjem Žerjavom, Vladimirjem Knafličem, znanimi časnikarji, pedagogi in drugimi. V tesni zaporniški celici je opazil nešteto kotov in kotičkov, in vsak izmed njih je bil zase globus. Celico je doživljal kot celo »vesoljnost v orehovi lupini«, saj v njej ničesar ni manjkalo: v njej sta bili »ozka in široka politika«, pa

domače novice, razne stvari, drobiž in zgodbe za kratek čas, na grobo izmišljeni telegrami, civilizacija od fraka do irhastih hlač, dilentantizem in umetnost, obadva v svojih pisanih oblikah, človeško znanje od analfabetskih poljan do jezuitskih višav, zamišljena bogovernost, godrnjav skepticizem in vnebovpijoče framazonstvo, modrost od Platona do Brenceljna, čednosti vse, kolikor si jih je Bog bil izmislil v svoji neskončni dobrotljivosti, bratstvo brez kraja, popustljivost do samoponižanja, blagodarost do beračenja, zvestoba do histerije, zaupljivost do naivnosti in čisto zraven nezaupljivost do paranoje, hudobnost vsa, kakor jo je bil v bolečini porodil ter nato v svoji grenki prešernosti legijonkrat razcepil satirik satan sam, zakrknjena samopašnost, smehljajoča hinavščina, krivogleda zavidnost, hropeče živalstvo, tankoglasa pohotnost, sramežljivo izdajalstvo in na prste študirana mladinska poezija ... (Cankar, ZD 25, 137)

V črtici *Sence* (Cankar, ZD 23, 48–51) je zaporno kazen označil kot zanj nerazumljivo doživetje. Čutil je, da je to čas, v katerem padajo sto tisoči, a silne grozote so prehude, že »onstran merik« človekovega doživljanja: »Prevelik je čas, zato gre mimo tebe; šele tvoj vnuk bo trepetal in bo vriskal, se bo jokal in se smejal. [...] Čez mero je vse, kar je; pogled je zastrt, srce je otopelo; človek gleda silne fantome, ne razloči jim oblik, ne spozna njih grozote in ogromnosti; strahoma se skrije v tesno lupino bolečine, ki mu je bila namenjena in ki jo more premagati« (Cankar, ZD 23, 48–49).

⁴¹ Munda, *Opombe k zv. 29*, str. 488.

⁴² Cankar, *Zbrano delo*, zv. 25, str. 137–139.

V črtici se spominja, kako je na gradu ležal na tleh, »na nizki slamnici« z bolečinami v tilniku, ker ni bilo vzglavja. Po sobi se je gnetlo mnogo ljudi – »brez opravila so bili, ali vsem se je nekam mudilo, vsi so bili nagli in hlastni v svojih kretnjah, razdraženi v besedah, prisiljeni v smehu« (Cankar, ZD 23, 49). Njihovo navzočnost je občutil neosebno in oddaljeno – »Nikoli poprej ni videl teh ljudi in tudi ga niso zanimali. [...] Od prve ure, ko je živel med njimi, se mu je zdelo, da so vsi v nekakšni megli, v gostem, z rumenim prahom napolnjenem, komaj prozornem vzduhu [...]. Prekeral se je z nekaterimi, smejal se z mnogimi, razgovarjal veselo in naglas; ali »na drugem kraju«, v srca drugem kotu je občutil, da je tako ravnal v sanjah, da je bil senca med sencami« (Cankar, ZD 23, 49). Čutil je bližino smrti: »Vedel je, da jezdi preko vesoljne zemlje Böcklinov strašni jezdec, nasilna smrt. Vedel je, da se pod svetopisemskega konja kopiti rušijo in porajajo svetovi, da nosi ogenj v svoji grivi, kugo v svoji sapi.« Spominja se, kako se je med premišljanjem ozrl k tovarišu in mu rekel, da se po odhodu z Gradu odpravi naravnost k svojemu staremu, osamljenemu očetu. Takrat pa ga je tovariš pogledal »z zamolklim očesom« in mu povedal, da je od njegove neveste dopoldne izvedel za njegovo smrt. Umril naj bi čisto sam. Cankarja je vest o očetovi smrti pretresla in pogreznil se je v omotico, kot se spominja: »Vzdignil se je s slamnice težak in truden, ozrl se je po sencah, ki so se do stropa majale pred njim, nato pa se je napolnil na hodnik. Ko se je vrnil, je bil bled in star.« (Cankar, ZD 23, 51).

Med bivanjem v zaporu sta Cankarja obiskovali prijateljici Milena Rohrmann in Mici Kessler ter ga oskrbovali s cigaretami in drugim. V pismu z dne 26. avgusta 1914 Cankar Mileni pravi, naj je ne skrbi, saj je »prepričan [...], da ne bo nič hudega in da bo kmalu minilo«. Obenem jo prosi, naj mu priskrbi kakšno knjigo in cigarete, ter ji pove, da je sicer zdrav, »toda nervozen kot nikoli« (Cankar, ZD 29, 252). A s časom se njegov nemir in slabo počutje stopnjujeta, saj v pismu z dne 1. septembra 1914 Mileni prizna, da je zanj »ta negotovost [...] nekaj strašnega. In strašno je tudi, da ne morem ne delati, ne misliti. [...] Doslej še nisem preveč obupan, toda bojim se, da mi bodo slabi živci navsezadnje odpovedali službo«. Prosi jo, naj mu prinese nemških, pa tudi slovenskih ali hrvaških knjig, pa tudi vina, saj bi zdaj pil, »da bi na vse skupaj pozabil«. A obenem ve: »Pa se ne da pozabiti, da je strto vse, kar je v človeku najboljšega« (Cankar, ZD 29, 252–253). V pismu z dne 25. septembra 1914 Mileni piše, da bi ji sicer rad več pisal, a se mu zdi bolje, če se pogovorita ustno, ko bo svoboden. Štiri tedne bivanja v zaporu doživlja kot cela štiri leta preizkušnje in Mileni pravi: »Kar mi je manjkalo resnobe, sem jo dobil.« Zagotavlja ji, da se po prestani kazni ne bo več vrnil na Rožnik h gospe Mici, temveč si bo našel stalno službo, da tako ne bo »privezan samo na svojo umetnost«. Iz Cankarjevih besed je razvidno, da je resno razmišljal o prihodnosti z Mileno, ko je zapisal: »Z vsemi močmi in z vso ljubeznijo svojega srca Ti moram ustvariti življenje, kakršnega si vredna, tako da nikoli ne bo ugasnil smehlaj v Tvojih lepih očeh. Jaz sem se umiril, gledam veselo v prihodnost. Dokler je v žilah zdrava kri, v mislih bistrost, v srcu pogum, ne sme biti in ne bo nič hudega, Ti zaupaj vame tako trdno, kakor zaupam vate jaz« (Cankar, ZD 29, 253). A kmalu zatem, 16. oktobra 1914, Milena prejme Cankarjevo pismo prav z Rožnika: »V petek zvečer

(danes teden) sem bil svoboden. Šel sem skoraj takoj spat v hotel. Naslednji dan sem poiskal Miro,⁴³ da ti sporoči. V ponedeljek dopoldne sem prišel na Rožnik in sem tam ostal. Vendar pa, ako mi pišeš, naslovi na hotel »pri avstr. cesarju«. [...] Prišel bi bil že v Trst, pa zdaj še ni mogoče. Mnogo Ti imam povedati: važnega, veselega in žalostnega« (Cankar, ZD 29, 254).

Kljub obljubam, da se na Rožnik ne vrne več, je Cankar po prestanem zaporu šel v to njemu ljubo okolje, iz katerega si ga je Milena prizadevala iztrgati in ga pregovoriti, da se naseli v mestu.⁴⁴ Milena mu na njegovo pismo ni odpisala,⁴⁵ a tudi sam ji je prepovedal, da bi mu pisala na Rožnik ali tja prihajala, čeprav ji je obenem zagotavljal, da bosta »prebolela vse« (Cankar, ZD 29, 255).

Drobci spominov na Cankarjevo aretacijo in njegovo prestajanje zaporne kazni na Ljubljanskem gradu so ohranjeni v zapisih Ferda Vesela, Ivana Kolarja, Josipa Demarina in drugih. Kot v *Spominih* pove slikar Ferdo Vesel, se je s Cankarjem seznanil potem, ko so tudi njega po začetku vojne Avstriji internirali in odpeljali na Ljubljanski grad. Skupaj z Ivanom Cankarjem in Miho Čopom⁴⁶ so se večkrat sprehajali po grajskem dvorišču, »venomer v istem kolobarju« okrog gradu, pri tem pa se ves čas bali, da jih bodo »lepega dne začeli streljati kakor race«.⁴⁷

Josip Demarin se spominja, kako so v zadnjih letih pred prvo svetovno vojno napredni Slovenci in Hrvati, prežeti z idejami jugoslovanstva in slovenstva menili, da je prišel čas skorajšnje narodne osvoboditve in zedinjenja vseh Jugoslovanov v svobodno in neodvisno državo.⁴⁸ Pred vojno in v letih vojne je bilo v Avstriji preganjanih in zaprtih veliko najnaprednejših ljudi, ki so se potegovali za uresničitev teh ciljev. Tudi sam je bil kot dvajsetletni učitelj v Medulinu pri Pulju v Istri aretiran s skupino Medulincev in več kot dva meseca zaprt. S Cankarjem se je seznanil med prestajanjem zaporne kazni na Ljubljanskem gradu, v celici št. 4, kot se spominja:

Na moje veliko presenečenje je bil v isti celici zaprt tudi veliki slovenski pisatelj Ivan Cankar. Moje ležišče je bilo poleg Cankarjevega, v celici pa je bilo še več drugih zasedenih ležišč. Že prvi dan sem se seznanil s Cankarjem, ki me je kmalu vzljubil, ker sem bil napreden, temperamenten in borben mladenič. Opazil sem, da je imel Cankar zelo rad mladino in da se je med njo počutil najbolj srečen. [...] Vsi zaporniki iz te celice smo želeli razpad avstrijske državne tvorbe.⁴⁹

⁴³ Najverjetneje misli na Miro Rohrmann, Milenino sestro.

⁴⁴ Dobrovoljc, *Cankarjev album*, str. 286.

⁴⁵ To je razvidno iz Cankarjevega naslednjega pisma Mileni z dne 28. oktobra 1914.

⁴⁶ Miha Čop (1888–1938), doma z Blejske Dobrave, je študiral pravo in se leta 1912 kot Sokol prostovoljno udeležil balkanske vojne na črnogorski strani. S Cankarjem je bil skupaj zaprt na Ljubljanskem gradu, zatem pa kot politično nezanesljiv konfiniral v Lebringu. Po vojni je bil koroški borec, po plebiscitu pa je nastopil carinsko službo. Leta 1919 se je poročil z Mici Kessler, nad katero se je še v njenih dijaških letih navduševal tudi Ivan Cankar in je navdihnila več njegovih del. Prim. Dobrovoljc, *Cankarjev album*, str. 273.

⁴⁷ Vurnik, *Spomini Ferda Vesela*, str. 70.

⁴⁸ Demarin, *Spomini na Cankarja*, str. 9.

⁴⁹ Demarin, *Spomini na Cankarja*, str. 9.

Kljub prepovedi branja dnevnega tiska je Cankarju uspelo, da mu je časopise prinašal neki stražar. Časopis *Slovenski narod* mu je prinašal »v večjem kosu kruha« in tako so bili v celici obveščeni o dogajanjih v državi in na posameznih bojiščih. Kot pove Demarin, se je s Cankarjem znova srečal po prestani kazni, ko je pisatelj bival v gostilni na Rožniku, sam pa je kot mobiliziranec avstrijske vojske služil v 27. pešpolku. Cankar ga je nekega poletnega dne leta 1915 obiskal v kasarni v Ljubljani ter mu prinesel kranjsko klobaso in dve papirnati avstrijski kroni. Pisateljeva pozornost je Demarina zelo ganila, saj je vedel, da Cankar živi zelo skromno. Med pogovorom v kasarniški kantini sta se skupaj spominjala obdobja na Ljubljanskem gradu. Cankar mu je večkrat rekel, da Avstrija mora propasti. Kot se spominja Demarin, se Cankar nikogar ni bal, niti aktivnega avstrijskega podčastnika, ki je stal blizu in prisluškoval njenemu pogovoru. Ko sta se pozneje z Vladimirjem Levstikom odpravila na obisk k Cankarju na Rožnik, jima je ta povedal, da ima v načrtu obširen rokopis z naslovom *Celica št. 4*, v katerem namerava opisati svoje vtise in življenje političnih zapornikov na Ljubljanskem gradu. Ko so Demarina jeseni 1915 poslali v vojsko v Ilirsko Bistrico, Cankarja ni več videl, besedilo *Celica številka 4* pa žal ni bilo nikoli objavljeno.⁵⁰

Navidez droben, a ganljiv spomin na Cankarja objavi Janez Kolar v svoji knjigi *Preporodovci*. V njem opiše Cankarjev odziv na vest o očetovi smrti, ki jo je prejel med prestajanjem zaporne kazni: »Ko so mu povedali, je šel na hodnik v samotni kot. Vrnil se je s krvavo rdečimi očmi. Jokal je. V jetniški sobi je sedel na posteljo, oprl glavo na pesti in gledal nepremično tja preko Kongresnega trga, mimo Rožnika, tja nekam proti Vrhniki. Zanj je prišel prosit bratranec dr. Izidor Cankar, naj ga izpuste na očetov pogreb. Sam se je ponudil za talca, dokler se Ivan ne vrne. Nič ...«⁵¹

Med arhivskimi viri, ki dokumentirajo dogodke ob Cankarjevi aretaciji in njegovo prestajanje zaporne kazni, je ovadba žandarja Antona Čučka z dne 12. avgusta 1914, ki jo je v izvorniku in prevodu objavil Ivan Podržaj v članku *Madež je ostal, pa ne na meni*.⁵² Drugi dokument je Cankarjeva izjava pred ministerialno komisijo, ki jo je natisnil France Klopčič v prevodu in s komentarjem v prispevku »Preganjanje Ivana Cankarja leta 1914«. ⁵³ Pomembna so tudi dognanja Dušana Kermavnerja »Aretacija in izpust iz zapore Ivana Cankarja leta 1914«, ⁵⁴ ki upoštevajo še druge dokumente.

Cankar sam v prispevku *Ministerialna komisija*, ki ga je napisal devet mesecev pred smrtjo, a je bil cenzuriran in objavljen šele po njegovi smrti, piše o prejemu povabila c. kr. deželne vlade, naj se 14. marca 1918 zgleda »v svrhu zaslišanja pri ministerialni komisiji«. Sam ni vedel, kaj je ta ministerialna komisija in kaj hoče od njega, slutil pa je, da ima opraviti »z nesrečo tistih ljudi, ki so po nedolžnem trpeli, ter s težkimi grehi biričev, denunciantov in ministrov«, zato je šel tja ob določeni

⁵⁰ Demarin, *Spomini na Cankarja*, str. 9.

⁵¹ Kolar, *Preporodovci*, str. 157.

⁵² Podržaj, *Madež je ostal*, str. 284–291.

⁵³ Klopčič, *Preganjanje Ivana Cankarja*, str. 295–298.

⁵⁴ Kermavner, *Aretacija Ivana Cankarja*, str. 344–347.

uri.⁵⁵ A ker je bilo treba veliko čakati in še ni zajtrkoval, je vzel klobuk in suknjo »in šel po svojih potih«. Cankar se v članku spominja ovadbe na Vrhniki, aretacije, sodišča in zaporne kazni na Gradu, o kateri pove, da je »preživel poldrugi mesec v tako sijajni družbi, kakor še nikoli v svojem življenju«. ⁵⁶

Dušan Kermavner navaja obrazložitev deželnega predsednika Schwarza v poročilu notranjemu ministrstvu z dne 20. novembra 1914, da so Cankarja izpustili, »ker po presoji vojaških oblastev ni za vojskovanje nevaren« in »ker tudi policijska direkcija ni uveljavila nobenih momentov, zaradi katerih naj bi ostal v zaporu«, obenem pa piše, da ga pa po izpustu policijsko nadzirajo.⁵⁷

2.2 Cankarjevo služenje vojske v Judenburgu leta 1915

Čeprav so avstro-ogrski vojni napovedi Srbiji 28. julija 1914 poleg socialnih demokratov nasprotovali tudi liberalci, pa po besedah Petra Vodopivca »mobilizacije ni zlasti v mestih spremljalo nič manj zaneseno in domoljubno vzdušje«. Slovenski vojaki so odhajali v vojno prepričani, »da bo vojskovanja do zime že konec in bodo za božič zopet doma«. ⁵⁸ Podobno razpoloženje je ob izbruhu vojne vladalo tudi v Avstriji, kjer so se ob splošni mobilizaciji vlaki polnili z novimi rekruti, zastave so plapolale, godba bučala, kot se spominja Zweig: »Ves Dunaj je zajela nekakšna vrtoglavica.« ⁵⁹ Čeprav si vojne nihče ni želel, se je prvotni preplah spremenil v nenavadno navdušenje in v živo občutje tisočev in sto tisočev, da sodijo skupaj in da je vsak posebej poklican, »da se tudi sam vrže v to žarečo množico, kjer se bo očistil vse sebičnosti. Vse razlike glede stanu, govorice, razredov in vere je v prvem trenutku zbrisal vznesen občutek bratstva.« ⁶⁰

Slovenski vojaki so se bojevali predvsem na ruskem bojišču, po vstopu Italije v vojno tudi v Posočju in na Tirolskem, »z vso ostrino pa je vojskovanje seglo na slovensko ozemlje maja in junija 1915, ko so italijanske čete po italijanski vojni napovedi Avstro-Ogrski zasedle zahodne dele Goriške in Posočja«. ⁶¹

Tudi Cankar je bil vpoklican in je bil od sredine novembra do božiča 1915 v vojski v Judenburgu, majhnem mestu ob Muri na Gornjem Štajerskem, ki je bilo med prvo svetovno vojno sedež in zbirališče za avstrijski 17. pešpolk »kranjskih Janezov«. ⁶² Za njegovo vojaško potrditev naj bi bili odločilni predvsem

⁵⁵ Cankar, *Ministerialna komisija*, str. 460.

⁵⁶ Cankar, *Ministerialna komisija*, str. 461.

⁵⁷ Kermavner, *Aretacija Ivana Cankarja*, str. 347.

⁵⁸ Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, str. 155.

⁵⁹ Zweig, *Včerajšnji svet*, str. 36.

⁶⁰ Zweig, *Včerajšnji svet*, str. 237. Kot ugotavlja Zweig, je na vznesenost ljudi vpivalo tudi to, da so z izbruhom vojne prav vsi, tudi poštni uradnik, pisar, čevljar in drugi, dobili romantično priložnost, da se dvignejo iz vsakdanjosti in postanejo junaki. Vsakogar, ki je nosil uniformo, so ženske častile, »matere so se v teh urah prvega navdušenja sramovale svoje žalosti, žene svojega strahu«. (str. 238).

⁶¹ Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, str. 156.

⁶² Dobrovoljc, *Cankarjev album*, str. 283.

upravnopolitični razlogi zaradi njegove politične nezanesljivosti. V Judenburgu je moral najprej vaditi z drugimi vojaki, kar pa je bilo zanj prenaporno, zato je izgubljal zavest. Kot priča korespondenca s pisateljovo znanko Julio Vovk, je bilo njegovo zdravstveno stanje močno načeto in začeli so ga pošiljati na zdravniške preglede v Gradec in St. Michael pri Leobnu. Ok. 1. decembra 1915 Cankar piše Juli Vovk: »Že prve vaje so me tako zdelale, da sem prišel sem. Vrnem pa se bržčas koj spet v Judenburg [...]. Mraz je tak, da sega v dušo in možgane, noči pa so brez spanja. ...« (Cankar, ZD 29, 272). Končno je pisatelja višji zdravnik češkega rodu dr. Froelich »superarbitriral« zaradi »pljučne infiltracije«, tako da je bil iz vojske kmalu odpuščen.⁶³

V začetku je bil Cankar v IV. četi nadomestnega bataljona 17. pešpolka pod poveljstvom nadporočnika dr. Vincenca Seuniga, ki je bil pri vojaki osovražen in je pisatelju služil kot model za glavno osebo v črtici *Gospod stotnik*. Kot poroča Dobrovoljc, je nadporočnik Cankarju sicer vendarle nekoliko olajšal bivanje v vojski, saj je kot profesor v Trstu poznal njegova dela, tako da ga je celo vabil k sebi v pisarno in na dom. Ker pa Cankar ni zdržal naporov vojaških vaj, so ga premestili k stražni stotnji. Tam je postal knjižničar z nalogo, da uredi nekaj desetnih strokovnih vojaških knjig. Za pomočnika je pridobil pesnika Cvetka Golarja,⁶⁴ včasih pa sta ga obiskala tudi slikarja Hinko Smrekar⁶⁵ in Ivan Vavpotič⁶⁶ ter ga narisala v vojaški suknji. Po dobrem mesecu dni je smel zapustiti Judenburg in se konec leta 1915 prek Bleda vrnil na Rožnik.⁶⁷

Pisatelj sam je o svojih izkušnjah v Judenburgu pripovedoval Franu Milčinskemu⁶⁸ med naključno skupno vožnjo 5. oktobra 1918.⁶⁹ Ko se je Milčinski skupaj z dr. Kersnikom odpravil v Gorico, so »v vozu« sedeli tudi Ivan Cankar, jeseniški župan Čebul in »neki kroparski praporščak v civilu«. Cankar je pravil o svojem kratkem vojaškem obdobju v Judenburgu in o svojem kršenju vojaške discipline. Povedal je, da se v vojski kot miroljuben človek ni hotel dotakniti bajoneta. Milčinski tudi pove, da je Cankar rušil disciplino. Med zdravniško vizito se ni niti slekel, ampak je rekel: »Machen Sie mit mir, was Sie wollen. In 14 Tag bin ich tot« (Naredite z menoj, kar hočete. V 14 dneh bom mrtev). Nato so z njim ravnali zelo prijazno in mu dajali dobre nasvete za zdravje. Ko so nekega dne vojaki odšli na vaje, je obležal doma z Goethejem v rokah. Milčinski se spominja,

⁶³ Dobrovoljc, *Cankarjev album*, str. 283.

⁶⁴ Pesnik, pisatelj in dramatik Cvetko (Florijan) Golar (1879–1965), rojen v Gostečah pri Sori, je med prvo svetovno vojno služil kot vojak v zaledju. Prim. *SBL 1*, str. 227.

⁶⁵ Hinko Smrekar (1883–1942) je bil zelo tesen Cankarjev prijatelj, vse od prvega srečanja leta 1904, ko se je Cankar v natečaju za ovitek njegove knjige *Gospa Judit* v umetniškem društvu Vesna na Dunaju odločil zanj.

⁶⁶ Slikar, ilustrator in scenograf Ivan Vavpotič (1877–1943), rojen v Kamniku, je v letih 1910–1915 živel v Ljubljani kot svobodni umetnik, leta 1915 opravil v Gradcu oficirski izpit in bil do 1918 pri Voj. tiskovnem uradu kot slikar na bojiščih in v zaledju. Prim. *SBL 12*, str. 370.

⁶⁷ Dobrovoljc, *Cankarjev album*, prav tam.

⁶⁸ Slovenski pravnik in humorist Fran Milčinski (1867–1932), rojen v Ložu na Notranjskem, je od leta 1908 deloval kot deželni sodni svetnik v Ljubljani. (Prim.) *SBL 2*, str. 124.

⁶⁹ Milčinski, *Dnevnik 1914–1920*, str. 370.

da je nadenj »prigrmel poročnik«, a kakor hitro ga je videl brati Goetheja, se je pomiril.⁷⁰

Podobno kot Cankar tudi avstrijski pisatelj Stefan Zweig ni neposredno izkusil bojevanja na fronti, saj so ga pri vseh naborih zavrnilo kot »nesposobnega«. A v *Včerajšnjem svetu* priznava, da ga je to že prej veselilo:

Prvič sem si s tem prihranil leto, ki bi ga zapravil z bedasto vojaščino, poleg tega pa sem videl zločinski anahronizem v tem, da bi se človek dvajsetega stoletja vadil uporabljati morilno orodje. Za človeka mojega prepričanja bi bilo edino pravilno, da bi nastopil kot »conscientious objector«, s čimer bi se v Avstriji (v nasprotju z Anglijo) izpostavil najhujši kazni, in to bi zahtevalo zares mučeniško trdnost duše. Toda junaštvo se ne poda moji naravi [...]. Moje naravno vedenje v vseh nevarnih situacijah je bilo vedno izmikajoče in to ni bil edini povod, da so mi očitali – morda po pravici – neodločnost, kar se je tolikokrat dogodilo tudi mojemu spoštovanemu učitelju iz daljnega stoletja, Erazmu Rotterdamskemu.⁷¹

Obenem pa se je Zweigu zdelo neznosno čakati v ozadju in iskal je takšno delo, kjer bi lahko kako koristil, »ne da bi moral ščuvati«. Zaposlili so ga v knjižnici vojnega arhiva, podobno kot je tudi Cankar v vojski za kratko obdobje postal knjižničar z nalogo, da uredi nekaj desetnih strokovnih vojaških knjig. V istem dunajskem vojnem arhivu kot Zweig je bil krajše obdobje zaposlen tudi njegov prijatelj Rainer Maria Rilke (1875–1926), eden najpomembnejših pesnikov v nemškem prostoru. V vojnem arhivu so ga zaposlili, potem ko je bil po prizanesljivi zdravniški preiskavi, podobno kot Cankar, iz vojske kmalu odpuščten. Kot meni Zweig, bi bil Rilke »najbolj nemogoč vojak s svojimi prenežnimi živci, ki so jim umazanija, smrad in hrup prizadejali resnično telesno slabost«. ⁷² Toda tudi Rilke se je nekoč prišel od njega poslovit, kot opisuje Zweig:

Še enkrat je prišel – tedaj že v civilni obleki, ali skoraj bi rekel: priplaval je v mojo sobo, tako tiho je vedno hodil; prišel se je poslovit. [...] Bilo je prvokrat, da ni bil več videti mlad, zdelo se je, da ga je izčrpala že sama misel na strahote. »V tujino«, je rekel, »ko bi vsaj lahko odšel v tujino! Vojna je vedno ječa.« Potem je odšel. Zopet sem bil popolnoma sam.⁷³

3. Cankarjevo medvojno literarno ustvarjanje

Prva svetovna vojna je Cankarja močno pretresla. V njegovi literaturi le skromno odmeva pisateljevo doživljanje političnega zapora jeseni 1914, njegovo »smešno vojaško službovanje, za katero je bil po duši in telesu popolnoma nesposoben« (Iz. Cankar, ZS 19, V), prav tako v svojih delih Cankar tudi ne opisuje revščine in bede medvojnih let, prizorišč vojskovanja in zatočišč, le skromno so zastopani

⁷⁰ Milčinski, *Dnevnik 1914–1920*, str. 370–371.

⁷¹ Zweig, *Včerajnji svet*, str. 242.

⁷² Zweig, *Včerajnji svet*, str. 250.

⁷³ Zweig, *Včerajnji svet*, str. 251.

opisi deških vojakov (*Gospod stotnik, Kadet Milavec*), nekaj več literature opisuje doživljanje ljudi v zaledju (*Velika maša, Otroci in starci* idr.). Ne gre za Cankarjeve morebitne poskuse stvarnega pričevanja in realističnega opisovanja resničnosti vojskovanja ali življenja ljudi med vojno – vojna pomeni pisatelju predvsem povod, da se zamisli nad samim seboj, nad svojim delom in nad življenjem slovenskega naroda. Misli o tem zapiše v svojih takratnih predavanjih in člankih, v *Podobah iz sanj* in drugih črticah iz obdobja 1915–1918, kot svoje zadnje predsmrtno spoznanje (Iz. Cankar, ZS 19).

3.1 Sprememba v Cankarjevem pisanju o slovenskih ljudeh in slovenski kulturi

Cankar je ob spominu na svojo lastno izkušnjo zapora na Ljubljanskem gradu od 23. avgusta do 9. oktobra 1914, ki ga je doživljal kot ponižanje, 14. marca 1918 zapisal, da je tedaj nastopil čas, »ko je bil pes na cesti svoboden, človek v svoji kamrici ne« (*Ministerialna komisija*, ZD 25, 145). Ko so ga decembra 1915 odpustili iz vojske, se je vrnil na Rožnik »v svojo samoto«. Čutil se je osamljenega, izgubljenega in svoji nečakinji Zori Poč je pisal:

Kdo bi pel in pisal, kadar je duša slabe volje, kakor meglen večer? – Družbe ni in je tudi prav nič ne pogrešam. Tako se mi zdi, kakor da so vsi ljudje izpremenjeni, nezaupni, nekako vase zaklenjeni. Prav z nikomer se mi ne da govoriti odkrite besede, prijatelji so postali tujci. Zato je najboljše, da živi človek sam zase in da se v samoti pogovarja s svojimi mislimi, pa naj bodo lepe ali žalostne ... upam, da bo kmalu konec teh strahov, ki zdaj ubijajo velike svetove in male ljudi. (Sredi dec. 1914, I. Cankar, ZD 30, 77)

V istem pismu Zori Poč sredi decembra 1914 tudi pove, kako težko mu je pisati literaturo v takih okoliščinah:

Največja moja nesreča je, da sem preveč odkritosrčen: Kar zdaj napišem, si nihče ne upa natisniti. Ako pa bi hinavščino uganjal, bi se mi tako zdelo, kakor da bi sam sebi v lice pljuval. Potrpeti bo treba; čas mine hitro vsakemu, kdor ima dovolj misli in s svojem srcu dovolj bogastva. (Cankar, ZD 30, 78)

Podobno je v prvih vojnih tednih 1914 tudi Zweig čutil, da je »postajalo »postajalo nemogoče s komer koli pametno govoriti. Celó najbolj miroljubni in nabolj dobrodušni ljudje so bili kakor pijani od vonja po krvi. Prijatelji, ki sem jih vedno poznal kot odločne individualiste in celo kot duhovne anarhiste, so se čez noč spremenili v fanatične patriote in iz patriotov v nenasitne zavojevalce. [...] Preostalo je samo eno: zapreti se vase in molčati, dokler drugi blodijo in besnijo. To ni bilo lahko.«⁷⁴

V nasprotju s svojim prejšnjim odmaknjenim odnosom do ljudi je Cankar zdaj želel vstopiti v vrtinec tega »brezumnega, blaznega življenja«, ki ga je prej

⁷⁴ Zweig, *Včerajšnji svet*, str. 250.

preziral. Vojna pa ni izsilila le njegovega obračuna z njegovim lastnim življenjem, mišljenjem in delovanjem, temveč se je začel bolj kot kdaj prej ukvarjati s problemom političnega in kulturnega življenja svojega naroda. Potem ko je bil prej ironičen in prezirljiv do tistih, ki so zaradi majhnosti naroda izražali bojazen za njegovo prihodnjo usodo (Iz. Cankar, ZS 19, VIII), pa je zdaj tudi njega samega prevzel strah, kot zapiše v spisu *Slovenska kultura, vojna in delavstvo*⁷⁵ (Cankar, ZD 25, 250–255):

V prvem času te strašne, brezkončne vojne jih je bilo pač le malo med nami, ki niso bili v strahu za usodo, za bodočnost našega šibkega slovenskega naroda. Bali smo se, da ga ta silna nevihta zlomi enkrat za vselej, da ga nezaceljivo udari gospodarsko, telesno in duševno. [...] Saj smo si lahko mislili, da le kulturno najvišji, gospodarsko najmočnejši, politično svobodni narodi morejo sčasoma docela preboleti nezaslišane grozote, ki jih prenaša zdaj vesoljni svet. Naš slovenski narod pa je gospodarsko slab, od tujega kapitala brezobzirno izkoriščan; svojo kulturo si je šele v zadnjih desetletjih ustvaril iz svoje lastne moči, z lastnim, brezprimernim trudom, preko tisoč zaprek, ki so mu jih stavili tujci, njegovi krivični gospodarji; ker naš slovenski narod vsled svoje maloštevilnosti in gospodarske odvisnosti nikoli ni bil politično svoboden. (Cankar, ZD 25, 250)

Še globlji strah Cankar izpoveduje v črtici *Profesor Maslovina in drugi*⁷⁶ (ZD 23, 262–268):

Vendar pa se mi zdi, kakor da sem šele zdaj prav in do dna spoznal to ljubezen, v teh časih bridkosti, ponižanja in tišine. Oči so se odprle nastežaj, pa so bile koj razskelele in motne od solza. [...] Hkrati pa je ležal globoko v moji duši črn strah, ki mu sam nisem vedel imena: Kakor da je ta sijajna pomlad brez usmiljenja obsojena na zgodnjo smrt, z njo domovina, moja ljubezen, vse. (Str. 262–263)

Med vojno je Cankar v političnem predavanju *Očiščenje in pomlajenje*⁷⁷ (ZD 25, 239–249) priznal, da se je med vojno spremenil, da ga je trpljenje vzdramilo in prerodilo, kot da bi prebolel težko bolezen. Vojno je doživel kot preizkušnjo, prek katere so »razbolele oči ugledale zarjo jutra in pomladi, [...], zarjo novega, prerojenega spoznanja« (str. 239). V predavanju je priznal: »[T]ega naroda, ki ga ljubim, nisem poznal. Ne poznal odporne moči njegove, ne politične zrelosti njegove, ne njegove samozavesti. [...] Izkazalo se je, da nas ta silni vihar ni potisnil k tлом, temveč da nam je opral duše in srca, nas pomladil, nas vzdignil kvišku« (str. 248).

⁷⁵ Predavanje, ki ga je priredilo društvo »Svoboda« 1. januarja 1918 v Mestnem domu v Ljubljani, objavljeno pa je bilo v časopisu »Naprej« v dneh 6.–7. junija 1918.

⁷⁶ Črtica je bila prvič natisnjena v *Zbranih spisih* 19, po Schwentnerjevem rokopisu. Pri L. Schwentnerju se je ohranilo sedem neobjavljenih črtic, ki so večinoma nastale med vojno in so bile namenjene predvsem dnevnikom za listke; kadar je Cankar pri uredništvih časopisov naletel na težave glede honorarja in drugega, je svoje rokopise izročal L. Schwentnerju.

⁷⁷ Predavanje *Očiščenje in pomlajenje* je imel Cankar na »Ljudskem odru« v Trstu dne 20. avgusta 1918; v ZS 19 je ponatisnjeno iz časopisa *Naprej* z dne 27.–29. aprila 1918. Cankar sam je o predavanju poročal, da ga je prišla poslušat izključno inteligenca, delavci pa so bili redki, »... saj so bili skoro vsi v strelskih jarkih«. Gl. Iz. Cankar, *Opombe k ZS 19*, str. 230.

V tem Cankarjevem razpoloženju so nastale črtice za njegovo zbirko *Podobe iz sanj*. Ta se razlikuje od sočasnega slovenskega slovstva, ki je »kljub ostri politični cenzuri skušalo pokazati grozo vojnih dogodkov, družabno stisko in svojo skrb za narodno bodočnost«, zaradi pisateljevega posebnega osebnega doživljanja vojne, ki ga Izidor Cankar tako označi:

Pesnik, ki je že izza svojih pisateljskih začetkov pojmoval vse življenje v njegovi nrvstveni zgrajenosti in pozneje v njegovem zadnjem namenu, je grozoto vojske sprejel kot veliko človeško skrivnost. Ne da bi se dal zavesti zunanjim dogodkom, ne da bi izpraševal po dejanskih vzrokih in okolnostih, ki so se mu vsi upirali, je to novo bolečino sprejel vase in je iskal, da ji pogleda do dna in da vidi do njenega konca. V »Podobah iz sanj« je malo zunanjega, snov je skoraj brez vse tiste tipičnosti, ki jo opazujemo pri drugih vojnih pisateljih, toda pesnikovo doživljanje je pretresljivo veliko. Vsak zunanje neznatni dogodek je skrivnost zase, raste iz sebe v cel svet in se spremeni v podobo vesoljnega trpljenja. (Iz. Cankar, ZS 20, VII)

Kot piše France Bernik, sta zapor na Ljubljanskem gradu leta 1914 in služenje vojakov v Judenburgu naslednje leto Cankarju grozote medvojnega dogajanja približala še bolj, kot pa splošno ozračje na Slovenskem v prvih letih »svetovnega požara«. ⁷⁸ V medvojnem času se je stopnjevala tudi strogost avstro-ogrske cenzure; ta je bila po Bernikovih ugotovitvah stroga »zlasti do Cankarja, ki si je takoj v začetku avstrijsko-srbskega spopada prislužil nezavidljivo oznako srbofila«. ⁷⁹

Cankar sam je kmalu tudi spoznal, da zaradi vojne ne bo mogel objavljati svojih del v avtentični, neokrnjeni obliki, in v pismu Mirku Bratinu ⁸⁰ z dne 28. oktobra 1914, neposredno po prihodu iz zapora, zapisal: »Vidim, da je začasno slovenska literatura in umetnost nemogoča. In mi smo čisto natanko ribe na kopnem. Vi tam doli imate vsaj vina!« (Cankar, ZD 30, 76). Cenzura je vplivala, da se je izogibal neposredni omembi vojne in namesto tega o vojnem nasilju z vsemi posledicami pisal v simbolističnem in ekspresionističnem slogu. Kot ugotavlja Petra Svoljšak, je bila avstrijska cenzura med prvo svetovno vojno »eden od temeljev in sooblikovalka t. i. vojnega absolutizma, za katerega so bila značilna, poleg uveljavljanja vojnih zakonov v javnem civilnem življenju, črtanja osnovnih človekovih pravic, tudi široka diktatorska pooblastila v upravljanju države in vodenju vojne [...]. [...] Sistem cenzure v Avstriji se [...] ni omejil zgolj na administrativno dejavnost ali birokratsko obdelovanje različnih oblik komuniciranja. Pod nadzor je namreč sodilo vse: tisk, zasebna korespondenca, telegrami, telegraf, radijski promet, filmska produkcija, objavljanje fotografij [...].« ⁸¹

⁷⁸ Bernik, *Opombe k ZD 23*, str. 293.

⁷⁹ Bernik, *Opombe k ZD 23*, prav tam.

⁸⁰ Ajdovčana Mirko Bratina (1894–1966) in Franjo Bratina sta Cankarja spoznala v času, ko sta bila sočasno z njim kot politična osumljenca zaprta na Ljubljanskem gradu. Prim. Munda, *Opombe k ZD 30*, str. 227.

⁸¹ Svoljšak, *Prva svetovna vojna*, str. 109, 111.

V položaju odmaknjenosti je Cankar začutil, da je njegova dolžnost izraziti svoje prepričanje, kolikor je bilo mogoče v teh časih cenzure, in da ni dovolj samo pasivno stališče. V času med prvo svetovno vojno je namreč umetniško – literarna beseda še imela veliko moč, saj po Zweigovi presoji

[m]oralna vest sveta takrat pač še ni bila tako utrujena in izžeta ter se je še živo, z vso silo stoletnega prepričanja odzvala na vsako laž, na sleherni žalitev človeškega čuta za pravo in človečnost. [...] Zato za pisatelja ali pesnika nikakor ni bilo brezupno, če je spregovoril v tistem času, ko ušes in duš še niso preplavljali nepretgoma brbljajoči valovi radia; nasprotno: spontana manifestacija velikega pesnika je vplivala tisočkrat bolj, kakor pa uradni govori državnikov, za katere so ljudje vedeli, da morajo taktično in politično upoštevati trenutek in v najboljšem primeru povedo samo pol resnice. [...] Ker pa je bila ta avtoriteta pesnikov znana vojaškim in političnim oblastem, so skušale vpreči v svoj hujskaški voz vse ljudi z moralnim in duhovnim ugledom: ti naj bi razlagali, dokazovali, potrjevali in prisegali, da je vsa krivica, vse zlo nakopičeno na drugi strani, pravica in resnica pa pripadata lastnemu narodu.⁸²

Le nekaj dni zatem, ko je Avstro-Ogrska napovedala Srbiji vojno, je Cankar v Slovenskem narodu objavil črtico *Pogled iz škatlice* (Cankar, ZD 22, 256–259) ter v njej kritično spregovoril o vlogi umetnika v slutnji vojnih grozot. Umetnika je pozval k večji angažiranosti in zahteval, naj izstopi iz štirih sten lastnega ogledala, naj »odpahne pokrov« svoje škatlice, v kateri spi svoje »nečimrno spanje«, in se ozre v svet okrog sebe ter na življenje drugih. Opozoril ga je, naj premisli, kako se boriti zoper to »vesoljno krivico«, zoper to »vesoljno smrt«. Pod težo vojnih doživetij se je Cankar vse bolj zavedal, da je več kot umetnost vredna kakovost človeškega življenja, in zapisal:

Ti nisi mogel živeti enega samega življenja, si objokoval rahel udarec, ki je bil utripljanju življenja podoben, si v nizkotni zavisti pljuval na resnično in lepo življenje drugih – glej tam, tisočkrat tisočero jih leži poteptanih! Velikih življenj, ki so s silnimi rokami segale do nebes; tujih življenj, ki so s šepetanjem svojega srca segale do Boga! Na tleh! Pod konjskimi kopiti! Pod železnimi kolesi! Tako gredo narodi svojo pot. Še malo poglej, še malo pomisli! Ni treba še, artist, da bi se zaklenil v svojo škatljico! (Cankar, ZD 22, 258)

Vojna v Cankarju spodbudi premišljevanje o nesluteni brutalnosti, ki je je zmožen le človek, izzove pa tudi pisateljev obračun s samim seboj. Vse to prejme najgloblji izraz v njegovi zadnji knjigi, zbirki črtic *Podobe iz sanj*. Te Cankarjeve vojne črtice so bile večinoma objavljene v letih 1915–1917 v reviji *Dom in svet*, nekatere pa tudi v revijah *Ljubljanski zvon* in *Slovan*, nato pa so konec leta 1917 izšle v zbirki *Podobe iz sanj* pri Novi založbi, ki sta jo takrat ustanovila Izidor Cankar in Fran Saleški Finžgar. V njih pisatelj s simbolno-alegoričnimi, metaforičnimi in paraboličnimi pripovednimi postopki in v obliki vizij razgali velikanske razsežnosti vojne, z vso njeno grozo, strahovi in moralno izmaličenostjo. Upodablja silno

⁸² Zweig, *Včerašnji svet*, str. 255–256.

človeško trpljenje in smrt, obenem pa v ekspresionističnem slogu izraža tudi upanje v rešitev. Cankarjeve črtice v *Podobah iz sanj* so krajše od tistih iz časa pred vojno, vedno več jih ostaja brez dogodkov in se spreminjajo v meditativno kratko prozo, ki jo preplavljajo simboli. Bolj kot trpka izkušnja zapora in vojaščine je v ospredju prizadevanje po neizprosнем razgaljenju sebe v času, ko so se »ljudje obrnili vase, postali nezaupljivi, se odtujili in si ne upajo priznati zbežanosti, strahu in bolečin«. ⁸³

3.2 Ironija v tematizacijah vojne pri Ivanu Cankarju ter pri nekaterih sočasnih evropskih literatih ter literarnih in kulturnih zgodovinarjih

Ameriški kulturni in literarni zgodovinar Paul Fussell (1924–2012) v svoji knjigi *Velika vojna in moderni spomin* pravi, da je »vsaka vojna ironična, ker je vsaka vojna hujša od pričakovanj. Vsaka vojna vzpostavi ironično situacijo, ker so njena sredstva tako melodramatično nesorazmerna z njenimi domnevnimi cilji. V veliki vojni je bilo pokončanih osem milijonov ljudi, ker sta bili dve osebi, nadvojvoda Franc Ferdinand in njegova soproga, ustreljeni. Druga svetovna vojna ponuja še absurdnejše ironije.« (Fussell 2013, 18). S prvo svetovno vojno je »odšla nedolžnost« in nastopila je »nova doba cinizma«, piše angleški pisatelj in urednik David Roberts v svojem uvodu v antologijo poezije o prvi svetovni vojni. ⁸⁴ To je bila vojna zablod, evfemizmov in grenke ironije, v kateri so bili najbolj vzvišeni ideali izrabljeni za opravičevanje vedenja, ki je bilo zlo do skrajnosti. V dobi, ko se je zdelo, da je izraz »človeška civilizacija« izgubil svoj pomen in da so ljudje postali le »zobci v velikanskih, neobčutljivih in neosebni strojih, oropani morale in dostojanstva,« ⁸⁵ se Cankar z ironijo ozre predvsem na svoje dotedanje pisateljsko delo in svoja nekdanja razmišljanja o poslanstvu umetnika. Podobno kot pri drugih umetnikih generacije, ki je začela delovati na Slovenskem ok. leta 1900, je namreč tudi pri Cankarju zlasti v začetni in dunajski dobi njegovega pisateljevanja prevladoval

tip umetnika po vzorih fin de siècle: človek z zavestjo posebnega poslanstva, avtonomen v svojem, večinoma bohemskem ravnanju, prepričan o mesijanskem pomenu svoje umetnosti, navadno negativen v presojanju in vrednotenju »življenja«, to je, vsega izven sebe, zaničevalec umetnosti tuje ljudske mase, zlasti pa tedaj običajnega rodoljubnega filistra – purgarja, upornik, ki se je sam izgnal na samotni otok svojega individualizma, kjer trpi in misli, da trpi za odrešenje »naroda« ali »človeštva«. (Iz. Cankar, ZD 20, V–VI)

Vojna je Cankarja pretresla, da je svoje prejšnje razmišljanje o poslanstvu umetnika in umetnosti imel le še za »ljubeznivo mladostno zablodo«, kot zapiše med drugim v črtici *Moje izbe* (Cankar, ZD 23, 197–199): »Za fantomi so se lovile sanje, same fantom: do zvezd in preko njih so letele misli na slabotnih perutih; in so padale utrujene v potrto in obup« (str. 198). Vojna je pretresla temelje njegove

⁸³ Novak Popov, »Pozabljena« slovenska pričevanja, str. 20.

⁸⁴ Roberts, *Minds at War*, str. 9.

⁸⁵ Roberts, *Minds at War*, str. 10.

moralne eksistence, sramovati se je začel svojega življenja in dela artista, svojega individualističnega sanjanja, samoobjokovanja, svoje kritike in prezirljivega odnosa do resničnega življenja drugih ter vse to postavljaj v silno nasprotje s tragedijo množičnega umiranja ljudi (prim. črtice *Pogled iz škatlice* (Cankar, ZD 22, 256–259),⁸⁶ *Bilka v viharju* (Cankar, ZD 23, 148–151),⁸⁷ *Črni piruh* (Cankar, ZD 23, 138–140),⁸⁸ *Tišina* (Cankar, ZS 19, 68–71),⁸⁹ *Samoten pogovor* (Cankar, ZS 23, 123–126)⁹⁰). V črtici *Najhujše*⁹¹ je izrazil potrebo po čustvenem stiku z ljudmi in priznal, da živi v nekakšni ječi in ne more iz nje: »Daj mi, če imaš, daj mi trpljenja, daj žalosti, daj vsega hudega, daj samo smrt, le odreši me samote!«⁹²

V Cankarjevih številnih mislih, ki izražajo nasprotje med njegovim predvojnim življenjem ter njegovim sedanjim dožemanjem resničnosti življenja, je izražena odkrita ironija, kot jo ponazarjajo njegove besede: »Strahota je brez primere, da človek ni človek, temveč novelist, bitje, ki je s tinto zastrupljeno. Strahota je, da mora napisati par lepih stavkov, namesto da bi na glas zakričal od žalosti in sramu!« (*Črni piruh*, v: Cankar, ZS 23, 138–140). Cankarju se zdi, da ga z ironijo ocenjuje in presoja tudi njegov oče ter mu pravi:

In res sem te zalotil tako majhnega in nebojnjega, kakor si bil, tako skritega v kamrici, tako zamaknjena v svojo srčno bolehavost, kakor si bil ... Nič te nikar ne bodi sram: preromal sem dolgo pot nocoj, pogledal sem marsikam in rečem ti, da imaš tovarišijo veliko ...« [...] Odeni se do vratu in naroči drugo skodelico čaja ... in misli emokaje na tiste angelske oči! Vse drugo bo že Bog ravnal! (*Samoten pogovor*, v: Cankar, ZD 23, 125–126)

Tragično ironijo vojne zaznavajo številni sočasni literati, med drugimi Henry James (1843–1916), ameriški pisatelj, ki je večino svojega življenja preživel v Angliji (britansko državljanstvo je prejel 26. julija 1915). Le dan zatem, ko Britanci vstopijo v vojno, 5. avgusta 1914, v pismu prijatelju Howardu Stargisu izraža strašno zadrego ob spoznanju, da je z veliko vojno na glavo postavljen mit o stalnem napredku, ki je prej obvladoval javno mnenje:

5. avgust. Sinoči je sveča ugasnila in bojim se, da sedaj, ko sem jo ponovno prižgal, daje od sebe le še zelo šibko svetlobo – saj se nima smisla sprenevedati, da ne živimo v najtemnejši nočni mori. Kako naj vidimo v tem, kar se dogaja, kaj drugega kot strašansko grozo ali črnino? Seveda to vidiš ti, najdražji Howard, enako kot to vidi tudi zgroženi pisec teh vrstic. Nagli padec civilizacije v to brezno krvi in teme zaradi samovoljnih dejanj tistih dveh zloglasnih avtokratov je tako kruto razkrinkal vso dolgo

⁸⁶ Črtica *Pogled iz škatlice* je izšla v *SN* dne 1. avgusta 1914. Gre za Cankarjev prvi motiv velike vojne, zapisan ob njenem začetku.

⁸⁷ Črtico *Bilka v viharju* je Cankar napisal leta 1915, izšla pa je v božični številki »*Ilustriranega glasnika*« dne 23. decembra 1915. Pod naslov je Cankar zapisal »Poleti 1914«, kar označuje razpoloženje ob začetku velike vojne, ki je spodbudilo nastanek črtice.

⁸⁸ *Črni piruh* je izšel v *DS* leta 1915.

⁸⁹ Spis *Tišina* je izšel kot podlistek v *SN* dne 7. novembra 1914.

⁹⁰ Črtica *Samoten pogovor* je izšla kot podlistek v *SN* dne 30. januarja 1915.

⁹¹ Cankar, *Zbrano delo*, zv. 23, str. 141–144.

⁹² Cankar, *Zbrano delo*, zv. 23, str. 143–144.

dobro, med katero smo domnevali, da se svet ne glede na razne spodrseljaje postopno izboljšuje, da je dejstvo, da moramo zdaj spregledati, kaj so vsa ta izdajalska leta v resnici pripravljala in *pomenila*, nepopisno tragično.⁹³

Cankar v svojih medvojnih črticah opisuje nekakšno blaznost in vročičnost, ki preplavlja življenje množice ljudi med vojno, kot zapiše: »Zdelo se mi je, da blodijo vsi v nekakšni omotici, da se jim je bila pamet prečudno razbolela, tako da kriče razdraženi brez vzroka, begajo venomer in sami ne vedno, ne čemu, ne kod.« (*Sanje infanterista Blaža*, v: Cankar, ZD 23, 244). Brezumno življenje, ki ga je povzročilo »ironično delovanje vojne«,⁹⁴ čuti kot tako omotično in blazno, da si želi: »Ne videti sveta in njegovega nehanja, hoditi med ljudmi, bresti skozi blato, kri in solze z zavezanimi očmi in zaklenjenimi ušesi ...« (*Brlinčkov Miha in Tičkov Grega*, v: Cankar, ZD 23, 240).⁹⁵ V *Podobah iz sanj* s prisposodobami in mistično grotesknostjo upodablja grozoto v sebi in zunaj sebe, pri tem pa se ne prepusti povsem nadčutnim vizijam, kar bi pomenilo skrajnost idealističnega razvoja, temveč ohranja svoj notranji nemir in ironijo, ki je od nekdanj določala njegovo delo (prim. *črtice Veselejša pesem, Kurentova modrost* idr.). V njegovih *Podobah iz sanj* zaznamo vrsto dramske ironije, v kateri se prepletata verbalna in situacijska ironija, a namesto predvojnih literarnih del, v katerih je v ospredju Cankarjeve ironije kritičnost do slovenskih ljudi, zdaj njegovo ironijo polni pisateljstvo sočutje do žrtev situacije, v kateri so se znašli. Zgled je denimo črtica *Gospod stotnik* (Cankar, ZD 23, 18–20), v kateri Cankar skozi okno opazuje skupino mladih vojakov, pripravljenih, da se odpravijo na bojišče, in pravi: »Vsi obrazi so bili še zelo mladostni, skoraj otroški in vsi so bili sveži, kakor v rosi in zarji umiti ...« (str. 19). Samo njemu je jasno, da je gospod stotnik, ki ogleduje, izprašuje in izbira mlade fante, da izmed njih kot »nalašč in preudarno« izbere »najmočnejše in najlepše« (str. 20), poosebljena Smrt. Samo Cankar ve, da se z bojišč ne bodo nikoli več vrnili.

Podobne podobe nedolžnosti in iskrenosti vojakov – prostovoljcev prve svetovne vojne, ki stojijo v vrsti pred uradom za rekrutiranje – v svoji pesmi *MCMXIV (1914)* opisuje tudi angleški pesnik in romanopisec Philip Larkin (1922–1985). V tej pesmi, ki jo je najverjetneje navdihnila fotografija angleških prostovoljcev, z ironijo in zaprepadenostjo obenem premišlja o njihovem prostodušnem čakanju v vrsti, podobnem čakanju na kakšno praznično prireditev: »Te dolge neravne vrste, / ki stojijo tako potrpežljivo, / kakor da bi se raztegovale pred / stadionoma Oval ali Villa Park, / krošnje klobukov, sonce / na arhaičnih brkatih obrazih, / ki se režijo, kakor da bi bilo vse to / avgustovska zabava na bančni praznik.«⁹⁶ V zadnji kitici pesmi Larkin zapiše, da nikoli več ni bilo več takšne nedolžnosti: »Never such innocence / [...] / Never such innocence again«; vojna je povzročila usodne in

⁹³ Lubbock, *The letters of Henry James*, str. 398.

⁹⁴ Fussell, *Velika vojna*, str. 18.

⁹⁵ Črtica je izšla v zagrebškem *Književnem jugu* 1. marca 1918. Rokopis je Cankar sicer leta 1917 izročil v objavo *DS*, a je urednik *DS* na prošnjo uredništva zagrebškega časopisa prepustil črtico v objavo *Književnemu jugu*.

⁹⁶ Larkin in Amis, *Philip Larkin Poems*, str. 36–37. Odlomek iz pesmi je naveden tudi v: Fussell, *Velika vojna*, str. 34.

daljnosežne posledice. V Larkinovi pesmi vojaki ne slutijo grozljivosti prihodnjih dogodkov in svoje prezgodnje smrti. Tako Cankarjeva črtica kot tudi Larkinova pesem vojno upodabljata ironično, kot nepredvidljivo in absurdno delovanje. Podobno pretresenost nad mladimi žrtvami vojne izrazi Cankar tudi v predavanju *Očiščenje in pomlajenje* z dne 20. aprila 1918, v katerem pravi (ZD 25, 239–249):

Silen je vihar, ki buči preko trpeče zemlje, preko človeštva, tega ubogega, v krčih in vročici poblaznelega. Vihar ruši mesta in vasi, pustoši dežele, da so gole in puste kakor beraška dlan, vzdignil je valove morja, da treskajo ob najvišje bregove, poplavlja pokrajine, kjer je nekoč dihala bogato življenje. Ali ta vihar ne podira le mogočnih hrastov, temveč ne prizanese niti ne ponižnim bilkam na senožeti, niti ne drobne-
mu, komaj iz popja vzkllilemu cvetju na mladikah. Tisoči in tisoči mladih, življenja željnih in življenja vrednih bitij padajo pred našimi očmi v prezgodnji grob. S silnim korakom hodi smrt po okrvavljeni zemlji in kosi in žanje brez misli in usmiljenja. (Cankar, ZD 25, 240)

Cankar zdaj prepozna vso resnico v besedah pesnika Otona Župančiča (1878–1949), ki je v svoji žalostinki *Grobovi tulijo ...* iz leta 1901 ob smrti njunega skupnega prijatelja, pesnika Josipa Murna Aleksandrova (1879–1901) preroško zapisal: »Grobovi tulijo ... / šumé in tulijo razpokani, / kot nenasitna žrela, zevajoča / v polnočni mrak ... kaj hočete od nas?«⁹⁷ Izpoved doživljanja žalosti ob smrti mladega pesnika se v Župančičevi pesmi prepleta s čustvom jeze nad »šumečimi grobovi«, ki tulijo »kot nenasitna žrela« in »kot vampirji« iščejo novih žrtev. Zdi se, kot da bi grobovi hoteli vsesavati vase ljudi, »[d]okler ne pade zadnje jasno čelo, / ki lesketa na njem se večnosti / poljub . . .«

Zdi se, da v Cankarjevi medvojni črtici iz leta 1915 z naslovom *Kostanj posebne sorte*,⁹⁸ ki pozneje izide tudi v zbirki črtic *Podobe iz sanj* (ZD 23, 55–57), Župančičevi »tuleči grobovi« postanejo kruta resničnost. Pokaže se namreč, da je pod kostanjem zunaj mesta, »daleč od prahu in od ljudi«, skrito grobišče. Nekega dne ga odkrije neka kmetica Marjeta, ko z motiko koplje pod kostanjem:

S to rovnicco in s to motiko je kopala pod kostanjem, kopala, Bog se usmili, do ranega dne. Zasvetila je božja zarja, da nikoli ne več tako! Marjeta je strme izpregledala, zavpila je na ves glas, rovnico in motiko je popustila kar tam, bežala je brez sape in brez pameti. Kričala je hujše od sove; tako je pribegla in prikričala prav do vasi. »Joj, ljudje božji! Joj, prejoj!«

Šli so gledat vsi moški, ženske in otroci. [...]

Vsenadaleč od kostanja je bila zemlja razkopana za najmanj pol sežnja nagloboko. Med mogočnimi koreninami, ki so se vile in bahale brezkončno na vse strani, so se kopicile same človeške lobanje; tiste jame, v katerih so bile nekdanje oči, so bile polne prsti in blata; iz nekaterih je vzkllila trava kar čez noč. Druge kosti so bile vse križem razmetane, tako da bi nihče ne mogel razbistriti, h kateri lobanji sodijo. Objemala se je rama z gležnjem. Teh belih, mirnih, od prsti in črvov oskrunjenih reči pa je bilo toliko, da se jih ni dalo prešteti. Če bi kopali še nadalje in še nagloboko, bi morda razgrnili tako pokopališče, da ga na svetu še ni bilo. (Cankar, ZD 23, 56–57)

⁹⁷ Župančič, *Slovenska mladina*, str. 5–6; *Zbrano delo*, zv. 2, str. 167.

⁹⁸ Cankarjeva črtica *Kostanj posebne sorte* prvič izide v *DS* 1915, str. 193.

Pisatelj v sklepnem delu črtice pove, da kostanj krasijo tolikšna mladost, moč in bujnost prav zaradi številnih mladih smrti, pokopanih pod njim, ter črtico sklene z grenko, ironično slutnjo: »Oj, prijatelji moji, še nam bodo cveteli kostanji!« (Cankar, ZD 23, 57).

Podobno kot slovenski pesnik Župančič v pesmi *Grobovi tulijo* iz leta 1901 je razpoloženje prihajajoče vojne slutil in literarno ubesedil angleški pesnik in pisatelj Thomas Hardy (1840–1928) v svoji zbirki *Satire okoliščin* [*Satires of Circumstance*].⁹⁹ Četudi zbirka vsebuje večinoma pesnikove izpovedne pesmi, napisane v desetletjih pred vojno, pa se zdi, kot da bi že vsebovale grozljivo slutnjo prihodnjih dogodkov. Kot ugotavlja Fussell, Hardyjeva zbirka, ki izide novembra 1914, tako postane »medij za dožemanje dogodkov vojne, ki se je pravkar začela«, in sicer ji to uspe z uvedbo grozljive ironije kot ustreznega interpretacijskega sredstva.¹⁰⁰ Čeprav v Hardyjevih pesmi »ubija tuberkuloza in ne strojnica«, je v njih vsebovana podobna smrtonosna ironija kot v resničnem življenju; tudi snov pesmi je pogosto pogrebna, saj pesmi vsebujejo podobe grobov, nagrobnih kamnov, krst in trohnenja. V več pesmih mrtvi govorijo in izpovedujejo ironične spomine. Posebej značilna je pesem »Streljanje v Rokavskem zalivu« (»Channel firing«), napisana pet mesecev pred vojno aprila 1914.¹⁰¹ V njej okostnjaki, prebivalci obmorskega pokopališča ob grmenju mornariške topniške vaje, ki poteka proč od obale, mislijo, da je nastopil sodni dan, toda Bog jih pomiri, da se motijo.¹⁰² Ironično jim pojasni, da je svet tak, kakršen je bil vselej, neumen in brutalen. Resnični sodni dan bo, kot pravi Bog veliko toplejši in bolj kaznovalen.¹⁰³ Tako mrtveci spet ležejo nazaj v svoje grobove.

V nasprotju s Cankarjevo predvojno verbalno ironijo, s katero se je kritično obračal k slovenskemu človeku in slabemu stanju v slovenski družbi in politiki (prim. farso *Pohujšanje v dolini šentflorjanski*, drami *Za narodov blagor* in *Hlapci* idr.), z vojno v njegovem pisanju zasledimo ironijo drugačne vrste. Določa jo bolečina, povezana s slutnjo smrti, s sočutjem do žrtev vojne in s skrbjo za usodo slovenskega naroda. Tovrstno ironijo med drugim zasledimo v eni Cankarjevih poznih črtic *Kurentova modrost*, ki je v *Domu in svetu* izšla po smrti leta 1919, prvotno pa je bila namenjena za objavo v *Podobah iz sanj* (ZD 23, 189–192). V njej prvoosebni pripovedovalec na poti v mračen jesenski gozd išče tolažbo v svoji žalosti in brezupu. Sreča popotnega Kurenta in se čudi nad njegovo lahkomišelnostjo veselostjo ter mu pravi:

Kako se moreš, kako ti srce da, oj Kurent! Kaj te ni prav nič izučilo tisočletno hlapčevanje sebi in vsem? Koliko si trpel, moj Bog, kdo koliko? Točili so ti ognja in

⁹⁹ Hardy, *Satires of circumstance*. Izvirno izdajo iz leta 1914 hrani Univerzitetna knjižnica v Cambridgeu v oddelku »Rare books«.

¹⁰⁰ Fussell, *Velika vojna*, str. 12. Prim. tudi Gurewitch, *The ironic temper*, str. 180–182.

¹⁰¹ V Hardyjevi knjigi je uvrščena v razdelek: »Lyrics and Reveries«.

¹⁰² Ironijo pesmi razlaga Fussell v delu *Velika vojna*, str. 12. Verzi Hardyjeve pesmi se glasijo: »That this is not the judgement-hour / For some of them's a blessed thing, / For if it were they'd have to scour / Hell's floor for so much threthening ...« Gl. Hardy, *Satires of circumstance*, str. 8.

¹⁰³ V Hardyjevi pesmi Bog prebivalce pomiri z besedami: »Ha, ha. It will be warmer when / I blow the trumpet (if indeed / I ever do; for you are men, / and rest eternal sorely need).« Gl. Hardy, *Satires of circumstance*, str. 8.

strupa, ti pa si pil kakor žlahtno vino in še smehljaj si se, ko ti je gorel drob! Gore se odpirajo in rušijo grmeč, morja se razlivajo čez bregove, svetovi se podirajo ... in ti, ti ubogo zrno v pesku, ti prašek v prahu, ti nič, ti se smehljaš! Kam misli? Kam gre tvoja žalost, tvoj strah, tvoje upanje, tvoja volja? Nikamor! Brez misli je tvoj smehljaj, veter v zraku, senca, ki pod oblakom beži preko polja in ne ve čemu, ne kam. V lahkomišelni uri, na svatbi si bil spočet; in lahkomišelnost je tvoj edini delež! Da bi zdajle ta hip stopila predte sama smrt v vsi svoji grozoti, bi se ji prav tako nasmehnil ter bi jo kvečjemu prosil, da ti privošči zadnji čaj! (Cankar, ZD 23, 191)

V liku Kurenta prepoznamo slovenski narod, skrb za njegov obstoj in nadaljnjo usodo pa Cankar ovije s porogljivo ironijo, pri čemer je pravi pomen, ki veje iz črtice, v popolnem nasprotju z dobesednim pomenom izrečenih besed. Tudi v črtici z naslovom *Veselejša pesem* iz njegove zbirke *Podobe iz sanj* (ZD 23, 52–54) se ironični učinek kaže v nasprotju med grozo vojne in »lepoto tega življenja«, ki jo posebljata lika Dioniza in Jacinte. A Dioniz v črtici prejme podobo mrtvega vojaka, in opis njegovega obraza vsebuje prvine morbidne očaranosti, kot zapiše pisatelj:

Zadnjič sem bral, kako je vojak ogledoval svojega mrtvega tovariša, ki je ležal v snegu, vznak. Čepica mu je postrani visela globoko v čelo; golobrad je bil, v lice ves bel; iz ust pa mu je od vsakega kota curljala rdeča kri v lepem loku. Tovariš se je sklonil globoko čezenj in je rekel: »Zdaj si dobil bradico, lepo rdečo bradico!« [...] Tako je stopil predme Dioniz; in v očeh Jacinte je odsevala kri z njegovih lic. (ZD 23, 54)

Ironija se proti koncu črtice razveže s Cankarjevo trditvijo, da ne verjame v Dionizovo smrt. Prepričan je, da je treba počakati na čas, ko bo iz »gnusobe, sramote in bridkosti« nastopil čas vstajenja, kot zapiše: »Dioniz in Jacinta nista umrla, živa sta kakor ti samo, in kmalu bosta praznovala vstajenje, mlajša, vriskajoča, ovenčana z nezaslišano glorio« (ZD 23, 45).¹⁰⁴

S podobnimi verzi se Cankar oglasi že pred vojno v *Kurentu* (1909), ko v dodanih sonetih upodobi svojo vizijo konca osebnega trpljenja, očiščenja in prerojenja ter zapiše: »Svetlejšje iz noči zasije dan, / življenje mlado vre iz starih ran / in iz trohnobe se rodi vstajenje!« (ZD 18, 111)¹⁰⁵ V predavanju *Očiščenje in pomlajenje* iz leta 1918 isto misel iz *Kurenta* naveže na okoliščine trpljenja in smrti na bojiščih in po domovih ter izraža zaupanje, da se bo iz hudega trpljenja rodila lepša prihodnost ne samo za posameznega človeka, temveč za ves slovenski narod in vse človeštvo (ZD 25, 239–349).

¹⁰⁴ Ironija se razkriva tudi v drugih Cankarjevih črticah *Podobe iz sanj*, kot sta denimo črtici *Leda* ter *Sraka in lastovice*.

¹⁰⁵ To mesto iz *Kurenta* navede Cankar tudi v svojem predavanju *Očiščenje in pomlajenje* (Cankar, ZD 25, str. 241).

3.3 Spiritualizacija vojne, pogovori z mrtvimi in apokaliptični motivi v Cankarjevem vojnem pisanju in v sočasnem evropskem vojnem pesništvu

V *Podobah iz sanj* se Cankar trudi odkriti smisel tolikšnega trpljenja, žalosti, strahu, smrti. Kot zapiše v uvodu, v strašnem času vojne čuti kot neko »višjo zapoved«, »da išče za lučjo in jo prinese ljudem« (Iz. Cankar, ZS 20, VII), kot pravi: »Tebe, romar, ne sme biti sram! Tebi, romar, je ukazano od nebes, da gledaš, kar drugim ni dano gledati, da poveš, kar drugim ni dano povedati« (Cankar, ZD 23, 12). Kot pisatelj se čuti odgovornega, da s svojo besedo ljubezni, sočutja in tolažbe v ljudeh okrepi pogum, moralo in upanje (ZD 23, 7–13).

Podobno vlogo kot Cankarjeve *Podobe iz sanj* so imeli tudi spodbudni literarni odlomki z neoplatonističnimi težnjami z naslovom *Duh človeka* [The Spirit of Man],¹⁰⁶ namenjeni krepitvi morale britanskega prebivalstva med prvo svetovno vojno leta 1916.¹⁰⁷ V nepaginiranem uvodu v antologijo angleški pesnik Robert Bridges (1844–1930) bralca napoti k branju z besedami:

Bralec je najprej vabljen h kopianju namesto k ribarjenju v teh vodah: teh nekaj odlomkov je treba torej brati v kontekstu, in prav zato v besedilo niso vstavljeni nobeni naslovi ali imena avtorjev, saj bi odvrčali pozornost in speljali misel drugam ter celo preglašovali razmislek. Toda čeprav je prisotno zaporedje konteksta, ni logičnega argumenta: prikazana so različna razpoloženja duha, ki se popolnoma svobodno preigravajo, pri čemer zadostno vodilo zagotavljajo naslovi posameznih strani. Kar se tiče izbranega zaporedja, bi bilo lahko brez dvoma drugačno, kot je, ne da bi to besedilu škodovalo in morda bi mu bilo celo v prid; toda, kot bralec lahko hitro ugotovi, je bistvena glavna implikacija, namreč da je duhovnost osnova ter temelj človeškega življenja – kolikor je naše življenje subjekt, vreden idealne filozofije in čiste estetike – in ne vrhunec ali končni dosežek le-tega. Na njej mora temeljiti vse. Na kratko povedano, človek je duhovno bitje in primerno delo za njegov um je tolmačiti svet v skladu s človekovo višjo naravo ter premagovati materialne vidike sveta, tako da so podrejeni duhu.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Izvirno izdajo iz leta 1916 hrani univerzitetna knjižnica v Cambridgeu v oddelku »Rare books«. Celotni naslov knjige na prvi strani se glasi: »*The Spirit of Man / An Anthology in English and French / from the Philosophers & Poets made by the Poet Laureate in / 1915 / dedicated by gracious permission to His Majesty The King /* (grafična podoba Michelangelove upodobitve stvarjenja Adama iz Sikstinske kapele) / Longmans & Green & Co London / New York Bombay Calcutta Madras / 1916.

¹⁰⁷ V svoji knjigi Fussell prepoznava veliko potrebo domačega prebivalstva po utrditvi morale v vojnem času l. 1916. To naj bi se odražalo tudi v izdaji omenjene antologije spodbudnih literarnih odlomkov. Gl. Fussell, *Velika vojna*, str. 24.

¹⁰⁸ Bridges, *The Spirit of Man*, str. i–ii. V nepaginiranem uvodu v antologijo Bridges poudarja, da se v njej namerno ne pojavljajo naslovi in avtorji odlomkov literarnih besedil, da ne bi odvrnili pozornosti bralca (imena avtorjev in del se pojavljajo šele v končnih opombah). Delo je razdeljeno na štiri knjige, vsaka izmed njih pa ima tematska poglavja, v okviru katerih so zbrani odlomki iz del svetovne književnosti. Med avtorji odlomkov so Amiel, Aristotel, Avguštin, Bacon, Sveto pismo, Blake, Brönte, Byrns, Byron, Coleridge, Dostojevski, Epiktet, Fontaine, Homer, Keats, Shelley, Milton, Montaigne, Montesquieu, Pascal, Platon, Plotinus, Rimbaud, Shakespeare, Herley, Solovjov, Spinoza, Tagore, Tennyson, Thoreau, Tolstoj, Vergil, Wordsworth, Yeats in drugi.

Bridges izraža razočaranje nad humanostjo človeštva takratne dobe in pravi: »Napredek človeštva na poti svobode in humanosti se je nenadoma ustavil in obet takega napredka je omajala apostazija velikega naroda, ki je kot krinko odvrigel svojo zavezanost Časti in sedaj odkrito priznava, da njegovo najglobljo srčno vero predstavlja materialna moč.«¹⁰⁹ Ko presoja krutost in tiranijo ter splošno opustošenje, Bridges sklene, da moremo poiskati uteho samo v tihem zaupanju naše duše:

Od posledičnih bridkosti, brezumnega in neskončnega klanja ter sovraštva in umazanije lahko umaknemo in poiščemo tolažbo le v tihem prepričanju svoje duše; in nagonsko se zatekamo k jasnovidcem in pesnikom človeštva, katerih besede so oraklji in prerokbe lepote ter ljubeznive dobrote. Običajna razvedrila nas nič več ne zamotijo, svoje navade in misli preiskujemo v luči prepričanja, da človekovo življenje ni lagodje, kakršno je doživljala oziroma si zanj prizadevala miroljubna generacija, temveč strašen boj z zlom, ki so ga opisovali filozofi in svetniki; in v njihovih obsežnih pričevanjih o dobrem in lepem najdemo oporo za svojo vero ter olajšanje žalosti, s katero se je neznosno nenehno soočati brez tistega zaupanja v Boga, zaradi katerega je vse mogoče.¹¹⁰

Bridges usmerja bralca k mislim prerokov in pesnikom človeštva, katerih izreki so »oraklji ter prerokbe miline in usmiljenosti«. Zaradi novic iz Belgije, Francije in Turčije je po njegovem mnenju treba čedalje bolj vztrajati, da »je človek duhovno bitje in da je primerno delo njegovega uma tolmačiti svet glede na njegovo višjo naravo«. Kot meni, je takšen pogled na življenje postal neizogiben, kajti soočeni smo z bridkostjo, »s katero se je neznosno stalno soočati, in sploh nemogoče soočati brez zaupanja v Boga, ki vse stvari omogoča«.¹¹¹

Z izbruhom prve svetovne vojne so se uveljavile predvojne pesmi, ki so poosebljale prevladujoče ideje in ideale, patriotizem in heroizem, med vojno pa je nastalo mnogo pesniških in proznih del, ki so opisovala fizične, duševne in emocionalne izkušnje vojne; znane so tudi ženske avtorice in propagandni pesniki, ki so si prizadevali prebuditi prebivalstvo za vojno akcijo.¹¹²

Cankar vojne ni opisoval v morebitni vzvišeni retoriki, s katero bi poveličeval junaštva vojakov, temveč se je v svojih medvojnih črticah, zlasti v *Podobah iz sanj*, usmeril predvsem v notranje doživljanje človeka v vojni. Poleg ironije je uporabljal sredstva apokaliptične imaginacije, ki jih zasledimo tudi v nekaterih drugih delih evropskih avtorjev o prvi svetovni vojni,¹¹³ saj je eshatologija kot vedenje o zadnjih rečeh »cvetela med véliko vojno in po njej«.¹¹⁴ Med najmočnejšimi in

¹⁰⁹ Bridges, *The Spirit of Man*, str. ii.

¹¹⁰ Bridges, *The Spirit of Man*, str. iii–iv.

¹¹¹ Prim. Bridges, *The Spirit of Man*, str. i–iv.

¹¹² Roberts, *Minds at War*, str. 11.

¹¹³ Prim. Winter, *The apocalyptic imagination in war literature*, 178–203. Med literati, ki so med vojno posegali k apokaliptičnim temam, Winter navaja imena, kot so Henry Barbusse, Karl Kraus, George Bernard Shaw; apokaliptični motivi pa so odmevali tudi v medvojnih in povojnih filmih, grafični umetnosti, slikarstvu in kiparstvu. Tudi po vojni sledimo odmevom apokaliptične tematike, med avtorji so Jean Giono, Ernst Jünger, D. H. Lawrence idr.

¹¹⁴ Prim. Winter, *The apocalyptic imagination in art*, str. 145–177.

trajnimi oblikami so bile slike in skulpture, ki so jih izdelovali tako vojaki kot tudi civilisti. Večina teh stvaritev je oživila romantično tradicijo 19. stoletja. Apokaliptični motivi so sicer zaposlovali umetnike različnih šol in obdobj, toda z umestitvijo teh interpretacij antičnih apokaliptičnih tem v 20. stoletje, v okvir širše kulturne zgodovine vojne je mogoče pokazati, »kako so pritegnile številne umetnike in okrepile druge aktualne kulturne izraze, ki so sledili izbruhu vojne 1914«. ¹¹⁵

Z apokaliptičnimi likovnimi motivi je vojno povezoval tudi Ivan Cankar. V *Podobah iz sanj* se pisatelj, ležeč v zaporu na Ljubljanskem gradu, ob misli na stotisoče, ki umirajo v vojni, spomni na podobo apokaliptičnega jezdeca ¹¹⁶ pri švicarskem simbolističnem slikarju Alfredu Böcklinu (1927–1901), kot zapiše v črtici *Sence* (ZD 23, 48–50):

Vedel je, da jezdi preko vesoljne zemlje Böcklinov strašni jezdec, nasilna smrt. Vedel je, da se pod svetopisemskega konja kopiti rušijo in porajajo svetovi, da nosi ogenj v svoji grivi, kugo v svoji sapi. Tako je nadalje še vedel, da je to samo njegovo življenje na slavnici in v družbi senc podobno mrzlemu dihu, ki ga pošlje zunanji vihar skozi špranjo ob oknu na posteljo lenuha. (Cankar, ZD 23, 49)

V množini nasilnih smrti je Cankar v zaporu izvedel za smrt svojega očeta; iz strukture pisateljeve črtice je razvidno, da je bila za njegovega tovariša, ki mu je povedal žalostno vest, očetova smrt le neznaten dogodek v času, »ko padajo stotisoči, kakor bi travo kosil ...«, in ko »po Visli plavajo trupla kar od brega do brega ... in po Drini ...« (Cankar, ZD 23, 50–51).

Kot ugotavlja ameriški zgodovinar Jay Winter (roj. 1945) v svojem delu *Sites of Memory, Sites of Mourning* (1995), tako v vojni kot tudi v povojni literaturi, tako v prozi kot tudi v poeziji zasledimo pojav obujanja mrtvih v življenje. V Angliji, Franciji in Nemčiji številni literati ob pomoči literature oživljajo glasove padlih, tako da govorijo v njihovem imenu, govorijo njim samim ali pa govorijo o njih. Svojo lastno obliko tega žanra so razvili vojaki sami. Njihovi samogovori so žalostni, sugestivni, pogosto ganljivi, redkeje preprosto domoljubni ali naravnost pacifistični. Kot pravi Winter, so tovrstno poezijo pogosto pisali vojaki, ki so nadaljevali služenje v vojski, čeprav so vedeli, da je to početje norost. Vojna literatura je polna meditacij o mrtvih in njihovem odhajanju. Nekaj te literature je eksperimentalne, druga ohranja konvencionalne oblike. Veliko je je nastalo iz potrebe, da

¹¹⁵ Prim. Winter, *The apocalyptic imagination in art*, str. 145–177.

¹¹⁶ Razodetje 19,11-21: »¹¹Nato sem videl nebo odprto in prikazal se je bel konj. Ta, ki ga je jezdil, se imenuje Zvesti in Resnični. Ta pravično razsoja in se bojuje. ¹²Oči so mu kakor ognjen plamen in na glavi nosi veliko diademov; napisano pa ima ime, ki ga ne pozna nihče, le on sam. ¹³Ogrnjen je v plašč, ki je bil namočen v krvi. Ime mu je Božja Beseda. ¹⁴Na belih konjih mu sledijo nebeške vojske, oblečene v belo in čisto tančico. ¹⁵Iz ust mu sega oster meč, da z njim udari po narodih. Pasel jih bo z železno palico in tlačil stiskalnico z vinom srdite jeze Boga, vladarja vsega. ...«

bi zavrnili tradicionalni jezik o mrtvih ter preoblikovali in okrepili starejše trope o izgubi življenja v vojni.¹¹⁷

Tisto, česar številni pesniki-vojaki niso prenašali, pa so bile »mehkužne različice civilnih romanc o vojni«. Tisti, ki so bili prestari, da bi se bojevali, so ustvarili imaginarno vojno, polno srednjeveških vitezov, plemenitih vojakov in svetih trenutkov žrtvovanja. Tovrstno pisanje v poeziji in prozi, »visoka dikcija« domoljubov pa je bila po Winterjevem prepričanju »slabša od banalne; bila je obscena, vulgarna«.¹¹⁸ V eni najbolj znanih pesmi o prvi svetovni vojni *Dulce et Decorum Est* [Sladko in častno je] iz oktobra 1917 je angleški pesnik-vojak Wilfred Owen (1893–1918) prevzel naslov iz Horacijeve *Ode* 3.2.13: *Dulce et decorum est pro patria mori*, »Sladko in častno je umreti za domovino«.¹¹⁹ Z opisi številnih tragičnih smrti v vojni Owen Horacijevo navdušenje prikaže kot »staro laž« (The old Lie).¹²⁰

Vojaški pesniki so postali oboje – »psalmisti in preroki stoletja«.¹²¹ Tako v filmih, slikah, skulpturah, v prozi in poeziji zasledimo pogosto temo, ki nastopa tako v konvencionalnih kot tudi v nekonvencionalnih religioznih oblikah – temo vračanja mrtvega vojaka. Nekateri evropski pesniki so opisovali vračanje padlih na njihove domove, kot denimo Wilfred Owen v pesmi *Nenavadno srečanje* [Strange meeting] ter francoski pesnik in vojaški prostovoljec Guillaume Apollinaire (1880–1918) v pesmi *Plavice* [Bleuet], ang. »Cornflower«.¹²² V prvoosebni pesmi – elegiji Wilfreda Owna *Nenavadno srečanje*¹²³ nam svojo izkušnjo pripoveduje vojak, ki pred peklom na bojišču zbeži v podzemlje, tam pa sreča vojaka iz nasprotnega – sovražnega tabora, ki ga je bil ubil dan prej.¹²⁴ Pesniku se zdi, da je z vstopom v predor pobegnil od grozot na bojišču, saj v predoru ni več videti srhljivih prizorov boja.¹²⁵ Takrat pa je opazil, da v predoru ni sam; nekdo od spečih ga je prepoznal in zdelo se mu je, da je dvignil roke v blagoslov. Srhljivi verzi govorijo o pesnikovem spoznanju, da sta se z vojakom, ki ga zdaj kliče »prijatelj«, srečala v peklu.¹²⁶

¹¹⁷ Winter, *War poetry, romanticism, and the return of the sacred*, str. 204.

¹¹⁸ Nekateri literati so protestirali proti civilnim lažem in samoprevari, hkrati pa so prenovili staro romantično tradicijo, da bi pokazali po eni strani dostojanstvo ljudi, ki so se bojevali, in degradacijo, ki so ji bili izpostavljeni. Več kot le nekaj vojnih pesnikov je zato našlo jezik, ki ubira neko srednjo pot med lirizmom in realizmom, grenkobo in jezo.

¹¹⁹ Gl. Owen, *The poems of Wilfred Owen*, str. 117.

¹²⁰ Prim. Tate, *The First World War*, str. 161.

¹²¹ Winter, *War poetry, romanticism, and the return of the sacred*, str. 204–205.

¹²² Prim. Winter, *War poetry, romanticism, and the return of the sacred*, str. 210–217.

¹²³ Gl. Owen, *The poems of Wilfred Owen*, str. 125–126.

¹²⁴ Pesem je bila napisana med januarjem in marcem 1918, osnutek zanjo pa novembra 1917. V njej se prepletajo odmevi iz Biblije, Barbussa, Danteja, Keatsa, Shelleyja, Lewisa Morrissa in Harolda Monroja. O tem poroča J. Stallworthy v svojih opombah k pesmim; prim. Owen, *The poems of Wilfred Owen*, str. 126.

¹²⁵ Owen v pesmi zapiše: »It seemed that out of the battle I escaped / Down some profound dull tunnel, long since scooped / Through granites which Titanic wars had groined. / Yet also there encumbered sleepers groaned, / Too fast in thought or death to be bestirred.« Gl. Owen, *The poems of Wilfred Owen*, str. 125–126.

¹²⁶ To svoje spoznanje pesnik opiše z besedami: »And by his smile, I knew that sullen hall; By his dead smile, I knew we stood in Hell.« Gl. Owen, *The poems of Wilfred Owen*, str. 126.

Naslov Apollinairove pesmi *Plavice* (Bleuet, 1917)¹²⁷ vsebuje podobo modrih cvetlic – plavic, ki predstavljajo mlado življenje v polnem razcvetu, a obenem je to cvetje, ki raste na bojiščih, v jarkih. Plavice pa so uporabljali tudi za vence na grobovih in so simbolizirale žalovanje. Pretresljiva pesem govori o mladem fantu v dvajsetih letih, ki se je več kot stokrat soočil s smrtjo, o fantu, ki je poznal pogum in neustrašnost, o fantu, ki je poznal smrt bolje kot življenje in ki je vedel, kako umreti. Temu fantu, padlemu v boju, pesnik posveča pesem in mu z žalostjo govori o tistih, ki mu bodo sledili v smrt. Žalost ob smrti vojakov, ki ne bodo več slišali njegovih pesmi, Apollinaire izpoveduje tudi v pesmi *Ombre* (Senca).

Cankar v svoji literaturi večkrat skuša spregovoriti z umrlimi in jih oživlja s svojo besedo, vendar na drugačen način kot pesnika Owen in Apollinaire. Medtem ko v pesmih omenjenih dveh pesnikov-vojakov bolj neposredno podoživimo prizorišče boja in podobe vojakov, se Cankar, ki mu izkušnja bojevanja manjka, osredotoča na svoje slutnje predsmrtnega spoznanja vojaka in na izraze zaupanja v njegovo ponovno, večno življenje. V zbirki vojnih črtic *Podobe iz sanj* o padlem kadetu vzklikne: »Kadet Milavec ni umrl; niti en smehlaj njegovih ustnic, niti en sam vesel pogled njegovih oči ni umrl! Zgodilo se bo, da bodo v onih, ki jih še ni, vstali vsi oni, ki so bili, povrnili se mlajši, lepši in močnejši!« (Cankar, ZD 23, 106) V črtici *Edina beseda* v sanjah vidi hrib, od vznožja do vrha prekrit s trupli ljudi, »ki so ležala vsepočez in vse križ, kakor razmetano snopje na žitnem polju ...« (Cankar, ZD 23, 47) Iz ust umrlih želi slišati besedo, kot zapiše:

Na vsakem obrazu, na vseh tisočerih je molčala beseda, ki se je bila ustavila na robu usten. Pokleknil sem, pristavil uho prav do teh posinelih usten, da bi slišal zamolklo trkanje, razločil vsaj šepet zapoznelega vzklika, ki bi enkrat za vselej vse razodel. (Cankar, ZD 23, 47)

V sklepnem delu črtice *Velika maša* Cankar upodobi prizor, v katerem Bog s svojo »vsemogočno roko« odpre okna na stežaj, da plane sonce »v dan in noč«, da se izlije »v potrta srca«. Mrtvi spet oživijo, kot zapiše pisatelj: (sonce je) »seglo [...] v grobove in jim je dalo življenje, obžarilo je bleda lica, ozdravilo jih je in pomladilo« (Cankar, ZD 23, 117).¹²⁸

V poglavju »Vojna poezija in Biblija« Winter ugotavlja veliko navzočnost bibličnih motivov v vojni poeziji. Po njegovem je naravno, da so zelo številne »podobe Kristusovega pasijona« (Winter 1995, 217). Nemški pesnik Georg Trakl (1887–1914) je že pred vojno, v letih 1911–1912, napisal pesem *Človeštvo* [Menschheit], ki napoveduje bližajočo se katastrofo. Močne podobe destrukcije in nasilja, ki vsebujejo apokaliptične prvine, so v pesmi pomenljivo sopostavljene v

¹²⁷ *Centaurea cyanus*, slovensko *modri glavinec*, tudi *plavica* ali *modriš* je enoletna zdravilna rastlina s pokončnim robatim stebлом in modrimi koški, ki najpogosteje raste med vsemi vrstami žit.

¹²⁸ Že pred nastopom vojne v črticah v življenje obuja predvsem svojo pokojno mater, z njo govori in pri njej išče imaginarno sogovornico, ki bi mu pomagala skozi življenjske preizkušnje.

nasprotje z nabožno metaforiko, ki osvetljuje idejo o človekovi krivdi in njegovi oddolžitvi, zadoševanju prek dejanja žrtve.¹²⁹

Iz zgodnjih faz vojne lahko odkrivamo tudi pesmi francoskih in angleških vojakov, ki razkrivajo geste posvetitve Bogu. V pesmi *De profundis* francoski pesnik Jean-Marc Bernard (1881–1915), ki ga je med vojno leta 1915 ubila bomba, v prvi osebi množine izraža prošnjo Bogu, naj jih (vojake) razsvetli v času stiske, naj jih spodbudi in prežene tesnobo v njihovih srcih; naj jim vrne njihov ogenj. A mrtvim, ki počivajo v pesku, naj podari večni počitek; vsi so bili pogumni – »Seigneur! ils l’ont bien mérité.«¹³⁰

Drugačne vrste romantično retoriko uporablja eden vodilnih angleških vojnih pesnikov Siegfried Sassoon (1886–1967), kot vojak odlikovan za pogum na zahodni fronti. Sassoon se je bojeval v prvih bojnih vrstah, vendar pa je v njegovih pesmih razvidno, da ga je pogosto bolj vznemirjalo trpljenje sovojakov kot pa njegovo lastno trpljenje. Pogosto je opisoval navadne vojake v njihovem boju, da bi le preživeli, ter svojo obupno skrb zanje izražal s prepletom ljubezni, žalovanja in jeze.¹³¹

V pesmi *Odrešenik* [*The Redeemer*]¹³² iz decembra 1915 se pesnik-vojak ne doživlja se več kot del tistega sveta, katerega del je bil pred vojno, temveč svoje sedanje življenje postavlja v ostro nasprotje z življenjem civilistov, ki niso izkusili bojevanja. Vojaka v drugi kitici primerja s Kristusom, le da namesto trnjeve krone nosi volneno kapo. Tako kot Kristus tudi vojak mora biti pripravljen, da se žrtvuje za druge, in v Kristusu – Odrešeniku išče oporo.¹³³

Sassoonovo vojno poezijo je med prvimi visoko cenila angleška pisateljica Virginia Woolf (1882–1941), ki je maja 1917 objavila oceno njegove prve zbirke vojne poezije *The Old Huntsman. And other Poems*¹³⁴ v reviji *Times Literary Supplement*. Zapisala je, da nobenemu drugemu pesniku ni uspelo tako mono posredovati nizkotnega in grozljivega (»sordid and horrible«) o vojni:

Medtem ko je pesnikov dar dati izraz trenutkom uvida ali izkustva, ki jih tu in tam doživi, moramo bralci, ko mu sledimo, sami zarisati zemljevid tistih skritih pokrajin, ki ležijo med enim in naslednjim vrhom. e je pravi pesnik, nam bo uspelo vsaj, da v mislih zapolnimo prostor med eno pesmijo in drugo s predvidevanji, ki so pol ugibanja

¹²⁹ Prim. Trakl in Stillmark, *George Trakl*, xviii. Tako drugi del pesmi pravi: »Gewlk, das Licht durchbricht, das Abendmahl. / Es wohnt in Brot und Wein ein sanftes Schweigen / Und jene sind versammelt zwlf an Zahl. / Nachts schreien im Schlaf unter lbaumzweigen; / Sankt Thomas taucht Hand ins Wundenmal.« Gl. Trakl in Stillmark, *George Trakl*, str. 14.

¹³⁰ V pesmi pesnik Jean-Marc Bernard zapiše: »Du plus profond de la tranchée / Nous élevons les mains vers vous / Seigneur : Ayez pitié de nous / Et de notre âme desséchée!«

¹³¹ Podobno skrb za sovojake so izražali tudi drugi pesniki, kot so Isaac Rosenberg, Ivor Gurney, Edmund Blunden, Richard Aldington, Charles Hamilton Sorley, David Jones, Herbert Read, prav tako pa tudi Wilfred Owen. Prim. Tate, *The First World War*, str. 161.

¹³² Gl. Sassoon, *The old huntsman*, str. 22–24; Sassoon, *The war poems*, str. 14–15.

¹³³ Sassoon vojaka primerja s Kristusom in zapiše: »He stood before me there; / I say that he was Christ; stiff in the glare, / and learning forward from his burdening task, / Both arms supporting it; his eyes on mine / Stared from the woeful head that seemed a mask / of mortal pain in Hell’s unholy shine.« (Gl. Sassoon, *The war poems*, str. 14).

¹³⁴ Sassoon, *The old huntsman*.

in pol pričakovanja o tem, kaj bo sledilo. Ponuja nam novo vizijo sveta: kam bo sedaj padla svetloba? Kakšna področja in kakšna obzorja bo razkrila? Vsaj tako je, če gre za iskrenega umetnika, in nam se g. Sassoon brez dvoma zdi iskren. Menimo, da je pesnik, in s tem hočemo reči, da si ne moremo predstavljati, da bi te misli zapisal v drugačni obliki kot v obliki, ki jo je izbral. Svoje vizije doživlja neposredno; zdi se, kot da je skoraj vedno, preden je začel spravljati besede v red, izkusil enega tistih nenavadnih čustvenih pretresov, ki nam jih svet zadaja na tako neprimerne načine; pesniku pogosto, nam ostalim pa preredko v dobro naše duše.¹³⁵

O pesmih »Hero«¹³⁶ in »The Tomb-Stone Maker«¹³⁷ je Virginia Woolf menila, da kontinuirano branje obeh pesmi sprva na bralca vpliva tako, da ustvari v njem šok, a nadaljuje:

Toda če jih berete kontinuirano [...], se vam nič več ne bo zdelo, da bi morali biti šokirani v tem smislu. [...] G. Sassoon doseže, da izkustva, ki jih je sam občutil kot najbolj umazana in strahotna na svetu, tudi mi občutimo na ta način, v meri, kot ni uspelo nobenemu drugemu vojnemu pesniku.¹³⁸

Mnogi drugi so pisali o vojni, toda Sassoon je svojim bralcem ustvaril šokantno presenečenje (»a new shock of surprise«). Prav šokantnost, s katero je pesnik pred oči bralca razgrnil gnus in sovraštvo, je lahko po domnevi Virginie Woolf bralce napeljala k premišljevanju o njihovi vlogi kot opazovalcev vojnega trpljenja ter v njih ustvarila »nelahko željo zapustiti mesto med občinstvom«. V tem se Sassoonova poezija kaže kot poetični realizem moralno dobrega (»realism of the right, of the poetic kind«).¹³⁹

Bralci so prek vojne literature pesnikov-vojakov lahko izvedeli, kaj se resnično dogaja. Že Virginia Woolf pa je kot velik problem zaznala vprašanje, kako naj bo vojna literatura ocenjevana z estetskimi termini: »Ali je pomembneje, da je Sassoon vojak, ki piše iz svoje izkušnje, ali pa v prvi vrsti pesnik, ki naj bi ga brali?«¹⁴⁰ Številni pesniki – vojaki so spiritualizirali vojno in tovarišstvo v strelskih jarkih. Njihova prednost pred civilnimi literati, kot je bil denimo Maurice Barres (1862–1923), je bila po presoji Jaya Winterja očitna: »Imeli so moralno avtoriteto reči tiho, kar je on glasno vzklikal s streh Pariza, daleč proč od 'ubijalskih polj'«. ¹⁴¹

¹³⁵ Gl. Woolf, *Mr. Sassoon's Poems*.

¹³⁶ Gl. Sassoon, *The old huntsman*, str. 48; Sassoon, *The war poems*, str. 26.

¹³⁷ Gl. Sassoon, *The old huntsman*, str. 45; Sassoon, *The war poems*, str. 65.

¹³⁸ Woolf, *Mr. Sassoon's Poems*, str. 259.

¹³⁹ Woolf, *Mr. Sassoon's Poems*, str. 259; navaja tudi Tate, *The First World War*, str. 160.

¹⁴⁰ Prim. Tate, *The First World War*, str. 160. Virginia Woolf je bila civilistka, a mnogo njenih prijateljev je bilo vojakov, nekateri so bili pacifisti. V zgodnji fazi vojne je zelo bolehalo, ko si je v letu 1915 opomogla, je z osuplostjo spremljala razvoj dogodkov. V svojih literarnih zapisih je želela pričati o tej strašni dobi in se boriti zoper vojno v prihodnosti. Tovrstno pisanje je mogoče zaslediti v njenih delih *Jakobova soba* [Jacob's room] iz leta 1922, *Gospa Dalloway* [Mrs. Dalloway] iz leta 1925, *K svetilniku* [To the Lighthouse] iz leta 1927, *Lastna soba* [A Room of One's Own] iz leta 1929, *Leta* [The Years] iz leta 1937 in predvsem v delu *Tri gvineje* [Three Guineas] iz leta 1938. Prim. Tate, *The First World War*, str. 161.

¹⁴¹ Winter, War poetry, romanticism, and the return of the sacred, str. 218.

Marta Verginella v spremni besedi h knjigi Paula Fussla *Velika vojna in moderni spomin* navaja dopis nekega vojaka, v katerem ta pravi, da »[n]evojaki ne morejo imeti pojma, kako grozno učinkujejo na srce in duh leteče granate in šrapneli, te najstrašnejše novosti moderne vojne. [...]«¹⁴² Kot veliko anomalijo izpostavlja absurdno fizično bližino in obenem veliko razdaljo med trpljenjem vojakov v jarkih in življenjem civilistov, ki so lahko v kavarnah in klubih celo nemoteno dalje gojili meščansko in aristokratsko družabnost.¹⁴³

Podobno kot navedeni in še nekateri drugi francoski in angleški pesniki je tudi Cankar v svoje medvojne literarne zapise pogosto vključeval prvine iz Biblije. V *Podobah iz sanj* je pogosta motivika pasijona, ki poudarja vrednost trpljenja za končno odrešenje. Četudi nastopa že v njegovih prejšnjih delih (roman *Križ na gori* idr.), pa se v njegovih zadnjih črticah poglubi njena mistična razsežnost. V črtici *Četrta postaja* (ZD 23, 87–89) Cankar trpljenje Kristusa na križevem potu primerja s trpljenjem slovenskih ljudi v vojni in o njem zapiše: »Zdaj, v tem strašnem času, ga vidim živega tik pred seboj, vidim ga tisočkrat in stotisočkrat. Njo vidim, žalostno mater, tudi njo tisočkrat in stotisočkrat. Človek gre na Golgato, da bo trpel in da bo vstal poveličan« (ZD 23, 89). Pasijonska motivika prežema tudi črtico *Nedelja* (ZD 23, 111–113), v kateri Cankar zapiše: »Velikega petka je bilo treba za veliko nedeljo; smrti Boga samega je bilo treba, da je zazvonilo in zapelo ponižanemu človeku veličastno vstajenje« (str. 113). V črtici *Obnemelost* (ZD 23, 36–39) ob trpljenju ljudi v vojni, ki v obnemelosti in strahu pričakujejo razvoj dogodkov, pravi: »Če je v pričakovanju in grozi kakšna misel, je ena sama: da bi že bilo, da bi se zgodilo pa bodi in se zgodi karkoli! [...] Saj smrt je le ena in je božja, pričakovanje pa je tisoč krivičnih smrti. Odprite se, vrata, prikaži se, sodba; strašnejša nisi od strahu« (str. 38). Bojazen množice v vojni primerja pisatelj s svetopisemsko dolino Jozafat, ki jo opisuje prerok Joel (pogl. 4), dolino, kjer bo Bog sodil narodom, ter zapiše: »Tišina je bila tolika, da je sama sebe slišala; še glas trobente v dolini Jozafat bi ne bil tako strašen« (ZD 23, 37). V črtici *Kralj Matjaž* (ZD 23, 76–79) podobno opisuje napeto pričakovanje, da se ob silnem trpljenju slovenskih ljudi zgane kralj Matjaž, in zapiše:

Kralj Matjaž se ni ganil, tudi ni trenil s plamenečim očesom, ko je gledal, kako je bil njegov tabor že prostran, kakor ob sodnem dnevu dolina Jozafat. Tej strašni noči, v njeni tišini še strašnejši, ni bilo kraja; polno leto je bila dolga in že se je prelila v drugo, prelila v tretje. [...] Ali nad vsem tem črnim jezerom grenkobe – in iz jezera grenkobe se je rodila – je neugasljivo sijala mirna luč pričakovanja, močne, čiste vere v tisto veliko uro, ki je bila oznanjena.

To je bil človek, bičan in oropan, ponižan in osramočen od krivice. To je bil vojščak kralja Matjaža.

Črni strop se je razmaknil, zasvetila so se nebesa, vzdignil se je silni kralj Matjaž in – Ničesar nisem videl več.

Kdaj in kje je bilo vse to? Kdaj bo in kje?« (ZD 23, 76–79)

¹⁴² Verginella, »Črna skrinjica« vojne izkušnje, str. 537. Verginella navaja »Dopis nekega vojaka«, objavljen v *Tedenskih slikah* dne 13. 1. 1915.

¹⁴³ Verginella, »Črna skrinjica« vojne izkušnje, str. 538.

4. Cankarjeva zadnja predavanja in njegova smrt

Tudi še v svojem zadnjem tržaškem predavanju, *Očiščenje in pomlajenje* (Cankar, ZD 25, 239–249) 20. aprila 1918 Cankar izreče nekaj zelo ostrih besed na račun vojne, a hkrati izrazi tudi trdno vero v lepšo prihodnost in zapiše: »Kolikor tisočev jih je padlo na bojiščih, kolikor tisočev jih je umrlo doma od vsega hudega – ostalo jih bo še dovolj, da se zgodi, o čemer sem trdno prepričan; na tem ogromnem pokopališču, na teh od solz in krvi bogato prepojenih tleh bodo zgradili sinovi in vnuki svetlejši dom, ki si ga bodo uredili po svoji, iz trpljenja vzkipeli volji, po svojem, v novih spoznanjih dozorelem razumu.«

K »jekleni kopeli«, kot pisatelj imenuje vojno, »iz katere se bodo očiščeni vrnili v ognju in peklu preizkušeni možje«, se Cankar vrne tudi v predavanju *Slovenska kultura, vojna in delavstvo* (Cankar, ZD 25, 251–255) 1. junija 1918 v Ljubljani. To je bilo njegovo zadnje predavanje. Ob primerjavi s sporočilom črtice *Pogled iz škatlice*, ki ga je zapisal v času izbruha vojne, svoj prej polemični odnos do slovenskih književnikov in slovenskega časopisja močno spremeni in zapiše: »Nikoli prej kot tekom te vojne se ni tako široko razmahnila, tako visoko vzdignila kulturna sila našega naroda! Primerjajmo, kakšno je bilo slovensko časopisje pred vojno in kakšno je zdaj! ... Celu ovce se strnejo v nevarnosti, otroci se stisnejo drug k drugemu, pa bi si odrasli možki ne segli v roko!«

Cankar je doživel dan narodnostne osamosvojitve, 29. oktober 1918, in s tem trenutek zadoščenja, prihranjeno pa mu je bilo spoznanje o okrnjenosti narodnostne osamosvojitve na zahodu in na severu, pa tudi spoznanje o hitrem razsutju deklaracijskega bratstva med »očiščenima in pomlajenima« meščanskima strankama ter o tem, kako »globok prepad med domačo vrhno meščansko plastjo in podložnimi ljudskimi množicami je zazijal v obsekani in povrhu znova neenakopravni jugoslovanski Sloveniji«. ¹⁴⁴

V letih vojne je bila Cankarju nenehno pred očmi smrt, a ne samo množična smrt ubitih v vojni, temveč tudi njegova lastna smrt. Slutnjo smrti je zapisal v svoji zadnji črtici *Konec* iz zbirke *Podobe iz sanj* (ZD 23, 118–120), v nekem pismu iz istega časa pa je izpovedal svoj strašni strah pred duševno stisko, ki jo je nenehno čutil v sebi:

Že vse leto imam v sebi nekaj tako strašnega, da se naravnost bojim blaznosti. Potožiti pa se ne morem in nočem nikomur, ker me je sram in pa ker se mi zdi, da bi najbrž nihče ne razumel tega trpljenja ... meni je zdaj skaljeno prav vsako veselje, smeje se le obraz, v srcu pa je strah, ki nikoli ne utihne. Ali se Tebi še ni kdaj nenadoma zazdelo, da Ti tuje spačeno lice gleda preko rame, kakor da bi stala smrt za Teboj ...« (LZ 1922, 726; navaja Iz. Cankar, ZS 20, XIII)

Jeseni 1917 se je le stežka, po prigovarjanju prijateljev, preselil z Rožnika v Ljubljano. Zdi se, kot da bi že takrat slutil svojo bližnjo smrt, saj v črtici *Ob selitvi* (ZD 23, 169–177) zapiše: »Dobro vem, da je stal tisti čas nekdo za menoj; razločil

¹⁴⁴ Kermavner, *O posegu Cankarja*, str. 91.

sem ga, ko je bilo steklo že v koscih. Koščen, zobat obraz je bil, ki se je režal s širokimi čeljustmi; siva lobanja, v nji dvoje temnih, praznih jam, vem, kdo je bil in nič me ni strah.« (str. 176)

Njegovo upanje, da dobi stalno službo, se ni izpolnilo. Kot piše Izidor Cankar, je v svoji notranjosti slutil smrt, četudi je to svojo slutnjo na zunaj tajil. O njegovem zadnjem obdobju življenja Izidor Cankar zapiše:

Poleti l. 1918 se je sicer na Bledu okreplil in vrnil v Ljubljano, toda kolikor se je nagibala vojska h koncu, toliko hitreje je živel Cankar; njegova volja je zelo opešala, splošni nemir časa ga je potegnil za seboj. Tako se je oktobra 1918. neke noči ponesrečil; na novem stanovanju na Kongresnem trgu št. 5 je padel po stopnicah in si pretresel možgane; 29. oktobra so ga prepeljali v bolnišnico, kjer se mu je zdravje vrnilo; 18. novembra so ga odpustili, toda že 25. novembra se je vrnil neozdravljivo bolan. Pljučna bolezen je pripravila svojo katastrofo in 11. dec. je umrl mirno in vdano (Iz. Cankar, ZS 20, XIV).

Svojo smrt je Cankar slutil in v zadnji črtici iz *Podob iz sanj – Konec* (ZD 23, 118–120) upodobil svoje videnje posebljene Smrti, ki mu izprašuje vest: »Človek povej, kako si živel, in komu živiš!« (str. 119) Ko sluti svoje odhajanje, mu v trpljenju pomaga misel na mater, domovino in Boga (str. 120).

Čeprav je slutil svojo smrt, je ta pisatelja vendarle presenetila sredi množine delovnih načrtov. V svojih zadnjih letih je snoval več pripovednih del. Med drugim se je nameraval obrniti na »srca celega sveta, zlasti pa na zatiralce brezsilnih, pri čemer je mislil v prvi vrsti na Avstrijo in Nemčijo,« avtobiografsko smer pripovedništva pa naj bi nadaljeval s knjigo *Moja prenočišča*, v kateri bi popisal »vse razne prigode svojega življenja od zgodnje otroške dobe do pozne moške dobe.«¹⁴⁵

5. Sklep

Cankar je v letih prve svetovne vojne poudarjal etos in notranje odnose med ljudmi ter se čutil vse bolj spojenega s slovenskim narodom v skupnem trpljenju. S svojo zadnjo knjigo je prispeval izvorna umetniška besedila, ki so postala dragoceno gradivo za študij duhovne zgodovine Slovencev med prvo svetovno vojno.

Oto Luthar v svojem *Uvodu v kulturno zgodovino velike vojne* poudarja, da je bil na ozemlju nekdanje Jugoslavije kolektivni spomin na to vojno potlačen iz dveh razlogov – po eni strani zato, »ker je bilo nemogoče obenem slaviti zmago in poraz«, delno pa zato, »ker je spomin na prvo svetovno vojno potlačil spomin na drugo.«¹⁴⁶ Kot ugotavlja, je prva svetovna vojna veliko bolj navzoča v literaturi, tako v »visoki« (Cankar, Krleža, Čosić) kot tudi v »popularni« (Arnošt Adamič), kakor pa v razpravah zgodovinarjev, predvsem zunaj Srbije.¹⁴⁷

Ivan Pregelj ocenjuje prvo svetovno vojno kot morda sploh prvo veliko na-

¹⁴⁵ Bernik, *Opombe k ZD 23*, str. 291.

¹⁴⁶ Luthar, *O žalosti niti besede*, str. 97.

¹⁴⁷ Luthar, *O žalosti niti besede*, str. 98.

cionalno snov za literarno pisanje in meni, da bi bila analiza duševnega življenja Slovencev v letih 1914–1919 »Dostojevskega ›Besov‹ vreden orisni predmet«. ¹⁴⁸ Med klasične slovenske umetnine o prvi svetovni vojni poleg Cankarjeve zbirke *Podobe iz sanj* uvršča Župančičevo pesniško zbirko *Vzarje Vidove* (1920), Finžgarjevo povest *Prerokovana (Slike iz svetovne vojne)*, povesti Vladimirja Levstika *Gadje gnezdo* (1919) in dramo Stanka Majcna *Kasija* (1919), obenem pa poudarja potrebnost študija še druge literature z vojno snovjo, pa tudi tiste, ki ne tematizira vojnih dogodkov, a je v njej čutiti vpliv vojne (nekatera dela Tavčarja, Kraigherja, Milčinskega, Šorlija, Detele idr.). Poznejše literarno- in kulturnozgodovinske študije, npr. Antona Ocvirka, ¹⁴⁹ Antona Vodnika, ¹⁵⁰ Franceta Koblarja, ¹⁵¹ Stanka Janeža, ¹⁵² Toneta Smoleja, ¹⁵³ omenjajo še veliko več imen.

Igor Grdina ob osvetlitvi izbranih literarnih del o prvi svetovni vojni, med drugim »vojnega romana slovenskega naroda« *Doberdob* Prežihovega Voranca, razišče tudi poseg vojne na področje glasbene ustvarjalnosti in njene recepcije, ¹⁵⁴ Marjeta Žebovec leta 2014 objavi tri antologije slovenskih literarnih del, ki tematizirajo prvo svetovno vojno, in sicer v poeziji, kratki prozi in dramatik, ¹⁵⁵ Alenka Koron v svoji razpravi predstavi deset proznih besedil pripovednika in pesnika Ivana Puglja (1883–1928) o prvi svetovni vojni. ¹⁵⁶

Z vprašanjem, kako pisati o vojni, s katerim so se vsak po svoje spoprijemali literarni ustvarjalci, so se ukvarjali tudi številni zgodovinarji, likovni umetniki, psihologi in drugi v desetletjih po prvi svetovni vojni. ¹⁵⁷ Med njimi izstopata ameriški kulturni in literarni zgodovinar Paul Fussel (1924–2012) in ameriški

¹⁴⁸ Pregelj, *Svetovna vojska*, str. 74.

¹⁴⁹ Ocvirk, *Pregled slovenske literature* (1938).

¹⁵⁰ Vodnik, *Slovensko leposlovje* (1938).

¹⁵¹ Koblar, *Slovensko leposlovje* (1939).

¹⁵² Janež, *Motivi prve vojne* (1989).

¹⁵³ Smolej, *Ne jaz, ampak vojska* (2005).

¹⁵⁴ Grdina, *Muze in pepel* (2014).

¹⁵⁵ Žebovec, *V vojni pokrajini; Zlo ... ; Kdo je kriv* (2014).

¹⁵⁶ Koron, *Vojna proza Milana Puglja* (2004).

¹⁵⁷ Po eni izmed priznanih tematoloških razčlenitev (Daemmrich 1987) razlikujemo med tremi temeljnimi načini literarnega obravnavanja vojne, kot jih v razpravi navaja tudi A. Koron: »Patriotična besedila naj bi bila prepoznana po zagretosti za nacionalno vstajo in obrambo domovine, dopuščanju klišejskih, npr. izjemno junaških likov, dogajalni strukturi, ki izzivalno priklicuje krize, a takoj vodi k razrešitvam konfliktov, značilni konstelaciji tem (preizkušnja, nacionalna vstaja, žrtev za domovino) in po pripovednih strategijah, kakršne so pretenzija po avtentičnosti in apeliranje na posamezno etnično skupino. V drugo skupino se uvrščajo besedila z izrazito protivno držo: besedila obtožujejo dehumaniziranje, ki spremlja vojno oziroma je njena posledica, in se obračajo na človeško vest in razum z zahtevo, da se divjanje vojne ne bi smelo nikdar več ponoviti. Obema prejšnjima nasprotno možnost brez izrazite ideološke tendence pa naj bi tvorili poskusi objektivnih prikazov pogosto skrajno nezdržljivih pojavnih oblik vojne: ta skupina besedil naj bi želela prispevati k duhovnemu obvladovanju v vojni povnanjene krize človeštva.« Ob tem Koronova poudarja nujnost zavedanja, »da se raznolikost literarnih uresničitvev in historično spremenljivi pogledi na umetniškost literature marsikdaj upirajo ali vsaj ne prilegajo takšnim shematizacijam z implicitnimi vrednostnimi ozadji, tako da se kot bralci in razlagalci še posebej v modernih časih in literaturah [...] soočamo z možnostmi medsebojnih križanj.« Gl. Koron, *Vojna proza Milana Puglja*, str. 182. Prepričljivo in izčrpno so poetike vojnega pisanja obravnavane tudi v delu McLoughlin (ur.), *War Writing* (Cambridge University Press, 2009).

zgodovinar Jay M. Winter (1945). Paul Fussel se je s svojo knjigo *The Great War and Modern Memory* (1975) uvrstil med najbolj odmevne avtorje o posledicah prve svetovne vojne za družbeno zavest in umetnost. Njegova izvirnost je v tem, da je znal na novo, bolj poglobljeno prikazati tragedijo vojne. To je, kot v uvodu zapiše Jay Winter, napravil

[...] z uporabo čustev in jeze, s katerima je oblikoval svoje razumevanje spomina in svoj vpogled v načine, kako jezik oblikuje spomin, posebno spomine na vojno. Vedel je, da je vojna preprosto preveč strašljiv, preveč kaotičen, preveč arbitraren, preveč bizaren, preveč grozljiv niz dogodkov in podob, da bi jih lahko neposredno zgrabil. Potrebujemo plašnice, očala, sence, ki samo posredno odsevajo vojno. Brez filtrov smo zaslepljeni z njeno žgočo svetlobo. Jezik je tak filter, kakor tudi slikanje, fotografija, film. [...] ¹⁵⁸

Še bolj odmeven je postal Jay M. Winter s svojo knjigo *Sites of Memory, Sites of Mourning* iz leta 1995, v kateri svoje spomine na grozote vojne v Franciji, Veliki Britaniji in Nemčiji podoživlja z velikim sočutjem do vdov, sirot in staršev umrlih vojakov. Posebej razišče načine spominjanja na izgube bližnjih v literaturi, umetnosti, filmu in arhitekturi ter ugotavlja, da sta skupna izkušnja ogromnega števila družin ter žalovanje za pokojnimi pripomogla k večji solidarnosti in k rušenju meja med »visokim« in »nizkim« v obstoječi kulturi. Združevanje ljudi, ki so žalovali za svojimi bližnjimi, je utrdilo čustveno povezanost med člani različnih skupnosti in utrjevalo čut za »kolektivni spomin« na pretekle dogodke.

Kako piše o vojni Ivan Cankar? Cankarjeve *Podobe iz sanj* niso pričevanja v smislu, kot jih denimo razkrivajo vojni dnevniki vojakov, ki so kot prostovoljci in mobilizirani služili v avstro-ogrski vojski, kot avtentična pričevanja o izjemnih situacijah. ¹⁵⁹ Njegove črtice, napisane v letih prve svetovne vojne, so, nasprotno, fikijska literatura, za katero je značilno, da pisatelj zgodovinsko izkušnjo slovenskega človeka, naroda in človeštva v celoti transformira v enkratno umetniško obliko. V nej kateri večinoma ne prepoznamo stvarnega ozadja, temveč je resnica odeta v »niz dogodkov in podob«, v niz sanj, vizij in »senc, ki samo posredno odsevajo vojno« (Winter), saj je ta v svoji grozi premočna, da bi jo mogel upodobiti drugače. Pa vendar se v njih skriva globoka in neizprosna resnica človeka in človeštva, kot jo doživlja in o njej razmišlja umetnik, v težkem obdobju prve svetovne vojne razpet med občutja groze, strahu, obupa, žalosti, gnusa, bolečine, nemoči in samote ter še intenzivnejša nasprotna občutja sočutja, ljubezni in hrepenenja po odrešitvi. Cankar v njih izraža silno pretresenost ob smrti vojakov, sočutje ob žalovanju njihovih najbližjih, med njimi otrok, ki ne morejo razumeti, da se njihov oče ne bo

¹⁵⁸ Winter, *Uvod v »Fussel 2013«*, str. X.

¹⁵⁹ Sodobna literarna veda se posveča tako klasičnim fikijskim delom kot tudi pričevanjem tako imenovane nefikijske proze, kamor sodijo med drugim pozabljeni spomini in vojni dnevniki vojakov. Spodbuda za tovrstno zanimanje po eni strani temelji na dvomu o nespremenljivosti kanona, po drugi strani pa v zavesti, da resnico o vojni sestavlja množstvo osebno doživetih in spoznanih resnic. Prim. Popov, *Pozabljena slovenska pričevanja*, str. 10.

več vrnil domov, bolečino ob pogledu na prešerne mlade vojake, ki bodo končali svojo življenjsko pot v cvetu mladosti.

Zato imajo te Cankarjeve črtice izjemno pričevalno vlogo, ki jo čuti tudi pisatelj sam, ko jeseni leta 1917 v Uvodu k *Podobam iz sanj* zapiše: »Te Podobe iz sanj so bile napisane v letih strahote 1914–1917. Zato je razumljivo, da marsikatera beseda ni tako postavljena, kakor bi po vsej pravici morala biti, in da je marsikatera zastrta in zabrisana. Vendarle pa naj ostane vse, kakor je bilo; za ogledalo teh težkih dni in za spomin« (Cankar, ZD 23, 25).

Cankar je bil v vojski le kratko obdobje in je pisal o vojni v odmaknjenem okolju rožniškega hriba. Njegovi zapisi o vojni zato ne premorejo tiste neposrednosti, ki je lastna poetom-vojakom v strelskih jarkih, ves čas na nitki med življenjem in smrtjo. Zdi se, da imajo večjo moralno avtoriteto pričevanja o vojni tisti, ki so se bojevali na fronti. Med takšnimi je bil eden največjih angleških pesnikov o vojni Siegfried Sassoon (1886–1967), o čigar pesmih je Virginia Woolf leta 1917 zapisala, da nobenemu drugemu pesniku ni uspelo tako močno posredovati nizkotnega in grozljivega (»sordid and horrible«) o vojni. Prav šokantnost, s katero je pesnik pred oči bralca razgrnil gnus in sovraštvo, je lahko po njeni domnevi bralce napeljala k premišljevanju o njihovi vlogi kot opazovalcev vojnega trpljenja ter v njih ustvarila »nelahko željo zapustiti mesto med občinstvom.«¹⁶⁰ Ali je torej pomembneje, da je Sassoon vojak, ki piše iz svoje izkušnje, ali pa v prvi vrsti pesnik, ki naj bi ga brali? Cankar se na bojišču ni bojeval, saj je bil bolehnega zdravja ter tudi psihično ni prenesel vojaškega življenja, zato je bil iz vojske tudi odpuščen. A četudi ni bil dolgo v vojski, ga je ta izkušnja, kot tudi izkušnja zapora ter nenehnega nadzora in cenzure njegovih del – močno zaznamovala ter vplivala na njegovo duševno doživljanje in literarno ustvarjanje. Od nekdanj je Cankarja odlikovala izjemno razvita sposobnost podoživljanja z drugimi, ta pa se je v vojni še poglobila. S prizadetostjo, sočutjem in žalostjo se je vživljal v osebe, ki jih je upodabljal – v ranjence (*Ranjenci*, *Tisto vprašanje*, *Kralj Matjaž*), padle vojake (*Kadet Milavec* idr.), v otroke, ki čakajo na vrnitev očeta-vojaka (*Otroci in starci*), v ovdovele matere (*Otroci in starci*), v jetnike (*Pobratimi*), v množice ljudi, ki žalujejo za padlimi in hrepenijo po koncu vojne ter iščejo smisel vsega tega trpljenja in številnih prezgodnjih smrti (*Velika maša*, *Tretja ura*, *Nedelja* idr.). Prav njim je namenil svojo zadnjo knjigo, v vedno spremljajoči zavesti, da je naredil premalo, kot mu očita mrtvec v uvodu k *Podobam iz sanj*:

Reci besedo, ki si mi jo pravo in toplo dal, iz dna, dal mi z njo kapljo živega življenja!
Pokaži mi solze, ki si jih potočil zaradi mene, pokaži mi kri, ki si jo prelil v mojem imenu! Tvoje roke so prazne; lezi k meni, še je prostora dovolj! (ZD 23, 13)

Četudi Cankar po mnenju nekaterih morda ni imel tiste avtoritete, ki so jo imeli denimo angleški ali francoski pesniki, ki so pisali na fronti in nekateri izmed njih kmalu zatem tudi padli, pa se zdi, da nihče izmed sočasnih slovenskih pesnikov in pisateljev ni zmozel tako prodorno in obenem v tako moderni tehniki in slogu prikazati duševnosti ljudi v grozi prve svetovne vojne. Čeprav je služil kot vojak

¹⁶⁰ Woolf, Mr Sassoon's Poems, str. 259; navaja tudi Tate, *The First World War*, str. 160.

le krajši čas, ga je ta izkušnja močno duševno zaznamovala in skrhala njegovo zdravje, podobno kot pred tem tudi njegovo prestajanje zapora na Ljubljanskem gradu v prvih dneh vojne. Cankar se kot umetnik ni čutil sposobnega za vojskovanje, saj ni prenesel nasilja in se orožja ni hotel niti dotakniti. Po vrnitvi z Judenburga je namesto tega kot svoje poslanstvo začutil, da mora s svojo literaturo ljudem posredovati duhovno oporo. V tem smislu so njegove *Podobe iz sanj* edinstvene, pri tem pa je bilo velikega pomena, da je kot priznan slovenski literat in intelektualec te svoje medvojne črtice sprva objavljaj v takratnih revijah ter s tem izražal tako podporo vojakom na bojiščih kot tudi civilistom v zaledju. Medtem ko so revije in časopisi o vojni pisali tudi polresnice in lažno propagando, ki je bila daleč od resničnega, so Cankarjevi literarni zapisi kljub težavam s cenzuro spretno razkrivali življenje v njegovi globlji, tragično-ironični resničnosti, kot jo doživljajo vojaki in civilisti, ujeti v vojno grozo. Tu se pokaže, da razlika med pisanjem tistih, ki so vojno izkusili na fronti, ali drugih, ki so o njej pisali iz položaja odmaknjenosti, vendarle ne more biti tako velika, kot bi si morda predstavljali, ko imamo pred očmi same zgodovinske dogodke. Doživljanje, podoživljanje in vrednotenje vojnih dogodkov namreč v trenutku literarne ustvarjalnosti samodejno dobijo veliko širše in globlje psihološke in etične razsežnosti, kakor jih je mogoče razbrati iz njihovega zunanjega poteka. To je eden od razlogov, zakaj Cankarjevi literarni zapisi o prvi svetovni vojni ostajajo tako pomembni, tako za zgodovinopisce kot tudi za literarne kritike. Literatura je bila med vojno tista, ki je hotela povedati resnico, ki je ni bilo preprosto, ali pa je ni bilo mogoče izreči drugod.

Viri in literatura

Kratice

- DS *Dom in svet*.
- ID Ivan Cankar, Izbrana dela, zv. I–X. Uredil in opombe napisal Boris Merhar; pri opombah sodeloval France Dobrovoljc (Ljubljana 1951–1959).
- LZ *Laibacher Zeitung*. Laibach: Kleinmayr: Kleinmayr & Fed. Bamberg (1784–1918).
- NFP *Neue Freie Presse: Königreich Jugoslawien: Wirtschaft, Verwaltung und kulturelle Verhältnisse* (Wien: Oest. Journal, 1864–1939).
- NM *Napredna misel: časopis za napredno kulturo* (Krško 1912–1914).
- Obisk *Obisk: ilustrirani družinski mesečnik*. Urednika Mirko Javornik in Ludvik Klakočar (Ljubljana 1940–1943).
- SN *Slovenski narod* (Ljubljana 1868–1945).
- Zarja *Zarja: glasilo slovenskega delovnega ljudstva*. Dnevnik. Uredniki: Fran Bart, Etbin Kristan, Ivan Tokan, Ignac Mihevc, Josip Petejan (Ljubljana 1911–1915).
- ZČ *Zgodovinski časopis = Historical review: Glasilo zveze zgodovinskih društev Slovenije* (Ljubljana 1947–).
- ZD Ivan Cankar, Zbrano delo, zv. 1–30. Posamezne knjige uredili: France Bernik, Dušan Moravec, Janko Kos, Dušan Voglar, Jože Munda, Anton Ocvirk, Stane Suhadolnik (Ljubljana 1967–1976).
- ZUZ *Zbornik za umetnostno zgodovino / Archives d'histoire de l'art* (Ljubljana 1921–1944).

Viri (arhivski, objavljeni, ustni, časopisni)

- Cankar, Ivan. *Slovenci in Jugoslovani*. Rokopis predavanja, v: NUK, Ms 512, št. 2.
- Cankar, Ivan. *Slovenci in Jugoslovani*. Prva objava predavanja, v: *Zarja* 3/557 (15. april 1913), str. 1; *Zarja* 3/558 (16. april 1913), str. 1; *Zarja* 3/559 (17. april 1913), str. 1.
- Cankar, Ivan. Ministerialna komisija, v: Izbrana dela, zv. X. Uredil in opombe napisal Boris Merhar; pri opombah sodeloval France Dobrovoljc (Ljubljana 1959), str. 460–462.
- Cankar, Ivan. Izbrana dela, zv. VI. Uredil in opombe napisal Boris Merhar; pri opombah sodeloval France Dobrovoljc (Ljubljana 1953).
- Cankar, Ivan. Izbrana dela, zv. X. Uredil in opombe napisal Boris Merhar; pri opombah sodeloval France Dobrovoljc (Ljubljana 1959).
- Cankar, Ivan. Zbrano delo, zv. 29: *Pisma IV*. Uredil Anton Ocvirk. Knjigo pripravil in opombe napisal Jože Munda (Ljubljana 1974).
- Cankar, Ivan. Zbrano delo, zv. 22: *Moje življenje / Grešnik Lenart / Črtice (1914)*. Uredil Anton Ocvirk. Knjigo pripravil in opombe napisal Janko Kos (Ljubljana 1975a).
- Cankar, Ivan. Zbrano delo, zv. 23: *Podobe iz sanj / Črtice 1915–1918*. Uredil Anton Ocvirk. Knjigo pripravil in opombe napisal France Bernik (Ljubljana 1975b).
- Cankar, Ivan. Zbrano delo, zv. 24: *Kritike / Članki, polemike in feljtoni / Bela krizantema / Dodatek*. Uredil Anton Ocvirk. Knjigo pripravil in opombe napisal Dušan Voglar (Ljubljana 1975c).
- Cankar, Ivan. Zbrano delo, zv. 25: *Politični članki in satire / Govori in predavanja*. Uredil Anton Ocvirk. Knjigo pripravila in opombe napisala Dušan Voglar in Dušan Moravec (Ljubljana 1976).
- Cankar, Ivan. Zbrano delo, zv. 30: *Pisma V / Dodatki / Dopnila in popravki / Pregledi* (Ljubljana 1976).
- Demarin, Josip. Ob 52-letnici Cankarjeve smrti. Nekaj spominov na Ivana Cankarja, v: *Večer* 27 (4. januar 1971), str. 9.
- Kermavner, Dušan. O aretacijah Slovencev med prvo svetovno vojno (z uvodnim ekskurzom o aretaciji in izpustu Ivana Cankarja in z vmesnim ekskurzom o Petru Roseggerju in Slovencih), v: *Zgodovinski časopis* 27/3–4 (1973), str. 343–375.
- Kermavner, Dušan. O posegu Ivana Cankarja v slovensko politiko leta 1918 (Referat na zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Novi Gorici dne 11. septembra 1968). Separat (1968), str. 89–100.
- Klopčič, France. Pregarjanje Ivana Cankarja leta 1914 (Nov, doslej neznan dokument), v: Dušan Bravničar, Tone Ferenc, France Klopčič idr., ur. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* (Ljubljana 1960), str. 295–298.
- Milčinski, Fran. *Dnevnik 1914–1920*. Uredil Goran Schmidt (Ljubljana 2000).
- Pleterski, Janko. Avstrija in Slovenci leta 1912–1913, v: *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 23 (1975), str. 110–120.
- Pleterski, Janko. Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917: poročili vojaške in vladne komisije. Predgovor Vasilij Melik. V: *Viri I* (Ljubljana 1980).
- Vurnik, Stanko. Ferdo Vesel. Spomini, v: *Zbornik za umetnostno zgodovino* IV/2 (1924), str. 57–74.
- Župančič, Oton, 1902. *Grobovi tulijo ...*, v: *Slovenska mladina*, ur. *Na novih potih: almanah* (Postojna 1902), str. 5–6.
- Župančič, Oton, 1957. Zbrano delo, zv. 2: *Grobovi tulijo*. Uredila Josip Vidmar in Dušan Prjevec (Ljubljana 1957), str. 167–179.
- Neimenovani avtor. *Sodrug Ivan Cankar*, v: *Zarja* III/687 (19. september 1913), str. 2.
- Neimenovani avtor. Ivan Cankar, v: *Slovenski narod* XLVI/215 (19. september 1913), str. 2: Dnevne vesti.

Literatura

- Apollinaire, Guillaume. *Guillaume Apollinaire*. Uredil in prevedel Robert Chandler (Everyman's poetry 75, London 2000); slov. prevod Aleš Berger (Mojstri lirike, Ljubljana 2002).
- Avsenik Nabergoj, Irena. *Ljubezen in krivda Ivana Cankarja* (Ljubljana 2005).
- Avsenik Nabergoj. *Mirror of Reality and Dreams: Stories and Confessions by Ivan Cankar* (Frankfurt am Main 2008).
- Avsenik Nabergoj. *The Power of Love and Guilt: Representations of the Mother and Woman in the Literature of Ivan Cankar* (Frankfurt am Main 2013).
- Avsenik Nabergoj. *Justice and Redemption: Anthropological Realities and Literary Visions by Ivan Cankar* (Frankfurt am Main 2014).
- Bernik, France. *Ivan Cankar: Monografija* (Maribor 2006).
- Bernik, France. Opombe, v: Ivan Cankar, Zbrano delo, zv. 23: *Podobe iz sanj / Črtice 1915–1918*. Uredil Anton Ocvirk (Ljubljana 1975), str. 289–367.
- Bridges, Robert, ur. *The Spirit of Man: An Anthology in English and French from the Philosophers and Poets / Made by the Poet Laureate* (London / New York / Bombay / Kalkuta / Madras 1916).
- Bridges, Robert, ur. Uvod [Preface], v: *The Spirit of Man: An Anthology in English and French from the Philosophers and Poets / Made by the Poet Laureate* (London / New York / Bombay / Kalkuta / Madras 1916).
- Cankar, Izidor. Uvod. Ivan Cankar. Zbrani spisi, zv. 19: *Politični spisi (1913–1918) / Kritični in satirični spisi (1915–1918) / Črtice (1915–1918)* (Ljubljana 1936), str. V–XV.
- Cankar, Izidor. Uvod. Ivan Cankar. Zbrani spisi, zv. 20: *Podobe iz sanj / Dostavki: Romantične duše / Črtice (1897–1918) / Politični, satirični in polemični spisi*. Ljubljana 1936) v–xvi.
- Colebrook, Claire. *Irony* (London 2004).
- Čeh Steger, Jožica. Ivan Cankar in prva svetovna vojna: Med resničnostjo in podobo iz sanj, v: *Sodobnost* 74/9 (2010), str. 1094–1101.
- Fussel, Paul. Persistence and Memory, v: *The Great War and Modern Memory* (London / Oxford / New York 1975), str. 310–335.
- Fussell, Paul. *Velika vojna in moderni spomin*. Prevod Kostja Žižek, Katja Jenčič (Studia humanitatis, Ljubljana 2013).
- Gestrin, Ferdo, Bogo Grafenauer, Vasilij Melik idr. *Zgodovina Slovencev* (Ljubljana 1979).
- Goropevšek, Branko. Protislovenske demonstracije na Ptuj, v: Marjan Drnovšek, ur., Drago Bajt, ur. *Slovenska kronika XX. stoletja* (Ljubljana 1997), str. 86.
- Goropevšek, Branko. Protinemški izgredi v Ljubljani, v: Marjan Drnovšek, ur., Drago Bajt, ur. *Slovenska kronika XX. stoletja* (Ljubljana 1997), str. 87.
- Grdina, Igor. Vojna na Balkanu, v: Marjan Drnovšek, ur., Drago Bajt, ur. *Slovenska kronika XX. stoletja* (Ljubljana 1997), str. 129–130.
- Grdina, Igor. *Muze in pepel: tri študije o vojnem ustvarjanju* (Ljubljana 2014).
- Gurewitch, Morton. *The Ironic Temper and the Comic Imagination* (Detroit 1994).
- Hardy, Thomas. *Satires of Circumstance: Lyrics and Reveries, with Miscellaneous Pieces* (London 1914).
- Daemmrich, Horst S., in Ingrid Daemmrich. *Themes & Motifs in Western Literature: A Handbook* (Tübingen 1987).
- Janež, Stanko. Motivi prve svetovne vojne in njeni odmevi v slovenski književnosti, v: *Borec* 41/12 (1989), str. 1386–1407.
- Koblar, France. Slovensko leposlovje od l. 1918–1938, v: Lavrič, Jože, ur., Josip Mal, ur., France Stele, ur. *Spominski zbornik Slovenije ob 20-letnici Kraljevine Jugoslavije* (Ljubljana 1939), str. 264–274.

- Kolar, Ivan Janez. *Preporodovci 1912–1914* (Kamnik 1950).
- Koron, Alenka. Vojna proza Milana Puglja, v: *Slavistična revija* 52/2 (2004), str. 181–197.
- Kos, Janko. Opombe, v: Ivan Cankar. Zbrano delo, zv. 22: *Moje življenje / Grešnik Lenart / Črtice (1914)* (Ljubljana 1975), str. 275–315.
- Larkin, Philip, in Martin Amis. *Philip Larkin Poems* (London 2012).
- Lubbock, Percy, ur. *The letters of Henry James*, zv. 2 (London 1920).
- Luthar, Oto. *O žalosti niti besede: uvod v kulturno zgodovino vélike vojne*. Uredila Alenka Koren (Ljubljana 2000).
- Mahnič, Joža. *Zgodovina slovenskega slovstva*, zv. 5: *Obdobje moderne*. Uredil Lino Legiša (Ljubljana 1964).
- Merhar, Boris. Pripombe k zv. 6. Opombe, v: Ivan Cankar. Izbrana dela, zv. 6 (Ljubljana 1953), str. 359–409.
- Merhar, Boris. Pripombe k zv. 10. Opombe, v: Ivan Cankar. Izbrana dela, zv. 10 (Ljubljana 1959), str. 465–594.
- Moravec, Dušan in Dušan Voglar. Opombe, v: Ivan Cankar. Zbrano delo, zv. 25: *Politični članki in satire / Govori in predavanja*. Uredil Anton Ocvirk (Ljubljana 1976), str. 263–424.
- Munda, Jože. Opombe, v: Ivan Cankar. Zbrano delo, zv. 29: *Pisma IV* (Ljubljana 1974), str. 299–531.
- Munda, Jože. Opombe, v: Ivan Cankar. Zbrano delo, zv. 30: *Pisma V / Dodatki / Dopolnila in popravki / Pregledi* (Ljubljana 1976), str. 141–270.
- Nietzsche, Friedrich. *Onkraj dobrega in zlega*. Prevedel Janko Moder (Ljubljana 1988).
- Novak Popov, Irena. »Pozabljena« slovenska pričevanja iz vélike vojne, v: *Jezik in slovstvo* 50/1 (jan.–feb. 2005), str. 9–24.
- Ocvirk, Anton. Pregled slovenske literature od leta 1918 do 1938, v: *Ljubljanski zvon* (1938), str. 459–463, 593–599.
- Owen, Wilfred. *The Poems of Wilfred Owen*. Uredil, uvod in kritične opombe napisal Jon Stallworthy (London 1990).
- Podržaj, Ivan. »Madež je ostal, pa ne na meni« (Maribor 1956), str. 284–292.
- Pregelj, Ivan. Svetovna vojska in slovensko slovstvo, v: *Čas* (1920), str. 71–84.
- Richter, Isabel. Dreams in Cultural History: Dream Narratives and the History of Subjectivity, v: *Cultural History: Journal of the International Society for Cultural History* 3/2 (2014), str. 126–143.
- Roberts, David, ur. *Minds at War: Poetry and Experience of the First World War* (London, 8. izd. 2012).
- Rostohar, Mihajlo. Jugoslovanstvo, v: *Napredna misel: Časopis za napredno kulturo* 1/3 (1912), str. 111–119.
- Rostohar, Mihajlo. Na dan z resnico, v: *Napredna misel: Časopis za napredno kulturo* 1/5 (1912), str. 193–198.
- Sassoon, Siegfried. *The Old Huntsman and Other Poems* (London 1917).
- Sassoon, Siegfried. *The War Poems of Siegfried Sassoon* (London 1920).
- Smolej, Tone. »Ne jaz, ampak vojska je napisala to pvest.« Prva svetovna vojna in slovenska književnost (1914–1941), v: Peter Vodopivec, ur., in Katja Kleindienst, ur. *Vélika vojna in Slovenci* (Ljubljana 2005), str. 98–108.
- Stillmark, Alexander. Introduction, v: George Trakl in Alexander Stillmark. *Poems and Prose: A Bilingual Edition*. Uvod in prevod Traklovih pesmi iz nemščine v angleščino Alexander Stillmark (Evanston 2005), str. xi–xx.
- Svoljšak, Petra. Prva svetovna vojna in Slovenci, v: *Zgodovinski časopis* 47/2 (1993), str. 263–287.
- Svoljšak, Petra. »Svetovna vojska je bila tisti dan pričeta«, v: Marjan Drnovšek, ur., in Drago Bajt, ur. *Slovenska kronika XX. stoletja* (Ljubljana 1997), str. 152–153.

- Svoljšak, Petra. Slovenci v primežu avstrijske cenzure, v: Peter Vodopivec, ur., in Katja Kleindienst, ur. *Velika vojna in Slovenci* (Ljubljana 2005), str. 109–127.
- Šušteršič, Ivan. *Moj odgovor* (Volders na Tirolskem 1922).
- Tate, Trudi. *Modernism, History and the First World War* (Manchester 1998).
- Tate, Trudi. The First World War: British Writing, v: Kate McLoughin, ur. *The Cambridge Companion to War Writing* (Cambridge 2009), str. 160–174.
- Trakl, George, in Alexander Stillmark. *Poems and Prose: A Bilingual Edition*. Uvod in prevod Traklovih pesmi iz nemščine v angleščino Alexander Stillmark (Evanston 2005).
- Trakl, Georg. *Twenty poems of Georg Trakl*. Prevedla James Wright in Robert Bly (Madison 1961).
- Trakl, Georg. *Dichtungen und Briefe* (Salzburg 1969); slov. prevod Kajetan Kovič (Ljubljana 2000).
- Verginella, Marta. »Črna skrinjica« vojne izkušnje (Spremna beseda), v: Paul Fussell, *Velika vojna in moderni spomin* (Ljubljana 2013), str. 536–553.
- Vodnik, France. Slovensko leposlovje v letih 1919–1938, v: *Mladika*, str.388–392 (1938) 428–433, str.466–470.
- Vodopivec, Peter. *Velika vojna in Slovenci: 1914–1918*. Uredila Peter Vodopivec in Katja Kleindienst (Ljubljana 2005).
- Vodopivec, Peter. *Od Pohlinove slovnice do samostojne države: slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja* (Ljubljana 2006).
- Vogrič, Ivan. Slovenski književniki in 1. svetovna vojna, v: *Zgodovinski časopis* 54/2 (119) (2000), str. 197–232.
- Winter, Jay. The Memory of War, v: *The Experience of World War I* (London 1988), str. 226–247.
- Winter, Jay. Uvod. *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History* (Cambridge 1995a), str. 1–11.
- Winter, Jay. The Apocalyptic Imagination in Art: From Anticipation to Allegory, v: Jay Winter. *Sites of memory, Sites of Mourning* (Cambridge 1995b), str. 145–177.
- Winter, Jay. The Apocalyptic Imagination in War Literature, v: Jay Winter. *Sites of Memory, Sites of Mourning* (Cambridge 1995c), str. 178–203.
- Winter, Jay. War Poetry, Romanticism, and the Return of the Sacred, v: Jay Winter. *Sites of Memory, Sites of Mourning* (Cambridge 1995d), str. 204–222.
- Winter, Jay. Introduction, v: Paul Fussell. *The Great War and Modern Memory* (New York 2013), str. ix–xiv.
- Woolf, Virginia. »Mr Sassoon's Poems.« (Ocena knjige), v: *Times Literary Supplement* [London, England]. Dostopno na: *Times Literary Supplement Historical Archive 1902–2010* (Cambridge University Library, 7. avgust 2015).
- Zadravec, Franc. *Zgodovina slovenskega slovstva*. V: *Nova romantika in mejni obliki realizma* (Maribor 1970).
- Zweig, Stefan. *Včerajšnji svet*. Prevedla Angela Vode. Spremnno besedo napisala Amalija Maček (Ljubljana 2008).
- Žebovec, Marjeta, ur. *V vojni pokrajini: zbirka poezije na temo prve svetovne vojne: prva svetovna vojna v slovenskem leposlovju* (Smlednik 2014a).
- Žebovec, Marjeta, ur. *Zlo, ki se mu reče vojna: zbirka kratke pripovedne proze na temo prve svetovne vojne: prva svetovna vojna v slovenskem leposlovju* (Smlednik 2014b).
- Žebovec, Marjeta, ur. *Kdo je kriv* (Smlednik 2014c).
- Neimenovani avtor. Gerichtsverhandlung gegen Cankar, v: *Laibacher Zeitung* 132/192 (22. avgust 1913), str. 1756.

SUMMARY

Ivan Cankar and the Great War

Irena Avsenik Nabergoj

The contribution aims to highlight Cankar's critical stance on Austria-Hungary's policy and his public efforts for a community of equal Yugoslav peoples in the years preceding the outbreak of the Great War, in particular, his experience and writing about World War I with its violence and brutality. He was persecuted by the authorities due to his political beliefs even before the outburst of the war; he had produced a series of critical responses to violence and militarism of the Austrian army in the Slovene ethnic territory, among other things to the killing of Adamič and Lunder at a protest rally in Ljubljana in 1908, for which he blamed mainly the Carniolan provincial governor Schwarz. He was critical towards this "noble homeland" that was "built on slavery and suffering of millions of people" also in his short story *Lepa naša domovina* (Our Beautiful Homeland, 1909) in which he depicted a vision of a different homeland that will grow from suffering of numerous Slovene people. Inspired by the events in the Balkans, in his lecture *Slovinci in Jugoslovani* (The Slovenes and the Yugoslavs) on 12 April 1913 at the Mestni dom in Ljubljana he addressed the then-current political-cultural concept in the Slovene territory and expressed a negative review of the "official Austria", its diplomacy and its way of solving the "Yugoslav problem" by means of violence and intimidation of progressive individuals. In doing so, he expressed his view of the "most natural" solution to this problem, i.e. a union of four peoples in the "Yugoslav federal republic", while preserving the language and culture of each respective people. He was sentenced to one week of imprisonment in the custodial remand of the provincial court in Ljubljana. Despite the attempted intimidation and after his release on 19 September, the Ljubljana newspapers reported that he "did not display any sign of improvement". Already in the first days of war, on 10 August 1914, he was arrested in Vrhnika on account of spreading anti-state propaganda, since he expressed his inclination for the Serbs in the atmosphere of a general anti-Serbian mood that was present in the Slovene territory after the beginning of war. The authorities punished him, similarly as they punished other progressive intellectuals, out of fear of his influence on broader masses with imprisonment in the Ljubljana castle and controlled closely his life and work.

The contribution documents these facts by means of Cankar's own accounts and accounts by his contemporaries in form of letters, then-current newspaper articles, memoirs, but also Cankar's literature that includes many autobiographical elements. In spite of persecution and control, Cankar did not stop writing in wartime, however, in the difficult circumstances of state censorship, he wrote less and in a different way. In his wartime collection *Podobe iz sanj* (Dream Visions) that was written from 1915 to 1917, Cankar rejects war and violence and expresses his vision of a brighter future for the Slovene people along with a vision of brotherhood of the entire mankind. His short stories depict wartime with a considerable degree of compassion for young soldiers that died in the war and with the author's ruthless criticism of the upper class whose sons avoided the war. Cankar depicts man's coarseness in wartime, while in his other short stories he describes people's longing for the end of this horror—these short stories have a consolatory effect and serve as hope for a better life beyond earthly suffering and death. Cankar is also deeply affected by the suffering of children who find the world of war with its brutality and evil incomprehensible and alien. His stay in prison (1914) at the Ljubljana castle is the subject of several Cankar's short stories, he was not allowed to leave it even for his father's funeral; several short stories document the period when he was drafted to Judenburg (1915) when he experienced the violence of the war and soldiers' distress. This period left a strong psychological mark on Cankar, particularly since he himself opposed to violence to a degree that he would not even touch a gun and was therefore moved to the guard company with an assignment to arrange tens of technical military books. After the doctors had rendered him unfit to serve on the basis

of his physical weakness and sickliness and he was discharged from the army a month and a half later, he found his inner peace for writing at Rožnik.

By means of literary sources, letters and memoirs Cankar is in this difficult period before the war conveyed as a person who is on the one hand capable of a clear insight into reality and the development of historical events and therefore of firm and sincere public criticism, and on the other as a man of letters who even though he did not fight on the front refused to wait in the background; he attempted to make himself useful by expressing moral support to soldiers or civilians and hope for reconciliation between peoples. With the outbreak of war he put his previous life and artistic work self-critically into negative contrast with the tragedy of death of masses of people. The war induced him to think about undreamed-of brutality that can only be brought about by man but also about the author's confrontation with himself.

In search of Cankar's own literary and critical way of writing about war, the contribution puts his prose in the context of other literary and essayistic writing on war. The echo of war atrocities in soldiers' and civilians' experience is a great subject matter in works by numerous other European authors and historians, some of whom were soldiers themselves. The contribution identifies the mood of the forthcoming war already in the pre-war writings by the English poet and novelist Thomas Hardy (1840–1928), in the poetry by the German poet Georg Trakl (1887–1914), and in the works by the Slovene poet Oton Župančič (1878–1949). Cankar's wartime critical writing is put into the context of similar critical writings on the decay of humanity with the outburst of war by the American cultural and literary historian Paul Fussell (1924–2012), the historian Jay Winter (b. 1945), the writer Henry James (1843–1916), the English poet Robert Bridges (1844–1930), the writer Virginia Woolf (1882–1941), and the Austrian writer Stefan Zweig (1881–1946). On the other hand, the contribution compares Cankar's subject matter and writing technique in his wartime short stories to several contemporary European and American wartime poets, such as the English poets Wilfred Owen (1893–1918), Siegfried Sassoon (1886–1967), and Philip Larkin (1922–1985), along with the French poets Guillaume Apollinaire (1880–1918) and Jean-Marc Bernard (1881–1915). It establishes similarities and differences in the use of irony, spiritualisation of war, conversations with the dead, apocalyptic motifs, and seeks to answer the question whether there are differences and similarities in the writing and reception of literature authored by poets who wrote about war as civilians or soldiers on the front.

In agreement with the findings that due to his poor health, like several other authors, e.g. Rilke or Zweig, Cankar could not have the experience and therefore authority of writers-soldiers who wrote and some of whom even died on the front, it appears that none of the contemporary Slovene poets and writers could write so penetrating and at the same time convey the psyche of people in the horror of World War I in such modern technique and style. The difference between them cannot be as big as one would imagine when we only have bare facts before our eyes. The nature of things and the nature of literature as fiction reduce the appearance of big differences considerably. Literature that leans on bare facts is creative only when it basically becomes fiction of subjective experience and evaluation. Both experience and evaluation in the moment of literary creativity automatically obtains much broader and profound actual, psychological and ethical dimensions than they can be made out from individual events.

Even though Cankar's military service only lasted a short period of time, he was deeply affected by it and his health deteriorated, just as he had been affected by his imprisonment at the Ljubljana castle in the first days of war. Following his return from Judenburg, he felt that his mission in life was to provide spiritual support to people with his literature. In this sense his *Podobe iz sanj* are unique, and it is of great importance that Cankar as a renowned Slovene writer and intellectual published these wartime short stories in then-current magazines and thus expressed his support for soldiers on the front as well as civilians in the background. While magazines and newspapers also published half-truths and false propaganda that was far from the truth, Cankar's literary works—despite his difficulties with censorship—conveyed life in its deeper, tragic-ironic reality as it is experienced by soldiers and civilians trapped in the horrors of war.

Gašper Mithans

Anton Korošec in jugoslovanski konkordat

UDK 929 Korošec A.:261

MITHANS Gašper, dr., doc., Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, SI-6000 Koper, Garibaldijska 8, gasper.mithans@zrs.upr.si

Anton Korošec in jugoslovanski konkordat

Zgodovinski časopis, Ljubljana 69/2015 (152), št. 3-4, str. 402–424, cit. 113

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Vloga Antona Korošca pri potrjevanju jugoslovanskega konkordata in med t. i. konkordatsko krizo (1935–38) kaže na precejšnjo politično previdnost in osebno angažiranost v korist konkordata. Pri Korošču je v obravnavanem obdobju opaziti, da mu duhovniški poklic v politiki postaja vse večje breme. V konkretnem primeru je Sveti sedež od njega kot notranjega ministra in katoliškega duhovnika pričakoval največ ter ga tudi najbolj grajal, zlasti ko je osebno preklical ratifikacijo konkordata v senatu. Obtožili so ga tudi jugoslovanski škofje, kar je zanj predstavljalo izredno osebno stisko.

Ključne besede: Anton Korošec, jugoslovanski konkordat, Katoliška cerkev, vlada Jugoslovanske radikalne zajednice, konkordatska kriza

Avtorski izvleček

UDC 929 Korošec A.:261

MITHANS Gašper, PhD, Assistant Professor, University of Primorska, Science and Research Centre, SI-6000 Koper, Garibaldijska 8, gasper.mithans@zrs.upr.si

Anton Korošec and the Yugoslav Concordat

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 69/2015 (152), No. 3-4, pp. 402–424, 113 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Anton Korošec's role in the ratification of the Yugoslav concordat and in the so-called concordat crisis (1935–1938) points to a considerable political caution and his personal engagement in favour of the concordat. It is noticeable that his clerical calling became an increasing burden to him in politics. In this particular case, the Holy See had the highest expectations of him as Minister of Internal Affairs and catholic priest and delivered sharp rebukes, particularly when he himself called off the ratification of the concordat in the senate. Yugoslav bishops brought up accusations as well, which to him represented a severe personal distress.

Key words: Anton Korošec, the Yugoslav concordat, the Catholic Church, government of the Yugoslav Radical Union, concordat crisis

Author's Abstract

Uvod

V tem prispevku bo izpostavljena vloga Antona Korošca v t. i. konkordatski krizi (1937–38) v Jugoslaviji¹ iz dveh ključnih zornih kotov: jugoslovanske politike in vrha RKC. Korošec je bil namreč kot notranji minister in katoliški duhovnik še dodatno izpostavljen. Obravnavano obdobje predstavlja prelomni čas zaostritev odnosov med Koroščem in Svetim sedežem in resen poskus odstavitve Milana Stojadinovića s funkcije ministrskega predsednika. Leta 1939 je po že nekaj časa trajajočih razhajanjih med Koroščem in Stojadinovićem in slabim rezultatom JRZ na volitvah decembra 1938 sledil začasni Korošček umik iz politike odločanja (tj. v senat), kar je zaradi Koroščekvih (takratnih) protinemških stališč zahteval nemški veleposlanik v Beogradu Viktor von Heeren.² Podrobnejši vpogled v dogajanje, ko je prišlo do največjega spora med RKC in SPC ter med SPC in vlado v času prve Jugoslavije, prav tako pa tudi nevarno blizu izbruhu državljanske vojne, nam odstre tako določene nejasnosti kot tudi odpre nova vprašanja.

Dogodek, ki je nedvomno izrednega pomena za zgodovino odnosov med Jugoslavijo in Svetim sedežem ter širših medverskih razmer v prvi Jugoslaviji, je v zadnjem času sicer pritegnil več pozornosti raziskovalcev,³ predvsem zaradi odprtja Vatikanskega arhiva za obdobje papeževanja Pija XI. Med že tako skromnimi biografskimi prispevki o Antonu Korošču⁴ pa je obširneje o njegovi vpletenosti v »konkordatsko zgodbo« na podlagi osebnih spominov pisal le Joško Krošelj, urednik *Slovenca* v Beogradu.⁵ Zanimiv je tudi podatek, da tako v spominih Ivana Ahčina, večletnega glavnega urednika *Slovenca*, kot Milana Jovanovića Stoimirovića, med drugim urednika *Samouprave* in predsednika tiskovne agencije Avala, manjka del, ki govori o »konkordatskem boju«, pri prvem v celoti, pri drugem pa delno.⁶

¹ Podrobneje o Koroščevi vlogi pri urejanju odnosov med RKC in državo v celotnem obdobju Kraljevine SHS/Jugoslavije glej: Kolar, *Korošec*; Salmič, *Le trattative*; Salmič, *Al di là*; Mithans, *Urejanje odnosov*.

² Cvirn, Nemci na Slovenskem, 95–98; Pirjevec, *Jugoslavija*, str. 94–95; prim. Godeša, *Čas odločitev*, str. 16–18.

³ Salmič, *Al di là*; Mithans, *Vloga tajnega pogajalca*; prim. Ratej, *Odenki politizacije*; Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*; Mužić, *Katoliška crkva*.

⁴ Bister, *Anton Korošec; Prispevki za novejšo zgodovino* [sklop člankov], 2006; *Prispevki za novejšo zgodovino* [sklop člankov], 1991; *Zbornik Svobodna Slovenija*, [sklop člankov] 1961; Dolenc, Godeša, *Izgubljeni spomin*.

⁵ Krošelj, *Borba za konkordat*.

⁶ Gl. Godeša, Dolenc, *Izgubljeni spomin*, str. 193; Stoimirović, *Dnevnik*.

Iztočnice za obsežnejšo biografsko analizo Antona Korošca v »jugoslovanskem« obdobju je podal Janko Prunk,⁷ a le-ta še ni uzrla luči. Pri Korošču gre za osebo mnogoterih obrazov, katere življenjsko pot so zaznamovali številni prelomi, vendar so za njegovo biografijo žal na voljo zelo skopi osebni viri.⁸ Kot previden politik je namreč objavil zelo malo tekstov, zlasti v »zrelejšem« obdobju, niti ni pisal dnevnika. Prav tako ni ohranjen njegov osebni arhiv. Tako se moramo pri odkrivanju njegovih značajskih potez zanašati na opažanje njegovih prijateljev in tekmecev, kar posledično daje precej črno-belo sliko njegovih značajskih potez. Za nekatere je bil dober taktik, za druge oportunist. Nekateri mu prisojajo mesto »nekronanega kralja Slovenije«⁹, Ahčin celo meni, da naj bi katoliški mladini predstavljal »nadčloveško silnega Mojzesa«.¹⁰ Za kritike pa je bil »avtoritarec«,¹¹ Vladko Maček, vodja nekdanje HSS, mu je nadel celo vzdevek »pokvareni kranjski pop«.¹² Obtožbe iz leta 1940, po kapitulaciji Francije, pa so Korošca zaradi novega – pronemškega in profašističnega – kurza v njegovi politiki označevale tudi za izdajalca, ki bi ga bilo treba likvidirati.¹³ Tudi njegov dobri prijatelj Engelbert Besednjak, predsednik krščanskosocialnega Političnega društva Edinost v Gorici, ki je leta 1930 imigriral v Jugoslavijo in se nato gibal med Dunajem, Ljubljano in Beogradom (v Beograd se je preselil leta 1938),¹⁴ naj bi ga – sicer ironično v sproščenem pogovoru s Stoimirovičem – označil za »despota in diktatorja«, pri čemer pa je dodal, da bi bil le on sposoben osvoboditi Istro in jo priključiti Sloveniji.¹⁵ Drugi fond raziskovalnega materiala predstavljajo časopisje in arhivi (predvsem Arhiv Jugoslavije, Pokrajinski arhiv Maribor, Nadškofijski arhiv Maribor, Arhiv Republike Slovenije ter Vatikanski arhiv), kjer pa je gradivo precej razpršeno in vezano predvsem na Koroščevo politično udejstvovanje.

Politično ozadje sklepanja in potrjevanja konkordatskega predloga (1935) med Kraljevino SHS/Jugoslavijo in Svetim sedežem

Kralj Aleksander je leta 1929 uvedel diktaturo, ki je pod geslom »en kralj, ena država, en narod, en jezik« temeljila na centralizmu in ustvarjanju skupne jugoslovanske identitete (integralnem jugoslovanstvu) kot rešitvi konfliktov med narodi (»plemeni«) v Jugoslaviji. Dejansko je to pomenilo poskus srbizacije države. Pri tem je državni aparat okrnil tiste dejavnosti na strankarskem, kulturnem in verskem področju, ki naj bi bile »plemenskega« značaja. Ena od kraljevih prioritet je bila

⁷ Prunk, *Politični profil*, str. 35–54.

⁸ Prim. Godeša, Dolenc, *Izgubljeni spomin*, str. 13–14, 21; Prunk, *Politični profil*, str. 35–54.

⁹ Godeša, *Čas odločitev*, str. 45.

¹⁰ Godeša, Dolenc, *Izgubljeni spomin*, str. 49.

¹¹ Stojadinović, *Ni rat*, str. 509; Ribar, *Politički zapisi III.*, str. 100–101.

¹² Biber, *Britanski, nemški*, str. 136.

¹³ Konstantinović, *Politika sporazuma*, str. 192–199; prim. Godeša, *Čas odločitev*, str. 83.

¹⁴ Pelikan, *Tajno delovanje*, str. 27–43.

¹⁵ Stoimirovič, *Dnevnik*, str. 410.

tudi pravna ureditev odnosov s priznanimi verskimi skupnostmi. Od večjih verskih skupnosti se je zapletlo le pri RKC. V diktatorski vladi je nekaj časa vztrajal tudi Anton Korošec, dokler nista programa takrat že prepovedane SLS ter vlade oz. kralja toliko odstopala, da se je pod pritiskom širšega vodstva stranke septembra 1930 odločil odstopiti, četudi je stranka dejansko prestopila v opozicijo šele leto kasneje. S podpisom t. i. ljubljanskih punktacij pa je bil poleg drugih vidnih akterjev vrste punktacij po vsej Jugoslaviji konfiniran. V konfinaciji je preživel čas od januarja 1933 do oktobra 1934, ko se je udeležil pogreba umorjenega kralja Aleksandra.¹⁶ Že med konfinacijo na Hvaru pa je sodeloval v pogovorih s kraljem Aleksandrom o sestavi nove vladne stranke, podlagi za kasnejšo JRZ. Ko je konec leta 1934 Bogoljub Jevtić prevzel vlado, so mnogi pričakovali politične spremembe, zlasti odpravo diktatorskega režima JNS, a so bili za to storjeni le majhni koraki. Na predčasnih volitvah, razpisanih maja 1935, je Jevtićeva vlada po vrsti represivnih ukrepov dosegla nezadovoljivo večino. Zato se je knez namestnik Pavle odločil za rekonstrukcijo vlade in je mandat ponudil Milanu Stojadinoviću, ki je junija 1935 oblikoval t. i. vlado Stojadinović-Korošec-Spaho, sestavljeno iz dela nekdanjih radikalov in nekdanje SLS in JMO. Na notranjepolitičnem parketu si je vlada najprej morala zagotoviti podporo v skupščini, saj se ni odločila za razpis novih volitev, čeprav je bila skoraj v celoti izvoljena na Jevtićevi listi. Državo so pestili gospodarski problemi, zato se je Stojadinovićeve vlada še močneje naslonila na Nemčijo, kar je hkrati pomenilo novo smer v zunanji politiki. Stojadinović je poskušal nemški vpliv v Jugoslaviji ublažiti z istočasnim približevanjem Italiji, s katero je leta 1937 sklenil sporazum. Po drugi strani pa je bilo opazno slabljenje povezav s Francijo in Malo antanto. Knez namestnik Pavle, znan anglofil, je sicer vzdrževal dobre odnose z Veliko Britanijo, a približevanje silam osi se je v času Stojadinovićevega vodenja vlade pospešeno nadaljevalo. To je bil poleg zapostavljanja reševanja (v prvi vrsti hrvaškega, pa tudi drugih) nacionalnega vprašanja v Jugoslaviji tudi vzrok za vse pogostejša nestrinjanja med Korošcem in Stojadinovićem ter odstavitev oz. nezaupnico slednjemu v začetku leta 1939. Dosti pa se takrat niti ni več dalo spremeniti – sporazum med Vladkom Mačkom in novim premierjem Dragišo Cvetkovićem (1939) je prišel prepozno, da bi zadušil nacionalistična čustva zlasti pristašev vodje ustašev Anteja Pavelića, Jugoslavija pa se tudi ni več mogla otresti »krempljev« tretjega rajha.¹⁷

Na potek sklepanja konkordata med Kraljevino SHS/Jugoslavijo in Svetim sedežem so ključno vplivali interesi vlad ter ovire, ki so se pri tem pojavljale. Izpostaviti velja nujno po poenotenju in ureditvi verske zakonodaje RKC (v državi je bilo v veljavi šest različnih verskih zakonodaj), želje vlad po povečanju mednarodnega ugleda Jugoslavije in okrepitvi RKC v boju proti komunizmu, pritisk Francije ter predviden posreden vpliv na rešitev narodnostnega vprašanja, predvsem hrvaško-srbskega spora. Pri iskanju interferenc pri sklepanju konkordata pa se je treba osredotočiti na vzroke za dolgotrajnost pogajanj kot takih. Skozi to se kažejo

¹⁶ Glej: Gašparič, *SLS*, str. 53–234; Boban, *Maček i politika*, str. 40–164.

¹⁷ Pirjevec, *Jugoslavija*, str. 96–109; Gašparič, *SLS*, 234–281; Ramet, *The three Yugoslavia*, 102–111; Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*.

taktično zavlačevanje jugoslovanskih vlad, posledice vmešavanja ter pritožb jugoslovanskega episkopata, nasprotovanje Italije, nesprijemanje oz. indiferentnost do konkordata s strani HSS in majhna angažiranost SLS.

Priprave na sklenitev konkordata med Svetim sedežem in Jugoslavijo so stekle že leta 1922, medtem ko so se pogajanja začela tri leta kasneje. Kljub njihovem razmeroma uspešnemu poteku strani po poletnem odmoru leta 1925 nista nadaljevali pogajanj. Razloge gre iskati v svetohieronimski aferi, »zavrnitvi« konkordata s strani Stjepana Radića, predsednika HSS, obisku jugoslovanskih katoliških škofov v Rimu ter sporu glede vprašanja glagolice. Rezultat pritiska javnosti na vlado je bila odločitev kralja Aleksandra Karadjordjevića za tajna pogajanja s Svetim sedežem. Nov vladni predlog konkordata, ki so ga pri Svetem sedežu komentirali precej kritično, je bil sestavljen leta 1931.¹⁸ Dve leti kasneje pa so se po napotkih kralja Aleksandra začela »tajna pogajanja«, ki jih je na jugoslovanski strani vodil Nikola Moscatello, svetovalec na poslaništvu Kraljevine Jugoslavije pri Svetem sedežu, in so potekala neposredno z državnim tajnikom (in kasnejšim papežem Pijem XII.) Eugeniem Pacellijem. Sicer je bil na jugoslovanski strani obveščen še ožji vladni krog, za mnenje so povprašali tudi zagrebškega nadškofa Antuna Bauerja in ljubljanskega škofa Gregorija Rožmana, v zvezi z manjšinskim vprašanjem pa tudi Engelberta Besednjaka. Kot svetovalec je bil na vatikanski strani v oblikovanje teksta konkordata vključen tudi vatikanski nuncij v Jugoslaviji Ermenegildo Pellegrinetti. Po približno dveletnem usklajevanju je bil 25. 7. 1935 kmalu po nastopu vlade JRZ sporazum podpisan.¹⁹

Tudi Stojadinovićevega vlada je bolj ali manj sledila politični kontinuiteti prejšnjih vlad, ki so v konkordatu videle sredstvo za utrditev notranje in zunanje politike. Kljub daljšemu zavlačevanju z ratifikacijo z namenom zagotovitve večine glasov med poslanci ter senatorji niso predvideli tako ostrega odpora SPC. Poleg porasta srbskega nacionalizma in nestrpnosti do RKC v vrstah SPC od izvolitve Varnave za patriarha leta 1930 dalje je bila hierarhija SPC nezadovoljna s pozicijo SPC v državi in užaljena, da se vlada ni v večji meri posvetovala z njo okoli konkordata, zahtevala preklic konkretnega predloga. To so izkoristile opozicijske stranke, ki so združeno moč želele uporabiti, da bi spodnesle vlado. Množični protesti, kritike in javna obračunavanja, s katerimi se je politiziral pravno-diplomatski akt, ki je urejal zakonodajo RKC, so temeljili na obtožbah, da se vlada povezuje s fašistično Italijo (papeža se je povezovalo z Mussolinijem) in da bo s kršenjem ustavnih pravic in finančnimi izdatki države v korist RKC ogrožen pravoslavni oz. nekatoliški del prebivalstva Jugoslavije. Relativni molk škofovske konference, »nezainteresiranost« nekdanje HSS in zmerna distanca nekdanje SLS do konkordata so vlado postavili v še težji položaj. Protesti so se po potrditvi konkordatskega predloga v skupščini 23. 7. 1937 in smrti srbskega patriarha Varnave naslednjega dne namreč

¹⁸ Žutić, *Kraljevina Jugoslavija*, 175–220; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, pos. 96 (P.O.), fasc. 54. Pismo iz Državnega tajništva Jevremu Simiću in Pellegrinettiju, Vatikan, 20. 8. 1931.

¹⁹ Glej: Mužič, *Katoliška crkva*; Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*; Salmić, *Al di là*; Bonutti, »Neratificirani« konkordat; Mithans, *Urejanje odnosov*.

le še zaostri, zato je bila ratifikacija v senatu po nekajkratnih preložitvah 1. 2. 1938 dokončno odpovedana.²⁰

Dileme glede Koroševega stališča do konkordatskega predloga

Korošec je bil v javnosti zelo zadržan do vprašanja konkordata med Kraljevino Jugoslavijo in Svetim sedežem, zlasti ker obdobje od podpisa konkordatskega predloga leta 1935 do končnega preklica ratifikacije konkordata v senatu v začetku leta 1938 sovпада z njegovim vodenjem notranjega ministrstva v vladi JRZ. Že tako pa je za nasprotnike konkordata, med katerimi so močno izstopali pripadniki SPC, kot katoliški duhovnik in »policijski minister« med ministri veljal za najbolj osovraženega.²¹ Posledično se v času »gonje proti konkordatu« ni izrekel niti za niti proti konkordatu. S pozicije vodje bivše SLS in zlasti duhovnika ni utemeljenega razloga, da ne bi podpiral sprejema konkordata, kar potrjuje tudi njegov »zagovor« pred mariborskim škofom Ivanom Jožefom Tomažičem februarja 1938 in njegovo delovanje v »vladnem zakulisju«. ²² Kljub temu so se pred podpisom konkordata pojavljale govornice, da konkordatu dejansko nasprotuje. Da sta tako takratni pravosodni minister Božidar Maksimović²³ kakor tudi tajnik jugoslovanske nunciature Paolo Bertoli²⁴ trdila, da Korošec ni podpiral konkordata, gotovo ni naključje, četudi sta navajala deloma različne razloge. Maksimović je na sestanku z Nikolo Moscatellom, pogajalcem za sklenitev konkordata, sicer tudi katoliškim duhovnikom, in Jevtićem, takratnim zunanjim ministrom, novembra 1933 izrazil mnenje, da bi z ureditvijo versko-političnih vprašanj SLS in Korošec izgubila veliko političnega kapitala. Moscatello je temu oporekal – a ga ni zavrnil – rekoč, da Korošec in drugi nasprotujejo sklenitvi konkordata zato, ker menijo, da vlada ne bo izpolnjevala v konkordatu prevzetih obvez. Slabo mnenje o vladi naj bi poleg Korošca in Svetega sedeža imela celotna rimskokatoliška javnost po svetu.²⁵ Bolj kakor sama »obtožba« preseneča dejstvo, da Moscatello njegovega nasprotovanja konkordatu ni zanikal. Paolo Bertoli pa je po drugi strani izjavil, da je bil Korošec vedno proti konkordatu zaradi nasprotovanja politiki Svetega sedeža, ki naj bi bila fašistična in protislovanska, kot tudi zaradi nezaupanja Srbom.²⁶

²⁰ Mužić, *Katoliška crkva*; Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*; Ramet, *The three Yugoslavias*, 94–99; Mithans, *Urejanje odnosov*; Radić, *Život u vremenima*; Dožić, *Memoari patriarha srpskog*, 100–103.

²¹ Več glej: Salmič, *Al di là*; Manojlović Pintar, *Još jednom*; Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*; Ratej, *Odtenki politizacije*, Mithans, *Sklepanje jugoslovanskega konkordata*; Mithans, *Urejanje odnosov*.

²² O tem v nadaljevanju.

²³ PANG 1133, Besednjak Engelbert, t. e. 16, a. e. 4/3, Sastanak sa ministrima spoljnih poslova i pravde u ministarstvu pravde 15. novembra 1933 od 5 do 9 sati uveče.

²⁴ S.RR.SS., AA.EE.SS., *Jugoslavia*, pos. 115, fasc. 79. Pismo Bertolija Pizzardu, zadeva: Il Nuovo Gabinetto-Situazione interna – Politica esterna – Concordato, Rim, 25. 6. 1935.

²⁵ PANG 1133, Besednjak Engelbert, t. e. 16, a. e. 4/3. Sastanak sa ministrima spoljnih poslova i pravde u ministarstvu pravde 15. novembra 1933 od 5 do 9 sati uveče.

²⁶ S.RR.SS., AA.EE.SS., *Jugoslavia*, pos. 115, fasc. 79. Pismo Bertolija Pizzardu, zadeva: Il Nuovo Gabinetto-Situazione interna – Politica esterna – Concordato, Rim, 25. 6. 1935.

Korošec ni nikdar odkrito nastopil proti konkordatu, medtem ko je dal vedeti, da zagovarja sklenitev konkordata. Tako je na primer pisal vodji mariborskega semenišča, da naj ga obvesti o prijateljih, ki se ne bodo dovolj »ogreli« za konkordat, kar je bilo predano mariborskemu škofu Tomažiču, ta pa se je glede odgovora na pismo posvetoval z nuncijem Pellegrinettijem.²⁷

Enega od redkih odzivov na namigovanja o povezavi Korošca s konkordatom navaja nuncij Pellegrinetti²⁸ v začetku februarja 1937, ko so se protikonkordatske kritike že zaostrovale. Korošec je omenil, da ga obtožujejo, da je sestavljal konkordat, čeprav pri tem ni imel nobene vloge [sic!], kar potrdi tudi nuncij. Korošec je nekoliko dvomil o izidu, saj je konkordat prešel v roke skupščine, na katero vlada JRZ ni imela polnega vpliva, poleg tega pa so bili poslanci skoraj vsi Srbi, »nezmožni spregledati atavistične bizantinske zarote« proti papežu.²⁹ Po – precej napihnjenih – besedah Ivana Ribarja, dolgoletnega člana Demokratske stranke in nato vodje Demokratske lijevice, pa naj bi se Korošec obnašal, kot da ga zadeva ne zanima, čeprav naj bi bil dejansko režiser celotne drame okoli konkordata, ki naj bi omogočila svobodno katoliško delovanje v Jugoslaviji, vse z blagoslovom kraljevega namestnika kneza Pavla Karadjordjevića.³⁰ Ni dvoma, da je bil Korošec kot katoliški duhovnik na mestu notranjega ministra v fazi potrjevanja konkordata oseba, na katero se je Vatikan posebej zanašal. Vendar je nuncij Pellegrinetti imel zaradi osebnih konfliktov z njim tudi pri tem vprašanju, tj. Koroščevi podpori konkordatu, nekaj pomislekov. Dvomil je namreč, da bo zahteve in pričakovanja Katoliške cerkve postavil kot prioriteto pred državno politiko in osebnimi koristmi.³¹

Nuncijeve slutnje so se v sklepnih fazi izkazale za vsaj deloma pravilne. Korošec je osebno preklical ratifikacijo konkordata v senatu, kar v njegovem odnosu do konkordata tudi odpira ključno dilemo. Ta poteza je kljub temu bolj kot dvome v njegovo (načelno) podporo konkordatu vzbudila očitke, s strani predstavnikov RKC tudi zgražanja, da kot duhovnik daje prednost politični karieri in da tako ni dovolj storil za zaščito konkordata. Nuncij Pellegrinetti pa naj bi Korošca celo obtožil, da je glavni krivec za odpoved konkordata.³²

Ni znano, kdaj je Korošec prvič videl besedilo konkordatskega predloga, saj je sklepanje potekalo tajno,³³ predpostavljamo lahko, da ne pred njegovo objavo s strani SPC decembra 1936 (pod naslovom *Primedbe i prigovori na projekat konkordata*).³⁴ Predhodna domnevna stališča do konkordata – kot je tudi razvidno –

²⁷ ASV, Archivio di Prefettura, Diario di Pellegrinetti, n. 16, 10. 1. 1937.

²⁸ Ravno Korošec pa je Pellegrinettiju predstavil prvi osnutek konkordata iz leta 1922. Gl. ASV, Archivio di Prefettura, Diario di Pellegrinetti, n. 8, 24. 11. 1922.

²⁹ S.RR.SS., AA.EE.SS., *Jugoslavia*, pos. 96 (P.O.), fasc. 65. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 1. 2. 1937.

³⁰ Ribar, *Politički zapisi II.*, str. 203.

³¹ S.RR.SS., AA.EE.SS., *Jugoslavia*, pos. 96 (P.O.), fasc. 64. Pismo iz nunciature v Beogradu, februar 1937.

³² Kolar, *Korošec*, str. 200; prim. ASV, Archivio di Prefettura, Diario di Pellegrinetti, n. 17, 21. 1. 1938.

³³ Glej: Mithans, *Vloga tajnega pogajalca*; Mithans, *Urejanje odnosov*.

³⁴ *Primedbe i prigovori*.

so povsem splošna, ne konkretno vsebinske narave. Žal o slednjih sploh nimamo materiala, ki bi nam omogočil trdnejšo oceno njegove pozicije do konkordata.

Opazka ministra Maksimovića o izgubi političnega kapitala SLS ob sklenitvi konkordata ni brez osnove. Tudi Mateja Ratej postavlja tezo, da je bil argument o zapostavljenosti Katoliške cerkve politični konstrukt in eden od najuspešnejših elementov politizacije SLS ter hkrati uradno stališče Rimskokatoliške cerkve v Kraljevini.³⁵ Če je bilo Koroščevo javno »distanciranje« od konkordata v času njegovega potrjevanja politično »razumljivo«, bi rezerviranost nekdanje SLS oz. slovenskega dela JRZ lahko razložili z dveh vidikov: na Slovenskem – le tam bi lahko nekdanja SLS občutno vplivala na javno mnenje – praktično ni bilo opozicije proti konkordatu, tako da ni bilo potrebe po »mobilizaciji« slovenskih katoličanov, medtem ko se vidnejši slovenski politiki v JRZ najverjetneje niso želeli posebej izpostavljati v »konkordatskem boju« glede na že tako napete odnose na verskem in nacionalnem polju. Največja slovenska stranka tudi ni imela zadostnega političnega vpliva, da bi omogočila sprejetje konkordata. Je pa svoj vpliv izvajala po drugih kanalih. Miha Krek, takrat minister brez listnice, je tako Stojadinovića zaprosil, naj se okoli ponudbe slovenskih opozicijskih poslancev, ki so bili v zameno za politične koncesije v Dravski banovini na račun nekdanje SLS pripravljeni podpreti konkordat, sporazume s Koroščem. Hkrati ga je tudi »opozoril«, da ne bi rad, da se zaradi želje po čim večji poslanski podpori konkordatu ogrozi »sloga« v njihovem »skupnem delu«. ³⁶ Z drugimi besedami, naj tej ponudbi ne nasede. Iz tega je očitna preračunljivost SLS, ki je močno prisotna tudi pri Korošču.

Da bi SLS bolj ustrezalo stanje brez konkordata,³⁷ ni moč potrditi niti zavrniti, saj njeno stališče (ter ne nazadnje epilog »zgodbe o konkordatu«) skoraj ni imelo vpliva na njeno volilno bazo. Predstavlja pa simptomatsko držo nekdanje SLS, ki je že od združitve igrala dve igri: »proticentralistično-slovensko« na Slovenskem (a ne protijugoslovansko!) ter »centralistično-jugoslovansko« v Beogradu, kar pa je bilo v jugoslovanskih razmerah ter v letih, ko je rasel vpliv nacionalističnega ekskluzivizma, dolgoročno »pogubno«. Kontinuiteto vztrajanja pri jugoslovanskem okvirju pa je sicer opaziti pri SLS vse do druge polovice osemdesetih let.³⁸

³⁵ Ratej, *Odenki politizacije*, str. 37; prim. Gašparič, *SLS*, str. 273–281.

³⁶ AJ, 37 Milan Stojadinović, fasc. 47 Prepiska sa ministrima bez portfelja (1935–1938), jed. 305 (minister bez portfelja Miha Krek). Pismo Kreka Stojadinoviću, Beograd, 17. 7. 1937. Prim. Ratej, *Odenki politizacije*, str. 45–46.

³⁷ Glej: S.RR.SS., AA.EE.SS., *Jugoslavia*, pos. 115, fasc. 79. Pismo Bertolija Pizzardu, zadeva: Il Nuovo Gabinetto-Situazione interna – Politica esterna – Concordato, Rim, 25. 6. 1935; PANG 1133, Besednjak Engelbert, t. e. 16, a. e. 4/3, Sestanek Nikole Moscatella s pravosodnim ministrom Božom Maksimovićem dne 15. 11. 1933.

³⁸ Glej: Ramšak, *Politična emigracija*.

Odzivi jugoslovanskih političnih akterjev in Srbske pravoslavne cerkve na vlogo Korošča v konkordatski krizi

Nasprotniki konkordata – SPC, politična opozicija in razna, predvsem srbska društva³⁹ – so Korošča kot vodjo represivnega aparata in katoliškega duhovnika označili za najodgovornejšega pri zaostritvi medverskih odnosov v državi. Očitki so se še rapidno poostriili po incidentu, ko je policija zatrla demonstracije pravoslavnih vernikov, ki so jih brez dovoljenja organizirali v Beogradu pod krinko procesije za ozdravljenje patriarha SPC Varnave (»krvava litija«).⁴⁰ Po letu 1920, ko je v času Koroščevega ministროvanja v resorju za promet prišlo do splošne stavke železničarjev Jugoslavije s smrtnimi izidi in mu je Socialistična delavska stranka Jugoslavije nadela vzdevek »krvavi pop«,⁴¹ so nasprotniki konkordata pripisali Korošču še odgovornost za »krvavo litijo«. Na to percepcijo ni dosti vplivalo dejstvo, da je kot notranji minister taktično zavzel neodvisno stališče do konkordata. Gotovo pa gre za dobro premišljeno potezo, saj bi najverjetneje še poslabšalo situacijo, če bi konkordat glasno zagovarjal ali celo pozival katoliške množice k njegovi obrambi.

Menda naj bi Korošec po »krvavi litiji« tudi razmišljal o odstopu z mesta notranjega ministra, a naj bi ga od tega odvrnil Franc Hrastelj z anekdoto o beograjskem taksistu. Taksist naj bi ga svaril pred konkordatom, ki da hoče dobiti v roke vladu in pokatoličaniti vse pravoslavce.⁴²

Korošec je vodil tudi državno cenzuro tiska in zaradi zmanjšanja konfliktov je prepovedal vsakršno objavljanje člankov o konkordatu brez posebnega dovoljenja.⁴³ To je veljalo tudi za izjave škofovske konference.⁴⁴ Premier Stojadinović je kasneje pojasnil nunciju Pellegrinettiju, ki je izrazil kritiko na takšno ravnanje, da kampanje SPC v takšni obliki in razsežnostih ni pričakoval. Poudaril je, da je odzive SPC ostro obsodil, zlasti ko so z govorom patriarha Varnave 13. 1. 1937 dobili agresivnejšo obliko.⁴⁵ Premier je nunciju priznal, da je s popolno cenzuro storil veliko napako.⁴⁶

³⁹ Več: Salmič, *Al di là; Mithans, Urejanje odnosov; Pantić, Srpska pravoslavna crkva.*

⁴⁰ Glej: Mithans, *Sklepanje jugoslovanskega konkordata*, str. 103; Manojlović Pintar, *Još jednom*, str. 165–166; Živojinović, Lučić, *Varvarstvo*, str. 441–468; govor predsednika odbora za preučitev vprašanja konkordata dr. Vojislava Janjića 23. 7. 1937 (*Beleške narodne skupščine*, 23. 7. 1937; prim. Ribar, *Politički zapisi III.*, str. 100, 101).

⁴¹ Pellegrinetti pa (zmotno) navaja, da so ga za »krvavega popa« oklicali »Hrvati«. Glej: S.RR.SS., AA.EE.SS., *Jugoslavia*, pos. 115, fasc. 79. Pismo Bertolija Pizzardu, zadeva: Il Nuovo Gabinetto-Situazione interna – Politica esterna – Concordato, Rim, 25. 6. 1935.

⁴² Ratej, *Odtenki politizacije*, str. 46 po Golec, *Spomini*, str. 286.

⁴³ Krošelj, *Borba za konkordat*, str. 199–200.

⁴⁴ Glej: AJ, 37 Milan Stojadinović, fasc. 46 Prepiska sa ministrima (1935-1939) – notranji ministri. Pismo Korošča Stojadinoviću, Beograd, 8. 1. 1937; S.RR.SS., AA.EE.SS., *Jugoslavia*, pos. 96 (P.O.), fasc. 64. Prepis telegrama Korošča Stojadinoviću, 15. 1. 1937.

⁴⁵ S.RR.SS., AA.EE.SS., *Jugoslavia*, pos. 96 (P.O.), fasc. 65. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, zadeva: Colloquio col Ministro Presidente. Concordato, Beograd, 25. 2. 1937; prim. AJ, 102 Krakov Stanislav, fasc. 7, jed. 18. Govor patriarha Varnave ob pravoslavnem novem letu 1937; ARS, 641 Ljubljanski Sokol, 1863–1941, a.e. 5623, š. 48. Pismo episkopa Nikolaja Antonu Korošču, 18. 8. 1937.

⁴⁶ S.RR.SS., AA.EE.SS., *Jugoslavia*, pos. 96 (P.O.), fasc. 65. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, zadeva: Colloquio col Ministro Presidente. Concordato, Beograd, 25. 2. 1937.

Milan Stojadinović se je kot osrednja oseba zagovornikov konkordata odločil, da ne bo podlegel pritiskom in bo izpeljal ratifikacijo tega akta, pri čemer se je zanašal na premoč države in podcenjeval moč ter razsežnosti protikonkordatske opozicije. Svoje sodelavce je opozoril, da ne bo dovolil vmešavanja ne ulice ne vojske in ne Cerkve.⁴⁷ Stoimiroviću je še 29. 6. 1937 dejal, da ga je dejansko SPC prisilila, da vztraja pri ratifikaciji konkordata, saj bi sicer izpadlo, kot da se podreja patriarhu.⁴⁸ Na eni strani je tako SPC grozila z ekskomunikacijo poslancev, ki bodo glasovali za konkordat,⁴⁹ Stojadinović pa, da bo izključil iz JRZ vsakogar, ki bo glasoval proti sprejemu konkordata.⁵⁰ Grožnje so bile nato na obeh straneh tudi izpeljane.

Potrditev konkordatskega predloga v skupščini 23. julija 1937 je bila bolj pirova zmaga, saj konkordat brez ratifikacije tudi v senatu ni mogel stopiti v veljavo. Slednje je zelo otežila smrt patriarha Varnave le nekaj ur po glasovanju v skupščini, kar je povzročilo razburjenje in demonstracije med širšimi množicami, saj so smrt povezoval s »konkordatsko zgodbo«. Vlada si tako ni mogla privoščiti, da bi konkordat takoj poslala v senat brez vsaj načelnega konsenza s SPC.

Ključna oseba v jugoslovanski politiki v tistem času, knez namestnik Pavle Karadjordjević, je bil popolnoma neuspešen, ko je s politiko urejanja odnosov s priznanimi verskimi skupnostmi poskušal nadaljevati delo kralja Aleksandra. Tudi on med konkordatsko krizo ni ušel kritikam.⁵¹ Stojadinović piše, da mu je knez namestnik Pavle prepuščal odločitve v zvezi z ratifikacijo konkordata⁵² in se zato za konkordat niti ni javno opredeljeval.

Stojadinović in Korošec sta bila še v drugi polovici avgusta odločena, da se izpelje potrditev konkordata in zatre odpor politične opozicije in SPC.⁵³ Stojadinović je izpostavil tri razloge, zakaj se je odločil ratificirati konkordat: 1) zaradi ugleda države in vrednosti podpisa konkordata, 2) ker Cerkev ne more biti nad državo in 3) zaradi vprašanja »Srbija ali Jugoslavija?«.⁵⁴

Po sprejemu pri knezu namestniku Pavlu⁵⁵ je Korošec pisal Stojadinoviću, da se ne sme za vsako ceno (na račun konkordata) doseči sporazum s SPC, ki pa se je vendarle kazal kot nujen. Zato je menil, da se v primeru negativnega odgovora s strani Svetega sinoda SPC ne sme takoj poseči po strožjih ukrepih, ampak se morajo izčrpati vsa sredstva, ki bi pripeljala do pomiritve s hkratno ratifikacijo konkordata. Korošec je predlagal, da Stojadinović zaprosi za pomoč

⁴⁷ Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*, str. 150.

⁴⁸ Stoimirović, *Dnevnik*, str. 148; prim. Boban, *Maček i politika*, str. 298.

⁴⁹ Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*, str. 159.

⁵⁰ Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*, str. 150; Stoimirović, *Dnevnik*, str. 147.

⁵¹ Glej: AJ, 74 Kraljev dvor, fasc. 75, jed. 106. Telegram knezu namestniku, Beograd.

⁵² Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, str. 487–488.

⁵³ Mužić, *Katoliška crkva*, str. 177; S.RR.SS., AA.EE.SS., *Jugoslavia*, pos. 96 (P.O.), fasc. 66. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, zadeva: Dichiarazioni di Macek sul Concordato. Il Concordato dipende dall'atteggiamento di Macek? Incidenti in Serbia. Attività del partito governativo. Un articolo dell'"Slovenec". Il ritorno del sig. Stojadinovic, Beograd, 19. 8. 1937.

⁵⁴ AJ, 37 Milan Stojadinović, fasc. 25, jed. 195 (konkordat). Pismo Stojadinovića, 19. 8. 1937.

⁵⁵ S katerim naj bi tudi sicer imel pogoste pogovore o konkordatu (Ribar, *Politički zapisi*, str. 190–191).

njim naklonjene metropolitite, da bi le-ti poskušali vplivati na mnenje Svetega sinoda.⁵⁶

Premier osebno tudi ni nameraval preklicati konkordata, a je to na koncu storil na zahtevo kraljevega namestništva.⁵⁷ Po ministru dvora Milanu Antiću naj bi Sveti arhierijski sabor z zagrebškim metropolitom SPC Dositejem na čelu kot pogoj za pomiritev konkordatske krize junija, julija in avgusta od kneza namestnika Pavla zahteval: 1) da se takoj prekliče konkordat ter 2) da se zamenja Stojadinovićevo vlado kot glavni vzrok krize. Na prvo naj bi knez namestnik Pavle pristal, ni pa mogel sprejeti drugega pogoja, saj bi se s tem priznala superiornost cerkvene nad državno oblastjo. Obe strani naj bi se približali rešitvi, da se odstopi od konkordata, Stojadinović pa odide predčasno. Drugi dokumenti tega ne potrjujejo, a glede na razvoj dogodkov je to delno sprejemljivo. Hrvaški zgodovinar Ivan Mužić je res povprašal (prek jugoslovanskega diplomata Anteja Smith - Pavelića) kneza namestnika Pavla, ali ta trditev o »pogojih« SPC drži, a zdi se, da je prejel zgolj nasvet od Smith - Pavelića, naj te svoje hipoteze preveri.⁵⁸

9. oktobra 1937 je Stojadinović izjavil, da vztraja pri že objavljenem stališču, da dokler se ne bo situacija v državi umirila, konkordat še ne bo predložen v ratifikacijo senatu.⁵⁹ Vendar ta izjava ni imela učinka. Zato je Korošec na seji finančnega odbora narodne skupščine 29. decembra 1937 zagotovil, da vlada ne bo sprejela ne starega ne novega konkordata.⁶⁰ Vlada pa s temi izjavami – ter »končno« Stojadinovićevo 1. februarja 1938⁶¹ – vendarle ni podlegla kritikam opozicijskih strank, saj se je obdržala na oblasti.

V najbolj »kritičnih« trenutkih konkordatske krize je Korošec torej trezno presodil, da bo knez namestnik Pavle – pred Stojadinovićem – klonil pod pritiskom SPC, kakor tudi to, da so Stojadinoviću »šteti dnevi«, saj je predvsem zaradi svoje zunanjepolitične politike izgubljal knezovo podporo. To bi lahko pojasnilo, da je Korošec pred Stojadinovićem konec decembra 1937 podal izjavo o »končni« odpovedi konkordata in s tem poskušal pravočasno izstopiti iz potaplajoče se barke tudi za ceno papeževe graje. Nuncij Pellegrinetti se potemtakem sploh ni uštel, ko ga je označil za »politikanta«.⁶²

⁵⁶ AJ, 37 Milan Stojadinović, fasc. 46 Prepiska sa ministrima (1935–1939) – notranji ministri. Pismo Korošca Stojadinoviću, Beograd, 20. 8. 1937.

⁵⁷ Mužić, *Katoliška crkva*, str. 183. Prim. S.RR.SS., AA.EE.SS., *Jugoslavia*, pos. 96 (P.O.), fasc. 66. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, zadeva: La lotta contro il Concordato – Fogli, libelli, discorsi. Adunata del clero serbo. La situazione attuale., Beograd, 23. 9. 1937.

⁵⁸ AJ, 797 Knez Pavle, rolna 008, 0045, 0068.

⁵⁹ *Slovenec*, 10. 10. 1937; *Jutarnji list*, 1937, let. 26, št. 9234; S.RR.SS., AA.EE.SS., *Jugoslavia*, pos. 96 (P.O.), fasc. 66. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, zadeva: Il Concordato non sarà presentato al Senato. Dichiarazione del Presidente del Consiglio, Beograd, 12. 10. 1937.

⁶⁰ *Slovenec*, 29. 12. 1937.

⁶¹ Glej tudi: S.RR.SS., AA.EE.SS., *Jugoslavia*, pos. 96 (P.O.), fasc. 67. Pismo Bertolija Pacelliju, zadeva: Dichiarazione del Santo Concilio sul Concordato, Beograd, 8. 2. 1938.

⁶² »Tudi za Korošca velja 'politique d'abord'« (ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, indice 1209, busta 16. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, zadeva: Circa onorificenza per Dott. Korošec, Min. dell'Interno, 8. 10. 1935).

Stojadinović je med »borbo za konkordat« pričakoval aktivno podporo RKC, ki pa se v zvezi s tem problemom za razliko od SPC ni naslonila na svoje vernike, niti se ni spustila v odprt konflikt s SPC.⁶³ Umanjkala pa je tudi pričakovana podpora največje hrvaške stranke, bivše Hrvatske seljačke stranke. Tako hrvaško politično vodstvo kakor hrvaški rimskokatoliški škofje naj bi namreč zaradi »političnega sovraštva« do Korošca bolj zagovarjali politično stališče Vladka Mačka, takratnega predsednika bivše HSS, da je konkordat »samo vprašanje srbske vlade v Beogradu«, kakor pa, da je sprejetje konkordata potreba države in v prvi vrsti v korist katoličanom. Pri tem so nasprotniki konkordata dobili vtis, da konkordata nočejo niti katoličani, saj naj bi ga večina Hrvatov zavračala. Vladko Maček naj bi bil mnenja, da je konkordat sklenila srbska pravoslavna – ne jugoslovanska – vlada, brez posvetovanja s hrvaškimi političnimi predstavniki. Pridružil se je stališču več opazovalcev, da je za konkordat nosila odgovornost samo Jevtićeva vlada, katere edini motiv v »gonju« proti konkordatu je bil ponoven prihod na oblast.⁶⁴ Nekdanja HSS naj bi hrvaškemu vprašanju dajala prednost pred konkordatom. Posledično se niso želeli vmešavati v obračune med srbskimi politiki niti tvegati zamere kneza namestnika Pavla – Maček se tako ni strinjal z negativnim stališčem Združene opozicije do ratifikacije konkordata – in se zato v konkordatski »borbi« v glavnem niso opredelili.⁶⁵

Opozicijske stranke, ki nikdar prej ne kasneje niso dosegle takšne sloge kot pri nasprotovanju konkordatu, je gnala predvsem sla po moči – zamenjavi takratne vlade ter prihod na oblast. Pri tem so bili najglasnejši pripadniki JNS, krog, ki je dejansko sklenil konkordat in tako imel vse »zasluge« za njegovo vsebinsko plat. Stojadinovićevega vlada je namreč dodala le nekaj manjših dodatkov in zakonski predlog h konkordatu, ki zagotavlja vsem drugim priznanim veroizpovedim, da lahko zase zahtevajo vse pravice, ki bi jih s konkordatom dobila RKC, če jih še ne uživajo.⁶⁶ Z delnim uspehom so tako izkoristili mobilizirajočo moč SPC, vsi so poudarjali škodo, ki bi jo konkordat prinesel srbskemu (nekatoliškemu) prebivalstvu, ter finančno breme, ki naj bi ga predstavljal za državo. Razmeroma pomemben aspekt »kritik« konkordata je bilo povezovanje Vatikana s fašistično Italijo, prepričanje, da bi se s konkordatom vzpostavil politični kanal za prodor fašizma v Kraljevino Jugoslavijo.⁶⁷ Na to so opozarjali še posebej komunisti.⁶⁸ Zlasti je bil sporen očitek o tem, da konkordat krši versko enakopravnost, saj so bile pravice, ki bi jih pridobila RKC, povsem enakovredne s tistimi, ki jih je že imela SPC, hkrati pa je konkordatski predlog, kot že omenjeno, vseboval zakonsko določilo, na podlagi katerega bi tudi druge verske skupnosti lahko zahtevale iste pravice. Ne moremo pa vseh pripomb povsem zanikati. Že če spremljamo celoten

⁶³ Prim. Alexander, *The triple myth*, str. 33–34.

⁶⁴ Glej: Slovenec, 27. 7. 1937, 2, »Bogoljub Jevtić«; Živojinović, Lučić, *Varvarstvo*, str. 484; AJ, 37, fasc. 1, jed. 5. Poročilo Stojadinoviću o pogovorih z Mačkom, Beograd, 15. 3. 1937; Krošelj, *Borba za konkordat*, str. 167; Boban, *Maček i politika*, str. 285–289.

⁶⁵ Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*, str. 154. Boban, *Maček i politika*, str. 288.

⁶⁶ Kušej, *Konkordat*, str. 73.

⁶⁷ Mithans, *Urejanje odnosov*, str. 347–348.

⁶⁸ Čolaković, *Kazivanje*, str. 147.

petnajstletni proces sklepanja konkordata, lahko opazimo, da so se zahteve RKC z vsakim predlogom povečale, vlada pa je na več mestih popustila, kar pa je tudi sestavni del pogajanj. Ne nazadnje je tudi Sveti sedež sprejel koncesije, ki jim je v začetnih pogajanjih nasprotoval.⁶⁹ Politična opozicija pa ni dobila polnega zadoščenja, saj se je Stojadinović obdržal na čelu vlade.

Vlada je popustila v prvi vrsti SPC, saj ji je dokončen odstop od konkordata predstavljal edino možnost, da z največjo versko skupnostjo v državi obnovi odnose in pomiri protestnike.⁷⁰ Sledilo je premirje – s strani države za vse izrečene kazni in še nezaključene kazenske postopke, povezane s predlogom konkordata, in s strani Arhιεrejskega zbora SPC, ki je ukinil vse kazni, izrečene ministrom in poslancem, ki so v skupščini glasovali proti konkordatu.⁷¹ S tem so se »konkordatski boji« tudi končali. Vprašanje o prihodnjih pogajanjih o novem konkordatu je ostalo odprto in odvisno od razvoja dogodkov, a vsekakor jih vlada ni nameravala izpeljati v bližnji prihodnosti.

Korošec, Sveti sedež in jugoslovanski episkopat med konkordatsko krizo

Lahko bi rekli, da Korošec, kljub dolgoletnim izkušnjam – od vidnih jugoslovanskih političnih osebnosti je vztrajal najdlje (vse do smrti leta 1940) – politike večkrat ni mogel zadovoljivo povezovati z duhovništvom in v politiki enakovredno zastopati slovenskih in jugoslovanskih interesov. Kot zapriseženega monarhista je gotovo potrla politična konfinacija, v času katere pa je vendarle ohranil odnose s kraljem Aleksandrom.⁷² Mir in sidrišče zunaj razburkanosti političnih voda »beograjske čaršije« in slovenskega političnega provincializma, ko nemalokrat niti vodilni predstavniki SLS niso doumeli politike v Beogradu, kaj šele zunaj države, je iskal v C(c)erkvi. Tako naj bi bil po Krošljevem mnenju najhujši osebni udarec za Korošca, ko so ga jugoslovanski škofje obtožili krivde zaradi preklica ratifikacije konkordata.⁷³ Šlo je torej za epizodo v njegovem življenju, ki je presejala očitno občasno neusklajenost SLS s stališči Katoliške cerkve, ki je stranki v prvi vrsti zagotavljala politični kapital in je sicer pretežno dajala prednost lastnim interesom pred cerkvenimi.⁷⁴

Stališče Svetega sedeža je bilo jasno že novembra 1935 – če konkordat ne bo ratificiran, se bo Korošec znašel v težavah,⁷⁵ pojavljajo se tudi »priporočila«,

⁶⁹ Glej: Mithans, *Urejanje odnosov*, str. 290–294.

⁷⁰ Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*, str. 161.

⁷¹ *Slovenec*, 9. 2. 1938, 2, Amnestija kazni v zvezi s konkordatom; *Slovenec*, 11. 2. 1938, 2, Arhιεreji ukinili kazni pravoslavne cerkve.

⁷² Pelikan, *Tajno delovanje*, str. 575–607.

⁷³ Krošelj, *Borba za konkordat*, str. 181, 199.

⁷⁴ Podobno se je razhajala tudi Narodna radikalna stranka s Srbsko pravoslavno cerkvijo; glej: Ratej, *Odenki politizacije*, 2008.

⁷⁵ S.RR.SS., AA.EE.SS., *Jugoslavia*, pos. 96 (P.O.), fasc. 63. Pismo Pacellija Pellegrinettiju, Vatikan, 2. 12. 1935.

da naj Sveti sedež v tem primeru od Korošca zahteva, da izstopi iz koalicije.⁷⁶ Pri Svetem sedežu in v beograjski nunciaturo so pričakovali, da bo kot »katoliški« minister najbolj aktivno podpiral ratifikacijo konkordata. Pohvaljen je bil za hiter podpis konkordata. Kljub temu je nuncij Pellegrinetti novembra 1935 pri podajanju mnenja v zvezi z imenovanjem Korošca za apostolskega protonotarja, kar je predlagal mariborski škof Tomažič, naziv pogojeval z ratifikacijo konkordata.⁷⁷

Ob Koroščevem taktiziranju se mu je očitalo, da daje prednost političnim koristim, »sodu pa je izbila dno« njegova izjava 29. 12. 1937, da ratifikacija ni le odložena, ampak da konkordatski predlog sploh ne bo predložen v ratifikacijo senatu. Po tem pa se ni mogel izogniti niti kritikam jugoslovanskega episkopata niti nunciature v Beogradu.

Paolo Bertoli, ki je začasno vodil nunciature po Pellegrinettijevem imenovanju za kardinala, je komentiral Koroščevo izjavo o odpovedi konkordata z besedami, da je žalostno, da je ravno katoličan, še več, duhovnik zadal udarec ne le že podpisanemu konkordatu, ampak samemu načelu zakonov RKC, kar na žalost sodi v mentaliteto Srbov in njihovih navad.⁷⁸ Njegovo dejanje je označil za pilatsko gesto, saj naj bi »zavoljo ugoditi razjarjenim srbskim popom voljno sodeloval kot pogrebnik svete pravice RKC in njene svobode,« za kar ni moč najti dovolj nujnih političnih razlogov.⁷⁹

V zvezi s Koroščevo izjavo je Paolo Bertoli pisal celo mariborskemu škofu Tomažiču, da naj Korošca obvesti, da je bil njegov govor vreden vsakršne obsodbe.⁸⁰ Korošec je nadrejenemu škofu pojasnil, da besedilo govora o konkordatu pred finančnim odborom narodne skupščine ni izvirno ne v *Katoliškem listu* (z dne 27. 1. 1938) ne v *Slovcu* (z dne 9. 2. 1938), da ne obstaja niti uradni niti njegov osebni zapis o tem. Govor tako lahko obnovi le po spominu. Pravoslavci, ki so nasprotovali konkordatu, naj ne bi verjeli, da je ta akt umaknjen z dnevnega reda in iz nadaljnje obravnave. Nekateri episkopi SPC naj bi z nestrpnostjo in nasprotovanjem režimu podžgali nezaupanje in »vojno psihozo« v delu pravoslavnega klera, tako da so jih prepričali, da bi bil večji del duhovščine in pravoslavnega prebivalstva s konkordatom za vedno postavljen v težji položaj. Ker so ga mnogi spraševali, kako se stvari odvijajo, in mu zaupali, je sklical finančni odbor, kjer je zatrdil, da za vlado ne bi bilo več politično primerno v katerikoli obliki izpeljati konkordata. S tem je Korošec predstavil svoje osebno mnenje – ki ni bilo v nasprotju s stališčem vlade –; prepričan je bil namreč, da bi vlada JRZ z vztrajanjem pri

⁷⁶ S.RR.SS., AA.EE.SS., *Jugoslavia*, pos. 96 (P.O.), fasc. 63. Pogovor med Pacellijem in Moscatellom, zadeva: Colloquio con Mgr. Moscatello, 12. 11. 1935.

⁷⁷ S.RR.SS., AA.EE.SS., *Jugoslavia*, pos. 96 (P.O.), fasc. 63. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, zadeva: Per Onorificenza ad Antonio Korošec, Sac. D. diocesi di Maribor, Ministro dell'Interno in Jugoslavia, Rim, 8. 10. 1935.

⁷⁸ S.RR.SS., AA.EE.SS., *Jugoslavia*, pos. 96 (P.O.), fasc. 66. Pismo Bertolija Pacelliju, zadeva: Il Concordato al bando, Beograd, 20. 1. 1938.

⁷⁹ S.RR.SS., AA.EE.SS., *Jugoslavia*, pos. 96 (P.O.), fasc. 67. Pismo Bertolija Pacelliju, zadeva: La lotta contro il Concordato. I Popi non mollano, Beograd, 27. 1. 1938.

⁸⁰ S.RR.SS., AA.EE.SS., *Jugoslavia*, pos. 96 (P.O.), fasc. 66. Pismo Bertolija Tomažiču, Beograd, 5. 2. 1938.

konkordatu povzročila še ostrejšo bitko med vsemi politikami in drugimi nestrpnimi nasprotniki.⁸¹ Pismo, ki ga lahko razumemo tudi kot »spokoritev« in zagovor na opomin ordinarija ob (morebitnem) kršenju svoje dolžnosti do rezidence,⁸² je škofa Tomažiča zadovoljilo.⁸³

Tu vzbuja začudenje njegova izjava, da so (tudi!) v *Slovenca* napačno navajali njegovo izjavo na seji finančnega odbora. Ali to res drži ali ne, ne omenjata niti Ivan Ahčin v svojih spominih na Korošca⁸⁴ niti Joško Krošelj.⁸⁵ Vsekakor lahko do tega izrazimo pridržek, saj bi bilo nenavadno, da bi tako pomembna vest obšla strogo cenzuro tiska, sploh pa je Korošec vedno budno spremljal pisanje *Slovenca*.

Podobno kot Bertoli je Koroščevo dejanje kot neprimerno za katoliškega duhovnika označil Ermenegildo Pellegrinetti, tedaj že kardinal v Rimu. V odpovedi je videl kapitulacijo vlade pred SPC in bil srečen, da je pred tem dogodkom odšel iz Beograda, čeprav je zaradi takšnega razpleta – propada njegovega petnajstletnega dela – trpel. Motila pa ga je tudi nedejavnost Svetega sedeža.⁸⁶

Sveti sedež je 15. 2. 1938 poslal jugoslovanski vladi *aide-mémoire*, ki v glavnem povzema protestno noto nuncijskega Pellegrinettija z dne 25. 11. 1937.⁸⁷ Ironično je bila ošvrknjena »nesposobnost« vlade, rekoč, da se le-ta ne more utemeljeno izgovarjati, da je bilo vprašanje konkordata obravnavano prehitro ter da vlada ni imela časa, da sprejme svoje odločitve; konkordatska pogajanja z Jugoslavijo so namreč potekala več kot deset let, »kar je izjemen, če ne edinstven primer v analih diplomacije«.⁸⁸

V februarju leta 1938 je bila predmet razprave v korespondenci nunciature in Svetega sedeža še vedno Koroščevo izjava o preklicu konkordata. S to obrazložitvijo Bertoli ni bil povsem zadovoljen. Menil je namreč, da, tudi če so ga časopisi napačno navajali, vsa javnost misli drugače in da bi kot minister lahko, kot duhovnik pa moral preprečiti objavo napačnih informacij – njegov molk naj bi torej pomenil isto kot pritrditev. Korošec se je v pogovoru z Bertolijem opravičil, da v tistem delikatnem trenutku ni mogel zanikati avtentičnosti izjave. V nadaljevanju je ponovil razloge za svojo odločitev, ki jih je Bertoli komentiral kot zgolj dobre *politične* razloge, Korošec kot duhovnik pa bi moral imeti najprej v mislih svoje obveznosti do RKC in katoličanov. Izpostavil je tudi, da če konkordata ni mogoče ratificirati, je to zato, ker je vlada prelomila svojo svečano obljubo, ki jo je dala ob podpisu sporazuma,

⁸¹ S.RR.SS., AA.EE.SS., *Jugoslavia*, Jugoslavia, pos. 96 (P.O.), fasc. 67. Pismo Tomažiča apostolski nunciaturi v Beogradu, Maribor, 16. 2. 1938.

⁸² Glej: Kušej, *Cerkveno pravo*, str. 192.

⁸³ S.RR.SS., AA.EE.SS., *Jugoslavia*, pos. 96 (P.O.), fasc. 67. Pismo Tomažiča apostolski nunciaturi v Beogradu, Maribor, 16. 2. 1938.

⁸⁴ Godeša, Dolenc, *Izgnjeni spomin*.

⁸⁵ Glej: Krošelj, *Borba za konkordat*.

⁸⁶ ASV, Archivio di Prefettura, Diario di Pellegrinetti, n. 17, 21. 1. 1938, 9. 2. 1938.

⁸⁷ Glej: S.RR.SS., AA.EE.SS., *Jugoslavia*, pos. 96 (P.O.), fasc. 66. Pismo Pellegrinettija Stojadinoviću, Beograd, 25. 11. 1937.

⁸⁸ AJ, 372 Poslanstvo Kraljevine SHS pri Svetoj Stolici u Rimu, fasc. 14. Aide-Memoire Svetega sedeža vladi Kraljevine Jugoslavije, Vatikan, 15. 2. 1938. Prim. Radić, *Jugoslavija i Vatikan*, str. 692–693.

s tem, ko je, ne da bi obvestila drugo stranko, tj. Sveti sedež, popustila pred SPC⁸⁹ – čeprav se RKC ni vmešavala v sklepanje sporazumov z drugimi verskimi skupnostmi.⁹⁰ Korošec je odvrnil, da mu je zelo žal, da je užalostil svetega očeta, češ da je že star in da se ni zavedal, da ravna v nasprotju z vestjo duhovnika ter nikakor ni želel okrniti pravic katoličanov. Poprosil je, da se papežu posreduje njegovo opravičilo. Obljubil je, da bo vlada, čeprav konkordata ni več mogoče ratificirati, našla način, da bo katoličanom zagotovila njihove pravice. Na to je Bertoli odgovoril, da Sveti sedež te obljube posluša že vsa leta, a se nanje ni odzval. Sedaj pa se je Sveti sedež znašel v situaciji, da je obvezan, da prekine ta molk.⁹¹ Poročilo je sklenil z besedami: »Kljub argumentom, ki jih je podal, da bi pojasnil svojo izjavo, je vsaj priznal krivdo.«⁹² Korošču naj bi posredovali, da papež ni le užalosten, ampak tudi ponižan: »Imenovali smo vas za duhovnika: ipsi autem spreverunt.«⁹³

Po Bertolijevem mnenju je bila napaka vlade napaka v politični in parlamentarni taktiki: »V bolj ali manj parlamentarnem režimu, ko država ni imela več moča, ki bi lahko počel, kar bi hotel, je vlada želela ratificirati konkordat, ki je bil v tajnosti pripravljen v času diktatorske vlade.«⁹⁴

Novi vatikanski nuncij v Jugoslaviji Ettore Felici je julija bolj razumevajoče sprejel vladne obrazložitve. Stojadinović mu je dejal, da so po sprejemu konkordata, ko je bila najbolj potrebna pomoč katoličanov, ti izkazali indiferentnost, nekateri tudi sovražnost. Sedaj pa se bo počakalo, da se bo situacija umirila. Premier je še zagotovil, da bo v tem času RKC od vlade dobila več kot bi z ratifikacijo konkordata.⁹⁵ Na podlagi tega pogovora je nuncij Felici delno spremenil svoje mnenje o dogajanju »preteklega julija«, tako da je videl odpoved konkordata kot žalostno, a nujno politično potezo. Sprejel je stališče, da je bila protikonkordatska kampanja v ozadju predvsem politična.⁹⁶

Kritiki se zaradi odpovedi konkordata niso izognili niti jugoslovanski škofje oz. zagrebški nadškof Alojzije Stepinac osebno. Izjave jugoslovanskih škofov so še

⁸⁹ S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, pos. 96 (P.O.), fasc. 67. Pismo Bertolija Pacelliju, zadeva: Il colloquio col ministro Korosec, Beograd, 23. 2. 1938.

⁹⁰ Prim. AJ, 372 Poslanstvo Kraljevine SHS pri Svetoj Stolici u Rimu, fasc. 14. Aide-Memoire Svetega sedeža vladi Kraljevine Jugoslavije, Vatikan, 15. 2. 1938.

⁹¹ Kar je bilo objavljeno že v *Osservatore Romano*, 19. 2. 1938.

⁹² S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, pos. 96 (P.O.), fasc. 67. Pismo Bertolija Pacelliju, zadeva: Il colloquio col ministro Korosec, Beograd, 23. 2. 1938.

⁹³ S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, pos. 96 (P.O.), fasc. 67. Pismo Državnega tajništva Bertoliju. Zadeva: Udienza del 26 febbraio 1938: Rapporto della Nunziatura di Belgrado N. 20617 "Colloquio col Ministro Korosec", 26. 2. 1938.

⁹⁴ S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, pos. 96 (P.O.), fasc. 67. Pismo Bertolija Pacelliju, zadeva: In margine alla questione del Concordato, Beograd, 2. 3. 1938.

⁹⁵ S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, pos. 96 (P.O.), fasc. 67. Pismo Felicija Pacelliju, zadeva: Arrivo a Belgrado. Visita al Capo del Governo. Concordato, Beograd, 14. 7. 1938.

⁹⁶ Vendar je šlo za »politizacijo« konkordatskega vprašanja s strani vseh akterjev, tudi SPC.

skozi celotno leto 1937 »pomirljive«. ⁹⁷ Izjema je bil intervju s tedaj še koadjutorjem zagrebškega nadškofa Alojzijem Stepincem, ki ga je v januarju 1937 objavila francoska novinarka Edith Bricon. V njem naj bi dejal, da konkordat niti približno ne zadovoljuje vseh zahtev Hrvatov. Sklenil naj bi se z namenom, da bi utišal Hrvate, a da Hrvati ne bodo molčali, ampak bodo še naprej zahtevali radikalne spremembe. ⁹⁸ Korošec je zato zaprosil Stepinca, *de facto* zagrebškega nadškofa, da potrdi ali ovrže resničnost vsebine tega članka. Ta mu je marca 1937 odgovoril, da absolutno zavrača avtentičnost pogovora v takšni stilizaciji. Prav tako je dejal, da tujcem vedno pove, da ne more komentirati političnih zadev, saj to ni v njegovi pristojnosti, ter dodal, da zapostavljenost hrvaških katoličanov v vseh pogledih ni nobena skrivnost. ⁹⁹

Korošec naj bi sumil, da niti med škofi ni popolne podpore konkordatu. V pogovoru s koadjutorjem Stepincem je omenil, da krožijo govornice, da konkordatu nasprotujejo tudi škofje. Ko mu je koadjutor Stepinac dejal, da naj navede imena, je omenil ljubljanskega škofa Gregorija Rožmana in nadškofa Antuna Bauerja, kar je koadjutor Stepinac odločno zavrnil, češ da je nadškof Bauer vendar več let delal na konkordatu. ¹⁰⁰ Drži pa, da je sarajevski nadškof Ivan Šarić javno izrazil svoje nezadovoljstvo do konkordata. ¹⁰¹

Stojadinović je prek svojega odposlanca Milana Vomačke v avgustu 1937 zaprosil koadjutorja Stepinca, da poda javni razglas v podporo konkordatu. Koadjutor Stepinac je z razglasom zavračeval, a je dal vedeti, da na čelu vlade raje vidi Stojadinovića kot Jevtića. Dejal je, da je SPC s svojim neobzirnimi nasprotovanjem konkordatu storila več slabega državi kot vsi hrvaški emigranti v zadnjih desetih letih skupaj. ¹⁰²

Nadškof Stepinac je 15. februarja 1938 zavrnil prošnjo katoliških vernikov, da jim dovoli protestna zborovanja zoper odpoved konkordata, ter jih pozval k molitvi, ¹⁰³ s čimer pa se državni tajnik Pacelli ni strinjal: »Če je g. Stepinac dejansko verjel, da bi s protesti hrvaški katoličani še bolj dokazali svojo ljubezen in popolno vdanost Katoliški cerkvi in svetemu očetu, se tako absolutna in splošna prepoved ne zdi primerna. Tudi pod predpostavko, da vlada ne bi dovolila protestov, ostaja nedotaknjena dolžnost in pravica katoliških Hrvatov do protesta proti storjenim krivicam.« ¹⁰⁴

Ta vidik, da tako nuncij Pellegrinetti, njegov tajnik Bertoli kot tudi kardinal Pacelli niso zagovarjali popolne »politike mirne poti«, ki jo je izbral jugoslovanski

⁹⁷ *Slovenec*, 16. 1. 1937, Klic naših škofov; NŠAL, sp. V, fasc. 269 Škofovske konference 1922–1942. Zapisnik jugoslovanske škofovske konference, Zagreb, 8.–14. 1. 1937; NŠAL, sp. V, fasc. 269 Škofovske konference 1922–1942. Izjava iz škofovske konference, Zagreb, 22.–28. 10. 1937; *Jutro*, 29. 10. 1937, 2, Rezultat škofovske konference v Zagrebu; *Slovenec*, 29. 10. 1937, Beseda jugoslovanskih škofov.

⁹⁸ Dnevnik Alojzije Stepinca: Pravda ili veleizdaja (*Danas*, let. 8, št. 409, 19. 12. 1989).

⁹⁹ Dnevnik Alojzije Stepinca: Pravda ili veleizdaja (*Danas*, let. 8, št. 409, 19. 12. 1989).

¹⁰⁰ ASV, Archivio di Prefettura, Diario di Pellegrinetti, n. 16, 14. 10. 1936.

¹⁰¹ Alexander, *The triple myth*, str. 36.

¹⁰² Alexander, *The triple myth*, str. 35–36.

¹⁰³ Glej: Alexander, *The triple myth*, str. 37; *Slovenec*, 15. 2. 1938, Pomirjevalen razglas nadškofa dr. Stepinca z ozirom na konkordat.

¹⁰⁴ S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, pos. 96 (P.O.), fasc. 67. Pismo Pacellija Bertoliju, Vatikan, 27. 2. 1938

katoliški episkopat v času protestov ter neposredno po odpovedi konkordata, je skoraj nepoznan.¹⁰⁵

Ton jugoslovanskih škofov pa se je po odpovedi konkordata začel občutno spreminjati. Paolu Bertoliju je bilo v »tolažbo«, da je pri katoliških škofih opazil ogorčenje nad Koroščevo izjavo. Ti so se odločili, da bodo na bližajoči se škofovski konferenci napisali protestno noto vladi, posebno noto pa najverjetneje še za Korošca.¹⁰⁶

Na škofovski konferenci med 3. in 6. majem 1938 so škofje pripravili izjavo za javnost, za duhovnike ter poslanico vernikom.¹⁰⁷ Inicijativo škofov je pohvalil državni tajnik Pacelli in izrazil upanje, da če že ni bilo mogoče objaviti pisem, da vsaj njihovo branje ne bo povzročilo kakšnega incidenta.¹⁰⁸ V slednji so izrazili presenečenje in razočaranje nad pripadniki SPC in njihovimi politiki, obtožili vlado, da RKC postavlja v podrejeni položaj, meneč, da so konkordat odpovedali proti vsem diplomatskim in mednarodnim običajem ter da zahteve RKC do države še nikakor niso bile izčrpane.¹⁰⁹ Posebno protestno pismo so poslali tudi Stojadinoviću. V izjavi za duhovnike so med drugim zapisali, da »obžalujejo, da je minister, katoliški duhovnik, dal zgoraj omenjeno izjavo«. ¹¹⁰ Krošlju naj bi Korošec priznal, da je bil to najhujši politični udarec, kar jih je sploh kdaj dobil v življenju. Jugoslovanski rimskokatoliški škofje iz drugih delov države so si tudi težko predstavljali domet in obseg protestov, saj se je večina protestov odvijala v Beogradu in drugih srbskih mestih.¹¹¹

Recepcija konkordata oz. njegovega potrjevanja med »lokalno« RKC in SPC niti ni bila tako različna – oboji so se zaradi tajnih pogajanj počutili nekoliko izvzeti iz odločanja, s to razliko, da se je predvsem hierarhija RKC zavedala, da se sklepa konkordat, le da večina ni poznala vsebine, medtem ko se je mimo vseh običajnih postopkov patriarhu Varnavi celo predstavil konkordatski predlog, preden so ga šli podpisat v Rim, čemur takrat patriarh ni oporekal.¹¹²

Če je torej vlada – in Korošec osebno – v času potrjevanja konkordata naletela na proteste SPC in opozicijskih strank, se je po njegovi odpovedi pričakovano

¹⁰⁵ Glej: S.RR.SS., AA.EE.SS., *Jugoslavia*, pos. 96 (P.O.), fasc. 66. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, zadeva: Governo, Vescovi e questione religiosa. Colloquio del Nunzio col sig. Stojadinovic, Beograd, 18. 11. 1937; S.RR.SS., AA.EE.SS., *Jugoslavia*, pos. 96 (P.O.), fasc. 67. Pismo Pacellija Bertoliju, Vatikan, 27. 2. 1938; S.RR.SS., AA.EE.SS., *Jugoslavia*, pos. 96 (P.O.), fasc. 67. Pismo Bertolija Pacelliju, zadeva: I Vescovi cattolici e il concordato. Conferenza episcopale, Beograd, 11. 3. 1938.

¹⁰⁶ Glej: S.RR.SS., AA.EE.SS., *Jugoslavia*, pos. 96 (P.O.), fasc. 67. Pismo Bertolija Pacelliju, zadeva: I Vescovi cattolici e il concordato. Conferenza episcopale, Beograd, 11. 3. 1938.

¹⁰⁷ ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, indice 1209, busta 9. Izjava škofovske konference za javnost, Zagreb, 7. 5. 1938; Alexander, *The triple myth*, str. 37–38.

¹⁰⁸ ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, indice 1209, busta 9. Pismo Pacellija Bertoliju, 21. 5. 1938).

¹⁰⁹ S.RR.SS., AA.EE.SS., *Jugoslavia*, pos. 96 (P.O.), fasc. 67. Poslanica škofov vernikom, Zagreb, 4. 5. 1938.

¹¹⁰ Krošelj, *Borba za konkordat*, str. 198–199.

¹¹¹ Krošelj, *Borba za konkordat*, str. 199.

¹¹² Dožić, *Memoari patriarha srpskog*, str. 100–103; prim. Radić, *Život u vremena*.

morala soočiti s protesti RKC, ki pa niso prešli okvirov diplomacije, ter nekaj kritičnimi izjavami v časopisju. Sledilo je obdobje rekondiliacije, ki RKC kljub trudu škofov, da bi posamezna vprašanja, ki jih je urejal konkordatski predlog, reševali v neposrednem dogovarjanju s posameznimi ministri, ni prineslo dosti uspeha.¹¹³ Je pa konkordatska kriza ostro zarezala v odnose med RKC in SPC, ki sta prekinili vse stike in jih za časa kraljevine nista več obnovili.

Sklep

Z dokajšnjo mero zanesljivosti – ni primarnih virov o tem, kakšno je bilo Koroščevo mnenje o konkordatu – bi lahko sklenili, da je bil Korošec naklonjen sprejemu konkordata, četudi je v njegovo korist deloval bolj javnosti prikrito. Tako je spodbujal čimprejšnji podpis konkordatskega predloga leta 1935, zagotavljal podporo pri knezu namestniku Pavlu in se usklajeval s Stojadinovićem, kako postopati po potrditvi konkordata v skupščini. Po drugi strani je bil kot notranji minister izpostavljen ob incidentu – t. i. krvavi litiji, dejanski demonstraciji Srbske pravoslavne cerkve proti potrditvi konkordata, ko so mu očitali tudi njegovo nacionalnost in »klerikalizem«. Namigovanja v času sklepanja konkordata (med letoma 1933 in 1935), da naj bi Korošec celo nasprotoval sklenitvi konkordata, ne nosijo večje teže. Bodisi gre za politične intrige bodisi dvome o motivih državnega vrha, ki ga je dal konfinirat. Najpomembnejša njegova odločitev v času »konkordatske krize« pa je prav gotovo preklic ratifikacije konkordata v senatu konec decembra 1937. S tem je prispeval h kasnejši pomiritvi odnosov med vlado in SPC in stabilizacijo političnih razmer v državi postavil pred dolžnosti, ki naj bi jih imel kot katoliški duhovnik. Njegov zagovor pred številnimi očitki iz katoliških krogov, od nuncija, škofov do papeža, je bil le deloma uspešen, osebno razočaranje, predvsem ob reakciji jugoslovanskih škofov, pa precejšnje. Konkordat sicer ne bi rešil težav v državi, njegov padec in buren odziv proti njegovemu sprejetju pa sta notranje- in zunanje-politične konflikte le še poglobila.

Viri in literatura

Seznam kratic

AA.EE.SS. – Affari ecclesiastici straordinari

AJ – Arhiv Jugoslavije

ARS – Arhiv Republike Slovenije

ASV – Archivio Segreto Vaticano

HSS – Hrvatska seljačka stranka

JMO – Jugoslovenska muslimanska organizacija

JRZ – Jugoslovenska radikalna zajednica

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana

¹¹³ Kolar, *Škof Rožman*, str. 122.

PANG – Pokrajinski arhiv Nova Gorica
 RKC – Rimskokatoliška cerkev
 SPC – Srbska pravoslavna cerkev
 SS.RR.SS. – Archivio Storico della Segreteria di Stato, Sezione per i Rapporti con gli Stati

Arhivski viri

Archivio Segreto Vaticano
 fond Archivio Nunziatura Jugoslavia
 fond Archivio di Prefettura, Diario di Pellegrinetti
 Archivio Storico della Segreteria di Stato, Sezione per i Rapporti con gli Stati
 fond Affari ecclesiastici straordinari, Jugoslavia
 Arhiv Jugoslavije
 fond 37 Milan Stojadinović
 fond 74 Kraljev dvor
 fond 102 Krakov Stanislav
 fond 372 Poslanstvo Kraljevine SHS pri Svetoj Stolici u Rimu
 fond 797 Knez Pavle
 Arhiv Republike Slovenije
 fond 641 Ljubljanski Sokol, 1863–1941
 Nadškofijski arhiv Ljubljana
 fond NŠAL, sp. V., 269 Škofovske konference 1922–1942
 Pokrajinski arhiv Nova Gorica
 fond 1133, Besednjak Engelbert

Objavljeni viri

Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije

Časopisni viri

Danas
 Jutarnji list
 Slovenec

Literatura

Alexander, Stella, *The triple myth: a life of archbishop Alojzije Stepinac*. Boulder: East European Monographs, 1987.
 Biber, Dušan, Britanski, nemški in ameriški diplomati o Slovencih in dr. Antonu Korošču. *Prispevki za novejšo zgodovino*, letnik 31, 1991, št. 1, str. 131–143.
 Bister, J. Feliks, *Anton Korošec, državnozbornski poslanec na Dunaju: življenje in delo: 1872–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1992.
 Boban, Ljubo, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941: prva knjiga*. Zagreb: Lider, 1974.
 Bonutti, Karl, »Neratificirani« konkordat med Kraljevino Jugoslavijo in Svetim sedežem. *Država in cerkev: izbrani zgodovinski in pravni vidiki: mednarodni posvet, 21. in 22. junija 2001*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2002, str. 131–149.
 Cvirn, Janez, Nemci na Slovenskem (1848-1941). *Zbornik: Nemci na Slovenskem 1941-1955*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1998, str. 53–98.
 Čolaković, Rodoljub, *Kazivanje o jednom pokoljenju. Knj. 3*. Sarajevo: Svjetlost, Beograd: Prosveta, 1972.

- Dožić, Gavriilo, *Memoari patriarha srpskog Gavrila*. Beograd: Sfairis, 1990.
- Gašparič, Jure, *SLS pod kraljevo diktaturo. Diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935*. Ljubljana: Modrijan, 2007.
- Godeša, Bojan, Dolenc, Ervin, *Izgnubljeni spomin na Antona Korošca. Iz zapuščine Ivana Ahčina*. Ljubljana: Nova revija, 1999.
- Godeša, Bojan, *Čas odločitev: Katoliški tabor in začetek okupacije*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2011.
- Golec, Januš, Spomini. *Zbornik Svobodne Slovenije 1971-1972*. Buenos Aires: Svobodna Slovenija, 1972, str. 264–279.
- Kolar, Bogdan, Korošec in osrednja cerkveno-politična vprašanja v jugoslovanski državi. *Prispevki za novejšo zgodovino*, letnik 46, 2006, št. 2/3, str. 192–208.
- Kolar, Bogdan, Škof Rožman – član jugoslovanske škofovske konference. *Rožmanov simpozij v Rimu*. Celje: Mohorjeva družba, 2001, str. 117–133.
- Konkordat i kritika konkordata*. Beograd: Privredni pregled, 1937.
- Konstantinović, Mihailo, *Politika sporazuma*. Novi Sad: MIR, 1998.
- Krek, Miha, Iz življenja in dela dr. Antona Korošca. *Zbornik Svobodne Slovenije 1961*. Buenos Aires: Svobodna Slovenija, 1961, str. 75–86.
- Krošelj, Janko: Borba za konkordat in dr. Korošec. *Zbornik Svobodne Slovenije 1966*. Buenos Aires: Svobodna Slovenija, 1966, str. 181–202.
- Kušej, Rado, *Konkordat: ustava in verska ravnopravnost*. Ljubljana: J. Blasnika nasl., 1937.
- Manojlović Pintar, Olga, Još jednom o konkordatskoj krizi. *Tokovi istorije*, 2006, št. 1–2. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, str. 157–171.
- Mithans, Gašper, Sklepanje jugoslovanskega konkordata in konkordatska kriza leta 1937. *Zgodovinski časopis*, letnik 65, 2011, št. 1/2, str. 120–151.
- Mithans, Gašper, *Urejanje odnosov med Rimskokatoliško cerkvijo in državnimi oblastmi v Kraljevini Jugoslaviji (1918-1941) in jugoslovanski konkordat, doktorska disertacija*. Koper: Univerza na Primorskem, 2012.
- Mithans, Gašper, Vloga tajnega pogajalca pri sklepanju jugoslovanskega konkordata. *Acta Histriae*, letnik 21, 2013, št. 4, str. 809–824.
- Mužić, Ivan, *Katoliška crkva u Kraljevini Jugoslaviji*. Split: Crkva u svijetu, 1978.
- Pantić, Dragan, *Srpska pravoslavna crkva u Kraljevini Jugoslaviji 1929-1941 s obzirom na pravni položaj, političku ulogu i međjuverske odnose: doktorska disertacija*. Beograd: samozaložba, 1987.
- Pelikan, Egon, *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom: primorski krščanski socialci med Vatikanom, fašistično Italijo in slovensko katoliško desnico – zgodovinsko ozadje romana Kaplan Martin Čedermac*. Ljubljana: Nova revija, 2002.
- Pirjevec, Jože, *Jugoslavija 1918-1992. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Lipa, 1995.
- Pirjevec, Jože, Vatikanski arhivi. *Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941*. Ljubljana: SAZU, 2007, str. 305–317.
- Platon, *I opet o konkordatu: pravoslavno gledišče na ovo pitanje*. Sremski Karlovci: [s.n.], 1937.
- Primedbe i prigovori na projekat Konkordata između naše države i Vatikana: parafiranog 25. VII. 1935 god.* Sremski Karlovci: [s. n.], 1936.
- Prunk, Janko, Politični profil in delo dr. Antona Korošca v prvi Jugoslaviji. *Prispevki za novejšo zgodovino*, letnik 31, 1991, št. 1, str. 35–54.
- Ramet, Sabrina, *The three Yugoslavias: state-building and legitimation, 1918–2005*. Washington: Woodrow Wilson Center Press, Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 2006.
- Radić, Radmila, Jugoslavija i Vatikan 1918-1992. godine. *Annales: Ser. hist. sociol.*, letnik 24, 2014, št. 4, str. 691–702.

- Radić, Radmila, *Život u vremenima: Gavrilo Dožić 1881-1950*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2006.
- Ramšak, Jure, Politična emigracija v Trstu in vprašanje samostojne Slovenije – primer Franc Jeza. *Acta Histriae*, letnik 18, 2010, št. 4, str. 961–986.
- Ratej, Mateja, Odenki politizacije Rimskokatoliške in Srbske pravoslavne cerkve pri Slovenski ljudski in Narodni radikalni stranki med svetovnimi vojnama. *Prispevki za novejšo zgodovino*, letnik 48, 2008, št. 2, str. 35–52.
- Ribar, Ivan, *Politički zapisi*. 2. Beograd: Prosveta, 1949.
- Ribar, Ivan, *Politički zapisi*. 3. Beograd: Prosveta, 1951.
- Salmič, Igor, *Al di là di ogni pregiudizio. Le trattative peri l concordato tra la Santa Sede e il Regno dei Serbi, Croati e Sloveni/Jugoslavia (1922-1935) e la mancata ratifica (1922-1938)*. Rim: Gregorian & Biblical Press, 2015.
- Salmič, Igor, *Le trattative peri l concordato tra la Santa Sede et il Regno dei Serbi, Croati e Sloveni/Jugoslavia (1922-1935) e la mancata ratifica (1937-1938). Estratto della disertazione per il dottorato nella Facoltà di Storia e Beni Culturali della Chiesa della Pontificia Università Gregoriana*. Rim: Pontificia Università Gregoriana, 2013.
- Stoimirović, Milan Jovanović, *Dnevnik 1936–1941*. Novi Sad: Matica srpska, 2000.
- Stojadinović, Milan M., *Ni rat ni pakt: Jugoslavija izmedju dva rata*, Buenos Aires: El Economista, 1963.
- Stojkov, Todor, *Vlada Milana Stojadinovića*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1985.
- Žutić, Nikola, *Kraljevina Jugoslavija i Vatikan*. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1994.

SUMMARY

Anton Korošec and the Yugoslav Concordat

Gašper Mithans

The role of the politician and clergyman Anton Korošec in the process of ratification of the concordat between the Holy See and the Kingdom of Yugoslavia during the so-called concordat crisis (1935–1938) indicates a considerable degree of political caution and his personal engagement in favour of the concordat. Nevertheless, one should not overlook several hints from the period prior to the signature of the concordat (1935), indicating that he was against it (supposedly, unsettled conditions in the religious sphere suited him better) or that he did not trust the (previous) government to stick to the promised concessions. One can notice that Korošec's clerical calling represented an increasing burden in the relevant period. As disputes stemming from the concordat flared up between the political opposition and the Serbian Orthodox Church on the one side and the government and the Catholic Church on the other, as far as the opposition was concerned, Korošec was the most hated minister by far, even though he as Minister of Internal Affairs did not publicly state his position on the concordat. For some time, he was not on good terms with the Vatican nuncio to Yugoslavia Ermenegildo Pellegrinetti, the principal concordat advisor, who followed the negotiations since 1922. The latter commended him for ensuring that the new government signed the concordat proposal so quickly, however, in his reports to the Secretariat of State he pointed out on several occasions that Korošec is "unreliable" and that he puts interests of the party first. The pressure of the Holy See was increasing, Korošec as Minister of Internal Affairs was expected to perform at the highest level, but he also received sharp rebukes—also from the Pope—when he himself notified the senators that the ratification of the concordat in the Senate was called off in spite of the successful vote in the national assembly. Accusations by Yugoslav bishops followed, which supposedly brought about

his biggest personal crisis. The summit of the Catholic Church interpreted the cancellation of the concordat as yielding to the demands of the Serbian Orthodox Church and Korošec's cancellation as neglect of ties with the Roman Catholic Church and putting political interests first. Korošec's (and the government's) arguments were that no other solution to the political crisis was possible. Furthermore, according to Korošec, the press failed to quote his statements correctly, however, it was not appropriate to point out the errors of the press in this "delicate period". After Pelegrinetti's departure from Belgrade, the nunciature was temporarily taken over by Paolo Bertoli, who was distinctly disinclined toward Korošec and interpreted his explication to Bishop Tomažič as admission of guilt. The Holy See's complaints that as a contracting party it had not been informed about this intention were reasonable. The relations with the government improved to a certain degree again in April 1938, when Ettore Felici became nuncio to Yugoslavia, while the relations between the Roman Catholic Church and the Serbian Orthodox Church deteriorated even more. The historical interpretation of Korošec's role in the concordat crisis is additionally complemented by documents from the Vatican archives and new content-related insights are not to be expected.

Žarko Lazarević

Raznovrstnost, decentralizacija in ekonomska suverenost v Jugoslaviji

UDK 338(497.1)

LAZAREVIĆ Žarko, dr., znanstveni svetnik, redni profesor. Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, zarko.lazarevic@inz.si; Univerza v Novi Gorici Fakulteta za humanistiko, SI-5000 Nova Gorica, Vipavska cesta 13.

Raznovrstnost, decentralizacija in ekonomska suverenost v Jugoslaviji

Zgodovinski časopis, Ljubljana 69/2015 (152), št. 3-4, str. 426–447, cit. 55

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Avtor analizira nekaj najbolj značilnih poglavij procesov obvladovanja tveganj, ki so jih prinašale velike razlike v etnični strukturi prebivalstva in stopnjah ekonomsko-socialnega razvoja in iz tega izvirajočih divergentnih interesov v jugoslovanski državi. Temeljni poudarek je na štirih tezah: (1) politika decentralizacije ni dala zelenih rezultatov, (2) integracija in dezintegracija sta bili vzročno povezani, (3) nacionalna emancipacija je vključevala tudi ekonomsko emancipacijo, in (4) etnične/regionalne strategije maksimiranja koristi so bile prilagojene stopnji ekonomske razvitosti in vključenosti v mednarodne in domače ekonomske tokove.

Gljučne besede: pokrajinske razlike, decentralizacija, gospodarska samostojnost, Jugoslavija

Avtorski izvleček

UDC 338(497.1)

LAZAREVIĆ Žarko, PhD, Professor. Institute of Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, zarko.lazarevic@inz.si; University of Nova Gorica, School of Humanities, SI-5000 Nova Gorica, Vipavska cesta 13.

Diversity, Decentralisation and Economic Sovereignty in Yugoslavia

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 69/2015 (152), No. 3-4, pp. 426–447, 55 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The author analyses some of the most characteristic chapters of risk management processes, resulting from significant differences in the ethnic structure of population and level of socio-economic development and divergent interests in the Yugoslav state that stem from it. The main emphasis lies on four hypotheses: (1) politics of decentralisation did not produce the intended effects, (2) the integration and disintegration were causally connected, (3) the national emancipation included also economic emancipation and (4) ethnic/regional strategies of benefit maximisation were tailored to the level of economic development and inclusion in international and local economic flows.

Key words: regional differences, decentralisation, economic sovereignty, Yugoslavia

Author's Abstract

Interpretacije jugoslovanske historične izkušnje se običajno začenjajo in končajo z izpostavljanjem dolgoročne politične, socialne in ekonomske nestabilnosti. Izvir te nestabilnosti avtorji iščejo v izjemno veliki raznolikosti oziroma v velikih socialnih, ekonomskih in kulturnih regionalnih razlikah v državi.¹ Povrhu vsega so se regionalne razlike mnogokrat ujemale tudi z etničnimi delitvami. Jugoslavija je v času svojega obstoja na izzive velikih regionalnih razlik in posledičnih konfliktnih razmerij med njenimi sestavnimi deli odgovarjala z nizom institucionalnih sprememb, z decentralizacijo odločanja na področju politične in ekonomske ureditve. Vse s pričakovanjem, da bo decentralizacija politično-upravnih in ekonomsko-socialnih pristojnosti, to je povečanje samoodgovornosti regionalnih oblasti, prispevala k ublažitvi notranjih političnih konfliktov in lajšala doseganja konsenza pri kreiranju razvojnih politik na centralni oziroma zvezni ravni. Politiko decentralizacije kot orodja preseganja notranjepolitičnih konfliktov so izvajali tako v prvih desetletjih obstoja države do druge svetovne vojne kot tudi v času komunistične družbene in ekonomske ureditve po drugi svetovni vojni.

V nadaljevanju bomo opozorili le na nekatera najbolj značilna poglavja procesov obvladovanja tveganj, ki so jih prinašale velike razlike v etnični strukturi prebivalstva in stopnjah ekonomsko-socialnega razvoja in iz tega izvirajočih divergentnih interesov. Temeljni poudarek razprave bo na argumentiranju štirih izhodiščnih trditev. Prva bi se glasila, da se s historične distance kaže, da je bila politika decentralizacije v jugoslovanskem primeru neuspešna. Navkljub decentralizaciji so notranjepolitične napetosti privedle do transformacije regionalnih v nacionalne ekonomije ob koncu 20. stoletja z razpadom jugoslovanske države. Druga trditev izpostavlja, da sta se sočasno prepletala dva potekajoča procesa, to je proces nacionalne ekonomske integracije in hkrati tudi dezintegracije. Jugoslavija je prav gotovo izpolnjevala kriterije za opredelitev nacionalne ekonomije. Naj z veliko poenostavljanja naštejemo le nekatere najbolj splošne. S carinsko in monetarno politiko je bila jasno razmejena do tujine, razvojne politike so bile enotne oziroma usklajene na vladni ravni, znotraj njenih meja je bila mogoča prosta ekonomska izmenjava, institucionaliziran je bil transfer finančnih sredstev prek regionalnih meja v različnih oblikah prek ali izven proračuna. Navkljub sistemski urejenosti pa je bil koncept integrirane nacionalne ekonomije v jugoslovanskem primeru na nenehni

¹ O različnih interpretacijah za razpad Jugoslavije glej pregledni članek Jovič, *Razlozi za raspad*, str. 91–156.

preizkušnji. V okolju velikih ekonomskih regionalnih razlik, ki so potekale tudi ali predvsem na osnovi etničnih razlik, so bila različna pričakovanja. Križale so se različne strategije za maksimiranje koristi v okviru enotne nacionalne ekonomije, ki jih je združeval pojem ekonomske emancipacije posamezne jugoslovanske etnične skupnosti. Zapisano je izhodišče tretje trditve, da je bila ekonomska emancipacija posamezne etnične skupnosti ali regije razumljena kot pridobitev oziroma prenos določenih atributov nacionalne ekonomije na regionalno raven. Definirana je bila torej kot pridobitev pristojnosti za nadzor in oblikovanje razvojnih politik ter gospodarskih, zlasti finančnih tokov znotraj in med regijami v državi. A proces je bil večplasten, ne samo ekonomski. Upoštevati je treba še vsaj sociološke, kulturne in politične dejavnike. Ekonomska emancipacija je bila namreč samo del celovite strategije etnične (regionalne) emancipacije. S četrto trditvijo izpostavljamo dejstvo, da so bile etnične ali regionalne strategije maksimiranja koristi prilagojene stopnji ekonomske razvitosti in vključenosti v mednarodne in domače ekonomske tokove. Strategije so bile utemeljene na predpostavkah pričakovanih stroškov in koristi ekonomske emancipacije. V politični besednjak so tako utemeljena stališča prevajali s koncepti decentralizacije oziroma unitarnosti države, v komunističnem času se pridružijo še koncepcije tržnih reform. V primeru regij z večjim pomenom mednarodne menjave (zlasti na zahodnih trgih) so bili v ospredju zagovorniki decentralizacije in po letu 1945 tržnih reform, kar naj bi zagotovilo ekonomsko emancipacijo oziroma maksimiranje koristi v okvirih regionalne ekonomije. Praviloma so bile to ekonomsko najrazvitejše regije, v jugoslovanskem primeru Slovenija in Hrvaška. Nasprotno pa so predstavniki drugih regij z večjo usmerjenostjo na domači trg ali trge nekdanjih vzhodnoevropskih socialističnih držav izražali decentralizaciji nenaklonjena stališča.

Jugoslavija je bila primer neuspešne ekonomske in politične integracije. Lahko je eden od primerov, da politika decentralizacije ne omogoča vedno premoščanja regionalnih političnih in ekonomskih razlik znotraj države, ki sledijo etnični razmejenosti, kar je v skladu z zaključki sodobnih raziskav. Sodobne raziskave učinkov decentralizacije na politično in ekonomsko stabilnost večetničnih držav potrjujejo divergentnost zaključkov.²

Vzpostavljanje notranjih razmerij

Povsem nesporno je, da je bila Jugoslavija ob svojem nastanku leta 1918 zelo heterogena država z velikimi razvojnimi razlikami. Predstave o novi državi so bile v različnih regijah povsem različne. Linija kontrastov in nasprotij je potekala od severozahoda proti jugovzhodu. Severozahodni predeli so odstopali navzgor, jugovzhodni pa navzdol od jugoslovanskega povprečja.³ Do nastanka jugoslovanske države je razvoj potekal ločeno, saj so bile Slovenija, Hrvaška, Vojvodina in

² Brancati, *Decentralization*, str. 651–685.

³ Lazarević, *Gospodarski vidiki*, str. 56.

Bosna in Hercegovina znotraj Habsburške monarhije, Srbija in Črna gora pa sta kot samostojni kraljevini živeli svoje lastno državno življenje.

Težišče jugoslovanskega gospodarskega prostora je ležalo na jugovzhodu, država je imela povsem agrarni značaj. To je imelo otipljive posledice pri oblikovanju in vodenju gospodarske politike ter določanju razvojnih prioritet. Z beograjskega zornega kota se je zdelo, da gre za razširjeno Srbijo. Po tem vzoru so Jugoslavijo oblikovali kot relativno zaprto, protekcionistično tržišče. Branik pred tujo konkurenco so bile dokaj visoke zaščitne carine, kar naj bi dalo priložnost razmahu domačega podjetništva, predvsem v industriji. Vloga države z državnimi in paradržavnimi podjetji, industrijskimi ali bančnimi, je bila v tem konceptu nepogrešljiva.⁴ Državni intervencionizem oziroma povečana vloga države v ekonomiji se je okrepila v tridesetih letih, med veliko gospodarsko krizo in zlasti po njej.⁵ V novem protekcionističnem okolju so industrijske cene nesorazmerno zrasle v primerjavi s kmetijskimi.⁶ Sprememba ravni relativnih cen je imela posledice na relativnostni ekonomski položaj nekdanjih področij Habsburške monarhije. Slovenija, Hrvaška in Vojvodina so takoj postale gospodarsko in tehnološko najnaprednejši del države, kraji in prebivalstvo pa v povprečju med najbogatejšimi v državi. In to kljub temu da so bili njihovi dotedanji gospodarski dosežki v habsburškem okviru precej skromni.⁷ Brez vpliva na samozavest, predvsem politično, to gotovo ni moglo ostati. Sprememba relativnostnega položaja v politično, kulturno in gospodarsko sila raznorodni državi je imela večplastne posledice, zlasti na fiskalnem področju. Slovenija in Hrvaška npr. sta v Jugoslaviji postali neto plačniki, kar je bil povod nenehnih političnih konfliktov. Naj za ilustracijo razmer navedemo le krilatico, ki je krožila v Sloveniji: »*Srbi vladajo, Hrvati razgovarjajo in mi (Slovenci!) plačujemo.*«⁸ Besede so bile sugestivne. Izražale so občutenje nove jugoslovanske države in gospodarsko-politične stvarnosti. Stereotipno označevanje, kot zimzelena melodija je vztrajalo v času in prostoru, ni izgubilo na aktualnosti ves čas obstoja jugoslovanske države.

Vir tovrstnih konfrontacij je bil v političnem in gospodarskem nesorazmerju v državi. Politična moč se je osredotočila v Beogradu, ekonomska je bila locirana v Sloveniji in na Hrvaškem. Nosilci politične premoči torej niso zmogli tudi ekonomske nadvlade. V primerjavi s Habsburško monarhijo je torej nastopila nova dimenzija, manj razviti naj bi določali pogoje gospodarjenja. Navzven se je ta spopad kazal kot spopad med centralistično in avtonomistično zasnovano družbenega mehanizma. Šlo je za boj, kdo bo določal razvojne prioritete oziroma gospodarsko politiko države.

Integracija jugoslovanske države se je vzpostavljala v konfliktnem ozračju. O tem sta govorila tudi dva temeljna akta, to je monetarna reforma leta 1920 in sprejem prve jugoslovanske ustave leto pozneje. Oba akta sta bila sprejeta v okolju

⁴ Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, str. 332–413.

⁵ Đurović, *Državna intervencija u industriji*.

⁶ Bičanić, *Economic Policy*.

⁷ Good and Ma, *The Economic Growth*, str. 103–137.

⁸ Perovšek, *Srbi vladajo*, str. 405.

hude politične polarizacije. Čeprav so na jugoslovanskem teritoriju krožile štiri valute,⁹ pa je bilo daleč najbolj pomembno menjalno razmerje med srbskim dinarjem in avstrijsko krono. Ko je bilo februarja 1920 določeno menjalno razmerje med dinarji in kronami, je v državi završalo. Imetniki kron z jugoslovanskih ozemelj Habsburške monarhije so se z menjavo, ko so za štiri krone dobili en dinar, težko sprijaznili. Počutili so se ogoljufane, menjava naj bi njihovo premoženje razvrednotila. Divergentnost stališč je bila razumljiva, saj se je skozi menjalno razmerje določal tudi relativnostni ekonomski položaj posameznih regij. Določala se je ekonomska konkurenčnost posameznih regionalnih ekonomij v novi državi. In ta nova razmerja so zopet sovpadala z etničnimi delitvami. Na ravni političnega diskurza se je utrdila percepcija ekonomske zapostavljenosti Slovencev in Hrvatov v okvirih nove jugoslovanske države. Sprejemanje ustave v letu 1921 ni prav nič prispevalo k drugačni percepciji. Nasprotno, občutki zapostavljenosti so se samo še poglobili, tako zaradi načina sprejema kot tudi zaradi značaja ustave. Temeljna značilnost ustave, ki je bila zaradi obstrukcije sprejeta brez potrebnega kvoruma, je bila visoka centralizacija države. Z ustavo so povsem prezrli etnično in regionalno različnost v državi. Ustava je temeljila na unitarističnem principu, na ideološkem konstrukt, na kohezivni moči enotnega »jugoslovanskega naroda« s tremi imeni (Slovenci, Hrvati in Srbi).

Jugoslovanski gospodarski prostor se je notranje integriral počasi. Kaj drugega bi bilo nemogoče pričakovati v primeru združitve v eno državo tako raznorodnih področij z najmanj štirimi regulativami gospodarstva. Pravzaprav je ta proces potekal vse do druge svetovne vojne. Večina zakonodaje je bila sprejeta v tridesetih letih, saj jih v času klasičnega parlamentarizma v dvajsetih letih zaradi raznorodnih interesov, politične razdrobljenosti in izjemne politične nestabilnosti, ko so se vlade zapovrstjo menjale, ni bilo mogoče pripeljati do konca parlamentarne procedure. V dvaindvajsetih letih do druge svetovne vojne se je v Jugoslaviji zamenjalo kar 41 vlad. Povprečna doba trajanja je bila torej le pol leta.¹⁰ V času do sprejetja posameznih zakonov z gospodarskega področja je veljala zatečena področna zakonodaja izpred leta 1918, to je zakonodaja, nastala v času Habsburške monarhije, in zakonodaja Kraljevine Srbije. Nova država je enostavno posvojila staro zakonodajo in ji podaljšala veljavnost za nedoločen čas.

Pred drugo svetovno vojno je bila Jugoslavija bolj zbir regionalnih gospodarstev kot pa integrirano gospodarstvo. Raven medregionalnega gospodarskega sodelovanja je bila še vedno nizka. Na tem mestu velja opozoriti na prakso velikih tujih podjetij v Jugoslaviji izpred druge svetovne vojne. Njihova strategija je bila drugačna, obseg poslovanja so razširila na celo državo. Najbolj značilni primeri so bili v bančništvu, v zavarovalništvu in pri velikih industrijskih podjetjih. Kot taka so veliko pripomogla h krepitvi medregionalne gospodarske menjave. Njihovi sedeži so bili praviloma postavljeni v Beograd ali Zagreb, v politično oziroma ekonomsko središče države.¹¹

⁹ Srbski dinar, avstrijska krona, črnogorski perper in bolgarski levi.

¹⁰ Perovšek, *V zaželeni deželi*, str. 237.

¹¹ Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*.

Temeljni konflikt v Jugoslaviji pred drugo svetovno vojno je potekal na ravni srbsko-hrvaških odnosov. Šlo je za dve percepciji državne ureditve in političnega prostora. Na relaciji srbsko-hrvaških odnosov, oziroma hrvaškega vprašanja, se je razreševalo vprašanje organizacijske podlage države. Šlo je za vprašanje regionalne avtonomije ali unitaristične zasnove države, za vprašanja decentralizacije ali centralizacije državnih pooblastil. Stališče odločujočih hrvaških političnih elit je bilo, da samo decentralizacija vzpostavlja pogoje za premoščanje regionalnih različnosti in zagotavlja dolgoročno stabilnost države. Prevladujoče stališče srbskih političnih elit pa je bilo nekompromisno vztrajanje na centralizmu kot edinem modelu za stabilnost in preseganje regionalnih razlik, tudi za ceno odkrite diktature v tridesetih letih.

Sestavni del politične agende so bila tudi gospodarska vprašanja, ki so bila del širših prizadevanj za dokončno emancipacijo posameznih etničnih skupnosti. Pri tem je bila centralistična ureditev, in Beograd kot simbol centra, izpostavljena kot razlog ekonomske prikrajšanosti posameznih regij. Ali zaradi nezadostnega nerazumevanja regionalnih gospodarskih potreb ali zaradi stvarne ali namišljene prikrajšanosti pri proračunskih transferjih in investicijah.¹² Vsa ta vprašanja so v letu 1938 dobila novo dimenzijo. Prikazana so bila v podobi regionalne bilance in s tem odprla povsem novo raven žolčnih razprav o strukturi jugoslovanske države in njenih temeljnih ekonomskih notranjih razmerjih. Opozoriti želimo na knjigo Rudolfa Bićanića »Ekonomska podloga hrvatskog nacionalnog pitanja«, ki je bila napisana na prošnjo predstavnikov najpomembnejše hrvaške politične stranke, Hrvaške kmečke stranke (HSS – Hrvatska seljačka stranka), nosilke hrvaških avtonomističnih teženj.

V citirani knjigi je Rudolf Bićanić poskušal »strokovno utemeljiti« ekonomsko plat hrvaških zahtev po notranjepolitični preureditvi države. Njegovo osnovno stališče, za katerega išče argumentacijo skozi celotno knjigo, je ocena, da je srbska oblast s političnim nadzorom državnih mehanizmov in poudarjeno vloge države v gospodarskem življenju spravila v ekonomsko podrejen položaj Hrvaško in z njo tudi Slovenijo, Bosno in Vojvodino. Obvladovanje državnih mehanizmov z različnimi ukrepi, predvsem na finančnem področju, naj bi pripomoglo k stanju, ko naj bi se že kazala tendenca prenosa ekonomske moči v Beograd, to je v politično središče države.

Knjiga je bila strukturirana zelo sugestivno. Bićanić je v uvodu najprej predstavil demografske podatke in sintetične podatke o ekonomskem pomenu hrvaškega regionalnega gospodarstva za jugoslovansko državo s stališča rudarstva, obrti, trgovine, industrije in prometa. Nato pa še glede na sodelovanje v mednarodnem sodelovanju (delež v izvozu in uvozu in prispevek Hrvaške k jugoslovanski plačilni bilanci s tujino). V prvem delu knjige z naslovom »Izkoriščanje hrvaških krajev

¹² Shoup, *Communism*, str. 227

ali trgovina z žrtvami Srbije« je avtor prikazal začetke vzpostavljanja sistema za izkoriščanje Hrvaške. Pri tem izpostavi dve najbolj nevrvalgični točki, valutno reformo in davčni sistem. Pri valutni reformi izpostavi razvrednotenje kronske valute v korist dinarskega (srbskega!) območja, pri fiskalnem sistemu pa neenakomerno davčno obremenitev posameznih pokrajin. Na osnovi obsežnih podatkov zatrdi, da so na prebivalca na Hrvaškem plačevali dvakrat več, v Sloveniji skoraj trikrat več in v Vojvodini petkrat več davkov kot v Srbiji. V drugem delu analize so v ospredju teme, ki opredeljujejo sistem ekonomskega izkoriščanja Hrvaške v jugoslovanski državi. Avtor se najprej posveti natančni predstavitvi Hrvaške v administrativnem aparatu države, nato pa predstavi strukturo proračunskih izdatkov, investicij in javnih naročil za vojaške potrebe s stališča deleža Hrvaške. Zaključni z ugotovitvijo, da je bila Hrvaška prikrajšana pri vseh postavkah glede na njen politični in ekonomski pomen v državi. Pri postavitvi o zunanji zadolženosti države postavi trditev, da nekdanja jugoslovanska področja Habsburške monarhije odplačujejo dolgove Kraljevine Srbije. Dolgovi Kraljevine Srbije naj bi namreč za petkrat presegali dolgove drugih pokrajin. V okviru bančnega sistema pa je avtor namenil veliko pozornosti državnim in paradržavnim bankam, ki naj bi s svojo politiko spodkopavale hrvaški primat na bančnem področju (47 % kapitala zasebnih bank) in mesto Zagreba kot finančnega središča države. Tudi povečana vloga države v ekonomiji v tridesetih letih, v letih velike gospodarske krize, je bila opredeljena kot izkoriščevalska do Hrvaške. V zadnjem poglavju, ki predstavlja zaključek, avtor sintetično povzame gospodarske rezultate Hrvaške v okvirih jugoslovanske države. Tako zaključni s štirimi točkami: (1) Hrvaška je v Jugoslaviji izkoriščana, ker daleč več prispeva državi, kot je od nje dobila; (2) Hrvaška je glede deleža avtonomnega upravljanja sredstev v slabšem položaju, kot je bila pred prvo svetovno vojno v Avstro-Ogrski; (3) Osnovni ekonomski problemi Hrvaške (zlasti na področju kmetijstva in infrastrukture) niso bili rešeni. S tem je država omejevala razvojne možnosti Hrvaške; (4) S hrvaškimi sredstvi se je krepila moč »srbske oligarhije«, ki je ekonomsko izkoriščala Hrvaško z obvladovanjem političnega sistema.¹³

Čeprav je Bićanićeva knjiga le povzemala že obstoječ politični diskurz, resda izdatno podkrepjen z empiričnimi podatki, pa je vzbudila obilo pozornosti. Pričakovano največ na srbski strani. Izzvala je množico odmevov, replik ali ugovorov, ki so leta 1940 združeni v knjigi izšli pod naslovom »Istina o ekonomskoj podlozi hrvatskog pitanja« z zelo jasnim podnaslovom »Odgovor g. dr. Bićaniću«. Odveč je opozorilo, da so avtorji iz Srbije v celoti zavračali Bićanićevo argumentacijo kot nezadostno zaradi necelovitosti, selektivnosti in tendencioznosti. Množico člankov bi lahko povzeli v ogorčenju srbske strani, da naj bi Hrvaška (in tudi Slovenija) pridobila nov trg in s tem priložnost hitrejšega gospodarskega razvoja. V okolju protekcionistične gospodarske politike naj bi Hrvaška (Slovenija) še povečala konkurenčne prednosti pred Srbijo zaradi bolj uravnotežene gospodarske strukture. Medtem ko je bila Hrvaška (Slovenija) že deloma industrializirana, pa je bila Srbija še vedno krepko prevladujoče agrarna dežela. Z novo državo naj bi največ

¹³ R. Bićanić, *Ekonomska podloga*.

pridobili severni jugoslovanski kraji. V spremenjenih razmerah po letu 1918 naj srbsko gospodarstvo zaradi močne hrvaške/slovenske konkurence ne bi moglo v celoti izkoristiti vseh sistemskih spodbud, v ekonomskem smislu paternalistične države z jasno izraženo intenco po zaščiti oziroma krejitvi domačega podjetništva v industriji.¹⁴ Tovrstne debate so z večjo ali manjšo intenzivnostjo redno spremljale politično in gospodarsko življenje od nastanka države naprej. Hrvaška politika se je zaradi svoje velikosti, gospodarske moči in centralne lege prizadevala za prvenstvo ali vsaj delitev oblasti s srbsko stranjo, kar ji je z ustanovitvijo Banovine Hrvaške tudi uspelo.

Leta 1939 je prišlo do sklenitve sporazuma hrvaških in srbskih elit. Na predvečer druge svetovne vojne so srbske politične elite želele politično stabilizirati državo. Brez sporazuma z najpomembnejšo hrvaško stranko, Hrvaško kmečko stranko (HSS), tega ni bilo mogoče trajno urediti. Po dolgotrajnih, skrivnih poganjanjih je bil naposled sklenjen sporazum, s katerim so bile srbske elite prisiljene opustiti načelo centralizma. S sporazumom je nastopila institucionalna sprememba države. V skladu s sporazumom je nastala posebna hrvaška avtonomna enota, Banovina Hrvaška, ki je z določenimi teritorialnimi razširitvami združevala večino hrvaškega prebivalstva. Banovina Hrvaška je imela povsem samosvoj status, konfederalni status, njena avtonomna vlada pa izjemno širok seznam pooblastil. Centralna vlada je v razmerju do Hrvaške banovine zadržala pristojnosti na področju obrambe, monetarne politike,¹⁵ zunanje politike in mednarodnega ekonomskega sodelovanja ter državne prometne infrastrukture. Druge pristojnosti so prenesli na Banovino Hrvaško, ki je pridobila tudi sodno in finančno avtonomijo z lastnim fiskalnim sistemom.¹⁶ Resda je izbruh druge svetovne vojne preprečil celovito delovanje Banovine Hrvaške, pa vendar je bil narejen velik precedens. Že sodobniki so Banovino Hrvaško primerjali s posebnim statusom Madžarske v okviru Habsburške monarhije, ko je z načelom dualizma po sporazumu iz leta 1967 nastala Avstro-Ogrska, saj je status Banovine Hrvaške presegal položaj Hrvaške v okviru madžarske polovice monarhije.¹⁷ Hrvaška je postala neke vrste konfederalni otok, v rigidnem centralističnem sistemu, ki je še zmeraj veljal za druge regije.¹⁸

Hrvaška stran je z vstopom v centralno vlado v primerjavi z drugimi regijami pridobila nesorazmerno velik vpliv. Denimo v primerjavi s Slovenci, ki so bili tudi priznani kot konstitutivni element jugoslovanske države. V Sloveniji tako burnega odziva na jugoslovansko ekonomsko stvarnost kot na Hrvaškem ni bilo, saj so sodili, da koristi vstopa v Jugoslavijo odtehtajo stroške. Slovenske politične elite niso imele ambicij po prvenstvu v državi, zavedale so se svoje omejene relativnostne

¹⁴ *Istina*.

¹⁵ Po nekaterih virih naj bi bil sklenjen celo sporazum med jugoslovansko centralno banko (Narodna banka Kraljevine Jugoslavije) in Banovino Hrvaško o uvedbi paralelne hrvaške valute. Izdelani naj bi bili tudi osnutki hrvaškega denarja, ki jih hrani današnja hrvaška centralna banka (<http://www.hnb.hr/novcan/povijest/h-nastavak-4.htm>).

¹⁶ Čulinović, *Državnopravna historija*, str. 296–303.

¹⁷ Tomasic, *Constitutional Changes*, str. 591.

¹⁸ Lampe, *The Failure*, str. 83.

teže. Ustanovitev Banovine Hrvaške so v Sloveniji videli kot začetek preureditve države, kjer bi tudi Slovenija pridobila enak status kot Hrvaška. Kot na Hrvaškem so tudi v Sloveniji prevladujoče izhajali iz stališča, da jugoslovanska unitarno zasnovana gospodarska in socialna politika ne upošteva v zadostni meri slovenskih interesov, potreb in posebnosti. Zato bi bila potrebna posebna, slovenska splošno gospodarska, finančna in socialna politika. Le tako bi namreč lahko zavarovali interese slovenske družbe in gospodarstva v Jugoslaviji.¹⁹

Vztrajnost notranjih razmerij

Vzpostavitev komunističnega režima po drugi svetovni vojni je Jugoslaviji kot celoti prinesla veliko sprememb. Državo so federalizirali (šest republik in dve avtonomni pokrajini). Jugoslavija je hkrati stopila na pot radikalne transformacije družbe in ekonomije, ki jih združuje pojem komunistične revolucije. Stopila je na pot lastninskega in strukturnega preoblikovanja gospodarstva, oblikovanja državnega gospodarskega intervencionizma in ustreznega administrativnega aparata za vodenje gospodarstva. V tem obdobju je postala politika gospodarskega razvoja primarna naloga države, ki je v temeljih spremenila lastninska razmerja s poddržavljanjem zasebnih gospodarskih podjetij v letih 1946 in 1948. Podržavljena je bila celotna industrija, finančne institucije, trgovina in kmetijske površine. Komunistična povojna jugoslovanska država je uveljavila protekcionističen in avtarkičen koncept gospodarskega razvoja, ki ga je nadgradila še z modelom centralnega planiranja in prerazporejanja investicijskih sredstev po sovjetskem vzoru.

Navkljub novemu institucionalnemu okviru so dileme jugoslovanskega prostora ostale enake. Velike ekonomske in socialne regionalne razlike, ki so sovpadale z etničnimi delitvami, so vztrajale naprej. Jugoslovanski komunisti tega dejstva niso prezrli. Obljubljali so preureditev države v skupnost enakopravnih narodov. Enakopravnost pa so razumeli zelo široko, saj ni pomenila le politične enakopravnosti, to je možnost enakopravnega soodločanja o skupnih in samostojnega odločanja o lastnih zadevah. Narodno enakopravnost so razširili oziroma bolje rečeno celo pogojevali z ekonomsko in socialno enakopravnostjo. Vsak prebivalec, ne glede na ekonomsko moč republike, naj bi bil deležen enake ravni storitev javnega sektorja.²⁰

To je kot osrednje družbeno (politično!) vprašanje v ospredje potisnilo dileme razvojnega modela, dileme regionalne politike in še posebej vprašanje gospodarskega razvoja. Kulturne razlike naj bi presegli z ideološkim poenotenjem na podlagi koncepta enotnega jugoslovanskega delavskega razreda in s tem izenačenje interesov. Ekonomsko in socialno enakopravnost pa naj bi zagotovili z regionalno politiko. Tako postane vprašanje razvojnega modela ekonomsko manj razvitih regij temeljno politično vprašanje. V želji po preseganju razvojnih razlik so jugoslovanske oblasti

¹⁹ Gosar, *Osnovna narodnogospodarska*, str. 89–102.

²⁰ Mihailović, *Regionalna stvarnost Jugoslavije*, str. 22.

v prvih desetletjih uporabile mehanizme centraliziranega prerazporejanja sredstev na ravni države. Pri tem sta bila pomembna dva instrumenta, ki sta postala pomembna politično kontroverzna kategorija. Na eni strani je bila neposredna pomoč iz zveznega proračuna manj razvitim republikam za pokritje sprotnih izdatkov za zagotavljanje javnih storitev. Na drugi strani je šlo v konceptu centralno-planskega razvojnega modela za preusmeritev investicijskih sredstev v ekonomsko manj razvite regije, za razvoj industrije. S pospešenim vlaganjem naj bi se ekonomsko manj razvita področja okrepila do te mere, da bi lahko sama skrbela za financiranje javnih storitev.²¹ Ker je prelivanje sredstev povzročalo politične konflikte, stopnje regionalnih razvojnih razlik pa se niso zmanjševale, so postopoma redefinirali cilje regionalne politike. Končni cilj, tudi v neki dolgoročni perspektivi ne, ni bilo več izenačenje različnih predelov v gospodarskem in socialnem oziru. Nerazviti naj bi se poskusili približati državnemu povprečju. Velik poudarek je bil na krepitvi odgovornosti ekonomsko manj razvitih republik za lastni ekonomski in socialni razvoj. Repertoar državnih podpornih in spodbujevalnih mehanizmov (naložbe podjetij iz razvitih predelov, sklad federacije za nerazvite, sredstva iz proračuna, tuja posojila, različne vrste olajšav: carinske, davčne, znižane obrestne mere in ugodnejši pogoji kreditiranja itd.) naj bi bil le v oporo.

S spoznanjem, da regionalnih razvojnih razlik ne bo mogoče hitro odpraviti, so se odprla mnoga vprašanja o prihodnosti in institucionalni ureditvi države. Debate o regionalnih razlikah, debate o prerazporejanju sredstev znotraj Jugoslavije, postanejo razprave o razvojnem ekonomskem modelu, neizogibno tudi o političnem sistemu. Konfliktnost interesov je izhajala iz različne gospodarske in socialne strukture med jugoslovanskimi sestavnimi deli, saj ukrepi ekonomske politike niso bili regionalno nevtralni.²² To je v večnacionalni državi neizbežno vodilo v politične in gospodarske spore z jasno nacionalno identifikacijo. Ponovila se je zgodba izpred druge svetovne vojne. Takrat je predvojni unitaristični model nasedel na čereh občutkov prikrajšanosti oziroma občutkov vsestranskega izkoriščanja posameznih narodov v novi državi, predvsem Hrvatov. Tudi komunisti so se srečali z enakim problemom, kako najti kompromis med nasprotujočimi si interesi centra in sestavnih delov. Politične debate je podžigalo zlasti dejstvo, da so se razlike med nerazvitimi in razvitimi v Jugoslaviji pravzaprav poglobljale. Hkrati pa so država kot celota in tudi posamezne regije – republike relativno izgubljale v primerjavi z bližnjo soseščino.²³

Namesto centraliziranega odločanja v ospredje vstopa načelo samoodgovornosti za lasten razvoj, kar je predpostavljalo decentralizacijo. Prepoznanje te kategorije kot temelja razvoja naj bi omogočilo lažje doseganje konsenza in umirilo politične oziroma mednacionalne napetosti v državi. Z opuščanjem centralno-planskega sistema se je začel prenos političnih in ekonomskih pristojnosti s federalnih organov na republiške. Na področju gospodarstva pa je decentralizacija dobila podobo uvajanja »socialističnega trga«, ki naj bi bil spodbudil »samoodgovorno«

²¹ Shoup, *Communism*, str. 230.

²² Kavčič, *Komunisti danes*, str. 44–54.

²³ Sicherl, *Slovenija zdaj*.

(ekonomično!) poslovanje podjetij in bil zagotovilo delovanja jugoslovanskega trga na podlagi gospodarskih koristi. To naj bi olajšalo doseganje dogovora o razvojnih usmeritvah. K temu so pridružili še možnost zadolževanja v tujini kot poskus nevtalizacije odporov pri prerazporejanju sredstev k manj razvitim.²⁴ Koncept drugačnih medregionalnih/medrepubliških odnosov naj bi potekal na ozadju kohezivne moči jugoslovanske komunistične stranke, se pravi ideologije.

Reforme, s katerimi je začela Jugoslavija v petdesetih letih, so ustvarile dvojnost v ureditvi države. Na političnem področju bila Jugoslavija še vedno klasična enostrankarska komunistična država, ki jo je obvladovala Zveza komunistov, kot se je uradno imenovala komunistična stranka. Na gospodarskem področju pa so z reformami delno institucionalizirali trg blaga in storitev, kar je predpostavljalo svobodno oblikovanje cen, liberalizacijo gospodarskega življenja na notranjem trgu kakor tudi na mednarodnem sodelovanju. Vendar pa je tudi znotraj tega sistema še vedno obstajala arbitrarna vloga komunistične stranke. Prevlada komunistične ideologije in podrejenost ekonomske sfere je bila vgrajena v sam sistem. Upravno-politična struktura, v podobi Zveze komunistov, je bila regulator ekonomskih in političnih sprememb.²⁵

A tudi reforme niso spremenile notranjih razmerij. Delitve v jugoslovanskem prostoru so vse do razpada države ostale v enakih političnih in nacionalnih okvirih. Breme samoodgovornosti so lažje sprejemala ekonomsko bolj razvita okolja, nerazvita so se počutila prikrajšana. Iskanje političnega in ekonomskega ravnotežja med gospodarsko bolj oziroma manj razvitimi republikami je bilo nenehno na dnevnem redu. Ekonomsko bolj razviti republiki (Slovenija in Hrvaška) sta bili protagonistki decentralizacije političnih in ekonomskih pristojnosti ter zagovornici »tržne socialistične« gospodarske ureditve. Diskurz predstavnikov manj razvitih republik pa je vztrajal pri večji meri solidarnosti (to je razumevanja njihovih razvojnih potreb zaradi drugačne gospodarske in socialne strukture) prek bolj centraliziranega usmerjanja ekonomskega razvoja in prerazporejanja finančnih sredstev za njihov hitrejši razvoj.

Divergentnost stališč se je poznala tudi v oblikovanju razvojnih ekonomskih konceptov. Na shematični ravni lahko posplošimo tri skupine, ki se, kot je bilo v Jugoslaviji v navadi, tudi nacionalno jasno istovetijo. Izhajali so iz ekonomske strukture in s tem povezanih interesov treh republik. V Sloveniji so se od šestdesetih let dalje zavzemali za reforme gospodarskega sistema z vnosom elementov tržnosti. V ospredje so prišla razmišljanja o pomenu dvigovanja produktivnosti dela, trga, povpraševanja, tehnoloških inovacij in znanja, predelovalne industrije, izvoza, storitvenega sektorja, tesnejšega povezovanja z zahodnimi ekonomijami. Slovenijo se je v tem konceptu znotraj jugoslovanskega gospodarskega prostora videlo kot gonilno silo, ki bi na osnovi prestrukturiranega in uspešnega gospodarstva lahko bolj učinkovito podprla tudi razvoj manj razvitih republik. Vendar pa bi bilo v začetku treba nekoliko zmanjšati slovenske prispevke za manj razvite.

²⁴ Borak, *Jugoslavija*, str. 29–40.

²⁵ Buvač, *1990*, str. 39.

Jugoslovanska gospodarska integracija naj bi potekala brez prisile centra, iz ekonomskih pobud.²⁶ Ta koncept je izhajal iz želje po optimizaciji slovenskih prednosti znotraj jugoslovanskega gospodarskega prostora. Tehnološkemu preseganju in višji ravni gospodarske učinkovitosti je pridruževal ekonomizacijo geografskega položaja v smislu transportne logistike. V tem svojem hotenju je bila Slovenija, kot pred drugo svetovno vojno, zaradi manjše relativne teže seveda omejena. Ni mogla izpostavljati svoje centralne lege, kot denimo Hrvaška ali Srbija, ki sta gravitacijsko bolj osrednji položaj vgradili tudi v svoje ekonomske koncepte. Skozi to pozicijo sta izhajajoč iz lastne prevladujoče gospodarske strukture želeli prenesti ekonomsko težišče države na svoja področja in tako določati smer in dinamiko razvoja na državni ravni. Tako je bil v Srbiji široko sprejeman t. i. donavski razvojni koncept, na Hrvaškem pa je bil stalnica t. i. jadranski razvojni koncept. V donavskem razvojnem konceptu so bile kot prioritete oziroma kot komparativne prednosti v ospredju metalurgija, bazična kemična industrija in seveda kmetijstvo in nanj navezana živilska industrija. Vodilno regijo v tem konceptu je predstavljala Srbija. Nasprotno je bilo po jadranskem konceptu zaznavno preusmerjanje proti zahodu in znatno manj deklarativno opredeljenih panog kot razvojnih prioritet, vendar pa se je približeval slovenskemu videnju »tržnega socializma«. Koncept je izhajal prvenstveno iz potreb Hrvaške, iz njene potrebe po gospodarski in prometni integraciji, pri čemer je zaradi svoje specifične lege morala nujno vključevati tudi področje Bosne in Hercegovine.²⁷

Vzporedno z ekonomskimi reformami je s konceptom decentralizacije šla tudi reforma političnega sistema. Načelo samoodgovornosti in enakosti je terjalo tudi pristojnosti v procesu odločanja, tudi ali zlasti v ekonomskih zadevah. V Jugoslaviji so to povezali tudi z nacionalnim vprašanjem, saj je bilo to vprašanje v ozadju vseh odločitev. Predpostavka je bila jasna. Nacionalno enakopravnost je bilo mogoče doseči le s krepitvijo republiške/pokrajinske državnosti. Bistvena sestavina te republiške državnosti je bila tudi možnost odločanja o vprašanih, ki so bila v pristojnosti federacije.²⁸ Ta načela so bila postopoma institucionalizirana od srede šestdesetih let dalje, povsem formalizirana pa z ustavo iz leta 1974. Sledil je prenos pristojnosti na posamezne republike, ki so bile v odločanju avtonomne, na zvezni ravni pa zavezane k usklajevanju interesov. Na zvezni ravni so federalna vlada in druge zvezne ustanove delovale kot koordinator republiških interesov.²⁹ Celotna ureditev, tako političnega kot tudi ekonomskega sistema, je bila zasnovana na (idealiziranih!) načelih nekonfliktnosti interesov posameznikov, gospodarskih

²⁶ Repe, *Liberalizem*, str. 40–46.

²⁷ Borak, *Ekonomski vidiki*, str. 24–35.

²⁸ Nav. delo, str. 76.

²⁹ John Lampe je tako zapisal, da je jugoslovanska ustava iz leta 1974 omogočila t. i. liberum veto, ko je lahko vsaka federalna enota blokirala sprejemanje odločitev na zvezni ravni zaradi zaščite lastnih interesov (Lampe, *The Failure*, str. 86).

subjektov, družbenih skupin, narodov in republik³⁰ zaradi skupne ideološke podlage, to je privrženosti ideji socializma oziroma komunizma. Garant te privrženosti in najpomembnejša kohezivna sila naj bi bila, kot smo že opozorili, jugoslovanska komunistična stranka.

Leta 1974 so tako prerazporedili ekonomsko in politično moč med jugoslovanskimi republikami in obema avtonomnima pokrajinama na eni strani ter federacijo na drugi strani. Medrepubliški odnosi in medrepubliška politika so zato postali ključna točka delovanja države in gospodarstva.³¹ Posamezne republike začnejo delovati kot samostojna narodno-gospodarska področja,³² z jasno intenco preferiranja lastnih ekonomskih interesov in s težnjo po avtarkiji.³³ V takih razmerah je bilo seveda izjemno težko doseči delujoč konsenz o gospodarski politiki na zvezni ravni. Nobena federalna enota, ki se je istovetila z večinsko etnično opredelitvijo prebivalstva na njenem ozemlju, ni bila dovolj močna, da bi lahko prepričljivo pridobila preostale na svojo stran. V tem procesu so bila značilna konfliktna razmerja med republikami na področjih, ki so bile izključno v njihovi pristojnosti; na ravni zvezne vlade in Zveze komunistov Jugoslavije, kjer je bila odločujoča vloga zveznih institucij; med skupinami republik in zveznim centrom ter med različnimi frakcijami znotraj republik, ki so občasno iskale zavezništva podobnih skupin v drugih republikah.³⁴

V takih razmerah se je zastavljalo vprašanje delovanja jugoslovanskega ekonomskega prostora, saj so posamezne federalne enote imele različne predstave, pričakovanja in poglede na skupno državo in njene razvojne prioritete. Že tako zapletena medrepubliška razmerja so postala težko premostljiva v osemdesetih letih 20. stoletja, v času globoke gospodarske krize. Postopno se je krepil vtis, da je znotraj tedanjega komunističnega ekonomskega in političnega sistema praktično nemogoče najti rešitev, sprejemljivo za vse sestavne dele države.³⁵ Kohezivne sile, ki bi povezovala in arbitrarno regulirala jugoslovanske različnosti, ni bilo več. Nastopila je t. i. federalizacija jugoslovanske komunistične stranke. Tekom desetletij so se republiške komunistične stranke, ki naj bi bile le regionalne izpostave enotne komunistične stranke, »nacionalizirale«. Počasi so opuščale identifikacijo z delavskim razredom. Začele so se istovetiti s prevladujočim narodom v posamezni republici, postale so zagovornice svojega okolja, dejansko so se spreminjale in na

³⁰ Mencinger, *Slovensko gospodarstvo*, str. 490–495.

³¹ Borak, *Jugoslavija*, str. 36.

³² Tovrstni sklepi so bili izvedeni na osnovi merjenja obsega medrepubliške gospodarske menjave v sedemdesetih in osemdesetih letih. Pridobljeni podatki so bili interpretirani kot potrditev teze o upadu gospodarske menjave med jugoslovanskimi republikami. Tej tezi, ki je sčasoma postala prevladujoča (predvsem v Srbiji), pa so številni ugovarjali s ponovljenimi, kontrolnimi raziskavami. Njihove interpretacije so potrdile dolgoročna nihanja v obsegu medsebojnega gospodarskega sodelovanja, ki pa ni presegalo meja običajne fluktuacije in je sovpadalo z drugimi ukrepi ekonomske politike (Borak, *Jugoslavija*, str. 81–94; I. Bičanić, *Fractured*, str. 120–141; Burkett and Škegro, *Are Economic*, str. 142–155).

³³ Zarkovic Bookman, *The Economic Basis*, str. 93–109.

³⁴ Borak, *Ekonomski vidiki*, str. 76; Ramet, *Nationalism*, str. XVI.

³⁵ Mencinger, *Slovensko gospodarstvo*, str. 490–495.

koncu tudi spremenile v nacionalne stranke. Šlo je za vzročno-posledičen proces, ki so ga sočasno spremljale reforme federalnih institucij jugoslovanske države.³⁶

Jugoslovanski komunisti so bili soočeni z dvema frustracijama, z dvema percepcijama prikrajšanosti, ki sta izvirali iz različnih ekonomskih relativnostnih položajev posameznih republik. V razvitih republikah je frustracije povzročalo prerazporejanje finančnih sredstev prek fiskalnega sistema ali še bolj mimo njega v prid manj razvitih, kar je bilo prepoznano kot eden od pomembnih vzrokov manj uspešnega ekonomskega razvoja. Posledice naj bi bile jasno vidne v zaostajanju oziroma v poglobljanju ekonomskih razlik s sosednjimi zahodnimi državami (Avstrija, Italija). V nerazvitih predelih pa so frustracije temeljile na nižji ravni gospodarskega in socialnega razvoja, na prevladujoče enostranski gospodarski strukturi in na nezadostni konkurenčnosti na notranjem in zunanjem tržišču. K temu spadajo je pridružiti tudi percepcije nezadostnega nerazumevanja njihovih gospodarskih potreb in s tem stvarne ali namišljene prikrajšanosti pri proračunskih transferjih in investicijah, če zopet uporabimo besede Paula Shoupa.³⁷

Za bolj celovito razumevanje je vsekakor treba izpostaviti tudi tretjo frustracijo, ki je močno zaznamovala jugoslovansko stvarnost osemdesetih let. Gre za Memorandum srbske akademije znanosti in umetnosti iz sredine osemdesetih let. V njem je skupina srbskih akademikov predstavila svoje videnje Srbije oziroma srbskega naroda v jugoslovanski državi. V osnovi nadaljuje stališča, ki so bila prisotna že pred drugo svetovno vojno. Pisci memoranduma nedvoumno zatrdijo, da je bila Srbija po letu 1945 v Jugoslaviji politično in ekonomsko inferiorna, celo diskriminirana. Ekonomska politika tega časa je škodovala srbskemu gospodarstvu, ki je relativno zaostalo že za jugoslovanskim povprečjem, kaj šele za Slovenijo ali Hrvaško. Gospodarska politika in ureditev države, ki sta ju vsilili Slovenija in Hrvaška, naj bi onemogočali izravnavo teh neskladij v državi v korist srbskega gospodarstva. Decentralizacijo ekonomskega in političnega sistema so dojemali kot dezintegracijo (konfederalizacijo) zvezne države. Afirmacija republiških statusov državnosti je predpostavila parcialne interese nasproti obče državnim. Fragmentacija (dezintegracija!) naj bi imela za posledico obstoj »nacionalnih ekonomij«, to je avtarkičnih gospodarskih politik posameznih republik. Po mnenju piscev memoranduma je bila za izhod iz globoke krize nujna temeljita sprememba ekonomskega in političnega sistema, ki bi z odpravo decentralizacije odpravila tudi fragmentacijo. Centralizacija oziroma krepitev pristojnosti zveznih oblasti bi tudi omogočila upoštevanje interesov srbskega gospodarstva in s tem vzpostavitev porušenega ravnotežja.³⁸ Ravnotežje bi se torej lahko vzpostavilo s prelivanjem sredstev prek federalnih organov, da bi lahko financirali nov investicijski cikel v Srbiji.³⁹ Ta stališča, ki so jih poskušali prenesti v jugoslovansko politično prakso, so bila prepoznana kot načela distributivnega nacionalizma.⁴⁰

³⁶ Burgh, *Conflict*, str. 301–335.

³⁷ Shoup, *Communism*, str. 227.

³⁸ Mihailovic and Krestic, *Memorandum*, str. 95–118.

³⁹ Pallairet, *The Inter-Regional*, str. 226.

⁴⁰ Dallago and Uvalic, *The Distributive*, str. 73–74.

V konfliktu treh frustracij, razvitih republik, nerazvitih republik in Srbije, so se konec osemdesetih let oblikovali trije koncepti preureditve Jugoslavije, tri vizije prihodnosti. Prva opcija je bila centralizirana federacija, ki so jo podpirali v manj razvitih predelih države, vključno s Srbijo. Torej v tistih predelih, ki so že ali pa so pričakovali, da bodo relativno pridobili v takem okolju. V razvitih republikah (Slovenija, Hrvaška) so to opcijo odklanjali, ker so jo imeli za oviro lastnemu hitrejšemu razvoju. Politika centralizacije makroupravljanja bi, kot so govorile izkušnje, le generirala nestabilnost. Velike regionalne razlike so namreč preprečevale centralni vladi oblikovanje politik, primernih za vsa okolja.⁴¹ Druga opcija, ki sta jo ponujali Slovenija in Hrvaška, je bila preureditev Jugoslavije v konfederacijo držav, s celovito politično in ekonomsko samostojnostjo republik, ki bi natančno definirale medsebojna razmerja in vsebine skupnih politik. To pa je bilo težko oziroma nesprejemljivo za zastopnike federalističnega koncepta. Tako prva kot tudi druga opcija sta predpostavljali nujnost novega dogovora o institucionalni strukturi države in redefinicijo zveznih organov oziroma skupnih politik. Kot povsem realna pa se je v letu 1990, po izvedbi večstrankarskih volitev v Sloveniji in Hrvaškem, oblikovala še tretja opcija. To je opcija osamosvojitve oziroma vzpostavitve polne državnosti posameznih jugoslovanskih republik.⁴²

Tretja opcija je bila utemeljena tudi na strukturah mednarodne ekonomske menjave posameznih jugoslovanskih republik. Jugoslavija kot celota je imela tridelno strukturo mednarodne menjave. Iz zahodnih držav je uvažala kapital, tehnologijo in druge investicijske dobrine. Iz držav tedanjega tretjega sveta in vzhodnoevropskih socialističnih držav pa energijo (nafta) in surovine. Značilnosti mednarodne ekonomske menjave so imele posledice tudi na področju regionalne delitve dela v državi. Slovenija in v znatni meri tudi Hrvaška sta bili navezani na ekonomsko sodelovanje z zahodnimi državami tako zaradi geografskega položaja kot tudi lastnih razvojnih politik, ki so spodbujale izvozni tip gospodarstva. Obe republiki, še zlasti Hrvaška, sta imeli močno razvit turistični sektor, ki je tudi pospeševal kulturno in ekonomsko zблиževanje s sosednjimi zahodnimi državami. Manj razvite jugoslovanske republike so bile pri mednarodni menjavi bolj poudarjeno usmerjene proti vzhodnoevropskim državam ali državam tretjega sveta. V zameno za surovine in energente so nudile orožje, izvajanje velikih investicijskih projektov in tudi industrijsko blago široke potrošnje.⁴³ Veliko ekonomsko zaostajanje komunističnih držav od sedemdesetih let je manj razvitim jugoslovanskim republikam zmanjševalo razvojne potencialne. Soočene so bile s potrebo prestrukturiranja lastne gospodarske strukture v smeri večje konkurenčnosti na zahodnoevropskih trgih. Ker je šlo za dolgoročen proces, so manj razvite republike, na osnovi pričakovanih koristi in stroškov, temu prilagodile tudi politične koncepte reorganizacije države. Enako sta tudi Slovenija in Hrvaška oblikovali svoj predlog preoblikovanja Jugoslavije

⁴¹ Mencinger, *Slovensko gospodarstvo*, str. 492.

⁴² Žižmond, *The Collapse*, str. 111.

⁴³ Arfi, *International Change*, str. 118.

v konfederaciji držav ali preoblikovanje republik v samostojne države.⁴⁴ K temu se je ob koncu osemdesetih let pridružila še dodatna dilema. Zastavljati se je začelo vprašanje, ki je šlo prek emancipacije posameznih etničnih skupnosti: vprašanje vzdržnosti komunističnega političnega in ekonomskega sistema v Evropi, vključno z Jugoslavijo, ter transformacije v demokratični politični pluralizem in tržno gospodarsko strukturo. Tudi v tem oziru je nastala značilna dihotomija. Na Hrvaškem in zlasti v Sloveniji so prednjačili v teh procesih, v manj razvitih jugoslovanskih regijah pa so bili bolj rezervirani. Reforme ekonomskega in političnega sistema so bile v Sloveniji hitrejše in radikalnejše, da jim drugi v državi niso mogli slediti.⁴⁵

S stališča Slovenije sta se koncepta državne samostojnosti, pojmovane kot rešitev slovenskega nacionalnega vprašanja, in politične in ekonomske transformacije komunistične ureditve v parlamentaren političen sistem in tržno ekonomijo poistovetila. Postala sta dva obraza istega procesa. Razpad bloka komunističnih držav in s tem hladnovojne delitve Evrope je odprl prostor za uresničitev teh zamisli, ne samo Sloveniji, temveč tudi drugim jugoslovanskim republikam. Zlasti od jeseni 1989 dalje. V času izjemno zaostrenih političnih nasprotij v Jugoslaviji so srbski politiki uvedli ekonomski bojkot Slovenije, bojkot slovenskih izdelkov in slovenskih podjetij v Srbiji. Bojkot je bil selektiven, da ne bi preveč prizadel srbskih interesov, strogo so ga nadzirali srbski politični organi.⁴⁶ Vzrok bojkota je bil enostaven. Slovenski politiki so bili, ob tihi podpori drugih, poglavitna ovira težnjam k povrnitvi modela zaščitniške, centralizirane države, ki so ga zastopale srbske politične elite. Izvajanje ekonomske blokade je pokazalo, da so v republiki Srbiji začeli izvajati lastno carinsko politiko, navkljub vsemu zavzemanju za enotnost jugoslovanskega ekonomskega prostora. Učinek bojkota, ki bi v primeru popolnega uspeha znižal slovenski družbeni produkt za 14 %, ⁴⁷ je bil nasproten od namena, saj je še pospešil dejanski razpad jugoslovanske države. Tudi »vdor« srbskih oblasti v monetarni sistem leta 1990, ko so srbske oblasti prek republiške centralne banke⁴⁸ v obliki kreditov srbskim bankam in drugim podjetjem samostojno, brez vednosti jugoslovanske centralne banke, dodelile velika finančna sredstva,⁴⁹ je pripomogel k razpadu države. Jasno je bilo, da so si srbske oblasti prilasčale tudi emisijsko politiko.

V Sloveniji je dokončno prevladala argumentacija odhoda iz jugoslovanske države. Prevladalo je prepričanje, da velikost nacionalne ekonomije v primeru v svet odprtega gospodarstva, v kar naj bi se slovensko gospodarstvo preobrazilo s samostojnostjo, ni bila pomembna. Ob dokončnem razpadu jugoslovanskega trga

⁴⁴ Koristi in stroški posameznih republik v jugoslovanskem okviru so nazorno predstavljeni v študiji Ding, *Yugoslavia*, str. 1–26.

⁴⁵ Zarkovic Bookman, *The Economics of Secession*, str. 20.

⁴⁶ Repe, *Jutri*, str. 141–142.

⁴⁷ Mencinger, *Slovensko gospodarstvo*, str. 495.

⁴⁸ Z reorganizacijo državne ureditve leta 1974, s krepitvijo državnosti jugoslovanskih republik, so v posameznih republikah ustanovili tudi republiške centralne banke. Te niso bile izpostava jugoslovanske centralne banke, Narodne banke Jugoslavije, temveč so skupaj z njo oblikovale monetarno politiko.

⁴⁹ Pallairet, *The Inter-Regional*, str. 241–243.

so pričakovali kratkoročne zelo negativne učinke, zaradi izpada jugoslovanskega povpraševanja in s tem upada bruto domačega proizvoda. Vendar pa so bila na dolgi rok pričakovanja pozitivna. Samostojnost Slovenije so povezali z možnostjo »hitrejše uvedbe normalnega tržnega gospodarstva in boljših posegov države v gospodarstvo zaradi temeljitejšega poznavanja svojega, po stopnji razvitosti bolj homogenega gospodarstva«. ⁵⁰

Ob koncu leta 1989 je inflacija, kot simptom globoke ekonomske krize, v Jugoslaviji dosegla neslutene višave. Decembra so namreč na mesečni ravni izmerili 58,8 % rast inflacije oziroma cen na drobno. Že mesečna rast je bila enormna, več kot so druge države namerile v dolgih desetletjih. Celo več, ekstrapolacija je pokazala, da naj bi inflacija na letni ravni ob taki mesečni rasti dosegla fantastičnih 25.616 %. ⁵¹ To je bilo nekaj, kar je bilo povsem nepredstavljivo in je imelo pogubne posledice tako za konceptualizacijo komunistične ekonomsko-politične ureditve kot tudi za samo idejo jugoslovanske državnosti, navkljub zadnjemu poskusu ekonomskih reform v letu 1990. Razpad jugoslovanske države in njenega trga je bil tudi posledica propada socialistične ureditve kot del globalnega procesa in spremenjenih geopolitičnih razmerij v Evropi. Pot iz socializma je tako pomenila tudi pot iz Jugoslavije. Kriza, ki se je od začetka osemdesetih let samo stopnjevala, je razkrila nemoč okvirov socialistične gospodarske ureditve pri zagotavljanju dolgoročne gospodarske uspešnosti in stabilnosti. Jugoslovanski krog je bil kmalu sklenjen. V naslednjem letu so se politična in socialna nasprotja v državi zaostriala do te mere, da jih ni bilo mogoče več obvladati. V vsesplošnem kaosu je Jugoslavija po poldrugem desetletju globoke politične in gospodarske krize razpadla. Jugoslovanske republike so v letu 1991 zaživele kot samostojne države, kot samostojne nacionalne ekonomije.

Kulturne in ekonomske razlike so, glede na politološko literaturo, že same po sebi pretnja hitrejši integraciji. Ko k temu pridružimo še etnično komponento, pa lahko ogrožajo tudi politično stabilnost določene državne skupnosti in tako prispevajo k dezintegraciji. ⁵² Jugoslovanska izkušnja tudi kaže, da so v večetničnih državnih skupnostih z velikimi razlikami v stopnjah razvoja ekonomska vprašanja izjemno pomembna za dolgoročno stabilnost. Celo več, zatrditi je mogoče, da so bila ekonomska vprašanja ena od prioritet politične agende. »Ekonomska emancipacija« ali »odločanje o sadovih svojega dela« (»ekonomska suverenost!«) je bila sestavni del in zaokrožitev procesa politične in kulturne emancipacije določene skupnosti. Ekonomska vprašanja so tudi eminentna politična vprašanja, saj jih ni bilo mogoče rešiti izven političnega sistema. Za zadovoljitev takih interesov so bile torej potrebne institucionalne spremembe. Konfliktna razmerja so v Jugoslaviji poskušali preseči z nizom institucionalnih sprememb, z decentralizacijo odločanja

⁵⁰ Mencinger, *Slovensko gospodarstvo*, str. 495

⁵¹ Žižmond, *Specifičnosti*, str. 7.

⁵² Burg and Berbaum, *Community*, str. 536.

na področju politične in ekonomske ureditve, s krepitvijo državnosti posameznih republik. To je hkrati odpiralo vprašanje o dolgoročni stabilnosti ekonomskih, političnih in socialnih institucij, ki so prvi pogoj hitrejšega ekonomskega in socialnega razvoja, notranje in mednarodne integracije.

Zvezna ekonomska in politična institucionalna struktura je bila na preizkušnji v času globoke ekonomske in družbene krize v osemdesetih letih prejšnjega stoletja. Globoke in dolgotrajne ekonomske krize delujejo razdiralno na socialne in ekonomske institucije v vseh družbah, še toliko bolj v okoljih z velikimi razvojnimi in etničnimi razlikami, kar je bila Jugoslavija. Ker je bila globina krize odvisna od regionalnih ekonomskih struktur in načinov upravljanja v posameznih regijah oz. republikah, so bile tudi percepcije in na tem temelječe zahteve različne. To dejstvo je dodatno pospeševalo družbeno polarizacijo in politično konfliktnost, tudi ali zlasti na zvezni ravni. Politični diskurz je dobil okrepljene poteze ekonomske, politične ali socialne zapostavljenosti, kar je silno oteževalo iskanje kompromisa na zvezni ravni. Na prikrajšanosti temelječe politične razprave so v večetnični skupnosti, kjer so se ekonomske in socialne razvojne razlike pokrivalo z etničnimi delitvami, spodbujale politično in ekonomsko polarizacijo, ki je vodila tudi v dezintegracijo in oblikovanje samostojnih nacionalnih gospodarskih enot. Preoblikovanje v nacionalne ekonomije je, z izjemo Slovenije, potekalo v vojnih razmerah, kar je posledično močno zmanjšalo ekonomske potenciale in dvignilo ceno končne nacionalne ekonomske emancipacije posameznih jugoslovanskih republik.

Jugoslavija je bila primer neuspešne ekonomske in politične integracije. Lahko je eden od primerov, da politika decentralizacije ne omogoča vedno premoščanja regionalnih političnih in ekonomskih razlik znotraj države, ki sledijo etnični razmejenosti. Sodobne raziskave učinkov decentralizacije na politično in ekonomsko stabilnost večetničnih držav potrjujejo divergentnost zaključkov. Proces decentralizacije političnih in ekonomskih pristojnosti imajo lahko povsem različne učinke v večetničnih državah. Lahko pospešijo dezintegracijo ali pa omogočijo dolgoročno stabilnost večetnične države z velikimi regionalnimi ekonomskimi in socialnimi razlikami.⁵³ Integracija oziroma dezintegracija je torej proces, ki ga ni možno opredeliti enoznačno. Proces ni mogoče razumeti izolirano, z upoštevanjem samo enega izhodišča. Denimo ekonomskega dejavnika ali s stališča stroškov in koristi dezintegracije oziroma secesije določene regije. Gre za kompleksen, večplasten proces z mnogimi spremenljivkami in njihovo interakcijo. V tem procesu se poleg ekonomskih vprašanj kot zelo pomembna kažejo tudi druga družbena ozadja, kot npr. etnične ali kulturne identitete, politične kulture, družbene vrednote, percepcije lastnega političnega, ekonomskega ali kulturnega položaja in aspiracij na ravni skupnosti ...⁵⁴

Posebej velja opozoriti na štiri dejavnike, ki so presečišče ekonomskih in neekonomskih dejavnikov v dez/integraciji večetnične države. Pod prvo točko opozarjamo na vprašanje kohezivnosti v večetnični državi. Kakšen interes povezuje

⁵³ Brancati, *Decentralization*, str. 651–685.

⁵⁴ Polese, *Economic Integration*, str. 1–19.

etnično raznolike dele države? V iskanju odgovora večetnične države definirajo ideološko obliko pripadnosti, ki gre prek etničnih opredelitev prebivalstva in učinkuje kot nadidentiteta ali vzporedna identiteta. Nemoč, neprepričljivost nadidentitete simbolično deligitimizira večetnično državo. Z drugo točko izpostavljamo vprašanje občutkov zapostavljenosti na političnem, ekonomskega ali kulturnem področju. Občutki zapostavljenosti ali izkoriščanja so ključna točka v procesu izgubljanja legitimnosti večetnične države na ravni regij ali etničnih skupin v njenem okviru. V tretji točki odpiramo vprašanje zmožnosti regije za secesijo. Efektivni upravni in politični nadzor jasno razmejenega ozemlja (po možnosti) etnično homogene regije in regionalnih gospodarskih tokov znižuje politično in ekonomsko ceno dezintegracije večetnične države. Znižuje ceno pridobitve politične in ekonomske samostojnosti regije ali etnične skupine. Dezintegracije se ne dogajajo izolirano, temveč v kontekstu mednarodnega prostora, mednarodnih političnih razmerij. Zato v zadnji točki opozarjamo na geopolitične razmere, ki lahko spodbudijo ali zavirajo dezintegracije večetničnih držav.⁵⁵ Konec hladne vojne oziroma komunistične ureditve je bil prav gotovo tak trenutek, ki je izničil geostrateški pomen jugoslovanske države, da je bil njen razpad sprejemljiv tudi za mednarodno skupnost.

Literatura

- Arfi, Badredine, *International Change and Stability in Multiethnic States* (Yugoslavia, Lebanon and Crisis of Governance). Bloomington: Indiana University Press, 2005.
- Bićanić, Ivo, *Fractured Economy. V: Yugoslavia – Fractured Federalism*. Edited by Dennison Rusinow. Washington: Wilson Center Press, 1988, str. 120–141.
- Bićanić, Rudolf, *Ekonomska podloga hrvatskog nacionalnog pitanja*, Zagreb, 1938.
- Bićanić, Rudolf, *Economic Policy in Socialist Yugoslavia*, Cambridge: Cambridge University Press, 1973.
- Borak, Neven, *Jugoslavija med integracijo in dezintegracijo, V: Slovenija - Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*, ur. Zdenko Čepič, Ljubljana: INZ, 2010, str. 29–40.
- Borak, Neven, *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*. Ljubljana: ZPS, 2002.
- Brancati, Dawn, "Decentralization: Fueling the Fire or Dampening the Flames of Ethnic Conflicts and Secessionism". *International Organization* 60, No. 3, 2006, str. 651–685.
- Burg, Steven L. and Berbaum, Michael L., "Community, Integration and Stability in Multinational Yugoslavia". *The American Political Science Review* 83, No. 2, 1989, str. 535–54.
- Burgh, Steven L., *Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia: Political Decision-Making Since 1966*. Princeton: Princeton University Press, 1983.
- Burkett, John and Škegro, Borislav, "Are Economic Fractures Widening? V: *Yugoslavia – Fractured Federalism*". Edited by Dennison Rusinow. Washington: Wilson Center Press, 1988, str. 142–155.
- Buvač, Drago, *1990 – slom hiperinflacije ili Jugoslavije*. Zagreb: Cankarjeva založba, 1990.
- Čulinović, Ferdo, *Državnopravna historija jugoslovenski hzemalja 19. i 20. vijeka*. Zagreb: Školska knjiga, 1954.
- Dallago, Bruno and Uvalic, Milica, "The Distributive Consequences of Nationalism: The Case

⁵⁵ Zarkovic Bookman, *The Economics of Secession*, str. 1–25.

- of Former Yugoslavia, *Europe-Asia Studies* 50, No. 1, 1998, str. 71–90.
- Dimitrijević, Sergije, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*. Belgrade: Nolit, 1958.
- Ding, Wei, Yugoslavia: cost and Benefits of Union and Interdependence. *Comparative Economic Studies* 33, No. 4, 1991, str. 1–26.
- Đurović, Smiljana. *Državna intervencija u industriji Jugoslavije*. Belgrade: ISI, 1986.
- Good, David and Ma, Tongshu. The Economic Growth of Central and Eastern Europe in Comparative Perspective 1870-1989. *European Review of Economic History* 3, No. 2, 1999, str. 103–37.
- Gosar, Andrej. *Osnovna narodnogospodarska in socialna vprašanja Slovenije*. Ljubljana: Zarja, 1940.
- Istina o ekonomskoj podlozi hrvatskog pitanja. Odgovor g. dr. Bičaniću*. Beograd: Sloboda, 1940.
- Jović, Dejan, Razlozi za raspad socialističke Jugoslavije: kritička analiza postojećih interpretacija. *Reč* 69, No. 8, 2001, str. 91–156.
- Kavčič, Stane. *Komunisti danes*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1964.
- Lampe, John R., The Failure of the Yugoslav National Idea. *Studies in East European Thought* 46, No. 1/2, 1994, 69–89.
- Lazarević, Žarko, Gospodarski vidiki slovenskega življenja v Jugoslaviji do druge svetovne vojne. V: *Slovenci in Makedonci v Jugoslaviji*. Ljubljana-Skopje: Filozofska fakulteta UL, 1999.
- Mencinger, Jože, Slovensko gospodarstvo med centralizmom in neodvisnostjo. *Nova Revija* 9, No. 95, 1990, str. 490–95.
- Mihailovic, Kosta and Krestic, Vasilije. *Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts: Answers to Criticisms*. Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts, 1995.
- Mihailović, Kosta, *Regionalna stvarnost Jugoslavije*. Belgrade: Ekonomika, 1990.
- Mirković, Mijo, *Ekonomska historija Jugoslavije*. Zagreb: Školska knjiga, 1958.
- Pallairet, Michael, The Inter-Regional Struggle for Resources and the Fall of Yugoslavia. V: *State Collapse in South-Eastern Europe: New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration*. Edited by Lenard J. Cohen and Jasna Dragović-Soso, West Lafayette (Ind.): Purdue University Press, 2008, str. 221–248.
- Perovšek, Jurij, Srbi vladajo, Hrvati razpravljajo, Slovenci plačujejo: Mit in resničnost prve Jugoslavije. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 75, št. 2-3, 2004, str. 405–27.
- Perovšek, Jurij, V zaželeni deželi: Slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo. Ljubljana: INZ, 2009.
- Polese, Mario, Economic Integration, National policies and the Rationality of Regional Separatism. *Canadian Journal of Regional Science/La Revue Canadienne des Sciences Regionales* 4, No. 1, 1981, str. 1–19.
- Ramet, Sabrina, *Nationalism and federalism in Yugoslavia 1962–1991*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1992.
- Repe, Božo, *Liberalizem v Sloveniji*. Ljubljana: ZPS, 1992.
- Repe, Božo, *Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije*. Ljubljana: Modrijan, 2002.
- Shoup, Paul, *Communism and the Yugoslav National Question*. New York and London: Columbia University Press, 1968.
- Sicherl, Pavle, Slovenija zdaj: primerjava indikatorjev razvitosti. Ljubljana: Gospodarski vestnik, 1990.
- Tomasic, Dinko, Constitutional Changes in Yugoslavia. *Political Science Quarterly* 55, No. 4, 1940, str. 582–93.
- Zarkovic Bookman, Milica, The Economic Basis of Regional Autarchy in Yugoslavia. *Soviet Studies* 42, No. 1, 1990, str. 93–109.

Zarkovic Bookman, Milica. *The Economics of Secession*. London: MacMillan Press, 1993.
 Žižmond, Egon, The Collapse of the Yugoslav Economy. *Soviet Studies* 44, No. 1, 1992, str. 101–12.
 Žižmond, Egon, *Specifičnosti inflacije u Jugoslaviji*. Zagreb: Naprijed, 1991.

SUMMARY

Diversity, Decentralisation and Economic Sovereignty in Yugoslavia

Žarko Lazarević

According to political science literature, cultural and economic differences in itself are a threat to faster integration. When we add the ethnic component, they also threaten the political stability of a certain state union and therefore contribute to disintegration. The Yugoslav experience also shows that economic questions are extremely important for long-term stability in multi-ethnic state unions with significant differences in level of development. Moreover, one can maintain that economic questions were one of the priorities of the political agenda. "Economic emancipation" or "deciding on the fruit of one's labour" ("economic sovereignty") was a constituent part and rounded off the process of political and cultural emancipation of a certain union. Economic questions are also political questions of vital importance, since they could not be solved outside political system. Institutional changes were required to meet interests of this kind. A series of institutional changes aimed to overcome conflicting relations in Yugoslavia, by decentralising decision-making in the sphere of political and economic order, by strengthening statehood of individual republics.

Economic and political institutional structure of the state was put to a test in the period of a profound economic and social crisis in the eighties of the previous century. Since the depth of crisis depended on regional economic structures and modes of management in individual regions or republics, perceptions and demands, which were founded on them, varied. This fact additionally escalated the social polarisation and political conflicts also, or particularly, at the federal level. Yugoslavia was an example of an unsuccessful economic and political integration. It can be regarded as one of the examples how politics of decentralisation cannot always ensure overcoming of regional political and economic differences within a state that follow ethnic delimitation. Contemporary research on effects of decentralisation on political and economic stability of multi-ethnic states confirm the divergency of conclusions. Along with economic questions in this process, other social backgrounds, such as ethnic or cultural identities, political cultures, social values, perceptions of one's own political, social or cultural positions and aspirations on the level of the community manifest themselves as very important.

Special emphasis is to be placed on four criteria that constitute an intersection of economic and non-economic factors in the (dis-)integration of a multi-ethnic state. What sort of interest links ethnically diverse parts of state? In search of an answer, multi-ethnic states define the ideological form of belonging which transcends population's ethnic definitions and acts as a superidentity or parallel identity. Powerlessness, non-cogency of the superidentity symbolically delegitimizes a multi-ethnic state. Point two highlights the question of feeling neglected in the political, economic or cultural sphere. The feelings of neglect or exploitation are key points in the process of loss of legitimacy of multi-ethnic state at the level of regions or ethnic groups within them. Point three brings up the question of region's ability for secession. Effective administrative and political control of a delimited territory (if possible) of an ethnically homogeneous region and regional economic flows decreases political and economic price of disintegration of a multi-ethnic state. It decreases the price of acquisition of political or economic independence of a region or ethnic group. Disintegrations do not occur as isolated instances, but rather in the

context of an international space, of international political relations. Therefore in the last point I draw attention to geopolitical conditions which either induce or hold back disintegrations of multi-ethnic states. The end of the Cold War or the communist regime was most certainly one of such moments that nullified the importance of the Yugoslav state, so that its disintegration was acceptable also for the international community.

Polona Sitar

Modernizacija pranja, potrošnja in gospodinjsko delo: Vpliv nakupa pralnega stroja v individualnem gospodinjstvu na uvajanje javnih pralnic v socialistični Sloveniji

UDK 64:001.895

UDC 64:001.895

SITAR Polona, univ. dipl. etnologinja in kulturna antropologinja ter komunikologinja, mlada raziskovalka, Znanstveno-raziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za kulturne in spominske študije, SI-1000 Ljubljana Novi trg 2, psitar@zrc-sazu.si

SITAR Polona, BA in Ethnology and Cultural Anthropology, BA in Communicology, Junior Researcher, Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, The Institute of Culture and Memory Studies, SI-1000 Ljubljana Novi trg 2, psitar@zrc-sazu.si

Modernizacija pranja, potrošnja in gospodinjsko delo: Vpliv nakupa pralnega stroja v individualnem gospodinjstvu na uvajanje javnih pralnic v socialistični Sloveniji

Laundry Mechanisation, Consumption and Housework: The Impact of Purchase of Washing Machines in Individual Households on Introduction of Public Wash Houses in Socialist Slovenia

Zgodovinski časopis, Ljubljana 69/2015 (152), št. 3-4, str. 448–473, cit. 81

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 69/2015 (152), No. 3-4, pp. 448–473, 81 notes

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Avtorica v svoji razpravi obravnava mrežo družbenih obratov, natančneje pralnice, ki so v socializmu veljale za pot do razbremenitve gospodinjskega dela, saj naj bi z njihovo pomočjo individualno gospodinjstvo, ki ženskam nalaga skrb za družino, postalo del družbene proizvodnje. Množična potrošnja in proizvodnja v Jugoslaviji sta vplivali na vedno večjo dosegljivost pralnih strojev v individualnih gospodinjstvih, kar pa je oteževalo delovanje javnih pralnic. V razpravi je bilo ugotovljeno, da je večina žensk po nakupu pralnega stroja v svojem gospodinjstvu namesto v javnih pralnicah prala doma. Pranje je veljalo za delo, za katerega se je v obdobju javnih pralnic plačevalo, s pojavom pralnega stroja pa se je umeščalo nazaj v neplačano zasebno sfero.

The author discusses a network of wash houses which were in socialism considered to be a means of disburdening women of their workload in the household; by means of wash houses individual households, where women were required to look after their family, would become a part of social production. Mass consumption and production in Yugoslavia had an impact on increasing availability of washing machines in individual households, making the operation of public wash houses difficult. The findings of the treatise state that after having purchased a washing machine, the majority of women did their laundry in the privacy of their homes rather than in wash houses. In the period of public wash houses, doing laundry was considered to be work that had to be paid for, the emergence of washing machines placed it back to unpaid private sphere.

Ključne besede: gospodinjsko delo, pralnice, pralni stroj, potrošnja, Slovenija

Key words: housework, wash houses, washing machine, consumption, Slovenia

Avtorski izvleček

Author's Abstract

1 Uvod

»Ampak tist ta pru pralni stroj, k sva ga dobila ...« se je spominjala Mila in pri tem med vzdihom zamahnila z roko: »Ja, a veš kakšno veselje je blo to! Ni blo treba na roke prat! So sosede pršle gledat in sprašvale: 'A res opere? A dober opere?'« Tako se je Mila, 87-letna gospa, rojena v Klečah pri Dolu v okolici Ljubljane, s katero sva se sestali na kavi v enem izmed ljubljanskih domov za ostarele, spominjala prvega pralnega stroja v svojem gospodinjstvu.¹ V tej razpravi bomo preko Milinih izkušenj in izkušenj drugih sogovornic poskusili razumeti, kako je v obdobju socialistične Slovenije (1945–91) potekalo uvajanje javnih pralnic in kakšen vpliv so imele na umeščanje gospodinjskega dela iz zasebne v javno sfero.

Prispevek temelji na Milini zgodbi, ker je izmed vseh sogovornic največkrat izpostavila spremembe, ki jih je v njeno gospodinjstvo prinesel pralni stroj. Izbira sogovornic je potekala po metodi snežne kepe. Ko sem se zblížala z osrednjo sogovornico Milo, s katero sva se družili v enem izmed ljubljanskih domov za ostarele, kjer Mila živi, sem jo zaprosila, da me je seznanila s svojo socialno mrežo ljudi, s katerimi sem opravila nestrukturirane intervjuje. Te sogovornice v glavnem prihajajo iz bolj urbanih delov Slovenije, z obrobja ali središča Ljubljane. Zaradi želje po vključitvi sogovornic, ki prihajajo tudi s podeželja, sem del etnografskega dela opravila tako, da sem prek svoje socialne mreže vzpostavila stike in opravila intervjuje z ženskami po vsej Sloveniji, da bi lahko prikazala bolj raznolike izkušnje življenja žensk v obdobju socializma.

V 50-ih letih, v obdobju uvajanja javnih pralnic, se je pojem čistoče in higijene povezoval z vrednotenjem socialističnega družbenega napredka. Vida Tomšič je poudarila, da se je treba boriti proti vsakdanjim nadlogam, kot sta zaostalost in nehigienske navade, »saj dobro vemo, da ni socializma in komunizma tam, kjer žive ljudje v umazaniji in neznanju«. ² Z razvojem modernizacije sta vse bolj množična potrošnja in proizvodnja v Jugoslaviji vplivali na vedno večjo dosegljivost pralnih strojev v individualnih gospodinjstvih, zato nas bo v prispevku zanimal vpliv nakupa pralnega stroja na delovanje javnih pralnic in na umeščanje gospodinjskega dela v javno oziroma zasebno sfero.

¹ Vsa imena sogovornic so izmišljena, da bi zaščitili njihovo zasebnost. Intervjuji z njimi so potekali v okviru opravljanja terenskega dela za doktorsko disertacijo med leti 2013 in 2015.

² Tomšič, *Iz zveznega posvetovanja*, str. 99–100.

Industrijski kapitalizem je preoblikoval in na novo uredi patriarhat tako, da je vzpostavil institucijo nuklearne patriarhalne družine, s čimer je politično-ekonomski prostor razcepil na dve med seboj ločeni sferi. Razdelitev javnega in zasebnega je bila vzpostavljena z delitvijo po spolu, pri čemer so bili moški mezdni delavci in družinski hranitelji, ženska vloga pa je bila nevidna in podrejena ter omejena na gospodinjsko delo in materinstvo.³ Po 2. svetovni vojni so nove socialistične države poskušale preseči dihotomije javnega in zasebnega v okviru obnovitve družinskega modela za podporo državne ekonomije, pri čemer je bilo javno razumljeno kot politično-institucionalno in zasebno kot tradicionalna družinska zasebnost.⁴

Socializem je preoblikoval moške in ženske vloge in odprl nuklearno družino, saj je socializiral mnoge elemente reprodukcije, s čimer je spreminjal odnos med »domačo« in »javno« sfero, znano iz kapitalističnega 19. stoletja. S procesi podružabljanja nekaterih nalog družine, kot so varstvo, vzgoja in izobraževanje, ni šlo za odpravljanje družine nasploh, ampak predvsem za spreminjanje in odpravljanje patriarhalne družine, ki je ob ohranjanju neenakopravnosti v odnosih izven družine ovirala nadaljnje humaniziranje medsebojnih odnosov.⁵ Na eni strani je biološka reprodukcija postajala del javne sfere, istočasno pa je prostor javnega postajal vedno bolj domač obema spoloma.⁶ Čeprav je osnovno razlikovanje med gospodinjstvom in javnim ostalo, je v socializmu prišlo do preobrazbe buržujske javnosti.⁷

Za boljše razumevanje javne in uradne govornice socialističnega sistema o gospodinjah in gospodinjskem delu skozi perspektivo uvajanja javnih pralnic v zgodnjem obdobju socializma bomo analizirali članke v časopisu *Sodobno gospodinjstvo*.⁸ Poleg tega analiza temelji tudi na statističnih podatkih Statističnega letopisa LR Slovenije, ki je začel izhajati v Ljubljani leta 1953 pod okriljem Zavoda za statistiko in evidenco LR Slovenije. Z njimi bomo pokazali na ceno pralnih strojev za posamezno časovno obdobje in dobiček od prodaje, da bi lahko ocenili njihovo razširjenost in dostopnost. Vključili bomo tudi analizo oglasov za pralne stroje v 60-ih letih, v obdobju uvajanja prvih pralnih strojev na tržišče iz revije *Naša žena*, ki neprekinjeno izhaja od leta 1941 in predstavlja najstarejšo slovensko žensko in družinsko revijo. Za analizo člankov in oglasov smo se odločili, ker nam omogočajo vpogled v javno govornico socialističnega sistema o dostopnosti, ceni in kvaliteti pralnih strojev ter kronološki pregled njihovega uvajanja v gospodinjstva.

Metodološko se bomo naslonili tudi na analizo nestrukturiranih intervjujev s sogovornicami, rojenimi pred 2. svetovno vojno, ki so svoje aktivno življenje

³ Družinski ideal ob koncu 19. stoletja v Evropi je temeljil v možu/očetu kot poglavarju na čelu, ki je skrbel za materialno blagostanje družine, varnost, ugled in ženo/materjo, ki je skrbel za vzgojo otrok in družinsko potrošnjo (Vodopivec, *Ženske v 19. stoletju*, str. 31).

⁴ Jalušič, *Between the Social*, str. 105.

⁵ Jogan, *Emancipacija žensk*, str. 51.

⁶ Verdery, *From Parent-State*, str. 232.

⁷ Gal in Kligman, *The Politics of Gender*, str. 48.

⁸ Časopis je izhajal v okviru Zavoda za napredek gospodinjstva v Ljubljani, ki je nastal pod okriljem Antifašistične fronte žena, kasneje preoblikovane v Zvezo ženskih društev Slovenije. Prvič je izšel leta 1954, izhajal pa je vse do leta 1960 in predstavlja najpomembnejšo izobraževalno gospodinjsko literaturo v tem obdobju, zato nam bo služil kot izobraževalni diskurz tistega časa.

preživele v socializmu. V raziskavi bomo uporabili metodo ustne zgodovine (*angl.* 'oral history'), ki temelji na zbiranju govornih in zapisanih spominov vsakdanjega življenja in posameznikov odnos do njih. V ustni zgodovini je najpogostejša življenjska zgodba, pripoved o izkušnjah življenja posameznika kot celote, ki vključuje pomembne življenjske dogodke, izkušnje in doživljanje, pravi Mojca Ramšak.⁹

Raziskovalci, ki uporabljajo pristop ustne zgodovine pri raziskovanju zgodovine žensk, pravijo, da je ta metoda uporabna za zbiranje subjektivnih, ne objektivnih informacij.¹⁰ Kot pravi Thompson, intervjuji ustne zgodovine priskrbijo pogled na prenos vrednot iz generacije v generacijo, podajo boljši vpogled v kulturne vzorce in občutke posameznika.¹¹ Ustni vir izvira iz neposredne osebne izkušnje, zato ne more biti potrjen, lahko pa je ovrednoten z umestitvijo v širši kontekst, pri čemer pa sta potrebna ustrezna kritika virov in ureditev gradiva za analizo. Našo razpravo bomo zato utemeljili na teoretskih spoznanjih, objavljenih v relevantni zgodovinski in antropološki literaturi za razumevanje širšega družbenega in zgodovinskega konteksta.

2 Delovanje javnih pralnic in uvajanje prvih pralnih strojev v gospodinjstvo (1945–65)

1.2 Obdobje ročnega pranja in uvajanje javnih pralnic

Mila je samo ena izmed mnogih žensk, ki je tehnološki napredek v svojem gospodinjstvu opredelila z uvajanjem pralnega stroja. Ker so mnoge sogovornice izkusile pranje na roke, so spremembo strojnega pranja opisale kot izjemno veselje in napredek. Pri tem so za primerjavo pogosto navedle svoje matere, ki so vse življenje prale na roke. Do njih so čutile usmiljenje, še posebno do tistih, ki so imele veliko otrok. »V tistih časih, ko smo bli mi otroc, takrat je blo pa res hudo. Ni mogla bit mama zaposlena pa tolk prat,« je dejala Mila, ko se je spominjala, kako je njena mama prala v velikem loncu v kuhinji. Spomnila se je reklame za milo Radion, katere geslo je bilo »Radion pere sam«,¹² in v nasmehu začela zmajevati z glavo, ko mi je pripovedovala, da Radion ni pral sam, saj je bilo treba perilo kljub temu ročno namiliti, zdrgniti in splakniti.

⁹ Ramšak, *Portret glasov*, str. 16. Kot opozarjata Marija Makarovič in Marta Košuta, najdemo v enciklopedijah biografske podatke o znamenitih osebnostih, pomembnih za zgodovino človeštva ali za posamezen narod, ničesar pa ne najdemo o »nepregledni množici tistih, ki so temelj žitja in bitja vsakega naroda« (Makarovič in Košuta, *Ena duša*, str. 7–8).

¹⁰ Glej npr. Oakley, *Interviewing Women*; Riessman, *Gender is not Enough*; Ritchie, *Doing Oral History*.

¹¹ Thompson, *Oral History*, str. 296 in 301.

¹² Leta 1928 in 1929 je bilo v dnevnikih časopisih mogoče najti reklamo za Radion z geslom: »Radion pere sam!« Osrednja junakinja je bila Marica, ki je imela dolg in srečen zakon prav zaradi mila Radion. V prvi seriji reklam je bila Marica dekle pred poroko, ki je poznalo vse dobre lastnosti Radiona, in sicer, da pere tako dobro, da bo ona lahko ostala za vedno mlada, lepa in poželjiva. Kasneje, ko se je poročila, je bila Marica popolna soproga, ker je Radion pral sam, saj je imela več časa za svojega moža.

Ročno pranje je ženskam predstavljalo naporno delo, ki so ga opravljale v sklopu drugih gospodinjskih opravil. Marija, gospodinja na podeželju s končano osnovno šolo, rojena leta 1933 v Kozjem, se je spominjala: »Sn mela tak vlek čeber namočenga tistga drobiža. Veš kak je blo praja, ko ni blo pleničk za otroke! Včas je bla ura polnoč, ko sn šla ležet, da sn tole vse pooprala. Pa ponoč kruh pekla pa ponoč prala, podnev pa na njivi pa na traunk delala.« Ročno pranje je po pripovedovanju sogovornic veljalo za največjo obremenitev in zahtevalo ogromno časa.

Tudi v mestu je obdobje pred pralnim strojem veljalo za težko. Meta, računovodja, rojena leta 1928 v Domžalah, ki je živela sama v garsonjeri v središču Ljubljane, se je spominjala, da je prala v električnem loncu. »Človk zmeri najrajš doma opere, sem rekla, bom kr tko. Joj, mi je pa tolkrat čez ušlo v kopalnici, pa tak smrad je bil notr. Tko vroče, de ni blo za prenest. Sem mogla pol vse prezračet, tok je bil slab zrak, pa tista para ... Js sn bla mokra do kože, pr pralnem stroju pa ni blo nč vroče. Pa škoda je blo stanvanja.«

Integracija žensk v sfero dela je bila v socializmu povezana z vzpostavitvijo javnih servisov razširjenega gospodinjstva stanovanjske skupnosti v obliki pralnic, vrtcev in obratov za družbeno prehrano ter trgovskih mrež za dostavo živil na dom.¹³ Mreža družbenih obratov, kot so pralnice, šivalnice in gospodinjski servisi, so v socializmu veljali za pot do razbremenitve gospodinjskega dela žensk in njihove enakopravnosti,¹⁴ saj naj bi s tem, ko bi individualno gospodinjstvo, ki ženskam nalaga skrb za družino, postalo del družbene proizvodnje, ženskam omogočilo več časa za udejstvovanje v javnem življenju.¹⁵ V javnem diskurzu v 50-ih letih opazimo, da naj ženske na novo prihranjen čas z razbremenitvijo gospodinjskega dela porabijo za sodelovanje v javnem življenju kot enakopravne državljanke, za večjo storilnost in kvalifikacijo na delovnem mestu ter izobraževanje, da bi dosegle polno družbeno enakopravnost, čas pa naj posvetijo tudi izobraževanju in vzgoji otrok.

V sklopu povojne obnove porušene države in sledenju socializmu po zgledu Sovjetske zveze je bilo vključevanje žensk v gospodarsko življenje eno izmed pomembnih političnih ciljev.¹⁶ Novonastala Jugoslavija se je po 2. svetovni vojni spoprijemala s padcem življenjskega standarda, saj je bilo prebivalstvo na robu lakote in odvisno od 416 milijonov dolarjev tuje pomoči organizacije UNRRA (Uprava združenih narodov za pomoč in obnovo). V prvih povojnih letih so politični

¹³ Prvi obrat družbene prehrane je bil v Ljubljani v bežigraski občini, pobudo zanj pa so dala občinska vodstva in sindikalne podružnice posameznih podjetij. Menza je začela obratovati januarja 1958. Prvo četrletje so pripravljali 120 zajtrkov, 400 toplih malic, 200 kosil in 100 večerij. Število je bilo sprva manjše od predvidenega, ker so bili ljudje nezaupljivi, toda zaradi dobre organizacije, kvalitetnih in poceni malic, je število hitro naraščalo. V juliju so pripravljali 1000 toplih malic, z oktobrom pa so dnevno pripravljali 120 zajtrkov, 1250 toplih malic, 220 kosil in 100 večerij, tako da se je obrat kmalu izkazal za premajhnega (Čerin, *Obrat družbene prehrane*, str. 5–6).

¹⁴ Beltram, *Reforma obvezne šole*, str. 67.

¹⁵ Tomšič, *Kako gledamo socialisti*, str. 2.

¹⁶ Jeraj, *Slovenke na prehodu*, str. 260.

voditelji in javna glasila v skladu s sovjetskim vzorom poudarjali ideal zaposlene in moškemu enakovredne ženske, jugoslovanska ustava iz leta 1946 pa je žensko priznala za polnopravno državljanke in jo socialno zaščitila. Naslednje leto se je začelo odvijati plansko gospodarstvo (1947–51), v katerem so ženske postale ključni element njegovega udejanjanja.

Mreža družbenih obratov je predstavljala pot do razbremenitve gospodinje in tudi zavestno rušenje materialnih in moralnih temeljev patriarhalne družine.¹⁷ Največ skrbi je bilo namenjene javni prehrani, precej manj razumevanja pa je bilo za ustanavljanje pralnic, šivalnic in krpalnic z argumentom denarne izgube. Ti servisi so bili razumljeni predvsem kot razbremenitev žene pri opravljanju njenih dolžnosti in manj kot pomoč vsej družini.¹⁸ Ko se je proizvodnja pralnih strojev začela povečevati, so v javnosti poudarjali, da je potrebno ženske, že zaposlene z ostalimi gospodinjskimi opravili, razbremeniti z mehanizacijo pranja, ki je bila namenjena predvsem lažšanju življenja zaposlenih žensk, da bi lahko v službo prihajale bolj spočite. Pri tem opazimo ohranjanje diskurza o gospodinjskem delu kot »ženskem delu«, ki so ga ženske opravljale v svojem prostem času.

Jugoslovanska družbena ureditev je sledila razvoju socializma, ki se je zavzemal za uveljavitev načela delavskega in družbenega samoupravljanja, ta pogled pa se je razlikoval od razvoja socializma v Sovjetski zvezi, ki je temeljil na vsemogočnosti države. Po ekonomski blokadi Sovjetske zveze leta 1948 se je Jugoslavija znašla na robu gospodarskega in političnega zloma, zato je začela navezovati stike z zahodom. Sledile so nove reforme, ki so nadomestile sovjetski model državnega socializma z novim samoupravljalnim socialističnim sistemom. Te reforme so vključevale model »družbene lastnine« in nadomestile »državno lastnino«.¹⁹

Po sporu med Stalinom in Titom, ker je slednji želel večjo stopnjo samostojnega odločanja v jugoslovanski politiki, so vedno glasnejši postajali tisti, ki so menili, da bi bilo treba moškim zagotoviti dovolj visoke plače za preživljanje družine, da bi lahko ženske ostale doma. Mehanizacija pranja je služila, da olajša »ženam njihovo delo v prostem času, da ne bodo prihajale izčrpane na službena mesta«,²⁰ pri čemer opazimo ohranjanje diskurza o gospodinjskem delu kot »ženskem delu«, ki ga ženske opravljajo v svojem prostem času. Proizvodnja pralnih strojev se je začela povečevati,²¹ pri čemer pa je javni diskurz leta 1955 poudarjal, da je treba gospodinjam, že zaposlenim z drugimi gospodinjskimi opravki, priskrbeti mehanizacijo pranja in jih s tem razbremeniti.²²

¹⁷ Jogan, *Emancipacija žensk*, str. 51.

¹⁸ Jeraj, *Slovenke na prehodu*, str. 282.

¹⁹ Klemenčič in Žagar, *Yugoslavia's Diverse Peoples*, str. 203.

²⁰ A., *Perilo – operi se!*, str. 76.

²¹ Tovarna v Zagrebu je leta 1954 izdelovala pralne stroje za 120 kg in 35 kg perila, podjetje v Škofji Loki je začelo izdelovati pralne stroje za 20 kg perila, opaziti pa je bilo pomanjkanje cenovno ugodnih manjših pralnih strojev (Povoden, *Razbremenimo gospodinje*).

²² Povoden, *Razbremenimo gospodinje*.

Leta 1955 je bilo mogoče mehanizirano prati s pomočjo enodružinskih malih gospodinjskih pralnih strojev²³ in javnih pralnic, ki so bile različnih vrst. V 'najemne' je gospodinja prinesla perilo ter sama oprala pod strokovnim vodstvom. V 'obrtnih' pralnicah je perilo pralo, sušilo in likalo strokovno osebje in ga po potrebi tudi kemično očistilo. V manjših pralnicah so bili majhni stroji, ki so oprali od 4 do 8 kilogramov perila in v katerih je bilo perilo oprano in dostavljeno strankam še isti dan. V velikih pralnicah so bili stroji večji, prav tako so bile boljše organizirane glede dostavljanja perila in imele boljšo mehanizacijo zaradi svoje velikosti, bile pa so primerne samo za naselje nad 30.000 prebivalcev.²⁴

Leta 1956 so se v mestih že pojavljale prve pralnice, ki pa so delovale v slabih pogojih, saj so bile nameščene v neprimernih prostorih, strojna oprema je bila pomanjkljiva in zastarela, prav tako je bilo strokovno znanje osebja nezadostno.²⁵ Mateja Jeraj ocenjuje, da je bilo stanje glede javnih servisov na podeželju precej slabše kot v mestih,²⁶ toda počasi se je moderniziralo tudi podeželje. Leta 1957 je gospodarski odsek pri Kmetijski zadrugi kupil pralnik za kmečke gospodinjice, ki pa še ni bil v celoti izkoriščen,²⁷ zato so občinski centri za napredek gospodinjstva v podeželskih občinah leta 1960 nudili vzgojo podeželskega prebivalstva glede sodobnega načina gospodinjstva s tečaji in seminarji.²⁸

V članku iz časopisa *Sodobno gospodinjstvo*, ki je bil objavljen leta 1960 in se nanaša na stanje v pralnici v Celju, lahko preberemo, da so pralnice pomenile veliko razbremenitev predvsem za zaposlene ženske. Pranje v pralnici ni veljalo za posebej drago. Prav tako so se v pralnicah zaposlovale ženske, ki so imele s tem tudi dodaten vir zaslužka.²⁹

Mila ni uporabljala javnih pralnic, saj je imela alergijo na pralne praške. »Ni se mi zdel tko, da bi dajala v pralnice. Na primer zarad praška, k mam alergijo na praške. Js vem, kašen prašek nucam, antialergičen. Ponavad dam še enkrat prat, tko de je res čist čisto. Ne, nkol nisem nosla v pralnico, vse na roko. Kdo bo pa dnar

²³ Pralni stroj je samostojno stoječ stroj večjih dimenzij za pranje večjih količin perila v javnih pralnicah in domovih. Pralnik je električna ali ročna gospodinjska naprava, ki opere do 5 kilogramov perila, ožemalniki (električne centrifuge, hidravlične stiskalnice, ročne valjne ožemalnike) pa so priprave za ožemanje perila (Spiler, *Imena gospodinjskih aparatov*, str. 51–2).

²⁴ Povoden, *Razbremenimo gospodinjice*, str. 58–61.

²⁵ Povoden, *Razbremenimo gospodinjice*, str. 62.

²⁶ Jeraj, *Slovenke na prehodu*, str. 285.

²⁷ Kmetijska zadruga je leta 1957 v Reki in Pohorju v brezplačno uporabo ponudila pralnik, da bi med gospodinjami vzbudila čim več zanimanja za nov način pranja. Število gospodinj, ki so ga uporabljale, se je višalo, saj je ena gospodinja v povprečju ročno prala 3 do 5 ur dnevno, toda kljub temu pralnik še ni bil v celoti izkoriščen. V začetku ni bilo pretiranega navdušenja za takšen način pranja, ko pa so gospodinjice spoznale prednosti pralnika, je število peric začelo naraščati, zato je kmetijska zadruga načrtovala nakup večjega števila električnih gospodinjskih strojev (Nepodpisano, *Pralnik za kmečke gospodinjice*, str. 156).

²⁸ Izobraževanje o pranju je potekalo tudi v obliki knjig. Leta 1960 najdemo v *Sodobnem gospodinjstvu* oglas Centralnega zavoda za napredek gospodinjstva v Ljubljani, ki je izdal knjigo z naslovom *Pranje in likanje za 500 dinarjev*: »Če želite, da boste imeli lepo belo perilo in da vam bo dolgo služilo, ga morate tudi pravilno prati, pa najsi ga perete ročno ali na stroju.« (Boštjančič, *Modernizacija kmečkih gospodinjstev*, str. 2–3).

²⁹ Rž, *Nekaterim celjskim gospodinjam*, str. 78.

dal? Prov pocen ni blo.« Meta, računovodkinja, rojena leta 1928 v Domžalah, se z njo ni strinjala, saj pranje v javnih pralnicah po njenih besedah ni bilo drago: »Js sem rekla, da se ne splača doma prat, tok se mi je pocen zdel. Voda pa vse skup tole ... Js sem nosla. Ampak en teden sem pa čakala, zato, k to je treba nabrat tok perila zato, da oni operejo.« Mila ni uporabljala javnih pralnic, ker so bile zanjo predrage, prav tako pa je bila tudi alergična na pralni prašek. Meta je prala v javnih pralnicah, saj se ji pranje v njih za razliko od Mile ni zdelo drago, jo je pa motilo, da je trajalo dolgo časa. Meta je opozorila, da so ženske v povojnem obdobju v javnih pralnicah prale predvsem prte in rjuhe, da so zmanjšale obremenitev ročnega pranja, po navadi pa niso plačevale tudi za sušenje in likanje, ampak so rjuhe še vlažne prinesle domov, saj jih je povojno pomanjkanje prisililo k iskanju kompromisov.

Proces prehajanja pranja iz zasebne v javno sfero v obliki pralnic ni povsod naletel na odobravajoče odzive. V članku Vide Tomšič iz leta 1958 lahko preberemo: »Ogledali smo si prve zarodke stanovanjske skupnosti v Ljubljani in smo ugotovili, da bodo nekateri servisi zelo težko obratovali, ker se ženske upirajo, da bi prišle v njihova stanovanja na delo tuje ženske. Marsikje se žene sprejo in nočejo več prati s skupnim pralnim strojem.«³⁰ Razmere so se spreminjale zelo počasi, tudi zato, ker so bile ženske prepričane, da same boljše operejo. Obstajala je globoko zakoreninjena predstava o tem, »da se prava ženska spozna po belem perilu in zloščeni tleh.«³¹ S pranjem v javnih pralnicah naj bi se del dohodkov vlagal v skupne naprave, ki bi hitreje dvigale življenjski standard. V socialistični proizvodnji je veljalo, da tehnični napredek ne more priskrbeti dobrih ekonomskih rezultatov, če ne temelji na napredku v organizaciji dela in specializaciji, česar v individualnem gospodinjstvu ni bilo mogoče doseči.

2.2 Elektrifikacija kot temelj gospodarskega razvoja v socializmu

»Midva, ko sva zidala, še ni blo pralnega stroja«, se je spominjala Mila. »Je reko tist, k je napelavo elektriko: ‚Kam pa nej denem štekerje za pralni stroj?‘ ,Ooo,‘ sem rekla, ‚kje pa, če bo kdaj pralni stroj!‘« Uvedba pralnega stroja in ostalih gospodinjskih pripomočkov seveda ni bila mogoča brez elektrifikacije domov. Ko sem spraševala Magdaleno, rojeno leta 1926 v vasi blizu Vojnika pri Celju, ki je vse življenje preživela na kmetiji, o kuhinjskih pripomočkih v obdobju po vojni, me je pogledala in se nasmehnila moji naivnosti: »Nismo jih imeli, ker jih nismo imeli kam uštekati. Mel smo kafe mlinček za na roke, nobenga orodja, nobenih mašinc. Einfah življenje je blo.«

Elektrifikacija je bila ključna strukturna komponenta gospodarskega in ekonomskega razvoja socializma. Januarja 1946 je nova jugoslovanska ustava uvedla centralno plansko ekonomijo in nacionalizirala več kot 90 % državne lastnine, industrializacija in elektrifikacija pa sta postali osrednja ekonomska cilja.³² Indu-

³⁰ Tomšič, *Stanovanjska skupnost*, str. 67.

³¹ Vodopivec, *Sem delavka, mati, gospodinja*, str. 77.

³² Klemenčič in Žagar, *Yugoslavia's Diverse Peoples*, str. 197.

strializacija in elektrifikacija med leti 1945 in 1955 sta sprožili mnogo ekonomskih in socialnih procesov za hitro preobrazbo gospodarskega in družbenega življenja. Skladno z načrtom industrializacije so se pospeševale samo nekatere industrijske panoge in centri, kar je bilo po ugotovitvah Jožeta Prinčiča³³ še posebno neugodno za Slovenijo, za najrazvitejšo republiko v državi, saj so ji, najprej prvi petletni gospodarski načrt, nato pa zvezni družbeni plan (1952–55), naložili najtežja bremena vsedrjavne industrializacije na račun počasnega gospodarskega napredovanja.³⁴ Velike regionalne razlike v stopnjah gospodarske, socialne in kulturne razvitosti posameznih krajev so, kot opozarja Žarko Lazarevič, obstajale tako na državni ravni Jugoslavije kot tudi znotraj njenih republik, in pri tem izpostavi pomembnost železniškega omrežja in s tem prometne ter gospodarske vključenosti krajev v širše okolje, ki sta pogojevala družbeni in gospodarski razvoj.³⁵

Kot navaja Jože Prinčič, je industrializacija države poleg elektrifikacije vsebovala tudi gradnjo težke industrije, mehanizacijo, racionalizacijo premogovnikov, gradnjo elektroindustrije, novih industrijskih panog in podjetij na sodobni tehnični podlagi, uporabo novih tehnoloških postopkov in preusmeritev proizvodnje na domače surovine.³⁶ Z izgradnjo težke industrije je bilo mogoče proizvesti sredstva za elektrifikacijo države, ki je bila temelj za nadaljnji napredek države in mehanizacijo za preobrazbo podeželja, kot tudi povečati količino potrošnih dobrin.³⁷

V obdobju socializma je Slovenija, kot navaja Vlado Klemenčič,³⁸ stopila na pot modernizacije, hitre industrializacije in proletarizacije večinoma kmečkega prebivalstva. Tako je v relativno kratkem obdobju socializem preoblikoval slovensko družbo in ekonomijo. Slovenija je do leta 1954 glede na leto 1939 več kot potrojila proizvodnjo električne energije.³⁹ Stopnja elektrificiranosti je kmalu postala merilo

³³ Prinčič, *Slovenska industrija*, str. 5

³⁴ V zakonu o petletnem gospodarskem razvoju FLRJ je bila industrializacija opredeljena kot nosilec načrtnega razvoja »narodnega gospodarstva« v Sloveniji, prav tako so bile navedene vrste in količine proizvodov, ki bi jih morala izdelati slovenska industrija. Petletni plan za razvoj narodnega gospodarstva Slovenije, sprejet 8. julija 1947, je republiško industrijo podredil vsedrjavnemu razvoju. Slovenska proizvodnja naj bi se preusmerila na izdelovanje zahtevnejših specializiranih izdelkov in predmetov široke potrošnje, ki jih je primanjkovalo na jugoslovanskem trgu (Prinčič, *Slovenski razvojni načrti*, str. 266–8). Pri tem velja opozoriti, da so se v Jugoslaviji vsi narodi čutili ekonomsko prikrajšane in izkoriščene. V razvitih republikah je frustracija izvirala iz odlivanja materialnih sredstev mimo fiskalnega sistema in v zaostajanju v razvoju v primerjavi s sosedi, v nerazvitih pa na nižji ravni gospodarskega in socialnega razvoja, na enostrankarski gospodarski strukturi in nezadostni konkurenčnosti na trgu (Lazarevič, *Prepletenost gospodarstva in nacionalizma*, str. 41).

³⁵ Lazarevič, *Razkorak med razvitimi*, str. 84.

³⁶ Prinčič, *Slovenska industrija*, str. 37–8.

³⁷ Tito je v svojem govoru leta 1947 med predstavitev petletnega načrta pojasnil, da Jugoslavijo k elektrifikaciji in industrializaciji sili potreba po povojni obnovi, ki pa ni bila možna brez lastnih industrij, saj bi bila Jugoslavija sicer popolnoma odvisna od kapitalističnih držav (Trouton, *Peasant Renaissance*, str. 217).

³⁸ Klemenčič, *Gospodarjenje v socializmu*, str. 19–20.

³⁹ Največ novih objektov je bilo zgrajenih v elektrogospodarstvu. Zgrajene so bile hidroelektrane: Moste, Medvode, Mariborski otok, Vuzenica, Vuhred, Savica in termoelektrana Šoštanj. Zgradili so tudi 110.000-voltno omrežje in tri velike transformacijske postaje v Ljubljani, Mariboru in Celju. Dogradili so hidroelektrarno Dravograd in termoelektrarno Trbovlje, soške elektrane pa so priključili k elektroenergetskemu sistemu Slovenije (Prinčič, *Slovenska industrija*, str. 166).

jugoslovanskega gospodarskega napredka, potrošnja električne energije pa merilo življenjskega standarda. Glede na podatke Elektrogospodarske skupnosti Slovenije (tabela 1) je elektrifikacija v Sloveniji v povojnem času hitro napredovala. Tako je bila leta 1958 poraba električne energije skoraj sedemkrat, poraba posameznega gospodinjstva pa tri in polkrat večja kot pred desetimi leti. Na porast števila odjemalcev sta vplivali elektrifikacija podeželja in gradnja novih stanovanj. Tako je bila leta 1958 Slovenija v večjem delu elektrificirana, neelektrificirani so ostali samo zelo težko dostopni kraji.

Tabela 1:

Leto	Število elektrificiranih gospodinjstev v tisočih	Letna poraba v milijonih kilovatnih ur	Letna poraba povprečnega odjemalca v kilovatnih urah
1948	155,0	41,5	275
1949	162,6	51,7	318
1950	174,0	63,5	365
1951	187,4	75,2	401
1952	200,9	68,5	341
1953	217,0	81,1	374
1954	233,8	113,8	487
1955	258,8	153,3	593
1956	276,0	187,1	680
1957	281,1	228,1	811
1958	299,2	283,6	948

Vir: Statistika Elektrogospodarske skupnosti Slovenije.

Iz tabele 2 lahko razberemo, da so v letih 1949 in 1950 v Sloveniji glede elektrifikacije domov velika mesta skoraj za polovico prednjačila v primerjavi z manjšimi mesti in s podeželjem, saj je bilo leta 1949 v večjih mestih 95,7 % domov opremljenih z električnim tokom, na podeželju in v manjših mestih pa leta 1950 samo 57,7 %. Slovenija je bila v primerjavi z Jugoslavijo leta 1949 malo nad njenim povprečjem glede elektrifikacije stanovanj v večjih mestih, približno za 8 %, v manjših mestih in na podeželju pa je bila leta 1950 v veliki prednosti, saj je bilo jugoslovansko povprečje 23 %.

Tabela 2:

Stanovanja z električnim tokom v %	Leto	LR Slovenija	FLR Jugoslavija	LR Srbija	LR Hrvaška	LR BiH	LR Makedonija	LR Črna gora
V večjih mestih	1949	95,7	87,8	85,6	91,3	85,5	79,4	93,0
V manjših mestih in na podeželju	1950	57,7	23,0	22,0	23,0	8,3	11,7	12,0

Vir: Statistični letopis SR Slovenije.⁴⁰

⁴⁰ Statistični letopis SR Slovenije (1953), str. 258.

S splošno elektrifikacijo domov in s povečanjem proizvodnje so se v sredini 50-ih let pralni stroji začeli pojavljati v individualnih gospodinjstvih.⁴¹ V članku, objavljenem v Sodobnem gospodinjstvu leta 1958, je bil nakup pralnika za individualno uporabo smiselno samo, če se je v družini pralo pogosto, drugače pa je pranje v javnih pralnicah veljalo za bolj racionalno.⁴² Leta 1956 so bili večji pralni stroji in centrifugalni ožemalniki za javne pralnice v izdelavi že dalj časa, med novimi izdelki pa so se pojavili gospodinjski pralniki, ki so imeli vgrajen grelnik za vodo, gumijasto cev ter ožemalnik, ki je bil ročni valjni ali motorni centrifugalni.⁴³ Najprej so se na tržišču pojavili polavtomatski pralni stroji s centrifugo.

Mila je imela pralni stroj nameščen v kopalnici, cev za odtokanje vode pa je bila napeljana v kopalno kad. »V zvezi s pralnim strojem ...« se je spominjala Mila, pri tem pa dvignila kazalec desne roke in s to gesto naznanila, da bo povedala nekaj pomembnega. »Še neki mi je strašno ... Eee ... Centrifuga. Ročna centrifuga. To je blo pa skor k pralni stroj. Mel smo mal prostora, not nisi mogo sušit. Že zared zraka ne in to. Tista centrifuga, madona, je pa tko ožela. Je bla centrifuga na elektriko.«

Meta se je spomnila, da so imeli tudi pralni stroji vgrajeno dobro delujočo centrifugo, toda Mila je vztrajala, da vgrajena centrifuga v pralnem stroju ni dovolj dobro ožela oblačila, zato je perilo prala s pralnim strojem, ožemala pa z dodatno centrifugo. »Soseda moja mi je zmer nosila volnene pulovre: 'Mila, dej mi s centrifugo ožet! Če js pustim, de mi stroj centrifugira, js mam vse zmečkan.' Je bla centrifuga zato fina, ker je na mrzlo centrifugirala. Pa svilo. In mi je vse nosila.« Iz njene izjave je razvidno, da so si ženske pri pranju med seboj pomagale in s tem krepile solidarnost, po drugi strani pa je mnogo sogovornic izpostavilo, da so ljudje drug k drugemu hodili gledat televizijo in se na ta način med seboj družili, prali pa niso skupaj. Če nisi imel pralnega stroja, si pral doma na roke, ne pri sosedih. V tem smislu je pranje veljalo za bolj individualno opravilo od gledanja televizije, ki so ga ženske opravljale same v okviru gospodinjskega dela.

Socialistični sistem je poskušal s tehnološkim razvojem olajšati povojno pomanjkanje, priskrbeti napredek, udobje in modernost. S procesom modernizacije je želel utelesiti alternativo kapitalizmu z ustvarjanjem življenjskega standarda, ki bi tekmoval s tistim na zahodu. Analiza desetletnega obdobja pospešene industrializacije v Sloveniji razkriva, da se je slovensko gospodarstvo skupaj z jugoslovanskim

⁴¹ Tovarna v Zagrebu je leta 1954 izdelovala pralne stroje za 120 in 35 kilogramov perila, strojno podjetje v Škofji Loki je začelo izdelovati stroje za 20 kilogramov perila, opaziti pa je bilo pomanjkanje cenovno ugodnih manjših pralnih strojev (Povoden, *Razbremenimo gospodinjje*, str. 62).

⁴² V družini z odraslimi člani, ki je prala večjo količino perila vsakih 14 dni, je bila leta 1958 nabavna cena pralnika 60.000 dinarjev, življenjska doba pa 10 let. Mesečni prihranek pralnika je znašal 450 dinarjev (brez upoštevanja delovnega časa, toka, vode in pralnih sredstev), v pralnici Labod pa so oprali, posušili in zlikali 15 rjuh za 450 dinarjev, zato je veljalo pranje v javnih pralnicah za bolj ugodno. Pranje v majhnih strojih je bilo počasno, saj se je zanj porabilo več časa kot v dobro opremljeni pralnici, slabša je bila tudi kvaliteta pranja (Malešič, *Uporabnost gospodinjskih strojev*, str. 140).

⁴³ Mušič, *Sodobno stanovanje*, str. 18.

začelo hitreje razvijati. Industrializacija je povzročila tudi negativne premike v slovenski gospodarski in socialni kulturi. Življenjska raven je v primerjavi s predvojno padla, cene hrane so se poviševale, industrijskega blaga za široko porabo je bilo malo, povprečni zaslužek v Sloveniji pa je bil manjši kot pred 2. svetovno vojno.⁴⁴

Jugoslovanska ekonomska rast je bila med leti 1952–62 ena od najhitrejših na svetu. Čeprav so temeljne postavke socializma v prvem desetletju po 2. svetovni vojni in vse do konca 50-ih let nalagale skromnost in vzdržnost pri potrošnji, ki je morala biti »zmerna«, »kulturna« in del procesa ustvarjanja novega socialističnega človeka,⁴⁵ se od leta 1953 dalje zaradi hitre rasti dohodka širijo možnosti za povečanje osebne potrošnje in standarda v jugoslovanskih gospodinjstvih. Osebna potrošnja se je v nacionalnem dohodku leta 1953 povečala s približno 720 milijard na 980 milijard. Vzrok takšnega porasta je bil tako v povečanju proizvodnje proizvodov široke potrošnje kot tudi v povečanju uvoza zadnjih let.⁴⁶

Leta 1957 je nastopil nov petletni gospodarski načrt, ki je bil predčasno končan leta 1960. Njegovi osrednji cilji so bili rast proizvodnje, osebne porabe in življenjske ravni, zmanjševanje zunanjetrgovinskega primanjkljaja in hitrejši razvoj nerazvitih območij. Zaradi znižanih taks na uvoz so se na trgu pojavili novi predmeti, ki so prispevali k dvigu življenjskega standarda. To je bilo tudi obdobje hitrega razvoja v kulturi, humanistiki in znanosti.⁴⁷

Na začetku 60-ih se je v razvojnih načrtih pojavil pojem modernizacija. Tretji jugoslovanski petletni gospodarski načrt leta 1960 je med pogoje za doseganje večje proizvodnje in narodnega dohodka postavil posodobitev gospodarskega sistema, organizacije podjetij ter uporabo sodobnejših znanstvenih in tehnoloških pridobitev. Začel se je miselni premik, saj so republiški funkcionarji začeli obračati hrbet avtarktični usmeritvi in stremeli k vključitvi v mednarodno blagovno menjavo in k intenzivni modernizaciji.⁴⁸ Z razvojem modernizacije sta vse bolj množična potrošnja in proizvodnja v Jugoslaviji vplivali na to, da so imela gospodinjstva, kot je bilo Milino, svoj pralni stroj, ki je težko ročno pranje spremenil v rutinsko opravilo, ki so ga ženske lahko opravljale same. Pranje je vse bolj postajala aktivnost, za katero se je v obdobju javnih pralnic plačevalo, s pojavom pralnega stroja pa se je ta aktivnost vračala nazaj v neplačano zasebno sfero gospodinjanskega dela, kar pa je seveda oteževalo delovanje javnih pralnic.

⁴⁴ Prinčič, *Slovenska industrija*, str. 170–1.

⁴⁵ Erdei, *Čekajući Ikeu*, str. 59–60.

⁴⁶ Vukmanović Tempo, *Privredni razvoj*, str. 486. V desetletju od 1953 do 1963 je bila povprečna letna rast proizvodnje 9,5 %, osebne potrošnje 10,0 %, gospodarska rast pa je bila v Jugoslaviji z zahodno finančno pomočjo med največjimi na svetu (Duda, *U potrazi za blagostanjem*, str. 44–5).

⁴⁷ Klemenčič in Žagar, *Yugoslavia's Diverse Peoples*, str. 206.

⁴⁸ Prinčič, *Temeljne dileme*, str. 69–70.

3 Od pralnega stroja kot luksuza do pralnega stroja kot nujne dobrine (1965–91)

1.3 Opredelitev »nujnih« in »luksuznih« dobrin v socialistični Jugoslaviji

Mnogo sogovornic mi je dejalo, da je bil pralni stroj prva in najnujnejša življenjska potreba. Izpostavile so, da so si najprej kupile pralni stroj, po katerem so imele večjo željo in potrebo kakor po televiziji ali avtomobilu. Dejale so mi, da je pralni stroj takrat ženskam pomenil največ. Sogovornice so v kontekstu nakupovanja gospodinjskih pripomočkov pralni stroj izpostavile kot najbolj nujno, osnovno potrebo, ki je bila prva na seznamu nakupa.

Osrednje vprašanje znotraj preučevanja potrošnje je že od nekdaj, ali obstajajo »naravne/umetne« potrebe in od kod izvirajo? Dolgo časa je veljalo, da obstajajo »naravne« potrebe in tiste, ki so družbeno ustvarjene, »umetne«/»lažne«. V antropologiji je od srede 70-ih let 20. stoletja dalje prevladovalo prepričanje, da je zadovoljevanje potreb vedno kulturno pogojeno. Potrebe so resne politične izjave, ki izvirajo iz vrednotenja življenja in so povezane z razporeditvijo družbenih virov med skupinami. Teorija o naravnih in umetnih potrebah torej vedno vsebuje ideologijo potreb in vrednostno ter moralno sodbo o primernem življenju. Vse svoje potrebe namreč izkusimo znotraj svoje kulture, zato so družbeno determinirane, ljudje pa jih uporabljajo za komuniciranje z drugimi in pri tvorjenju življenjskega smisla.⁴⁹

Socialistična Jugoslavija je poskušala zadovoljiti »osnovne« človeške potrebe svojih državljanov, kot so potrebe po zaposlitvi, izobrazbi, zdravstveni oskrbi, stanovanju in kulturi. Stanko Ilić je opredelil »potreben« predmet v socializmu kot proizvod osvobojenega dela in delavca, ki zadovoljuje ljudske potrebe človeka kot družbenega bitja, predmet, ki je izražal materialno bogastvo, pa je veljal za zadovoljevanje fiktivnih potreb.⁵⁰ Političen nadzor nad potrebami v socializmu je temeljil na ideologiji socialističnega egalitarizma in na esencialističnem pogledu na človeške potrebe ter jih delil na »resnične« in »lažne«, da bi legitimiral specifično moralno ekonomijo in konceptualizacijo avtentičnega življenja, ki je lahko služila kot temelj za razlikovanje bolj ali manj avtentičnih potreb.⁵¹

V obdobju od začetka 60-ih let pa vse do konca 80-ih let prejšnjega stoletja lahko govorimo o potrošni kulturi v Jugoslaviji, saj je v tem času razvila precej bolj odprte odnose s kapitalističnim zahodom, predvsem v smislu ekonomskih in kulturnih izmenjav v primerjavi s takratnimi vzhodnoevropskimi državami. Gospodarska reforma iz leta 1965 je zmanjšala vlogo države v gospodarstvu in bila vedno bolj naklonjena tržnemu socializmu, pri čemer pa so se te vezi rahljale počasi. Cilji novega 5-letnega načrta (1966–70) so stremeli k povečanju osebne potrošnje, modernizacije in večje svobode na tržišču.⁵²

⁴⁹ Glej na primer: Campbell, *The Rhetorics of Need*; Douglas in Isherwood, *The World of Goods*; Hall in du Guy, *Proizvodnja pomena v potrošnji*.

⁵⁰ Ilić, *Od socijalizma ka komunizmu*, str. 67–8 in 73.

⁵¹ Luthar, *Shame, Desire and Longing*, str. 345.

⁵² Duda, *U potrazi za blagostanjem*, str. 46.

Kot navaja Ildiko Erdei, sta država in Komunistična partija spremenili diskurz in po letu 1965 v Jugoslaviji razglasili »politiko standarda«, saj želenega zadovoljstva ni bilo več mogoče odlagati v prihodnost, s čimer je samoupravljanje iz države prehajalo na družbo.⁵³ Konec 60-ih in zlasti v 70-ih letih prejšnjega stoletja lahko govorimo o vrhuncu jugoslovanskega materialnega blagostanja in življenjskega standarda, zlasti v primerjavi z drugimi socialističnimi državami. Pri tem je v Sloveniji pomembno vlogo odigrala tudi zaposlitev žensk, s čimer je bil dohodek, namenjen za potrošnjo v gospodinjstvu, večji.

Blagostanje ni trajalo dolgo in po letu 1974 se je Jugoslavija vse bolj zadolževala, da je plačala uvažanje nafte in vzdrževala visoko stopnjo domače potrošnje, pri čemer razvoj ni bil premočrten, saj so obstajala nihanja. Zadolževanje in vlaganje je dvignilo življenjski standard, toda to je bila dolgoročno, kot pravi Igor Duda, »samomorilska politika«.⁵⁴ Sredi 60-ih let je v jugoslovanski socializem počasi pronicala tržna ekonomija. Jugoslavija je postala del kapitalistične globalne ekonomije in njena kriza v 70-ih letih je bila tudi neposredna posledica globalne kapitalistične ekonomske krize.

Novo potrošniške in gospodinjske naprave so bile pogosto financirane s pomočjo zahodnih posojil, kar je povzročalo tehnološko, tržno in finančno odvisnost od zahoda. Z drugim naftnim šokom leta 1979, ki je svet potisnil v recesijo, so cene dobrin padle, zvišale so se obrestne mere, izvozni trgi so postali bolj tekmovalni, dolg se je močno dvigal in med leti 1982–85 znašal okoli 20 milijard ameriških dolarjev.⁵⁵ Viktor Meier problematizira, da so zahodne vlade preveč zlahka ustregle jugoslovanskim željam po novih posojilih, ne da bi upoštevale njen položaj in njeno porabo denarja. Tako je bilo treba letno plačati za obresti in vračilo glavnice prek 5 milijard dolarjev, obseg izvoza pa je bil med 10 in 11 milijard dolarjev.⁵⁶ Pri tem Vlado Klemenčič ugotavlja, da je danes, ko je govora o Jugoslaviji in njenem zadolževanju, ogromno pretiravanja, saj položaj ni bil brezizhoden.⁵⁷

Konec 70-ih let se je zaradi svetovne energetske krize pritok tujega kapitala ustavil. Inflacija in brezposelnost sta narasli, produktivnost in življenjski standard

⁵³ Erdei, *Čekajući Ikeu*, str. 69.

⁵⁴ Duda, *Pronađeno blagostanje*, str. 27–8.

⁵⁵ Lydall, *Jugoslav Socialism*, str. 189–190.

⁵⁶ Beograjski časopis NIN je leta 1985 v članku razkril jugoslovansko prakso zadolževanja, skladno s katero so se jugoslovanski zunanji dolgovi od 5,7 milijarde leta 1975 povečali na 19,2 milijarde dolarjev leta 1981. Med razlogi je bilo navedeno, da je družbeni plan med leti 1976 in 1980 nastajal tako, da so posamezne republike izračunale, kaj bi potrebovale in vložile zahtevek od zveze, ki pa je že takrat imela malo denarja, zato je najela tuja posojila, ki naj bi znašala 11,5 milijarde dolarjev, a so se kasneje zaradi spremembe tečaja povečale na 13,5 milijarde dolarjev. Leta 1980 je bilo slišati klice h korenitim gospodarskim reformam, ki jih nosilci političnega sistema niso bili pripravljene izvesti, odgovornost pa so prenesli na organe delavskega samoupravljanja ali državne organe (Meier, *Zakaj je razpadla Jugoslavija*, 27–8).

⁵⁷ Tuji kreditorji so bili pripravljene za sporazum, obrestna mera in preostali stroški pa so bili v primerjavi z drugimi državami ugodni. Po merilih Svetovne banke, ki je izračunala primerjavo dolga do tujine glede na BDP, je sodila Slovenija in druge jugoslovanske republike med nizko zadolžene, izjema sta bili samo Črna gora in Kosovo, ki sta bili srednje zadolženi (Klemenčič, *Gospodarjenje v socializmu*, str. 123).

je upadel, v trgovinah pa je bilo vse manj artiklov za splošno potrošnjo, poleg tega pa je leta 1980 umrl predsednik Tito.⁵⁸ Do leta 1980 je inflacija dosegla letno stopnjo 30 %, takoj po Titovi smrti je za isto stopnjo devalviran dinar, problem je predstavljala tudi nezmožnost vračanja dolgov in pomanjkanje deviz.⁵⁹ V 70-ih letih prejšnjega stoletja je na oblast prišla Milka Planinc, ki je sledila programu ekonomske stabilizacije in za odplačevanje dolgov zmanjšala potrošnjo. Ukrepi so vključevali omejevanje pri nakupu bencina in nakupovanju v tujini, kar je pri ljudeh naletelo na splošno neodobranje. Prisotno je bilo pomanjkanje potrošnih dobrin, ki so takrat že veljale za osnovne, kot so prašek, kava, meso, sladkor, olje, zdravila, prav tako je bila uvedena racionalna preskrba z bencinom z omejitvijo vožnje z avtomobili (par-nepar). V 80-ih letih je bilo zaradi ekonomske krize omajano »dobro življenje« Jugoslavije, saj državljani niso mogli več samoumevno dostopati do nekaterih nekoč luksuznih dobrin, ki so sedaj postale nujne. Pomanjkanje je postalo politični problem, ljudje pa so vedno bolj preizpraševali legitimnost socialističnega sistema.⁶⁰

Do leta 1989 je socialistična Slovenija v primerjavi s predvojnimi stanjem postala industrijska dežela. Povečal se je delež storitvenih dejavnosti, kmetijstvo pa je predstavljalo le še 8 % družbenega proizvoda republike. Neuresničitev modernizacijskih načrtov in neposodabljanja gospodarstva po 70. letu je povzročilo, da je slovensko gospodarstvo konec 80-ih let po tehnološki plati zaostajalo za naj sodobnejšimi trendi, carinske in druge zaščite proizvodnih sistemov pa so oteževale zmožnost konkuriranja svetu.⁶¹ Kot pravi Božo Repe, gospodarstvo ni nikoli moglo doživeti tiste stopnje avtonomije, ki bi omogočila, da bi ekonomski razlogi upravičili tudi politični smisel obstoja Jugoslavije.⁶²

1. 1. 3 Pralni stroj kot luksuzna dobrina: Postopno uvajanje pralnega stroja v gospodinjstvo (1965–75)

Sogovorniki so pogosto izražali močna čustva, ko so govorili o nakupih modernih tehnologij, kot je bil pralni stroj, tudi zato, ker so morali vložiti precej naporov za njihovo pridobitev, zato je po opravljenem nakupu sledilo navdušenje. Vloženi napor pri nakupu pralnih strojev, njihova redkost na trgu in visoka cena so pripomogli k temu, da so jih ljudje dojemali kot luksuzne dobrine. Prihod pralnih strojev na tržišče moramo razumeti v širšem kontekstu, skupaj z drugimi

⁵⁸ Klemenčič in Žagar, *Yugoslavia's Diverse Peoples*, str. 209.

⁵⁹ Duda, *Pronađeno blagostanje*, str. 29–30.

⁶⁰ Po prepričanju nekaterih teoretikov je socializem propadel, ker so ljudje svojo osebno svobodo povezali s svobodo potrošnje. Državljeni Nemške demokratične republike (NDR) so dobavo potrošnih dobrin povezali z vprašanjem politične legitimnosti in privlačnosti socializma. Želeli so namreč avtomobile, ki so jih videli na kapitalističnem zahodu, socialistični voditelji pa so njihove želje označili za »lažne« kapitalistične potrebe, ki so vodile v razslojenost ljudi (Zatlin, *The Currency of Socialism*).

⁶¹ Prinčič, *Modernizacija slovenskega gospodarstva*, str. 76.

⁶² Repe, *Vpliv politike na položaj Slovenije*, str. 50.

gospodinjskimi aparati, ki jih je bilo sredi 50-ih let prejšnjega stoletja moč najti v trgovinah: električni kuhalnik, bojler, štedilnik, pralni stroj, ožemalnik, likalnik, hladilnik, sesalnik, pomivalnik za posodo ...⁶³

Prvi avtomatski pralni stroji so veljali za čudo tehnike. Pojavili so se v obdobju najbolj intenzivne modernizacije gospodinjstva in rasti družinskega blagostanja v Jugoslaviji, med leti 1961 in 1965, ko je bila kupljena vsaj polovica štedilnikov, hladilnikov, sesalcev, telefonov in televizorjev.⁶⁴ Investicija in proizvodnja sta se povečali ne le v naprave, ki lajšajo delo, ampak tudi v kulturne dobrine tehnološkega razvoja in blagostanja, kot je televizor. Treba pa je poudariti, da je bil za Milo in druge sogovornice pralni stroj izmed vseh novih tehnoloških naprav prvi na seznamu nakupa. Mila se je nasmehnila: »Sej mrbit je kira, k rada pere na roke, sam men se zdi, de jo ne boš najdo, težko.«

POSTALI SMO VELIKI
ker smo zadovoljili milijone potrošnikov

gorenje

NOVI
PRALNI STROJ
PS 664 BIO S
še večje zadovoljstvo
potrošnikov

**ENOSTAVEN, UDOBEN, AVTOMATSKI, ZA VSAK PROSTOR
14 PROGRAMOV, 4 TERMOSTATI, DVA NIVOJA VODE**

Pere programirano vse vrste perila, določa različne nivoje vode, temperature in operacije z ozirom na zahteve pranja. Avtomatsko biološko pranje in škrobljenje. Je tih, varen, eleganten in pri delovanju nepremičen. Dimenzije ustrezajo kuhinjskim elementom

NAJVEČ, KAR SI LAHKO ŽELI SODOBNA GOSPODINJA

Slika 1: Postali smo veliki (Naša žena, september 1971).

⁶³ Spiler, *Imena gospodinjskih aparatov*, str. 50–51.

⁶⁴ Duda, *U potrazi za blagostanjem*, str. 65.

Iz zgornjega oglasa na sliki 1 razberemo, da se je leta 1971 na tržišču pojavil novi avtomatski pralni stroj PS 664 BIO S s 14 programi in štirimi termostati ter z dvema nivojema vode. Ustrežal je dimenzijam kuhinjskih elementov, kar pomeni, da je sodil v kuhinjo. Na fotografiji vidimo pet nasmejanih žensk. Ena izmed njih v rokah drži napis Garancija Gorenje. Spremljajoče besedilo sporoča, da je pralni stroj največ, kar si lahko želi sodobna gospodinja, iz česar razberemo, da je pranje veljalo za žensko opravilo, nakup pralnega stroja pa je žensko osrečil in pripomogel k temu, da je postala sodobna gospodinja.

Tehnološki razvoj pralnih strojev je bil postopen. Sogovornice so mi dejale, da so se prvi pralni stroji premikali, bili glasni, prav tako je bilo treba ročno dolivati vodo, saj so pralni stroji s kotličkom na trg prišli kasneje. Pritožile so se tudi, da kvaliteta pranja ni bila najboljša, saj oblačila niso dišala, pogosto pa so bila tudi zabarvana. V članku z naslovom Tihi, nepogrešljivi član gospodinjstva avtor navaja, da se je prvi avtomatski pralni stroj s horizontalnim bobnom v Evropi pojavil leta 1960. Podjetje Gorenje je začelo izdelavo domačih pralnih strojev leta 1964, naslednje leto pa so že sestavili prvih 5.600 pralnih strojev, ki so jih prodajali v tuje države, kot so Poljska, Francija, Nemčija, Avstrija in tudi v skandinavske države.⁶⁵

Cena je bila tista, ki je mnogim potrošnikom onemogočala nakup pralnega stroja. Marjana, rojena leta 1963 v Bači pri Idriji, se je spominjala, da so doma kupili pralni stroj leta 1969: »Je blo že kaj, de si si lahka privoščo, jih je mel mogoče v celi vasi pet.«⁶⁵ leta sem rodila. Pralni stroji so že bili, ampak si ga nisem mogla prvošt. Vzel si ga na obroke, ampak niso bli majhni. Nekaj časa smo še na roke pral, potem je šel pa razvoj tako hitr naprej, da nisi več dojemal,« se je spominjala Vesna, rojena v Žalcu leta 1940, ki je po študiju ostala v Ljubljani.

Meta se je spominjala, kako je dobila svoj prvi pralni stroj: »Moj spremljevalec je imel nov avto in po prometni nesreči je dobil totalno in vse izplačano, pa je reko: 'Zdej pa al si kupi en lep prstan po svoji želji al pa kaj hočeš.' Sem pa rekla: 'Veš, Ante, js si bom pa vzela pralni stroj.' Takrat je bil 250.000 dinarjev. Men se je to zelo drago zdel. Sem rekla: 'Prstan že tko mam od mame pa še enga, rajš mam pralni stroj.'« »Pa pršparane roke,« jo je dopolnila Mila. S to izbiro, pred katero je bila Meta postavljena, je opozorila tudi na dojemanje pralnega stroja kot ženskega aparata.

Mila se je nasmehnila: »Ampak sn misla, da ne bom nkol mela pralnega stroja, da nkol ne bo«. Meta ji je pokimala: »Js sem rekla, da barvne televizije ne bom mela nkol, ker ne bom mela nkol tok dnarja. Tinka je mela ta prva pralni stroj, črno-bel televizor, pol je mela barvast televizor, ampak ona je garala ponoči skos, pobirala zankice pr nogavicah. Je rekla: 'Js delam dva šihta, zato da si lahko vse to privoščim.' Pa še mam je mela pr seb.« Gospodinjski pripomočki so postajali ljudem vedno bolj dosegljivi, vendar pa so nekateri delali dve službi, varčevali eno leto ali več in zanje jemali kredite. Mila sicer ni marala nakupovati na kredit, a je to možnost imela. Po besedah Patrica Pattersona je v Jugoslaviji prevladoval preprost model potrošnje, ki je bil moderen, a skromen, nagrajujoč, a razumen. Delavci niso

⁶⁵ Lipovšek, *Tihi, nepogrešljivi član*, str. 52.

hrepneli po mercedesih in počitnicah na Fidžiju, ampak so delali dodatne ure v službi, imeli celo dve hkrati in odhajali za nekaj mesecev ali let delat v tujino, da so zbrali dovolj denarja za nakup kakšne moderne gospodinjske naprave.⁶⁶

Če prodajo pralnih strojev pogledamo v širšem, evropskem kontekstu, vidimo, da je bilo množično lastništvo naprav v gospodinjstvu noviteta tudi za tedanje kapitalistične evropske države.⁶⁷ V tabeli 3 lahko razberemo, da je bilo leta 1960 v Sloveniji prodanih dobrih 2000 pralnih strojev, leta 1965 dobrih 9000, najbolj pa se je prodaja pralnih strojev povišala med leti 1965 in 1970, ko je bilo prodanih skoraj 40.000 pralnih strojev.

Tabela 3:

Leto	1960	1965	1970	1972	1973	1974	1975
Število prodanih pralnih strojev v Sloveniji	2036	9036	39.299	50.227	42.624	47.594	43.951

Vir: Statistični letopis SR Slovenije.⁶⁸

Tako je leta 1960 prinesla prodaja pralnih strojev 2 milijona dinarjev dobička, leta 1965 že 14 milijonov, najbolj pa je prodaja narasla med leti 1965 in 1970, ko je promet znašal 117 milijonov dinarjev. Postopoma se je dobiček s pralnimi stroji v Sloveniji povečeval in leta 1975 znašal 182 milijonov dinarjev (tabela 4). Poleg uradne statistike o prodanih pralnih strojih moramo upoštevati še nakupovanje v sosednji Avstriji in Italiji, saj so bili pralni stroji doma dragi ali pa jih ni bilo dovolj. Tudi Milin prvi pralni stroj Candy je bil kupljen v Italiji s pomočjo znancev na Primorskem, ki so imeli veze s cariniki, in pretihotapljen v Slovenijo. Število gospodinjstev, opremljenih s pralnimi stroji, je bilo torej v resnici višje, kot prikazujejo statistični podatki.

Tabela 4:

	1960	1965	1970	1972	1973	1974	1975
Pralni stroji	2 milijona dinarjev	14 milijonov dinarjev	117 milijonov dinarjev	168 milijonov dinarjev	144 milijonov dinarjev	182 milijonov dinarjev	182 milijonov dinarjev

Vir: Statistični letopis SR Slovenije.⁶⁹

⁶⁶ Patterson, *Bought & Sold*, str. 194.

⁶⁷ Zahodne države niso bile v veliki prednosti pred Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo v smislu kvalitete in lastništva pralnih strojev. Kot navaja Redfern (*A New Look*, str. 123), je bila v poznih 50-ih letih prejšnjega stoletja v Angliji cena pralnega stroja 125 funtov. Bendix je bil prvi pralni stroj, ki je bil tako drag, da v oglasu ni bilo napisane cene, njegov najbližji tekmeč Servis twin tub pa je leta 1953 stal 95 funtov, kar je bila cena majhnega avtomobila. Velik padec cen se v Angliji pojavi od zgodnjih 50-ih let. V zahodni Nemčiji je imelo leta 1955 10 % ljudi električne pralne stroje, v Franciji je imelo leta 1954 svoj pralni stroj v gospodinjstvu 8 % ljudi in leta 1980 80 %. V Sovjetski zvezi so v obdobju Brezneva, od poznih 60-ih, še posebno pa v 70-ih in zgodnjih 80-ih letih ljudje v mestu že imeli klasične gospodinjske naprave (pralni stroji, hladilniki, sesalci, televizije) (Chernyshova, *Consuming Technology*, str. 192–3).

⁶⁸ Statistični letopis SR Slovenije (1976), str. 312.

⁶⁹ Statistični letopis SR Slovenije (1976), str. 310.

**pridite po pralni stroj
s prazno
..denarnico**

Dobite ga v prodajalnah
»TEHNO-MERCATORJA«
in v prodajalnah njegovih
POSLOVNIH PARTNERJEV
SIROM PO SLOVENIJI

T TRGOVSKO PODJETJE NA VELIKO IN MALO
**TEHNO-MERCATOR
CELJE**

vam nudi
SUPERAVTOMATSKE PRALNE STROJE
GORENJE
PS-652 in PS-275

– 12-mesečni kredit
– brez obresti
– brez 20% pologa
– brez porokov
TOVARNA GORENJE DAJE 12-
MESEČNO

GARANCIJO
PRIKLJUČIJE PRALNE STROJE –
SERVIS ZAGOTOVLJEN PO VSEJ
JUGOSLAVIJI – TUDI NA DOMU

**ENKRATNA PRILOŽNOST
ZA ŽIVLJENJSKI NAKUP**

Slika 2: Enkratna priložnost za življenjski nakup (Nasha žena 1968, št. 3).

Zgornji oglas za superavtomatski pralni stroj Gorenje na sliki 2, ki je videti kot reklamni letak, kupce vabi: »Pridite po pralni stroj s prazno denarnico.« Iz njega lahko razberemo, da je bilo leta 1968 mogoče kupiti pralni stroj na 12-mesečni kredit brez obresti in porokov ter brez 20 % pologa. Prav tako je bil nakup pralnega stroja – na fotografiji je upodobljen superavtomatski pralni stroj Gorenje PS 652 – predstavljen kot predmet življenjskega nakupa, ne samo v smislu visoke cene, ampak tudi roka trajanja. Garancijski servis za pralne stroje je bil zagotovljen po vsej Jugoslaviji, tudi na domu.

S hitrim zviševanjem jugoslovanskega življenjskega standarda med leti 1960 in 1970, na katerega sta vplivala tudi visoka stopnja zaposlenosti in zviševanje plač, se je vedno bolj uveljavljalo prepričanje, da je kvaliteta življenja potreba in tudi pravica Jugoslovanov. Po uvedbi samoupravljanja v Jugoslaviji je uradni diskurz o potrošnji proizvajal mešana sporočila, saj je bila po eni strani dojeta kot družbeno zlo, po drugi pa kot nagrada za delavce. Kot pravi Božo Repe, so se Slovenci znašli v paradoksalnem položaju, saj so verjeli v samoupravljanje, Tita in neuvrščenost, hkrati pa tudi v pralne stroje, televizorje in druge potrošniške izdelke.⁷⁰

⁷⁰ Repe, »Tihotapijo vse«, str. 90.

2. 3 Pralni stroj kot nujna dobrina postane široko dosegljiv v sferi množične potrošnje (1975–91)

»Bomo mar z zaviranjem prodaje stopili nazaj v petdeseta leta, ko so se predvsem ženske mučile z ročnim pranjem? In ali ne bi veljalo razmisliti o tem, da bi zmanjšali prometni davek na belo tehniko, ki je danes potreba kot kruh?« O tem se je leta 1984 spraševal nepodpisan avtor članka⁷¹ in pri tem spodbujal podjetje Gorenje k izdelavi večjega števila pralnih strojev za domači trg z argumentom, da sodobne družine in ženske »ni brez bele tehnike«. ⁷² Kot ugotavljata Crowley in Reid, potrošnja in postopna redefinicija luksuza skupaj z dostopom do prostega časa vseh družbenih slojev označujeta eno od najbolj osnovnih zgodovinskih sprememb v državah vzhodne Evrope, ki postanejo množične potrošne družbe. ⁷³

Spodnja tabela prikazuje vrednost prometa v trgovini na drobno po predmetih, iz katere lahko razberemo, da je leta 1975 v Sloveniji promet s pralnimi stroji znašal 182 milijonov dinarjev, leta 1977 se je povišal za približno 50 milijonov in znašal 235 milijonov dinarjev, najbolj izrazit vzpon pa je razviden med leti 1980 in 1981, ko se je povišal skoraj za 200 milijonov dinarjev. S širšim dostopom do gospodinjskih pripomočkov so se povečevale tudi razlike v opremljenosti gospodinjstev z aparati med kmečkimi in nekmečkimi domovi. S trajnimi dobrinami široke porabe so bila opremljena predvsem mestna gospodinjstva z izjemo radijskih aparatov, ki so bili prisotni tako v kmečkih kot tudi v nekmečkih gospodinjstvih. Leta 1986 so povprečna letna razpoložljiva in porabljena denarna sredstva za gospodinjske aparate v kmečkem gospodinjstvu znašala skoraj 20.000 dinarjev, v nekmečkem pa skoraj 42.000 dinarjev, torej enkrat več kot v kmečkem. ⁷⁴

Tabela 5:

Leto	1970	1975	1977	1978	1979	1980	1981
Promet s pralnimi stroji	117 milijonov dolarjev	182 milijonov dolarjev	235 milijonov dolarjev	277 milijonov dolarjev	337 milijonov dolarjev	389 milijonov dolarjev	587 milijonov dolarjev

Vir: Statistični letopis SR Slovenije. ⁷⁵

Z razvojem množične potrošnje in z večjo prodajo pralni stroji ne predstavljajo več luksuza in novitete na tržišču. Po izjemno hitrem širjenju na prehodu iz 60-ih v 70-ta leta postanejo nujna potreba in nekaj običajnega v vsakem domu. Vedno

⁷¹ Nepodpisano, *Bela tehnika*, str. 5.

⁷² Podjetje Gorenje s sedežem v Velenju, ki je proizvajalo tudi druge gospodinjske aparate, je leta 1988 na lestvici največjih delovnih organizacij po dohodku v Sloveniji doseglo prvo mesto. V dvanajstletnem obdobju 1978–1989 je bila po dohodku trikrat na prvem mestu ISKRA, dvakrat TAM in Železarna Ravne, nekajkrat pa tudi Železarna Jesenice, UKC Ljubljana in Gorenje. Leta 1988 je bilo podjetje Gorenje med tremi največjimi izvozniki na zahodna tržišča s 6,60-odstotnim deležem v izvozu (Klemenčič, *Gospodarjenje v socializmu*, str. 117–8).

⁷³ Crowley in Reid, *Pleasures in Socialism*.

⁷⁴ Statistični letopis SR Slovenije (1989), str. 476.

⁷⁵ Statistični letopis SR Slovenije (1982), str. 305.

redkejša so ostajala gospodinjstva, ki pralnega stroja niso mogla kupiti in ljudje so jih dojemali kot rekvizite normalnega, modernega, civiliziranega življenja, s čimer so predstavljali normo. Pralni stroj je postal »nepogrešljivi član mnogih družin«, »zadnji na seznamu gospodinjskih pripomočkov, ki bi se mu odrekli« in »nenadomestljiv pomočnik in zaveznik«. ⁷⁶ Z vedno večjo dosegljivostjo materialnih dobrin v Jugoslaviji v 80-ih letih, ko za mnoga gospodinjstva pralni stroj, hladilnik, štedilnik, radio, televizor in celo avtomobil postanejo nujne življenjske dobrine, je prišlo do večje možnosti zadovoljevanja ne le temeljnih, eksistenčnih potreb, ampak tudi luksuznih.

4. Zaključek

V razpravi smo poskusili razumeti, kako je v obdobju socialistične Slovenije potekalo uvajanje javnih pralnic in kakšen vpliv so imele na umeščanje gospodinjskega dela iz zasebne v javno sfero. Prav tako nas je zanimalo, kakšen vpliv je imel nakup pralnega stroja v individualnem gospodinjstvu na delovanje javnih pralnic in umeščanje gospodinjskega dela v javno oziroma zasebno sfero. Ročno pranje je ženskam predstavljalo izjemno naporno delo, tako na podeželju kot tudi v mestu, zato so družbeni obrati, kot so pralnice, šivalnice in gospodinjski servisi, v socializmu veljali za pot do razbremenitve gospodinjskega dela, saj naj bi individualno gospodinjstvo postalo del družbene proizvodnje. Pralnice so za zaposlene ženske pomenile veliko razbremenitev, pri čemer so sogovornice izpostavile, da so se, če so ročno oprale perilo, vedno prepričale, da je bilo zares čisto. Razmere so se spreminjale zelo počasi tudi zato, ker so bile ženske prepričane, da same boljše operejo.

Javni servisi so bili razumljeni predvsem kot razbremenitev ženske pri opravljanju njenih dolžnosti in manj kot pomoč vsej družini, opazimo pa tudi ohranjanje diskurza o gospodinjskem delu kot »ženskem delu«. Kot pravi Renata Jambrešić-Kirin, je pričakovanje do žensk, da opravijo gospodinjsko delo in skrbijo za otroke, ostalo prisotno v Jugoslaviji navkljub njihovi zaposlitvi za poln delovni čas. ⁷⁷ AFŽ kampanje so si za cilj zastavile tudi spremembo zavesti o družbenih vlogah žensk, pri čemer pa niso naglaševale moških – očetov, sodelavcev in mož, toda po mnenju Barbare Einhorn so za emancipacijo žensk nujne politike, ki stremijo k spremembi ravnotežja odnosov med spoloma v družbi kot celoti. ⁷⁸

S splošno elektrifikacijo slovenskih domov in s povečanjem proizvodnje so se v sredini 50-ih let pralni stroji že začeli pojavljati v individualnih gospodinjstvih. Stopnja elektrificiranosti je kmalu postala merilo jugoslovanskega gospodarskega napredka, potrošnja električne energije pa merilo življenjskega standarda. Z razvojem modernizacije sta vse bolj množična potrošnja in proizvodnja v Jugoslaviji vplivali na vedno večjo dosegljivost pralnih strojev v individualnih gospodinjstvih, čeprav je socialistična potrošnja temeljila na predpostavki, da bodo potrošne dobrine kot

⁷⁶ Lipovšek, *Tihi, nepogrešljivi član*, str. 52.

⁷⁷ Jambrešić-Kirin, *Žene u socializmu*, str. 189.

⁷⁸ Einhorn, *Cinderella Goes to Market*, str. 35–6.

osebna lastnina izgubile svoj pomen. Z razvojem množične potrošnje na prehodu iz 60-ih v 70-ta leta in z vedno večjo prodajo pralni stroji kot potrošne dobrine postajajo indikatorji rastočega življenjskega standarda, ki kmalu ne predstavljajo več luksuza, ampak postanejo nujna dobrina v vsakem domu in rekvizit normalnega, modernega življenja.

To, da je sčasoma imelo vsako gospodinjstvo svoj pralni stroj, je seveda oteževalo delovanje javnih pralnic, saj je večina žensk po nakupu pralnega stroja za svoje gospodinjstvo namesto v javnih pralnicah prala doma, množična potrošnja likalnikov in pralnih strojev pa jim je to omogočila.⁷⁹ Neuspeh javnih pralnic nas navdaja s skepticizmom o »trdem kolektivizmu« tako na vasi kot tudi v mestu, saj lahko vidimo, da je tudi socialistični državljani skušal vzdrževati vrednote individualizma in si ustvariti družinsko sfero, ki bi mu zagotavljala varnost, higieno in intimnost. Z vedno večjo dostopnostjo pralnih strojev se je pranje vrnilo nazaj v neplačano zasebno sfero, kar je okrepilo vloge žensk kot potrošnic individualnih proizvodov namesto skupnih javnih servisev.

V javnem diskurzu v 50-ih letih opazimo, da naj ženske na novo prihranjen čas z razbremenitvijo gospodinjkega dela porabijo za sodelovanje v javnem življenju kot enakopravne državljanke, za kvalifikacijo na delovnem mestu in za izobraževanje, da bi dosegle polno družbeno enakopravnost, čas pa naj posvetijo tudi vzgoji otrok. Tehnološki razvoj je gospodinjstva preoblikoval iz osnovnih proizvodnih enot v potrošne. Prisotna je bila močna težnja v smeri individualne opreme gospodinjstva s sodobnimi tehničnimi pripomočki, dom pa je vse bolj postajal odraz družbenega statusa in individualne identitete. Za razliko od diskurza v 50-ih letih je javni diskurz kasneje ženske nagovarjal k večji čistoči in urejenosti doma. Nasveti v revijah in časopisih so ženskam predstavljali normativ dobrega okusa v okrašanju doma, ki je temeljil na modernističnih imperativih preprostosti in funkcionalnosti kot simbolih dobrega okusa gospodinje in njene osebne sreče.

Nepodpisani avtor si je v časopisu *Sodobno gospodinjstvo leta 1959* postavil vprašanje: »Morda se pa bližamo dobi, ko se bodo gospodinjstva dela opravljala sama?« in nanj odgovoril: »O, takšni optimisti pa ne smemo biti.« Menil je, da je gospodinjstvo delo v celoti vezano na človeka, zato pranje ne bo nikoli moglo postati izključno strojno opravilo, vključno z likanjem, obešanjem in pobiranjem perila, zato mora gospodinja stremeti k nakupovanju pripomočkov, kot so pralni stroj, sušilne naprave in likalnik, da bi si olajšala in pospešila delo. »Ne smemo pa biti zaradi tega preveč žalostne. Pogrinjanja mize, zalivanja cvetic, pomoči otrokom pri učenju in pisanju domačih nalog pa vendar ne bomo hoteli prepustiti strojem,« še dodaja avtor.⁸⁰ V javnem diskurzu se je gospodinjstvo delo vse bolj povezovalo z aktom ljubezni do otrok in z veseljem žensk do urejanja doma. V sredini 20. stoletja je gospodinjstvo delo postalo tudi izraz ljubezni in topline, ženske pa so se specializirale v nujenju emocionalne podpore svojim družinskim članom,⁸¹ s čimer sta čistoča in higiena perila skupaj z drugim gospodinjstvom delom postali izraz odgovornosti in ljubezni žensk za dobrobit družine in širše družbe.

⁷⁹ Glej tudi Bowden in Offer, *The Technological Revolution*, str. 245.

⁸⁰ Nepodpisano, *Ali more moderna tehnika olajšati gospodinjstva dela?*, str. 244.

⁸¹ Hrženjak, *Nevidno delo 2007* in Šadl, *Emocionalno delo in intimni odnosi v pozni moderni*.

Viri in literatura

Viri

Statistični viri

- Statistični letopis SR Slovenije Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za statistiko, 1953.
 Statistični letopis SR Slovenije. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1976.
 Statistični letopis SR Slovenije. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za statistiko, 1982.
 Statistični letopis SR Slovenije. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za statistiko, 1989.

Časopisni viri

- A., J., Perilo – operi se! *Sodobno gospodinjstvo*, št. 29–30, 1956, str. 75–6.
 Beltram, Živa, Reforma obvezne šole in pouk gospodinjstva. *Sodobno gospodinjstvo*, št. 29–30, 1956, str. 66–67.
 Boštjančič, Dolfka, Modernizacija kmečkih gospodinjstev bo razbremenila kmetijske proizvajalke. *Sodobno gospodinjstvo* 73, št. 1, 1960, str. 2–3.
 Čerin, Ančka, Obrat družbene prehrane v Ljubljani: Lep primer skrbi za delavce. *Sodobno gospodinjstvo*, št. 61, 1959, str. 4–6.
 Lipovšek, Marjan, Tihi, nepogrešljivi član gospodinjstva. *Naša žena*, št. 6, 1991, str. 52–3.
 Malešič, Cilka, Kaj vse vpliva na gospodarno uporabnost gospodinjskih strojev. *Sodobno gospodinjstvo* 53, št. 5, 1958, str. 139–141.
 Mušič, Vladimir, Sodobno stanovanje v vrstni hiši. *Sodobno gospodinjstvo*, št. 100–107, 1956, str. 31–2.
 Nepodpisano, Pralnik za kmečke gospodinje na Reki pri Pohorju. *Sodobno gospodinjstvo* 44–45, št. 9–10, 1957, str. 156.
 Nepodpisano, Ali more moderna tehnika olajšati gospodinjstva dela? *Sodobno gospodinjstvo* 69, št. 9, 1959, str. 243–5.
 Nepodpisano, Bela tehnika samo na ogled. *Naša žena*, št. 7/8, 1984, str. 5.
 Povoden, V. Razbremenimo gospodinje z mehanizacijo pranja. *Sodobno gospodinjstvo*, št. 15, 1955, str. 58–62.
 Rž, Nekaterim celjskim gospodinjam ni treba več prati doma. *Sodobno gospodinjstvo*, št. 3–4, 1960, str. 7.
 Spiler, Franc, Slovenska imena novih gospodinjskih aparatov. *Sodobno gospodinjstvo*, št. 28, 1956, str. 50–51.
 Šermazanov, Aleksej, Poraba električne energije za gospodinjstvo v Sloveniji. *Sodobno gospodinjstvo* 65, št. 5, 1959, str. 133–6.
 Tomšič, Vida, Iz zveznega posvetovanja o gospodinjstvem šolstvu v Ljubljani. *Sodobno gospodinjstvo*, št. 7, 1954, str. 98–101.
 Tomšič, Vida, Kako gledamo socialisti na gospodinjstvo in njegov razvoj?. *Sodobno gospodinjstvo* 2, št. 13–14, 1955, str. 2–8.
 Tomšič, Vida, Stanovanjska skupnost – oblika lastne skrbi za sebe. *Sodobno gospodinjstvo* 51, št. 3, 1958, str. 66–67.

Literatura

- Bowden, Sue in Avner Offer, The Technological Revolution That Never Was: Gender, Class, and the Diffusion of Household Appliances in Interwar England. *The Sex of Things: Gender and Consumption in Historical Perspective* (ur. Victoria de Grazia in Ellen Furlough). Berkeley in Los Angeles: University of California Press, 1996, str. 244–70.

- Campbell, Collin, Consumption and the Rhetoric of Need and Want. *Journal of Design History*. 11, št. 3, 1998, str. 235–46.
- Chernyshova, Natalya, Consuming Technology in a Closed Society: Household Appliances in Soviet Urban Homes of the Breznev Era. *Ab Imperio*, št. 2, 2011, str. 188–220.
- Chernyshova, Natalya, *Soviet Consumer Culture in the Brezhnev Era*. London in New York: Routledge, 2013.
- Crowley, David in Susan E. Reid, (ur.), *Pleasures in Socialism: Leisure and Luxury in the Eastern Block*. Evanston in Illinois: Northwestern University Press, 2010.
- Douglas, Mary in Baron Isherwood, *The World of Goods: Towards an Anthropology of Consumption*. London in New York: Routledge, 1996.
- Douglas, Mary, Why do People want Goods? *Consumption: Critical Concepts in the Social Sciences (Volume I: Theory and Issues in the Study of Consumption)* (ur. Daniel Miller). London in New York: Routledge, 2001, str. 262–27.
- Duda, Igor, *U potrazi za blagostanjem: O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*. Zagreb: Srednja Europa, 2005.
- Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje: Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*. Zagreb: Srednja Europa, 2010.
- Einhorn, Barbara, *Cinderella Goes to Market: Citizenship, Gender and Women's Movements in East Central Europe*. London in New York: Verso, 1993.
- Erdei, Ildiko, *Čekajući Ikeu: Potrošačka kultura u postsocijalizmu i pre njega*. Beograd: SGC, 2012.
- Gal, Susan in Gail Kligman, *The Politics of Gender After Socialism: A Comparative – Historical Essay*. Princeton in New Jersey: Princeton University Press, 2000.
- Hall, Stuart in Paul du Gay et. al., *Proizvodnja pomena v potrošnji: Primer Sonyjevega Walkmana. Teorija in praksa* 34, št. 4, 1997, str. 709–25.
- Hrženjak, Majda, *Nevidno delo*. Ljubljana: Mirovni inštitut, 2007.
- Ilić, Stanko, *Put u humano društvo: Od socijalizma ka komunizmu*. Beograd: Ekonomika, 1984.
- Jalušič, Vlasta, Between the Social and the Political: Feminism, Citizenship and the Possibilities of an Arendtian Perspective in Eastern Europe. *European Journal of Women's Studies* 9, št. 2, 2002, str. 103–22.
- Jambrešić-Kirin, Renata, Žene u formativnom socijalizmu. *Refleksije vremena 1945–1955 (katalog razstave)*. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2013, str. 182–201.
- Jeraj, Mateja, *Slovenske na prehodu v socializem: Vloga in položaj ženske v Sloveniji 1945–1953*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2005.
- Jogan, Maca, Emancipacija žensk kot sestavina množične zavesti. *Ženske in diskriminacija* (ur. Maca Jogan). Ljubljana: Delavska enotnost, 1986, str. 67–83.
- Klemenčič, Matjaž in Mitja Žagar, *The Former Yugoslavia's Diverse Peoples: A reference Sourcebook*. Santa Barbara, Denver in Oxford: ABC-CLIO, 2004.
- Klemenčič, Vlado, *Gospodarjenje v socializmu: Oris gospodarske zgodovine Slovenije 1945–1990*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2013.
- Lazarević, Žarko, Razkorak med razvitimi in nerazvitimi – zaviralni dejavnik modernizacije Jugoslavije? *Prispevki za novejšo zgodovino* XLII, št. 2, 2002, str. 77–89.
- Lazarević, Žarko, Prepletenost gospodarstva in nacionalizma v jugoslovanski državi. *Prispevki za novejšo zgodovino* XLV, št. 2, 2005, str. 31–42.
- Luthar, Breda, Shame, Desire and Longing for the West: A Case Study of Consumption. *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia* (ur. Breda Luthar in Maruša Pušnik). Washington: New Academia, 2010, str. 341–77.
- Lydall, Harold, *Yugoslav Socialism: Theory & Practice*. Oxford: Clarendon Press, 1984.

- Makarovič, Marija in Marta Košuta: *Ena duša in ena pamet: Življenjske pripovedi iz Škedenja pri Trstu*. Škedenj: Slovensko kulturno društvo Ivan Grbec, 2008.
- Meier, Viktor, *Zakaj je razpadla Jugoslavija*. Ljubljana: Sophia, 1996.
- Oakley, Ann, Interviewing Women: A Contradiction in Terms. *Turning Points in Qualitative Research: Tying Knots in a Handkerchief* (ur. Yvonna S. Lincoln in Norman K. Denzin). Oxford: Altamira Press, 2003, str. 243–264.
- Patterson, Patric Hyder, *Bought & Sold: Living & Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*. Cornell University Press: USA. Oakville: Equinox, 2011.
- Prinčič, Jože, *Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu: Kapitalna, ključna kapitalna in temeljna investicijska izgradnja v Sloveniji: 1945–1956*. Novo mesto: Dolenjska založba, 1992.
- Prinčič, Jože, Slovenski razvojni načrti v drugi Jugoslaviji – od jugoslovanskega k slovenskemu gospodarstvu. *Od kapitalizma do kapitalizma: Izbrane zamisli o razvoju slovenskega gospodarstva v XX. stoletju* (ur. Neven Borak, Žarko Lazarevič in Jože Prinčič). Ljubljana: Cankarjeva založba, 1997, str. 263–512.
- Prinčič, Jože, Temeljne dileme in problemi modernizacije slovenskega gospodarstva. *Prispevki za novejšo zgodovino* XLII 26, št. 2, 2002, str. 65–76.
- Ramšak, Mojca, *Portret glasov: Raziskave življenjskih zgodb v etnologiji – na primeru koroških Slovencev*. Ljubljana: Društvo za proučevanje zgodovine, antropologije in književnosti, 2003.
- Redfern, Paul A. A New Look at Gentrification: Gentrification and Domestic Technologies. *The Consumption Reader* (ur. David B. Clarke, Marcus A. Doel in Kate M. L. Housiaux). London in New York: Routledge, 2003, str. 122–6.
- Repe, Božo, »Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka«: Vpliv nakupovalnega turizma na kulturne spremembe in način življenja v Sloveniji po drugi svetovni vojni. *Zgodovina za vse: vse za zgodovino*, št. 2, 1998, str. 90–6.
- Repe, Božo, Vpliv politike na ekonomski položaj Slovenije v Jugoslaviji. *Prispevki za novejšo zgodovino* XLII 26, št. 2, 2002, str. 43–50.
- Riessman, Catherine Kohler, When Gender is not Enough: Women Interviewing Women. *Gender & Society* 2, št. 1, 1987, str. 172–207.
- Ritchie, Donald A., *Doing Oral History*. New York: Twayne Publishers, 1995.
- Slater, Don, *Consumer Culture and Modernity*. Cambridge: Polity Press, 1997.
- Šadl, Zdenka, Emocionalno delo in intimni odnosi v pozni moderni. *Družboslovne razprave*, št. 39, 2002, str. 59–71.
- Thompson, Paul. *The Voice of the Past: Oral History*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2000.
- Trouton, Ruth, *Peasant Renaissance in Yugoslavia 1900–1950*. London, New York: Routledge, 1998.
- Verdery, Katherine, From Parent-State to Family Patriarch: Gender and Nation in Contemporary Eastern Europe. *East European Politics and Societies* 8, št. 2, 1994, str. 225–55.
- Vodopivec, Nina, Sem delavka, mati, gospodinja. *Etnolog, Nova vrsta*, št. 11, 2001, str. 69–90.
- Vodopivec, Peter, Kako so ženske na slovenskem v 19. stoletju stopale v javno življenje: pri-spevek k zgodovini žensk v slovenskem prostoru (1848–1900). *Zgodovina za vse: vse za zgodovino* 2, št. 1, 1994, str. 30–44.
- Vukmanović Tempo, Svetozar, *Privredni razvoj i socijalistička izgradnja (1948–1958): Izabrani govori i članci*. Beograd: Rad, 1964.
- Zatlin, Jonathan R., *The Currency of Socialism: Money and Political Culture in East Germany*. Washington: Cambridge University Press, 2007.

SUMMARY

Laundry Mechanisation, Consumption and Housework: The Impact of Purchase of Washing Machines in Individual Households on Introduction of Public Wash Houses in Socialist Slovenia

Polona Sitar

Socialism has reshaped the roles of men and women and opened the nuclear family. On the one hand, biological reproduction became a part of public sphere, while public space was becoming increasingly familiar to both genders. In this treatise we aimed to understand how in the period of socialist Slovenia (1945–1991) the introduction of public wash houses took place and their impact on placing housework from private to public sphere. We were also interested in the impact of purchasing a washing machine on the operation of public wash houses and placement of housework in public or private sphere.

For better understanding of public and official language of the socialist system, concerning housewives and housework through the lens of introduction of public wash houses in the early period of socialism, an analysis of the periodical *Sodobno gospodinjstvo* has been conducted. We have also used statistical data obtained from the Statistical Yearbook of People's Republic of Slovenia in order to assess their spread and accessibility. Contents and texts of washing machine advertisements of the sixties in the magazine *Naša žena* in the period of introduction of first washing machines to the market have been analysed. Oral history and interview analysis of interviewees born prior to World War II, who spent their active lives in socialism, enabled us to understand how individuals experienced historically relevant past events in their everyday lives.

We have discovered that, for women, washing by hand represented extremely strenuous work in both rural and urban environment. A network of social facilities, such as wash houses, sewing workshops and housekeeping agencies, were in socialism believed to provide means of disburdening women of their workload, with their help individual households that required women to look after their family would become a part of social production. We have established that public agencies were regarded as means of disburdening women of doing their duties rather than of providing assistance to families as a whole, we have observed that the discourse of housework as “woman's work” was still present. Social expectations for women to do housework and look after children remained present in the Yugoslav society in spite of their full-time employment.

As a result of general electrification of Slovene homes and an increase in their production, washing machines started to appear in individual households already in mid-fifties. With the development of modernisation, the increased mass consumption and production in Yugoslavia had an impact on increasing accessibility of washing machines in individual households, despite the fact that socialist consumption was based on the assumption that consumer goods as personal belongings would lose relevance. With the development of mass consumption washing machines no longer stood for luxury, after their rapid spread at the turn of the seventies they became a necessity in every home and requisites of normal, modern life.

The fact that every household owned its own washing machine aggravated the operation of public wash houses and the majority of women did their laundry in the privacy of their home rather than in wash houses. Washing clothes became a woman's individual responsibility, since household appliances, such as washing machines, enabled women to perform the most strenuous physical work on their own. Washing thus became work that had to be paid for in the period of public wash houses and with the emergence of washing machine this activity returned to the unpaid private sphere.

In the public discourse in the fifties, women were advised to spend their newly gained time, stemming from the fact that they were disburdened of workload in their households, participating in public life as equal citizens and devote their time to education and upbringing of children. The

emergence of household appliances was accompanied by a strong tendency to equip individual households with modern technical accessories; home was perceived as an expression of social status and individual identities. Public discourse encouraged women to aspire to cleanliness and tidiness of their homes as a symbol of her good taste and personal happiness. In mid-20th century, housework became also an expression of love and warmth, by doing laundry along with doing other housework women expressed their affection to members of their immediate families.

Jubileji - Anniversaries

Miroslav Stiplovšek osemdesetletnik

Red. prof. v pokoju dr. Miroslav Stiplovšek je zaslužni profesor Univerze v Ljubljani. Toda to visoko in zaslužno univerzitetno priznanje, ki mu ga je ljubljanska univerza podelila za njegovo 41 letno delo, ni le priznanje za njegovo vsestransko delovanje na Filozofski fakulteti, temveč priznanje njegovi osebnosti. Ta pa se ne kaže samo v njegovi vrhunski strokovnosti in predanem pedagoško–mentorskem delu, temveč, se kaže v prvi vrsti za nas, tiste, ki se štejemmo za njegove prijatelje in dolgoletne sodelavce, pa tudi za njegove študente, v njegovi človeški, nekonfliktni in strpni širini.

Mirko Stiplovšek, rodil se je 18. julija 1935, se namreč vse svoje življenje razdaja – stroki, fakulteti, družini, prijateljem, lokalnemu okolju.

Bil je med tistimi, navzven manj vidnimi a vedno prisotnimi dolgoletnimi profesorji Filozofske fakultete, ki so do svoje upokojitve vedno »mislili z glavo« fakultete. Domala ni bilo fakultetnega organa, v katerem prof. Stiplovšek ni zapustil svoje sledi. Pa naj je šlo za izvršilni odbor, volilne komisije, senat, svet Filozofske fakultete ali pa za predstojništvo na oddelku za zgodovino in katedri za sodobno zgodovino. Dolga leta je zastopal »barve fakultete« in bil njen predstavnik v upravnih in strokovnih organih sorodnih, zgodovinarskih inštitucij: Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja/Inštituta za novejšo zgodovino, Arhivu Slovenije, Znanstveno-raziskovalnemu središču v Kopru... Povsod je bil spoštovan in cenjen sogovornik, saj gre v mnogih primerih prav njemu zasluga, da so se problemi reševali hitreje ali pa do njih sploh ni prišlo. Vsi ga poznamo, kot neomajnega branilca interesov oddelka za zgodovino, vendar nikoli na račun drugih.

Sodi med tiste slovenske zgodovinarje, ki so postavili temelje slovenski sodobni zgodovini. Še posebej s svojimi zadnjimi deli iz slovenske zgodovine med vojnami, ki so bila objavljena tudi v tujini in so tam tako močno odmevala, da so celo nekateri najvidnejši tuji poznavalci jugoslovanske oziroma slovenske zgodovine – npr. prof. dr. Holm Sundhausen, Freie Universität Berlin – na osnovi njegovih dognanj korigirali svoja spoznanja, si je v slovenskem zgodovinopisju zagotovil tako mesto, kot le malokdo.

Ena najvidnejših značilnosti njegovega znanstvenega dela je razpetost med lokalno in nacionalno zgodovino. Svojim rodnim Domžalam posveča kar največjo

pozornost, zlasti zgodovini in kulturni dejavnosti v mestu. Zato ni prav nič čudno, da je postal častni občan domžalske občine – zaznali so njegovo razdajanje rodnemu mestu, čeprav je bil rojen v Ljubljani. Prav tako se ne gre čuditi, da ga je predsednik republike Slovenije za njegov prispevek k zgodovinopisju odlikoval z visokim državnih odlikovanjem.

Druga velika značilnost Miroslava Stiplovška je njegova plodovitost, ki se je v času odkar je leta 2002 odšel v pokoj, ni v ničemer zmanjšala. Prav narobe! Ni namen tega mojega priložnostnega zapisa o jubileju prijatelja Mirka, pisati ali celo ocenjevati njegovo strokovno delo, pa tudi ne ponovno zapisovati njegove biografske podatke, ki so vsaj v naši stroki vsem dobro znani. Vendar ni mogoče mimo njegovih del v zadnjem dobrem desetletju. Naj začnem z zgovorno statistiko: od leta 2002 je napisal dvanajst izvirnih znanstvenih člankov, deset samostojnih znanstvenih prispevkov ali poglavij v monografiji, dve temeljni znanstveni monografiji, dve strokovni monografiji in še celo vrsto drugih strokovnih del. Njegova bibliografija v tem časovnem obdobju obsega kar 99 enot. Zagotovo je njegovo najpomembnejše delo tega časa obširna znanstvena monografija »Banski svet Dravske banovine 1930-1935 : prizadevanja banskega sveta za omilitev gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine« (Razprave Filozofske fakultete, Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana 2006, 343 str). Knjiga bi lahko bila, če se nekoliko preveč zašpičeno izrazim, njegova druga disertacija, vsekakor pa sodi med temelje slovenske zgodovine med obema vojnama. Druga njegova monografija »Nastanek mestne občine Domžale leta 1952, pomembna prelomnica v upravnem razvoju domžalskega območja : razglasitev Domžal za trg (1925) in za mestno občino, priznanje za velik gospodarski napredek in uspešen razvoj družbenih dejavnosti od sredine 19. Stoletja« (Kulturni dom Franca Bernika, Domžale 2012, 111 str.) sodi med njegova izvirna dela iz lokalne zgodovine. Vem, da je za obe monografiji porabil veliko energije, toda vložen trud se je mnogotero povrnil.

Tudi druga njegova znanstvena dela so, kot sem že zapisal, razpeta med lokalno/domžalsko in nacionalno/slovensko zgodovino. Na ravni domžalske zgodovine izstopajo dela na temo razglasitve Domžal za trg (1925) in za mesto (1952), na ravni slovenske zgodovine pa prispevki na temo zgodovine parlamentarizma, delovanja banskega sveta Dravske banovine, ljubljanske in mariborske oblastne skupščine, gospodarske zgodovine, med vojnama. Z njimi je zaslužni profesor dr. Stiplovšek samo potrdil, to kar je bil že prej – vodilni slovenski zgodovinar za čas med vojnama.

Nadaljeval pa je tudi pedagoško delo in aktivno nastopal na strokovnih srečanjih. Bil je mentor ali somentor pri dveh doktorskih disertacijah in prav tolikih magistrskih delih ter eni diplomski nalogi. Pri štirih obsežnih znanstvenih delih iz sodobne zgodovine je bil Miroslav Stiplovšek v zadnjih desetih letih strokovni recenzent. Ob tem pa je pod svoj strokovni drobnogled postavil trinajst del iz svojega raziskovalnega področja in njih ocene objavil v najuglednejših slovenskih zgodovinarskih strokovnih časopisih.

V zadnjem desetletju se je prof. Stiplovšek s posebno zagnanostjo in lahko rečem kar z ljubeznijo lotil priprav številnih razstav, pretežno o njegovih Domžalah. Tudi v širšem slovenskem prostoru so odmevale skrbno in visoko strokovno pripravljene razstave o razglasitvi Domžal za trg leta 1925, o domžalskih kulturnih društvih, o šolstvu v Domžalah in o njeni godbi, če naštejemo samo nekatere. O njih in njihovi pripravi je na najinih mnogih srečanjih govoril s posebnim žarom in zanosom. Z veseljem in ponosom jih je razkazoval tudi kolegom in prijateljem. Koliko dela, energije in proučevanja arhivskega gradiva je vložil v nje ve samo on, toda zagotovo ne malo, saj površnost nikoli ni bila njegova značilnost.

Skratka naš Mirko je v zadnjem desetletju strokovno deloval, kot da bi bil še mlad docent pri prof. dr. Metodu Mikužu, o katerem je mimogrede bodi povedano, decembra leta 2009 tudi pripravil razstavo ob stoti obletnici njegovega rojstva. Pravzaprav se v vseh letih kar ga poznam, in teh bo skoraj petdeset, ni prav nič spremenil. Zato naj mi ne bo štetu v greh, če mutatis mutandis obnovim besede, ki sem jih zapisal ob njegovi šestdesetletnici: v vseh preteklih letih se ni spremenil. Ostal je to kar je bil. Ustrežljiv, neposreden, prijazen, delaven kolega, sodelavec in prijatelj, ki mu je prepričanje kot način komuniciranja povsem tuj. Do študentov in do mlajših kolegov je tudi sedaj, ko je že dolgo v pokoju, ostal odprt profesor, ki pogovora z njimi nikoli ni imel za izgubljen čas in znanstvenik, ki se docela zaveda pomena trdega in dolgotrajnega arhivskega raziskovalnega dela. Ne vem ali je prof. Stiplovšek kdaj komu odrekel prošnjo in vsi, ki smo mu blizu vemo, da se nanj vedno lahko zanesemo.

Naj ta bežni zapis o zaslužnem profesorju dr. Miroslavu Stiplovšku zaključim s še eno njegovo značilnostjo, ki pa ni v nobeni zvezi z njegovih strokovnim delom, je pa v tem individualiziranem in na vse strani drvečem svetu, postala že zelo redka. Prislovična je namreč njegova gostoljubnost, pa naj gre za srečanja ob kavici ali izbornih večerjeh na njegovem domu. Naj gre za »delovna« srečanja katedre za sodobno zgodovino, katere dolgoletni predstojnik je bil, ali proslavljanja rojstnih dni in jubilejev. Mirko ne zamudi nobene priložnosti, da ne bi pokazal želje po druženju. Prijatelji in sodelavci smo mu za to hvaležni. Hvaležno pa bi mu morale biti tudi slovensko zgodovinopisje, ki mu je dal toliko kot malokdo. Sledi njegovega znanstvenega dela so globoke in prepričan sem, da jih bo v naslednjih letih še poglobil. Sam pa si želim le, da bi ob dobrem zdravju, v vseh pogledih ostal še naprej takšen kot je bil doslej.

Dušan Nečak

France Kresal osemdesetletnik

Lep, prijeten in topel družinski večer ob vstopu v deveto desetletje, dragi France!

Zgodovinarja dr. Franceta Kresala, tedaj že sinonim za zgodovilno tekstilne industrije, sem osebno spoznal že pred prihodom na Inštitut za zgodovino delavskega gibanja 1973. leta. Neko dopoldne mi ga je predstavila pred Prešernovim spomenikom na Tromostovju žal že pokojna Olga Janša in tudi po našem razhodu govorila o njem z najbolj izbranimi in toplimi besedami. Ne le v smislu strokovnosti, ampak človečnosti. Prav zaradi njega mi je bila moja prva zaposlitev veliko manjši problem, kot bi to lahko bila. Obvaroval me je številnih nepremišljenih in zaletavih dejanj. Neskončna hvala!

Dr. France Kresal je prvi poklicni slovenski raziskovalec gospodarske zgodovine. Z njo so se seveda že pred njim ukvarjali tudi drugi, takrat so sloveli zlasti dr. Jože Šorn, dr. Vlado Valenčič in dr. Pavle Blaznik, vendar so morali pred psvetitvijo njej opraviti tlako na drugih področjih in je bila bolj njihov hobi oziroma specializacija, ne poklic. Leta 1973 je bil na inštitutu že tudi Šorn, svojo kariero gospodarske in socialne zgodovinarke pa je začinjala Jasna Fischer. V Kresalovi sobi in ob njegovi kavi, ki jo je vsakemu osebno skuhal, je tako nastal in obstajal svojevrstni zgodovinski seminar, ki mu je dajal ton sicer izjemen Šorn, Kresal pa zaradi širše ekonomske in družboslovne izobrazbe strokovno globino. Poleg obravnave posameznih gospodarskih panog, za kar je bil specialist zlasti Šorn, je Kresal rad prešel na širše gospodarske obravnave, v katere pa je vse bolj vpletal tudi socialno problematiko. Ni čuda, da je ta kasneje pri njegovem raziskovalnem delu tudi povsem prevladala. France je bil namreč kmečki otrok in nekako do leta 1960 je pri nas praktično vse slonelo na osebem fizičnem delu. Človek je bil začetek in smisel kmečkega dela. Moderna industrija je človeka razosebila, toda Kresal se s tem kot zgodovinar in človek ni nikoli sprijaznil. Kako globoko je bilo tudi njegovo zasebno življenje prežeto s socialnim vprašanjem sta najboljši dokaz hčeri Katarina in Barbara, obe doktorici, pravnici in specialistki za socialno problematiko.

Franceta Kresala je z zgodovino zaznamoval že njegov krščevalec v Trebnjem, takratni tamkajšnji kaplan Metod Mikuž. Bil je tudi predsednik maturitetne komisije na novomeški gimnaziji, ko je skromni Dolenjec maturiral in ga nekako povabil

na študij zgodovine. France, ki mu naravoslovni predmeti in matematika nikoli niso delali težav, bi zlahka študiral tudi kaj drugega, na primer naravoslovne ali tehnične predmete. Čeprav mi ni tega nikoli povedal, pa imam vtis, da ga je prav socialna problematika, pripeljala na študij zgodovine. Diplomiral in doktoriral je iz tekstilne industrije, kjer je bilo delo in življenje najtežje. Ne zgolj zato, ker je bil tekstil podstat nadaljnje industrializacije, ampak zato, ker je bila v njej še posebno na udaru ženska. V bistvu se je ukvarjal z danes modnim vsakdanjim življenjem, ko se mnogim v Sloveniji ni še sanjalo o njem. V centru njegovega življenja so bile, za razliko od dela sedanjih mlajših kolegov, ne posamezniki, ampak skupine izkoriščanih in poniževanih. Zato je bilo njemu gledanje na to problematiko kot zanimivo in zabavno, neke vrste teater, skrajno tuje.

Leta naše mladosti, kljub nekajletni, vendar vojnoletni razliki, so bila polna besed in obljub o našem boljšem in pravičnejšem življenju v prihodnosti. Prav zaradi tega so bili otroci in dijaki kot je bil France, v upanju na svetlejšo prihodnost pripravljene spregledati marsikatero krivico. Toda počasi so se spoznanja nabirala, svetla prihodnost vse bolj oddaljevala in vse bolj smo videli, da je vse skupaj ena sama demagogija, da je prvi in vsemu podrejeni cilj oblast za vsako ceno. Spominjam se simpozija leta 1974 ob petdeseti letnici Orjune, kjer je imel France enega nosilnih referatov o takratnih gospodarskih in socialnih razmerah. Kakšno je bilo razočaranje, ko so predavatelji in diskutanti s področja politične zgodovine, vodilni je bil Boris Zihlerl, pokazali, da se na znanstvena spoznanja gospodarskega in socialnega zgodovinarja poživžgajo, da je njim že vse vnaprej jasno in da ima ta le možnost, da jim pritrjuje. Ko sva odhajala s simpozija sem imel občutek, da je Kresal ne le nad vsem obupal, ampak da bo gospodarsko zgodovino kar opustil. Seveda sem se motil, toda spoznanje je bilo tudi meni grenko. Reagiralo je pravzaprav po dolensko. Trmasto je »prestavil v višjo« in se še bolj posvetil socialni problematiki, ki je bila sama na sebi največja kritika »socializma s človeškim obrazom«. Še več! Z uporabo novih, dotlej manj znanih, predvsem pa uporabljenih virov in zlasti njihovo interpretacijo, metodologijo, poudarjam, da mu matematika ni bila nikoli problem, je postavil v novejši slovenski socialni zgodovini dotlej nedosežene, pa tudi doslej neprežene standarde.

France Kresal je navzven živel samo za stroko. Politiziranja iz njegovih ust se ne spominjam, še manj obiranja in žaljenja kolegov, kar je med slovenskimi zgodovinarji posebno razširjeno in se danes krepi v oblike, ki jih tudi v času komunizma nismo bili vajeni. Takrat ni bil običaj, da »politično neprimeren« ne bi smel nastopati med nami, danes je to pravilo. Še njegove knjige se ne smejo citirati. Prav zato pri Francetu ni obstajal samo nekakšen seminar iz gospodarske in socialne zgodovine, ampak je postala njegova soba tudi nekakšno pribežališče za strokovne in osebne stiske, ne samo inštitutskih sodelavcev, ampak tudi zunanjih in to ne samo zgodovinarjev. Francetovo mirno in trezno presojo so vsi spoštovali. Spominjam se obiskov Toneta Zorna, še bolj pa Vasilija Melika. Nekatere sta njegova blagost in posluš za sočloveka motila in zlasti nekateri mlajši so od njega pričakovali več bojevitosti. Z leti so spoznali, da ni izhajal samo iz načel, ampak tudi življenjskih spoznanj. V resnici je bil France družaben človek. Kot študent

je posebno slovel po tem, da je na ekskurzijah v kraju našel gostilno, ko so nad tem že vsi žejni kolegi (in profesorji) obupali. Znal je prevzemati tudi obveznosti. Na inštitutu, kjer je preživel vse svoje delovno obdobje, druge možnosti ni dobil, praktično ni bilo funkcije, ki je poleg svojega rednega dela ni opravljal. Bil je vodja razskovalne enote, urednik inštitutske revije, »delegat« v raznih samoupravnih, zlasti znanstveni interesni skupnosti in v tem pogledu moj veliki mentor, direktor inštituta, predsednik Zveze zgodovinarjev... Uveljavljen je bil tako v širšem jugoslovanskem kot mednarodnem prostoru. To je bilo takrat izjemno težko, zlasti za delavce inštitutov, ki niso uživali takšne popularnosti kot univerzitetniki, ki so bili zaradi možnosti posredovanja vabljenih predavanj pred nami v veliki prednosti. France Kresal se nikoli ni vsiljeval in ponujal. Svoj opus je natančno poznal in vedel, koliko je vreden. Njegovo delo bo na vrednosti samo pridobivalo. V tem pogledu nase ni nikoli zgubil svoje dolensjske narave, ki je značilna samo za trdne kmete, ne pa »sabejčke«.

Kresalova bibliografija je svojevrsten dokument obdobja slovenskega zgodovinarstva. V znanstvenih in strokovnih revijah ni bi lahko objavljati, inštitutsko glasilo je bilo svojevrstna sreča, natis knjige je bil bolj nekakšna milost oblasti oziroma financerjev kot pa samoumevna pravica raziskovalcev. Tudi vzgajani smo bili v pisanje razprav, ne knjig. Kvaliteta, vsebina, ne število člankov ter založba in z njimi povezane točke, so bile merilo kvalitete zgodovinarjev. Dogajanje okoli Šornove knjige, katere izida po krivdi zgodovinarjev ni avtor dočakal, pove, kako je bila dejansko gospodarska zgodovina, s socialno pa je bilo še slabše, zapostavljena. Tudi pisci s področja politične zgodovine niso bili enakopravni. Pokojni Marjan Britovšek je imel poseben položaj, baje tudi honorarje, partizanski zgodovinar in najin kolega, tudi sam partizan France Škerl, ni dobil »zelene luči«, pa so bila njegova dela boljša kot nekatera, ki so jih brez sramu tiskali.

Razprave in monografije dr. Franceta Kresala – njegova bibliografija je dostopna na za znanstvenike običajnih mestih – sodijo med trajna standardna dela slovenskega zgodovinarstva. To je največ, kar resen, odgovoren, predvsem pa vrhunski znanstvenik lahko doseže.

Stane Granda

Ocene in poročila

Siegfried Haider (bearb.), **Die Traditionsurkunden des Klosters Garsten. Kritische Edition** (Quelleneditionen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Bd. 8 – Forschungen zur Geschichte Oberösterreichs Bd. 20). Wien: Böhlau; München: Oldenbourg, 2011. 383 strani.

Tradicijske notice in z njimi zvezane tradicijske knjige spadajo med zelo dragocene zgodovinske vire za čas od 8. do 12./13. stoletja, ki ga sicer zaznamuje precejšnja skromnost privatnolistinskega gradiva. So predvsem značilnost bavarskega in avstrijskega prostora, kjer je vsega skupaj evidentiranih 50 (37+13) takšnih kodeksov. Najstarejše tradicijske notice izvirajo iz Freisinga in se nanašajo že na poznoagilulfinški in zgodnjekarolinški čas od 744 naprej in že okrog 824 jih je vodja tamkajšnje škofijske pisarne Cozroh v lepi karolinški minuskuli kopiral v tradicijsko knjigo, ki jo je (skupaj z ostalimi freisinškimi tradicijami) že na začetku 20. stoletja objavil Theodor Bitterauf in je danes kot faksimile tudi digitalno dostopna (<http://daten.digital-sammlungen.de/~db/bsb00003037/images/index.html>). Med tradicijskimi noticami, ki jih je prepisal Cozroh je tudi daritev bavarskega vojvode Tassila III., ki je 769 v Boznu/Bolzanu podaril Attonu (kasnejšemu freisinškemu škofu), opatu samostana v Scharnitzu, Innichen ob izviri Drave z nalogo, da tam ustanovi samostan, namenjen pokristjanjevanju sosednjih slovanskih Karantancev. S tem smo tudi že nagovorili pomen, ki ga imajo tradicijske notice bavarskih škofij in samostanov za slovensko zgodovino. Naj na tem mestu, ki ni namenjeno širšemu elaboriranju tega področja, spomnim samo še na briksenške, salzburške, ali pa za kasnejši čas npr. tradicijske notice koroških in štajerskih samostanov, ki so za čas skromne pisne produkcije in njenega izročila izjemnega pomena za marsikatero vprašanje iz konca zgodnjega in celotnega visokega srednjega veka na Slovenskem, kot je npr. zgodnja zgodovina plemstva.

Pri tradicijskih noticah, ki so bile običajno prvotno napisane na posamezne pergamentne liste in kasneje uvezane ali še raje prepisane v tradicijske knjige, gre za po svojem formularju zelo enostavne zapise listinskega značaja. Z njimi so prejemniki dokumentirali posest (ali ljudi), ki jim je bila predana (*traditio* – od tod ime) s strani različnih subjektov. Same po sebi praviloma niso imele dokazilne moči, so pa v njih navedene priče, na katere so se v pretežno oralnem agrarno-fevdalnem okolju lahko naslonili v primeru sporov. Zato so praviloma tudi pisane v tretji osebi in v preteklem času. Za tradicijske notice je značilno, da so nastajale pri prejemnikih, ki so bili – kot je bilo že nakazano – cerkvene inštitucije; bodisi škofije

bodisi samostani. Edina poznana tradicijska knjiga, ki je nastala v laičnem okolju, je znameniti Codex Falkensteinensis grofa Sibota Falkensteinskega iz okrog 1170.

Med samostane bavarsko-avstrijskega prostora z ohranjenimi tradicijskimi knjigami spada tudi zgornjeavstrijski samostan Garsten, ki stoji ob Aniži južno od mesta (gradu) Steyer. V drugi polovici 11. stoletja ga je kot skupnost kanonikov ustanovil štajerski mejni grof Otokar I., pod njegovim sinom Otokarjem II. pa je bil 1107/08 pretvorjen v benediktinsko opatijo, ki je bila tako kot številne druge samostanske ustanove ukinjena za časa Jožefa II. konec 18. stoletja. Kakor lahko povzamemo po ugotovitvah Siegfrida Haiderja, ki ni samo pripravil kritične objave garstenskih tradicij, ampak je predtem v monografski obliki objavil tudi Studien zu den Traditionsbüchern des Kloster Garsten (MIÖG Ergbd. 52, Wien-München 2008), je Garsten že v 12. stoletju dobil dve tradicijski knjigi, ki se med seboj prepletata in od katerih je starejša od 1808/09 izgubljena in je njena vsebina v glavnem poznana le po seznamu vsebine iz prve tretjine 17. stoletja. Za opata Konrada I. (pred 1175?–1182), v času razcveta samostana, je v Garstnu nastalo jedro prve tradicijske knjige (v predloženi ediciji označena s siglo B). V še nezvezane lege nastajajočega rokopisa oziroma kodeksa so prepisali tradicijske notice, ki so jih dotedaj imeli zapisane posamično ali po več skupaj na pergamentnih list(ič)ih in vanje vnesli tudi nove tradicije. Za časa Konradovega naslednika opata Markvarda I. (1182–1195) so zelo verjetno taisti tradicijski knjigi kot priloge dodali še okrog 40 neuvezanih tradicijskih notic, obenem pa so v samostanu med letoma 1186 in 1190 – torej po za zgodovino Avstrije in Štajerske tako pomembni georgenberški pogodbi in pred pripadom Štajerske Babenberžanom – začeli s pisanjem druge tradicijske knjige (A). Vanjo so najprej prepisali listine iz samostanskega arhiva (v tem delu ima tradicijska knjiga torej značaj kopijalne knjige ali kartularja) in nato v nadaljevanju še največji del tradicijske knjige B, vključno s tistimi štiridesetimi tradicijami, ki so bile prvi tradicijski knjigi posamično priložene. V obe tradicijski knjigi so dopisovali posamezne vnose še do druge polovice 13. stoletja, ki je obenem tudi čas ko ta zanimiva dokumentarna zvrst na splošno izgubi na svoji aktualnosti in tudi presahne. Iz tega časa, ki pa se nadaljuje še v 14. stoletje, izvira v rokopisu A tudi prepis pečatnih listin, katerih izstavitelj sta bila opat in konvent samostana v Garstnu, kar pomeni, da ima tradicijska knjiga v tem svojem zadnjem delu značaj registra.

Siegfried Haider (roj. 1943), član Inštituta za avstrijske zgodovinske raziskave in med letoma 1989 in 2003 direktor Zgodnjeavstrijskega deželnega arhiva v Linzu, je po obsežnih predpripravah leta 2011 iz fonda taistega arhiva kritično objavil edino preostalo tradicijsko knjigo iz Garstna (A). Njej je predvsem na podlagi vsebinskega seznama iz 17. stoletja, ki je prav tako hranjen v Linzu, v obliki kratkih registrov priključil še rekonstruirano tradicijsko knjigo B. Po za takšne edicije običajnem uvodu, ki vsebuje arhivske in kodikološke opise rokopisov in v katerem obravnava nastanek obeh tradicijskih knjig kot tudi notranje značilnosti garstenskih tradicij, je v sami ediciji najprej objavil 19 samostanskih listin, ki so bile v kodeks A kopijalno prepisane in so iz časa med okrog 1140 in okrog 1180. V glavnem gre za samostan pomembne (in deloma po 1186 ponarejene) dokumente o njegovi

posesti, pravicah in privilegijih, katerih izstavitelji so bili poleg papeža Aleksandra III. in kralja Konrada III. predvsem passauski škofje, v katerih diecezi je samostan stal, in štajerski mejni grofje Otokarji, ki so samostan ustanovili. Sledi objava 202 praviloma nedatiranih tradicijskih notic, od katerih spadajo najstarejše v čas »pred 1122«, najmlajše pa so iz konca 12. stoletja. Tretji del edicije predstavlja objava »registra«, to je tistih 24 v tradicijsko knjigo prepisanih listin, katerih izstavitelj sta bila med 1264 in 1333 opat in konvent opatije v Garstnu. Na koncu sledijo že omenjena rekonstrukcija tradicijske knjige B in seveda izčrpna registra krajevnih in osebnih imen ter besed in stvari, ki sta za takšne izdaje bistvenega pomena.

Objava garstenskih tradicij in listin je v prvi vrsti pomembna za visoko-srednjeveško zgodovino samostana samega kot tudi (Zgornje) Avstrije, čeprav je mogoče na podlagi tega gradiva obravnavati tudi širše teme. Lep primer takšne »širše« uporabe garstenskih tradicij je prav pred kratkim izšla razprava Siegfrieda Haiderja, v kateri je na njihovi podlagi obravnaval pravni položaj žensk v 12. in prvi polovici 13. stoletja (MIÖG 122, 2014, str. 1–21). *Slovenica* je seveda v avstrijskem predalpu pustila komaj kakšno sled. Tako je v treh tradicijah, očitno v spremstvu Otokarja IV., omenjen Riher iz Maribora, enkrat pa se z njim v družbi znašel tudi Friderik Ptujski. Oba štajerska plemiča s slovenskega ozemlja sta kot priči navedena v listini, s katero je prvi štajerski vojvoda leta 1190 v Ennsu ob izlivu Aniže v Donavo obnovil s soglasjem avstrijskega vojvode Leopolda V. samostanu določeno posest.

Peter Štih

Vesna Miović, **Mudrost na razmeđu: zgone iz vremena Dubrovačke republike i Osmanskog carstva**. Dubrovnik: Udruga za promicanje multikulturnih vrijednosti “Kartolina”, 2011, 125 strani, ilustracije.

V enajstih poglavjih Vesna Miović obdela odnos med Dubrovniško republiko in Osmanskim cesarstvom na zelo svojsten način. Kot orientalistka skuša na podlagi turških dokumentov Dubrovniškega arhiva in zapisov v kanclerskih knjigah ter drugih latinskih dokumentih istega arhiva prikazati izbrane teme, ki predstavljajo najbolj karakterističen odsev teh odnosov.

V 14. stoletju so si Osmanski Turki podredili znaten del Balkanskega polotoka. Dubrovčani so z osmanskimi vladarji že tedaj, v glavnem zaradi trgovskih interesov, vzpostavili dobre odnose. Ko je sultan Mehmed II. Osvojitelj zasedel Carigrad (1453), so se Dubrovčani začeli dodatno utrjevati. Da bi preprečili napad na Dubrovnik, je dubrovniška vlada poslala na turški dvor dva plemiča, ki sta se začela pogajati o plačevanju harača. Mehmed II. je zahteval 10.000 dukatov; to vsoto je poslancema uspelo znižati na 1.500 dukatov. Ko so bili Dubrovčani obveščeni, da Mehmed sanja o osvojitvi Rima, pri čemer bi mu Dubrovnik lahko služil kot vojaško oporišče za invazijo na italijansko ozemlje, so se zavedali, da bi osmanski Turki lahko dubrovniško ozemlje spremenili v turško provinco. Ko je po Mehmedovi smrti (1481) zavladal miroljubni Bajazit II., je ta nevarnost minila, harač pa se je ustalil na vsoti 12.500 dukatov. S plačevanjem kolektivnega harača si je Dubrovnik zagotovil mir, ne da bi v bistvu spremenil prejšnji državnopravni položaj. Po bitki na Mohačkem polju leta 1526 je Dubrovnik ohranil vazalni odnos do ogrsko-hrvaških kraljev, čeprav je ogrska država propadla. Dubrovčani naj bi bili podaniki ogrsko-hrvaških kraljev in s tem njihovo ozemlje del “svete krone”. V odnosu do Osmanske države takšni izrazi nikoli niso bili v rabi. Dubrovčani so se do sultana vedno označevali kot “zvesti vaši haračarji” (“fideles vestri charaz-zari”) in tudi sultani so jih tako nazivali. Ta odnos državnopravno ni bil ne odnos podrejenosti ne odvisnosti. Turški sultan ni bil niti fevdalni vrhovni gospodar (kot ogrsko-hrvaški kralj), niti ni neposredno v kakršnikoli obliki uveljavljal oblasti na dubrovniškem ozemlju. Dejansko je bil to nov mednarodni odnos politično-fiskalne narave, specifičen v turškem sistemu mednarodnih odnosov. Turki se v njihove notranje zadeve niso vmešavali, saj so v njih kot “zvestih haračarjih” videli stalen in soliden vir dohodkov.

Poseben status dubrovniške države v odnosu do Turkov se je odražal v privilegijih, ki so jih Dubrovčani uživali na osmanskem ozemlju. Dubrovniški trgovci so plačevali najnižjo carino, to je 2%. Neomejeno so lahko na turškem ozemlju nabavljali žitarice in živino za prehrano. Redno plačevanje harača in zvestoba sultanu sta bili edini obveznosti Osmanski državi.

Avtorica se posebej ustavi pri izredno uspešno izoblikovani dubrovniški diplomaciji, ki je še posebej prišla do izraza pri izročitvi harača vsako leto turškemu sultanu. Opis ceremonijala pred odhodom odposlancev - nosilcev harača na sultanov dvor je obravnavan s posebnim poudarkom. To je bil eden najbolj slovesnih dogodkov v starem Dubrovniku. Običajno sta bila odposlanca dva, ki sta imela posebno diplomatsko nalogo in prevzela odgovornost za ohranjanje dobrih odnosov z Osmansko državo. Potovanje poslancev v Istanbul je trajalo skoraj dva meseca. Odprava se je zaustavljala pri dubrovniških kolonijah, kjer so menjavali denar namenjen za harač. Tečaj zlatnikov namreč niso bili povsod enaki in naloga je bila, kako pri haraču maksimalno prihraniti. V 17. stoletju je prihranek včasih znašal 10 %, v 18. stoletju pa kar 40 %. Kasneje se Dubrovčani celo dosegli, da so harač namesto v zlatnikih plačevali v srebrnih novcih. Dubrovniška republika je predstavljala banko informacij, ki jih je dobivala preko svojih konzularnih predstavništev na Zahodu. Odposlanci so te vesti posredovali sultanu, istočasno pa so zbirali informacije o dogajanjih v Osmanski državi in jih posredovali Zahodu. Avtorica je ugotovila, da je v dubrovniškem arhivu ohranjenih toliko novic iz Istanbula, da bi se na podlagi njih lahko napisala posebna zgodovina Osmanske države.

Samo enkrat so se dubrovniški odposlanci harača soočili z nerešljivo težavo. Kot nepopustljiv nasprotnik se je izkazal Kara Mustafa, takrat še kot namestnik velikega vezirja. Dubrovčanom je zameril, ker mu niso izočili daru, kot si ga je želel. Za maščevanje je izkoristil prvo priliko, ki se mu je ponudila, to pa je bil uničujoč potres leta 1667. Skliceval se je na zakon, po katerem imovina osmanskih podanikov, v tem primeru umrlih v dubrovniškem potresu, preide v last Osmanske države. Določil je protivrednost 150.000 dukatov. Nekaj mesecev po potresu sta na Porto v Istanbul prispela dva odposlanca harača, Nikolica Bunić in Jaketa Palmotić. Ko sta prispela v Drinopolj, ju je pričakal Kara Mustafa z zahtevo po izročitvi zahtevanih dukatov. Ker jih nista prinesla s seboj, je besnel, vendar se je moral začasno umakniti. Palmotić je kasneje to dramatično poslanstvo opisal v spevu "Dubrovnik ponovljen". Poslanci so morali po zaključku poslanstva napisati poročilo o razgovorih, ki so jih imeli na Porti. Ko je Kara Mustafa postal leta 1676 veliki vezir, je glede izplačila zapuščine okrepil pritisk na Dubrovnik. Ker je na Dubrovčane pritisnil še bosanski beglerbeg zaradi plačila neporavnanih carin, se je zahtevana odškodnina dvignila na več kot dva milijona dukatov. Dubrovniška vlada je takoj poslala v Istanbul na pogajanja dva plemiča, Marojico Kabužića in Đora Buća. Ker nista prinesla zahtevanega denarja in nista pred pritiski Kara Mustafe popustila, ju je dal Kara Mustafa vreči v zloglasno ječo Yedikule. Ker je medtem na Dubrovnik pritisnil bosanski beglerbeg, je dubrovniška vlada tudi v Bosno poslala dva odposlanca, Marojico Gučetića in Nikolico Bunića, ki naj bi pomirila razgreto situacijo. Ker pa je medtem izbruhnila vojna med Rusijo in Osmansko državo, je

bosanska vojska krenila na bojišče v Bolgarijo. Beglerbeg je vzel s seboj tudi oba dubrovniška odposlanca, ki sta bila pahnjena v ječo v Silistri. V neznosnih razmerah je v ječi umrl Nikolica Bunić. Dubrovnik se je zavil v črnino. V skromno zahvalo za to žrtev so v dvorano Velikega sveta vzdali spominsko ploščo z opisom smrti Nikolice Bunića.

Posebej avtorica opiše dejavnost Marojjice Kabužića, ki je imel pomemben delež pri reševanju spora s Kara Mustafo, bil pa je neuravnovešena osebnost, hitre jeze ter je izzival spore s kolegi. Tudi njegovo ponašanje na turškem dvoru ni bilo v skladu z navodili vlade, ker je večkrat prekršil protokol.

Povsem novo sliko dobimo o delovanju dragomanov – prevajalcev turščine pri spremljanju odposlancev harača. Že sredi 16. stoletja so se domačini šolali pri "hodži", ki so ga odposlanci pripeljali iz Carigrada. Z njim je dubrovniška vlada sklenila poseben dogovor. Najuspešnejše mladeniče so poslali na dopolnilno šolanje v Istanbul ali Plovdiv, kjer so poleg obvladavanja orientálnih jezikov in arabske pisave pridobili znanje tudi o osmanskem pravu, zgodovini, zemljepisu in književnosti. Večji del delovnega časa so dragomani preživeli v turški pisarni v Knežjem dvoru, kjer so prevajali razne spise, ki so prihajali iz osmanskega dvora, in jih registrirali, prevajali pa tudi dopise dubrovniške vlade, poslane na osmanski dvor. Od leta 1688 so imeli odposlanci harača na razpolago enega dragomana, ki je opravljal tudi dolžnost dubrovniškega konzula v Istanbulu. Podrobno je opisan dragoman Luka Chirico, ki je v 18. stoletju reševal težka zunanjepolitična vprašanja Dubrovniške republike. Za izredno dejavnega dragomana je veljal tudi Miho Zarini, ki je ta posel opravljal kar 40 let.

V starejši literaturi je poudarjeno, da podaniki Osmanske države niso smeli vstopiti v mesto Dubrovnik. Na Pločah je imel svoj urad emin - carinik, ki je pobiral osmansko carino od potujočih trgovcev. Pač pa so v Dubrovnik prihajali mnogi gostje iz Osmanskega cesarstva, ki so bivali v palači bosanskega velikaša Sandalja Hranića, po potresu pa v palačah na Prijeku in so se prosto sprehajali po Dubrovniku. Podrobno je opisan sprejem osmanskega odposlanca leta 1730, ki je obvestil dubrovniško vlado o nastopu vlade sultana Mahmuda I. Ohranjen je opis njegovega večdnevnega bivanja. Bosanski beglerbegi so imeli zelo pozitiven odnos do Dubrovnika predvsem pri reševanju problemov v zvezi s trgovino. Seveda so Dubrovčani njihovo naklonjenost pridobili z bogatimi darili - podkupninami. Le trije bosanski beglerbegi so se v času napetih odnosov z Osmansko državo po potresu 1667 pokazali kot zakleti in nevarni sovražniki.

Avtorica se v enem poglavju dotakne tudi Judov, ki so se po izgonu iz Španije in Portugalske konec 16. stoletja zatekli na področje Osmanske države. Po letu 1546 so se ustalili tudi v Dubrovniku, kjer so jim dodelili bivanje v nekakšnem getu, v sedanji Židovski ulici. Dubrovčani niso striktno izvajali vseh predpisov glede oblačenja in bivanja. Judje so se v Dubrovniku ukvarjali s posredniško trgovino, bančništvom in raznimi obrtmi. Iz koral so izdelovali nakit, kot knjigarnarji pa so izdelovali notarske in kanclerske knjige za potrebe dubrovniške pisarne.

Iz Osmanskega cesarstva je v Dubrovnik prodirala tudi vzhodnjaška moda. Odposlanci harača so s seboj prinašali bisage najrazličnejših oblačil, pregrinjal,

preprog in spominkov. Ko so odposlanci predajali harač, so od sultana prejeli po dva ali štiri svečane kaftane. Do danes se je ohranil le eden, predelan v mašni plašč.

Avtorica analizira vzrok propada Dubrovniške republike. Že od 17. stoletja je moč Osmanskega cesarstva začela opadati. Osmani so vse manj ščitili Dubrovniško republiko. Osmanska država se je navezala na Francijo, ker bi lahko le ta pod Napoleonovim vodstvom zadala uničujoč udarec Rusiji, najnevarnejši osmanski sovražnici. Brez dvoma je bil trikotnik (avtorica ga imenuje Bermudski trikotnik) Francija-Osmansko cesarstvo-Rusija vzrok za ukinitvev Dubrovniške republike.

V zaključnem poglavju pa Vesna Miović obdela usodo turške pisarne v Dubrovniku. Ko so Francozi zasedli Dubrovnik, so začeli preurejati pisarne v dvoru. Najprej so se lotili turške pisarne, iz katere so odnašali osmanske spise in jih razmetavali na vse strani. Mnoge so si prilastili razni "ljubitelji starin". Večstoletni trud dubrovniški dragomanov je bil izničen. Tudi s prihodom Avstrijcev se ni spremenilo na bolje. Šele po letu 1918 so začeli Avstrijci kazati večje zanimanje za osmanske sultanske dokumente. Velik del sultanovih pa tudi cirilskih dokumentov ter rokopisnih in tiskanih turških knjig so prenesli v dunajski dvorni arhiv. Šele v štiridesetih letih 20. stoletja so osmanski arhiv vrnili v Dubrovnik, na Dunaju pa so ostale knjige iz priročne knjižnice turške pisarne. Vihar je preživelo 15.000 osmanskih dokumentov in se hranijo v Dubrovniškem arhivu, ki govorijo o tri stoletja in pol odnosov med Dubrovniško republiko in Osmanskim cesarstvom.

Za vsebino knjige Vesne Miović je značilno, da rezultate svojih raziskav ni opremila z opombami oz. citati iz virov. V tekstu v kurzivi navaja številne odlomke iz turških in latinskih virov v hrvaškem prevodu. Ob tekstu pa objavlja barvne posnetke virov v originalu. Tudi sicer je knjiga bogato ilustrirana.

Ignacij Voje

Boris Golec, **Zemljiški gospod Janez Vajkard Valvasor in njegov urbar**. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije in Javni zavod Bogenšperk, 2015. 135 strani.

Širše območje Litije in nekoliko južno ležečega Šmartnega pri Litiji v slovenskem zgodovinopisju do danes še vedno ni bilo deležno ustrezne pozornosti, kar se odraža v pomanjkanju relevantnih del za poznavanje preteklosti tega geografsko majhnega, a ne nepomembnega prostora. Preučevanje lokalne zgodovine je bilo tako še do nedavnega v veliki meri prepuščeno ljubiteljskim raziskovalcem. V želji po vsaj delni zapolnitvi vrzeli je leta 2011 izšla številka Kronike, ki je bila v celoti posvečena zgodovini Litije in okolice. Že bežen pregled kazala vsebine razkriva, da je velik del prispevkov posvečen raziskavam novjših obdobij, zlasti časa po prihodu Južne železnice skozi Litijo (1849). Dogodek velja za najpomembnejšo prelomnico v zgodovini tega prostora in je odločilno vplival na njegov nadaljnji razvoj. Začela se je intenzivna industrializacija, ki je v nekaj desetletjih povsem spremenila videz pokrajine, družbeno strukturo prebivalstva itd. Večinoma skromne zgodovinske študije so se omejile predvsem na čas po sredi 19. stoletja, medtem ko so starejša obdobja ostala povsem v ozadju.

Novo dinamiko v raziskovanju lokalne zgodovine je vnesel dr. Boris Golec, ki je poleg preučevanja novoveške prometne in gospodarske zgodovine trga Litije veliko truda posvetil študijam o življenju in delu Janeza Vajkarda Valvasorja (1641-1693). Kranjski polihistor je s svojim dvajsetletnim bivanjem na Bogenšperku (1672-1692) pustil globok pečat v tem prostoru. Prve raziskave Borisa Golca o Valvasorjevem življenju in izvoru so razkrile številne zanimive podrobnosti, ki so v marsičem dopolnile védenje o znamenitem kranjskem rojaku. Pravi preboj je pomenilo odkritje doslej nepoznanega urbarja za posesti Bogenšperk in Lihtenberk. Avtorju ga je na podlagi pisave uspelo pripisati Valvasorju, podrobnejši študij pa je omogočil še časovno opredelitev nastanka urbarja, in sicer v čas okoli leta 1680. Gre vsekakor za eno pomembnejših odkritij v slovenskem zgodovinopisju v zadnjih letih.

Na podlagi podrobnih raziskav urbarja in ob pritegnitvi številnih dodatnih arhivskih virov, si je avtor zadal za cilj prikazati Valvasorjevo manj znano plat življenja, in sicer, kakšen je bil kot zemljiški gospod, kako je gospodaril na svojih posestih in kje so tičali razlogi za njegov finančni brodolom. Knjiga je sestavljena zelo sistematično in bolj ali manj sledi kronološkemu zaporedju dogodkov, kar bralcu precej olajša razumevanje kompleksnega dogajanja. Predstavitev se začinja z

letom 1672, ko je Valvasor prišel na graščino Slatna nad Šmartnim pri Litiji, kjer je živela njegova bodoča žena Ana Rozina Graffenweger, s katero sta po poroki kupila posesti Bogenšperk, Lihtenberk in Črni potok, ki so vse ležale v neposredni bližini Šmartnega. V ospredju prikaza sta Valvasorjevo finančno poslovanje in upravljanje zemljiške posesti, kolikor ju je bilo mogoče izluščiti iz dokaj skromnih virov. Avtor je obdobje polihistorjevega življenja na Bogenšperku smiselno razdelil v dve obdobji. Prvo zajema čas od nakupa posesti do prodaje Črnega potoka (1672-1689), drugo pa čas po prodaji do izgube celotne posesti (1689-1692). Knjiga je tako dodatno utrdila pomen leta 1689 v Valvasorjevem življenju: poleg izida Slave vojvodine Kranjske se je tega leta zgodila tudi že omenjena prodaja Črnega potoka. Kot je nazorno pokazal Boris Golec, se je Valvasor že vse od leta 1672 dalje spopadal z dolgovi, ki so pozneje začeli vztrajno naraščati in ga naposled prisilili v postopno odprodajo tako premičnega premoženja kot tudi vseh posesti. Zlasti težko se je ločil od svoje bogate knjižnice, ki jo je prodal zagrebškemu nadškofu šele leta 1691. Eno od osrednjih odprtih vprašanj ostaja prodaja Bogenšperka in Lihtenberka, saj je le-ta zaradi pomanjkanja virov deloma še vedno zavita v skrivnost.

Uvodni del knjige predstavlja podroben opis Janeza Vajkarda Valvasorja kot zemljiškega gospoda na njegovih treh posestih. Kot je opozoril že avtor, spričo relativno skopih virov ni mogoče podati povsem natančne slike o polihistorjevem finančnem poslovanju. Nepojasneni so ostali zlasti odhodki, ki jih je moral namenjati delovanju grafičnega podjetja in izdaji Slave vojvodine Kranjske. Avtorju je uspelo iz arhivskega gradiva izbrskati kar nekaj zanimivih podatkov, ki kažejo na kakšen način se je Valvasor poskušal rešiti dolgov. Poleg prošenj po odpisu davčnih zaostankov je dal svojim upnikom v zastavo Črni potok, s čimer se je rešil plačevanja obresti na dolg. V nasprotju s prevladujočim mnenjem, da naj bi bila za Valvasorjev finančni polom kriva Slava vojvodine Kranjske, je avtor nazorno pokazal, da njegove finančne težave izvirajo iz morda nepremišljenega nakupa treh posesti leta 1672. Za raziskovalca je posebej zanimiv drugi del knjige, v katerem je objavljen novoodkriti Valvasorjev lastoročni urbar iz okoli leta 1680. Poleg faksimila, transkripcije in slovenskega prevoda vsebuje objava tudi bogat znanstveni aparat. Najstarejši znani urbar za Bogenšperk in Lihtenberk je v prvi vrsti dragocen vir za preučevanje lokalne zgodovine. Iz njega je mogoče poleg same gospodarske strukture omenjenih posesti, razbrati še številne druge izpovedne podatke. Pri tem kaže opozoriti zlasti na toponime, ki so danes že izginili, a jih je avtorju uspelo v veliki večini zanesljivo lokalizirati. Posebno zanimivi so ne nazadnje tudi podatki o Valvasorjevih podložnikih, saj njihovi potomci še deloma dandanes živijo na kmetijah oziroma hubah, ki so nekoč pripadale kranjskemu polihistorju. Urbar tako predstavlja enega glavnih virov za zgodovino širše okolice Šmartnega pri Litiji v drugi polovici 17. stoletja.

Najnovejša knjiga dr. Golca je odlična in pregledna študija urbarja noveveške gosposčine in lahko služi kot kažipot raziskovalcem, ki se bodo v prihodnje lotevali tovrstne tematike. Rezultati raziskave so obogatili naše védenje o življenju in delu Janeza Vajkarda Valvasorja, zlasti pa so osvetlili njegovo manj znano plat, o kateri se je porajalo več vprašanj, kot je bilo na voljo odgovorov. Knjiga je odgovorila

na prenekatero od njih, na nekatera pa bo mogoče, ob morebitnem odkritju novih virov, nekoč prav tako podati zadovoljivo razlago. Založnika monografije sta Arhiv Republike Slovenije, ki je hranil v svojih fondih obravnavani dolgo neopaženi urbar, in Javni zavod Bogenšperk, ki skrbi za ohranjanje Valvasorjeve dediščine. Po več kot treh stoletjih se je tako založniška dejavnost znova vrnila na Bogenšperk.

Jernej Kotar

Karin Almasy, **Wie aus Marburgern “Slowenen” und “Deutsche” wurden. Ein Beispiel zur beginnenden nationalen Differenzierung in Zentraleuropa zwischen 1848 und 1861** Graz: Pavelhaus, 2014. 234 strani. (Wissenschaftliche Schriftenreihe des Pavelhauses, Band 16.)¹

... Na mestu religijsko izkazanih univerzalnih jezikov (latinščina, biblijska grščina, koranska arabščina) so se med zgodovinskim razvojem začeli vse bolj uveljavljati nacionalni zapisani jeziki. Ljudski jeziki so se tako pojavili v pisni obliki, se standardizirali ter tako odpravili univerzalne jezike; razumljivo je, da za slednje ni nihče mogel zahtevati izključne pravice do uporabe. ... (str. 26)

... Šele standardizirano zapisan jezik, ki je zajel večje dele prebivalstva, je omogočil predstavo o večji skupini, ki sodi skupaj. ... (str. 26)

... Slovensko so govorili le ljudje, ki niso imeli še nobene priložnosti, da bi se naučili nemško, torej v prvi vrsti nepismeni in tisti, ki so to, kar so se naučili v osnovni šoli, spet pozabili. Govoriti slovensko je bil znak neizobraženosti. ... (str. 27).

... Temelj vsakega nacionalnega občutenja je prepričanje, da je pripadati nekemu določenemu narodu prednost, ker je slednji v duhovnih ali moralnih lastnostih prekaša druge. Temelj vseh nacionalnih teženj je občutek večje nadarjenosti, namen pa je oblast. ... (str. 31).

¹ Menim, da je za bralca iz Slovenije ta izvrstna knjiga skoraj nedosegljiva. Približen povzetek pa je Karin Almasy objavila v Sloveniji pod naslovom *Die erste nationale Differenzierung in der Schule: Maribor zwischen 1848 und 1861*, kot poglavje v knjigi *Stiki in sovpiljanja med središčem in obrobjem* (urednici: Mira Miladinović Zalaznik in Tanja Žigon), ki jo je leta 2014 izdala Filozofska fakulteta v Ljubljani. Tudi ta knjiga je zanimivo branje v slovenščini in angleščini, večinoma pa v nemščini. Kar zadeva pojem *nacionalna samobitnost*, je najbolj povedno poglavje Irene Samide z naslovom

Slovani smo in zvesti Avstrijani! Vaterländische Erziehung im Deutsch- und Slowenisch unterrichtet am humanistischen Gymnasium in Ljubljana in der Zeit Österreich-Ungarns (Domovinska vzgoja pri pouku v nemščini in slovenščini na humanistični gimnaziji v Ljubljani v času Avstro-Ogrske).

Nisem vedel, da je Josip Stritar napisal naslednje himnične verze: *Slovani smo in zvesti Avstrijani! / Prisego čuj Slovencev svojih, car! / Svoj rod Slovan in z njim cesarja brani, / Ne izneveri njima se nikdar*. Tudi nisem vedel, da je Simon Gregorčič pisal podobno: *Pač mnog je ljut vihar divjal - / Po poljih naše domovine, / A narod naš ni trepetal / Ni v vernosti omahoval - / Do carske rodovine*.

Dober zgled za pesmico ob sprejemu v *Marijino družbo* ali med *Titove pionirje*, mar ne? Nacionalna samobitnost pač ni konstanta, temveč - žal? na srečo? - le spremenljivka...

Zaradi varčevanja s prostorom navajam le naslove poglavij:

1. Uvod; 2. Nacija, procesi diferenciranja in nacionalizem; 3. Mesto Maribor v Spodnji Štajerski ter njegova etnična sestava; 4. Revolucijsko leto in posledice (1848-1850); 5. Narodnostno vprašanje v neoabsolutizmu (1850-1860); 6. Obrat 1861; 7. Ali so bili v Mariboru 1848-1861 že "Slovenci" in "Nemci"?; 8. Dodatek: Stanje raziskovanja ter stanje virov; 9. Viri, literatura in seznam slik.

Na koncu knjige so še podatki o avtorici ter angleški in slovenski povzetek.

Kolikor lahko kot nestrokovnjak presodim, je za knjigo značilno, da avtorica nekako vzporedno obravnava t. i. "slovensko stvar" in "nemško stvar". In v tem pogledu je tudi literatura uravnotežena med nemške (oz. nemško govoreče) in slovenske avtorje. Morda najbolj značilno se to vidi v poglavju 2.2. *Slowenische und deutsche Meistererzählungen*. Izraz "Meistererzählung" je izpeljan iz angleškega "master narrative", ki je "... v kulturni skupnosti v določenem času dominanten način pripovedovanja o preteklosti." Avtorica med drugim citira Ernesta Renana, češ, da ni nobene nacije, ki ne bi ponarejevala svoje zgodovine (str. 36). In v zvezi s tem citira tudi slovenskega zgodovinarja Petra Štiha o mitih in stereotipih v slovenskem zgodovinopisju. "Master narrative" seveda ni samo kakemu (političnemu) namenu prilagojena pripoved; pripoved se lahko prilagodi tako, da nekatere podatke iz preteklosti preprosto zamolči. Tako je npr. na str. 66-71 povedna primerjava Czoernigovega etnografskega zemljevida Dvojne monarhije s Kozlerjevim, naslovljenim *Zemljevid Slovenske dežele*. Slednji je kar huda poenostavev Czoernigovega zemljevida. In zanimivo mi je bilo prebrati, da se škof Slomšek ni zavzemal za uvajanje slovenščine v gimnazije. Ministru Thunu je svetoval, naj bo v večjih mestih na šolah učni jezik nemščina od tretjega razreda dalje (str. 133-135).

Sicer pa je težišče knjige – kar kaže tudi naslovnica – raziskava o razvoju identitete ljudi na spodnjem Štajerskem, ki so do leta 1848 v vsakdanjem življenju govorili tako nemščino kot slovenščino. In šteli so se za "Štajerce"; zelo poveden v tem smislu je faksimile prve strani časopisa *Gratzer Zeitung* z dne 30. 6. 1848 s podpisi slovenskih in nemških članov študentskega združenja (*Studentencorps*), str. 104. A četudi so očitno bili govorno dvojezični, so v pisni obliki uporabljali nemščino.

Doma imam vezan letnik 1848 časopisa *Illyriches Blatt*. Četudi so bile razmere v Mariboru (oz. na Štajerskem) precej drugačne kot v Ljubljani (oz. na Kranjskem), je *Der slowenische Verein* (Slovensko združenje) vse svoje sklepe objavljalo v nemščini (npr. št. 48). Ganljiv je govor dr. Martinaka (v nemščini), katerega prvi del se konča s slovenskim vzklikom "Slovenia šivi!" (št.46). Ali npr. poročilo o *Drugem slovanskem koncertu*, ki ga je v nemščini pripravil *Babnigg* (sic!; št. 51) in slavi Prešernovo pesem *Pod oknam*, ki jo je uglasbil Fleischmann. In nekam ganljivo se v nemščini bere spis *Die Taufe an der Saviza. Nach dem Krainischen des Dr. Preshern, von Georg Jenko* v treh nadaljevanjih (št. 49-51). A povedno je, da je v št. 95 poročilo *Slawisches Theater in Laibach*, da se pa že v naslednji številki govori o *Slowenisches National-Theater*. Iz zapisov se vidi, da so se takratni Slovenci v Ljubljani že kar ognjevitavo zavzemali za slovenščino, ki naj bi bila enakopravna z nemščino. A so hkrati bili zvesti cesarjevi podložniki in so žolčno odklanjali tako pangermanizem kot panslavizem.

V bistvu so bile razmere podobne tistim, ki jih Karin Almasy opisuje za Maribor. To stanje, *miroljubno sobivanje nemščine in slovenščine*, je v Mariboru trajalo vsaj do leta 1861. Do tega leta se je slovenščina – kot zapisan jezik – že uveljavila tudi tu. Tako so se posamezniki, dotlej “Štajerci” ali “Mariborčani”, že začeli opredeljevati bodisi kot Slovenci bodisi kot Nemci. Sprva seveda le različnovalno, nato pa nasprotovalno, izključevalno in končno sovražno.

Med fotografijami je v knjigi mnogo ponatisov ali faksimilov nemških besedil. Med njimi je nakaj takšnih, ki so jih v nemščini ali slovenščini napisali Slovenci. Nadvse zanimivo se mi zdi besedilo na str. 155. Iz opombe se vidi, da je bilo objavljeno v slovenščini 14. 7. 1860 v *Novicah*. Karin Almasy ga je prevedla v nemščino, spodaj pa je moj prevod (nazaj) v slovenščino:

(Božidar Raič) se je zavzel za to, naj bi se pouk tako slovenščine kot nemščine zaupal le izučnim, dobro izšolanim osebam, “ne pa takšnim, ki ga (jezik) le nekako razumejo ali ki govorijo katero koli od drugih slovanskih narečij, saj tu gre za omiko in pouk, ne pa za to, da bi nekdo na trgu znal barantati za žito ali da bi v gostilni znal naročiti kozarec vina”.

Podobno se berejo zapisi Davorina Trstenjaka v nemščini; tako se zdi, da je bilo že takrat med slovenskimi izobraženci “v zraku” spoznanje, da morajo Slovenci obvladati slovenščino, da pa brez hkratnega solidnega znanja nemščine nikakor ne bo šlo...

Zame je knjiga pravo odkritje. Tudi zaradi pojma *master narrative*. Zagotovo v to kategorijo sodi udarna (z današnjega vidika ekskluzivistična) pesem Lovra Tomana iz leta 1861, ki utemeljuje “slovenskost” mesta *Marburg*, ki ga je menda Stanko Vraz poslovenil kot Maribor (str. 183).

Tako sem se vprašal, ali v kategorijo *master narrative* sodi *Krst pri Savici*? Ali pa morda *Pod svobodnim soncem*? Po mojem ne, a nekatere interpretacije teh dveh del so skoraj zagotovo *master narratives*, *miti*. Vsekakor se mi zdi, da je v slovenski novejši zgodovini tako mnogo *mitov*, da jo bo morda treba napisati na novo.

Glavna informacija knjige pa je precej skrita. Gre za vprašanje, kakšen je pomen jezika za človekovo identiteto. Zame popolna novost v knjigi je tole: jezik, če ni zapisan, nima prav nobene vloge in ne pomena. Šele ko je jezik zapisan in normiran, šele ko je opredeljena slovnica in sintaksa ter ko je besedni zaklad dovolj velik, lahko jezik postane orodje za nadvse pomembno zaporedje človekovih spretnosti:

govor - zapisovanje - branje - poslušanje - razumevanje.

Jezik v tem primeru deluje kot komunikacijsko sredstvo s samim seboj (vključno abstraktno razmišljanje) ter za komunikacijo s pripadnikom iste jezikovne skupine. Če se leto 1848 šteje kot rojstno leto narodov, je to bilo zato, ker je bilo takrat že dovolj ljudi, ki so znali brati in pisati, ki so imeli na voljo dovolj branja (časopisov, knjig) ter sredstev, ki so omogočala dovolj hitro in dovolj veliko kroženje informacij. Se pravi: ne govorjeni jezik; zapisani jezik je tisti, ki je odločilen za homogeniza-

cijo skupnosti ter identifikacijo navzven. In spet ugotavljam, da je pravi čudež, da se je slovenščina kot razmeroma zgodaj zapisan, a razmeroma pozno normiran in malo uporabljan jezik – morda predvsem kot leposlovje – sploh mogla uveljaviti kot sredstvo identifikacije nekega naroda. Ki je bil pravi palček v primerjavi z nemščino in nemško literaturo.

Tako se mi zdi, da so bili nemško govoreči Kranjci in Štajerci sprva usmerjeni dokaj liberalno. Podpirali so razvoj govornje in zapisane slovenščine – a ta razvoj je bil očitno bliskovit, in ko je nemščini “ušel čez glavo”, je bilo že prepozno...

Karin Almasy dobro obvlada slovenščino. Njena knjiga je (zato?) nenavadno zanimiv pogled “od zunaj” na slovensko novejšo zgodovino. Za kakega pravovernega Slovenca - ki zna svojo vernost utemeljiti le s ponosnim trkanjem na svoje junaške prsi - nekatera njena stališča morda zvenijo bogoskrunsko. Na srečo se pa dandanes blasfemija ne (do)konča s preganjanjem, temveč s kritično razpravo. Tudi o tem, kaj pojem *slovenstvo* je, ali pa morda ni.

Zagotovo pa velja, da kdor raziskuje odnos med slovenščino in nemščino v preteklosti, mora znati oba jezika. Le tako se more znebiti bremena preteklosti; breme postane blagoslov, ki omogoči novo spoznanje o bistvu nacionalne identitete naroda – v kateri ni prav nobene težnje po oblasti oz. težnje po obvladovanju drugih.

Tako knjige Karin Almasy kar ne morem prehvaliti. Je namreč mnogo, mnogo več kot le oranje ledine...

Marjan Kordaš

Božo Repe, **S puško in knjigo** : Narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda 1941-1945. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2015. 400 strani.

Sedemdeseta obletnica konca druge svetovne vojne je spodbudila mnoge založbe in avtorje, da so se lotilo knjižnih projektov, s katerimi bi obeležili to okroglo obletnico. Tokratna okrogla obletnica je najverjetneje zadnja, ko so še živi udeleženci izpred več kot sedemdesetih let. Kakor je na tiskovni konferenci ob predstavitvi knjige dejal urednik Tine Logar, je potreboval nekaj časa, da je Boža Repeta prepričal naj se loti knjige o slovenskem narodnoosvobodilne boju. Nazadnje je uspel, in Repe je na 400 straneh pripravil berljiv pregled dogajanja v Sloveniji od napada na njo, kot del napada na Kraljevino Jugoslavijo, do konca vojne, do zadnjih bojev v Evropi na Poljani pri Prevaljah.

Dolgo časa po koncu druge svetovne vojne je v pregledih zgodovine NOB prevladovalo predvsem prikazovanje vojaških in političnih dogodkov, ostali segmenti aktivnosti v družbi so bili bežno omenjeni ali pa celo sploh ne. Vzroki so seveda v stanju vsakokratnih raziskovalnih dosežkov ne le avtorjev posameznega besedila, pač pa celotne raziskovalne skupnosti. Pomembni pa so bili seveda tudi koncepti posameznih knjižnih objav. Tako je tudi v obeh najobsežnejših pregledih NOB, ki sta jih pred več kot pol stoletja prispevala Metod Mikuž s svojim pentatevhom *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji* in Tone Ferenc s svojim delom *Ljudska oblast na Slovenskem*, ki je v treh zvezkih izšla konec osemdesetih in v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja. Nevojaški in nepolitični medvojni dogodki in razvoj so prišli v sfero raziskovalnega interesa slovenskega zgodovino-pisja kasneje, in prva dva uspešno dohiteli. Na nek način bi lahko podobno rekli tudi za gospodarsko zgodovino vojnega časa.

Glede na to, da gre za zelo kompleksen čas, nabit z raznovrstnimi dogodki, je Repe vsebinsko razdelil knjigo na več delo, kjer v glavnem kronološko opisuje in analizira vsebinsko različne, a vendar zelo povezane sklope dogodkov med vojno. Nujno pa je opozoriti na odločitev, kako naj si vsebina v knjigi sledi. Tudi s tem je avtor pokazal na kompleksnost dogodkov, še bolj pa na globoko zavedanje partizanskega gibanj, za kako usoden čas je šlo.

Prva poglavja sledijo klasičnemu kronološkemu prikazu dogodkov. V njih je avtor na kratko predstavil dogodke, ki so pripeljali do napada na Jugoslavijo., sam napad in obnašanje najpomembnejše slovenske politične stranke, Slovenske ljudske stranke pred vojno in ob njenem začetku. Slovanska ljudska stranke je

namreč že pred vojno padla na izpitu politične modrosti in bodočnost Slovencev videla v nekakšni podreditvi Nemčiji oz. njenem protektoratu. Podrobno je ta kolaps SLS že pred časom opisal Bojan Godeša. Vsako poglavje ima v uvodu citate, ki so povzeti iz različnih virov ali literature. S citatom je avtor ponekod uvedel pogosto pa povzel posamezno poglavje. Tu se mi zdi pomembno izpostaviti citat, ki je na nek način determiniral tudi povojne posledice. V pismu jugoslovanskim politikom, ki so ga prejeli tudi politiki iz SLS, je ameriški predsednik Roosevelt opozoril, bolje, celo posvaril jugoslovanske politike, da bo Amerika pomagala in na povojni mirovni konferenci upoštevala le tiste države, ki se bodo uprle nemškemu napadu. Države, ki se ne bi uprle si neodvisnosti niti ne zaslužijo.

Napadu na Jugoslavijo in zlomu njene vojske je sledila okupacija in Repe predstavi različne okupacijske režime, ki jih je vsak od napadalcev in okupatorjev uvedel na ozemlju, ki ga je zasedel. Omenjeno poglavje obsega skoraj desetino knjige in ga zaključuje podpoglavje o usodi okoli 80.000 mož, ki so bili prisilno mobilizirani. Gre za veliko število moških, ki jim po drugi svetovni vojni ni bil priznan status žrtev vojne. Eno od podpoglavij v tem delu knjige Repe posveti tudi žrtvam vojnega nasilja kjer predstavi osnovne podatke o številu žrtev različnih oblik nasilja, od zaporov, prek koncentracijskih taborišč do konfinacije in streljanja talcev.

Na naslednjih skoraj sto straneh je Repe predstavil politični razvoj osvobodilnega gibanja. V poglavju Nastanek in razvoj Osvobodilne fronte je predstavil razvoj politične organizacije, ki je vodila odpor proti okupatorjem. Predstavljena je politična organiziranost tj. struktura OF, odnosi med partnerji v njen, in pri tem v posebnem podpoglavju Dolomitska izjava. Osvobodilna fronta je hkrati z bojem proti okupatorjem opravljala tudi naloge politične oblasti tako na zasedenem in še bolj seveda na osvobojenem ozemlju. V tem okviru Repe predstavi najpomembnejše politične dogodke kot sta bili zasedanja v Kočevju oktobra 1943 in Črnomlju februarja 1944 ter seveda ustanovitev vlade v Ajdovščini maja 1945. Repe je predstavil tudi delo VOS, in pri tem opozoril, da je prišlo v zadnjih dveh desetletjih do prepogostega reduciranja dala VOS kot na organizacijo, ki je bila zlorabljena v partijske namene, kar pa je preveč poenostavljeno črno belo gledanje. Pri obravnavanju druge svetovne vojne v Sloveniji kot narodno osvobodilnega boja, je po mojem mnenju osrednji del knjige tisti, ki predstavlja aktivnosti, ki niso neposredno povezane z oboroženim bojem, kažejo pa na odločenost sil odpora, da je odpor splošen, da odpor ni le neposreden vojaški spopad, pač pa je odpor tudi nepriznavanje uničenja vseh sistemov, ki so sestavni del urejene družbe in države. V ta segment sodijo poglavja o partizanskem šolstvu, kulturi in zdravstvu, delno pa seveda tudi poglavja o informacijski delavnosti kamor sodijo tisk, radio in kurirski sistem. Partizanska šola je bila na nek način odgovor na okupatorjevo uvajanja svojega šolskega sistem, ki je služil njegovim interesom, ne pa interesom prebivalcev. Pomembno vlogo v partizanskem gibanju je igrala kultura. Repe je opozoril na značilnosti in pomen kulture v času narodno osvobodilnega boja. Kulturne dejavnosti so bile raznolike in so zajemale tako profesionalne kulturnike (pesnike, skladatelje, igralce ...) kot seveda amatersko dejavnost. Poleg kulture je bila pomembna tudi informiranost pri tem ne gre le za prenos informacij med

vojaškimi enotami, temveč je šlo predvsem za informiranje prebivalstva. Partizansko gibanje je uporabljalo tako tisk, kot modernejši radio. O razvejanosti in pomenu tiska je napisanega že veliko a je tu nujno opozoriti na to, da so v hudih pogojih okupacije, težavnega dostopa do papirja, partizani uspeli tiskati tudi dnevnik. Med časopisi, ki jih omenja Repe je morda dobro povzeti njegovo misel o časopisu Mladina, ki je bil časopis Zveze mladine Slovenije, in ki v času vojne ni bil povsod dobro sprejet. »V širšem zgodovinskem kontekstu pa je svoje zvezdne trenutke doživela dobra štiri desetletja po ustanovitvi, v osemdesetih letih 20. stoletja, ko je nažirala propadlo idejo bratstva in enotnosti jugoslovanskih narodov in nekdanj slavljeno Jugoslovansko ljudsko armado.«

Blizu osemdeset strani knjige Repe posveča opisu vojaških operacij v Sloveniji med drugo svetovno vojno. Predstavljene so ključne točke oboroženega upora od njegovega organiziranja, prek okupatorskih ofenziv, kapitulacije Italije in zaključnih operacij leta 1945.

V dveh poglavjih je Repe orisal temeljne značilnosti medvojnega političnega delovanja meščanskega političnega tabora in katoliške cerkve. Pri prikazu meščanskega tabora je predstavitev razdelil po znani ločnici med oba okupatorja, torej na čas do italijanske kapitulacije in čas po njej. Vprašanje katoliške cerkve med drugo vojno je povezal z razpravljanjem o vprašanju državljanske vojne. Gre namreč za vprašanje, ki ga ideološka delitev v zadnjih dveh, treh desetletjih izkorišča, pogosto tudi za manipulacije. Omenjeno poglavje Repe zaključí z vprašanjem, ali bo nekakšna »tretja resnica« zmožna preseči razklanost v slovenski družbi. Tretja resnica naj bi namreč priznala zavržnost kolaboracije domobrancev na eni strani in medvojno izvajanje revolucije na drugi strani, a priznala veličino »čistega«, kot je zapisal Repe, narodnoosvobodilnega boja, ki ni omadeževan s komunistično revolucijo.

V zadnjih dveh poglavjih pred povzetkom je Repe slovenski narodno osvobodilni boj umestil v jugoslovanski okvir. Najprej je predstavil NOB v Jugoslaviji tako z vojaške plati, kot tudi politično in predvsem opozoril na število žrtev, ki je bilo zelo veliko, a dolgo časa vseveljavna številka 1,7 milijona žrtve je najverjetneje previsoka.

Knjigo zaključuje povzetek in kronologija, ki na več kot 30 straneh posreduje ne le podatke o časovnem poteku NOB, pač pa tudi pomembne mednarodne dogodke, kar daje bralcu možnost vpogleda v širši pomen aktivnega odpora Slovencev v vesplošni svetovni moriji.

Knjiga je bogato opremljena tudi s slikovnim gradivom in zemljevidi. Slike so nekatere splošno znane in uporabljane ob mnogih podobnih opisih druge svetovne vojne v Sloveniji, precejšnje število pa je redko videnih. Izbor slikovnega gradiva in zemljevidov je dober in ni le mašilo, temveč vsebinsko bogati tekoče napisano besedilo.

Marija Čmak, **Junaki neba. Zavezniški piloti med 2. svetovno vojno v Sloveniji**. Celje: samozaložba, 2004. 126 strani.

Pričujoča knjiga v glavnem obravnava polete zavezniških in deloma tudi domačih letal, ki so letala nad Slovenijo in ki so zaradi nemškega obstreljevanja ali iz drugih vzrokov padla na tla na našem ozemlju, predvsem tistem, ki so ga v glavnem obvladovali partizani. Poudarek pripovedi je na reševanju pilotov in drugih članov posadke, ki so se s padali rešili, kako so jih ljudje sprejemali, skrivali in po čim krajši poti spravili do partizanskih enot, ki so jim nato omogočile prek letališča v Beli Krajini odlet v Italijo in od tod v njihove tamkajšnje enote in v domovino. Knjiga ni pisana na zgodovinarski način, temveč narativno, kot pripoved, toda domala vsak stavek je podprt s konkretnimi podatki o dogodku (času, kraju, vrsti letala, vrsti poleta, vzroku nesreče, posadki letala, v številnih primerih tudi z imeni in priimki pilotov in drugih članov posadke, ipd.). Ima pa še nekaj kratkih dodatnih poglavij, ki so povezana s pošiljanjem zavezniške pomoči z letali in odvozom ranjencev v Italijo, seveda tudi z letali. Prav zaradi obilja podatkov je knjiga vredna, da jo prikažemo v Zgodovinskem časopisu, čeprav je od njene objave preteklo že precej let.

Zavezniški bombniki so preletavali Slovenijo z namenom bombardiranja avstrijskih, pa tudi slovenskih mest (Maribora in Celja). V Sloveniji pa je bilo precej krajev z protiletalsko obrambo, ki je obstrelila precej letal, ki so morala pristati ali se zrušiti na tla prav v naših krajih. Pa tudi nemški lovci so bombnike začeli napadati takoj, ko so prileteli v nemški zračni prostor. Na območju od Celja, Kozjanskega do Krškega, Novega mesta, Kočevskega Roga, Suhe krajine in Ljubljane so se odvijali največji letalski spopadi na Slovenskem. Od leta 1944 so iz Bele krajine izletala partizanska lažja letala, ki so bombardirala predvsem strateško pomembne kraje, predvsem železniške objekte (mostove, križišča, npr. Maribor, Celje, Laško, Zidani most). Tudi teh je nemška protiletalska obramba nekaj sklatila z neba.

Pisateljica je bila leta 1943 v šolski službi na Dolenjskem pod Gorjanci, kjer je prvič v zraku videla zavezniška letala - bombnike. Tedaj je prvič zagledala letalo, ki je začelo izgubljati višino in je naposled treščilo na zemljo. V zraku je bila videti drobna pika, ki se je izkazala za padalo, s katerim je srečno pristal pilot. Takih primerov je bilo čedalje več. Partizanski glavni štab Slovenije je določil, da vse rešene pilote pripeljejo na osvobojeno ozemlje v Semič. Namestili so jih začasno v staro šolo. Tu so čakali na letala, ki naj bi jih odpeljala v Italijo, v njihovo vojaško bazo. Na Jožefovo nedeljo (v marcu) 1944 je bila v kulturnem domu v Semiču velika prireditev s plesom, na katero so prišli tudi zavezniški piloti.

Zavezniška komanda za Sredozemlje je imela dogovor s partizanskim Glavnim štabom Slovenije, da pomagajo njihovim letalcem. Po vsej Sloveniji so civilni ljudje in partizani iskali letalce iz padlih letal in jih reševali, da jih niso ujeli Nemci. Vse so partizanski kurirji spravili na osvobojeno ozemlje v Semič, kjer so čakali na njihova letala, da jih odpeljejo v Italijo v njihovo, že omenjeno vojaško bazo. Poleti letal čez Slovenijo in posledično reševanje pilotov in članov posadke se je intenziviralo po prihodu britanske vojaške misije junija 1943, ki jo je vodil kanadski major William Jones.

V Sloveniji je moralo pristati ali se zrušiti veliko zavezniških letal, ki niso mogla doseči svojih baz v Italiji. Zrušilo se je 108 obstreljenih letal, predvsem bombnikov. Posadke so se iz njih reševale s padali. Rešenih je bilo kakih 800 pilotov in članov posadk. Tudi Nemci in domobranci so zajeli okoli 300 letalcev. Domobranci so zajete letalce izročali Nemcem. Ti so jih odpeljali v taborišča za vojne ujetnike v Nemčijo. Po pripovedovanju očividcev in civilnih ljudi pa tudi partizanov so se pri reševanju dogajali ganljivi prizori, pa tudi tragedije. Mrtve letalce so pokopali v krajih, kjer so doživeli smrt. V knjigi (str. 40) je fotografija cerkvenega pogreba petih letalcev v Vojni vasi pri Črnomlju, ki ga je opravil črnomaljski župnik Alojz Žabkar. Prav tam (str. 51) je slika pogreba ponesrečenih angleških letalcev v Gornjem gradu.

Za pristajanje zavezniških letal in odvoz živih in ranjenih letalcev ter partizanskih ranjencev v Italijo so bila potrebna letališča. Temu je namenjeno posebno kratko poglavje. V knjigi so opisana: Nadlesk na Notranjskem, Otok- Picadilly Hope in Krasinec. Izgradnjo letališč v Beli krajini so forsirali tudi Angleži, ki bi jih rabili v primeru invazije v Istro. Proti koncu leta 1944, ko so že prej enote 14. divizije osvobodile Zgornjo Savinjsko dolino so zgradili letališče tudi v Rečici ob Savinji, ki pa ni začelo delovati.

V kratkem poglavju so opisana so tudi spuščališča za zavezniško pomoč Sloveniji. Prvo tako spuščališče je bilo v požgani kočevski vasi Ribnik, druga pa so bila v vasi Draga pod Gorjanci (to spuščališče so napadli Nemci in povzročili veliko škode), Hrib oz. Bela voda pri Loškem potoku, Golek pri Dragatušu, Gmajna, Paka, Kvasica pri Črnomlju.

Kratko poglavje je namenjeno odmetavanju zavezniških pošiljk za 9. korpus. Ta spuščališča so bila pri Tolminskem Lomu, pri Čepovanu in pri Cerknem.

Kratko poglavje obravnava zavezniške pošiljke za 4. operativno cono. Za te pošiljke so pripravili spuščališča Na Veliki planini, Na Moravškem in Kozju. Šest zavezniških letal je odmetavalo orožje, strelivo, radijsko postajo in obleko nad Roglo. S tem strelivom so partizani porušili viadukt Dolič in tamkajšnji tunel.

V zvezi s prevozom ranjencev v Italijo so obravnavane partizanske bolnišnice v Beli krajini in na obrobju Gorjancev in Kočevskega Roga. Na tem območju jih je bilo kar precej. Večje so bile nameščene v šolskih stavbah v Črešnjevcu, Adlešičih in Bojancih, manjše pa v kmečkih stavbah. V teh bolnišnicah je zabeleženih veliko partizanskih bolnikov in ranjencev ter angleških in ameriških pilotov in članov letalskih posadk ter nekaj članov zavezniških misij, številni z imeni in priimki.

V knjigi je na naslovni strani objavljena fotografija letališča z letali, znotraj pa 30 izvirmih fotografij.

Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, svezci LII/1, LII/2. Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2014. 678 strani.

Kakor že nekajkrat, želim s tem zapisom prikazati zgodovinske razprave v letošnjih dveh zvezkih Analov, periodični publikaciji dubrovniškega Zgodovinskega inštituta Hrvatske akademije znanosti in umetnosti.

Branka Milošević i Nikolina Topič: *Talijanska keramika majolica berettina s arheološkog istraživanja u jezgri Dubrovnika* (str. 1-20). V razpravi so prikazani in obdelani ostanki majolike *berettine*, ki so jih našli v jedru Dubrovnika, ob arheoloških raziskavah benediktinskega samostana Sv. Marije od Kaštela. To vrsto glazirane italijanske keramike so od 16. do sredine 17. stoletja izdelovali v Benetkah, pa jo včasih imenujejo tudi *alla veneziana* ali *a façon de Venice*, čeprav so jo sprva začeli izdelovati v Faenzi. Za majoliko *berettino* so značilne posode odprtih oblik (skodelice in krožniki), pri katerih so zunanost krasili izključno z modro barvo, medtem ko se glede krasitve notranjosti razlikuje nekoliko vrst *berettine*. Prvo vrsto predstavljajo posode s sivomodro podlago, okrašeno z modrimi motivi ter njen podtip, ki ima dodatne sličice izvedene z rumeno, pomarančno in zeleno barvo (*famiglia colorata*). Druga vrsta je okrašena z motivi modre barve na modri podlagi. Obstaja tudi podtip te vrste, ki je dodatno krašen z belo barvo (*famiglia lumeggiata*). Raznolikost in velike količine najdb italijanske glazirane keramike, med njimi tudi tipa majolike *berettine* izpričujejo izvrstne trgovske zveze Dubrovnika z mesti na nasprotni strani Jadrana v 15., 16. in 17. stoletju.

Valentina Zovko: *Metode i tehnike komunikacije između vlasti i poslanika u pregovorima oko proširenja dubrovačkih granica* (str. 21-49). Dubrovniške oblasti so se v 14. in v začetku 15. stoletja uspešno dogovarjale o teritorialnem širjenju, predvsem po zaslugi pravočasnih in ustreznih informacij. Poslaniki so vlado obveščali o poteku in rezultatih dogovorov. vlada pa jim je pošiljala navodila za nadaljnja pogajanja. Toda zaradi zunanjih neugodnih razmer (epidemij, sporov, bojov in spremembi krajev, kjer so bili akreditirani) je prihajalo do zastojev pri pogajanjih. Kljub temu je diplomatska pošta v odločujočih časih redno delovala. Da ne bi s prenatrženimi potezami ogrozile morebitne poznejše večje dosežke so dubrovniške oblasti včasih namerno upočasnjevale navodila poslanikom, le-ti pa so včasih zašli v izkušnje in so poskušali trgovati z informacijami v svojo lastno korist. Zaradi vse večje angažiranosti poslanikov na določeni nalogi in njihove specializacije za določeno območje ali osebo, se je sčasoma razvila ustanova stalnega

diplomatskega predstavnika, kot prehod iz srednjeveške v novoveško diplomacijo. Začetki so vidni že v pogajanjih med Konaveljsko vojno.

Relja Seferović: *Sveta godina 1550. u Dubrovniku: Svetkovine, prijepori i pojedinci* (str. 51-87). Med verskimi nemiri sredi 16. stoletja, ki so bili povezani s pojavom protestantizma, s sledovi tudi na dubrovniškem območju, ter prizadevanji državnih oblasti, da si naposled Cerkev podvržejo pod svoj neposredni nadzor, je postalo razmerje do posameznika glavno merilo vrednot. Krepitev vloge posameznika se v razpravi obravnava skozi javno razpravo frančiškanov in dominikancev ob izidu tradicionalne papeške okrožnice o podelitvi odpustkov ob jubilejnem letu 1550 in to prek pridig v katedrali in naposled prek odnosa izbranih dubrovniških laičnih in cerkvenih intelektualcev do uspešne poslovne žene nasploh in do lika Dubrovčanke Gracije Mendes.

Vesna Miović: *Prijevodi sefardskih ketuba Državnog arhiva u Dubrovniku* (str. 89-130). Za razliko od Judov se v spisih Državnega arhiva v Dubrovniku podatki o Judinjah najdejo precej redkeje. Vsak podatek o Judinjah je dragocen, ker si sicer ne moremo ustvariti popolne slike o židovski skupnosti v Dubrovniški republiki. S temeljitim raziskovanjem arhivskih serij *Diversa de Foris, Diversa Notariae* in *Libri Dotium Notariae* se je rešil ta problem s pridobitvijo koristnih podatkov. Gre za judovska ženitna pisma - ketube. Te ketube so posebno pomembne zato, ker Judje izreden pomen pripisujejo poroki in zakonski zvezi. Ketube so pomembne tudi za uspešnejše rekonstruiranje judovskih družin.

Rina Kralj-Brassard: *Detta Presvijetlog i Preuzvišenog Gospodina Kneza: Troškovi dvora u Dubrovniku od 16. do 19. stoljeća* (str. 131-160). V razpravi so na podlagi izvirnega gradiva v dubrovniškem državnem arhivu obdelani letno gibanje, struktura in vrsta stroškov, ki jih je imela Dubrovniška republika s svojim knežjim dvorom. *Detta* predstavljajo manjši del skupnih državnih stroškov in so dragocen vir podatkov o vsakodnevem življenju v Dubrovniku.

Vinicije B. Lupis: *Dubrovački moćnik glave sv. Stjepana Ugarskog u Stolnom Biogradu* (str. 161-172). V razpravi je obdelan relikvijarij glave ogrskega kralja, sv. Štefana, ki izvira iz dubrovniškega dominikanskega samostana. Zdaj je shranjen v Stolnem Biogradu (Székesfehérvár) na Madžarskem, kamor je bil prenesen v 18. stoletju pod pritiskom dunajskega dvora na Dubrovniško republiko med prvo rusko-turško vojno leta 1769. Relikvijarij se omenja v letu 1590, izdelati pa ga je dal generalni vikar Dubrovniške dominikanske kongregacije Timotej Pasković (1530-1604). Omenjeni relikvijarij je nastal v dubrovniških zlatarskih delavnicah, ki je izvorno tvoril celoto dveh relikvijarijev z glavama sv. Luka in sv. Kozma in Damijana, ki jih še zdaj hranijo v dubrovniškem dominikanskem samostanu. Z najdbo relikvijarija sv. Štefana Ogrskega se je potrdila visoka kakovost dubrovniških zlatarskih delavnic v 16. stoletju, posebej še v njegovi drugi polovici, ki je izražala specifični dubrovniški značaj. Ta delež dubrovniškega zlatarstva h kasni renesansi je manj znan. Njegov večji delež je bil žal nepovratno izgubljen v velikem potresu leta 1667 in nato v gospodarskem osiromašenju v 19. stoletju, ko so bili številni dragoceni predmeti odtujeni in razprodani.

Lovro Kunčević i Domagoj Madunić: *Venecija in Dubrovnik u vrijeme velikog potresa 1667. godine* (str. 173-218). Razprava obravnava odnos Benetk in Dubrovnička v enem najbolj dramatičnih trenutkov dubrovniške zgodovine - v prvih tednih po velikem potresu l. 1667. V izjemnih razmerah naravne katastrofe, kjer ni bilo fizično uničeno le mesto Dubrovnik, temveč tudi njegov socialnopolitični ustroj, se je razmerje med obema jadranskima republikama temeljito spremenilo. Izhajajoč iz prepričanja, da situacija krize omogočajo privilegirani uvid v naravo zgodovinskih fenomenov, se pričujoča razprava osredinja na mikrofaktografijo tega dramatičnega obdobja. Po eni strani rekonstruira razne diplomatske stike, špekulacije in načrte v samih Benetkah, med katerimi je bila najbolj zanimiva pobuda za združitev obeh republik in njihovega plemstva. Po drugi strani razprava spremlja stanje v samem Dubrovniku, kjer je generalni providur Cornaro večkrat poskušal s prepričevanjem in pritiski nagovoriti preostalo plemstvo za predajo Beneški republik.

Simona Delić: *Metafora ljepote grada Dubrovnika i Granade kako slika utjecaja pjesništva orientalnog Drugog u hrvatskoj bugarštici Prijatelj Dubrovčanom u španjolskoj romanci Abenámár* (str. 219-233). Razprava je komparativna analiza dveh ustnih tradicijskih pesmi iz hrvaške in španske tradicije. Čeprav jih loči več kot dve stoletji od časa objave (okoli 1550 in konec 17. stoletja) jih povezuje tipološko bližnje poetiziranje zgodovine, ki temelji na skupni »mentaliteti meje«, srečanja Križa in Polmeseca. Ta realizem pa je zasenčen z lirskim opisom lepote mesta Granade, oziroma Dubrovnika. V razpravi je poudarjen lirski značaj teh pesmi in njihov metaforični potencial kot povezava med njima, za razliko od epskih primerjav hrvaške in španske ustne tradicije, ki je prevladovala v književni znanosti 19. stoletja (Franjo Marković, Ante Tresić-Pavičević), vse do »lirskega obrata« v folklorističnih zapisih Olinka Delorka in Maje Bošković-Stulli v 20. stoletju in novejših komparativističnih del avtorice te razprave o teh dveh ustnih tradicijah. Avtorica meni, da se tudi metaforika hrvaške pesmi morebiti sme pripisati vplivu ustnega pesništva orientalskega Drugega (muslimanskega, judovskega).

Goran Cvjetinović i Nella Lonza: *Protutužbe u dubrovačkim kaznenim postupcima 18. stoljeća* (str. 235-254). Z analizo kazenskih postopkov v 18. stoletju (1711/20, 1751/60 in 1791/1800) je raziskano kolikokrat je toženec naperil protitožbo proti tožniku, pri katerih vrstah tožb se take kombinacije pojavljajo in njihova dinamika. Raziskava je spravila na dan, da so obtoženci pogosto uporabili instrument protitožbe zaradi obrambe, ker jim jo dubrovniški kazenski postopek še ni zagotavljal. Prejšnje sodne izkušnje so močno vplivale na naperjanje protitožb. Okoreli tožbarji so najbolj večše izkoriščali ta pravni instrument.

Lovorka Čoralić i Maja Katušić: *Peraštanin Josip Kolović Matikola - kapetan mletačkih ratnih brodova koncem 18. stoljeća* (str. 255-289). Razprava temelji na raziskavi zbirke *Provveditori all'Armar*, ki je shranjena v *Archivio di Stato* v Benetkah. V središču znanstvene raziskave je kapetan Josip Kolović Matikola iz Perasta, poveljnik beneških vojnih ladij *Eolo* in *Fama* proti koncu 18. stoletja. Posadke teh ladij so morale biti zelo velike, saj so imele svojega vojnega kurata. Natančno so preučene sestave posadke na omenjenih ladjah, pri čemer je poudarek na mornarjih, ki so bili doma na vzhodnih obalah Jadrana. V prilogi se navajajo

delni popisi posadk teh ladij v času, ko jim je poveljeval Josip Kolović Matikola. Malo katero bokeljsko, istrsko in dalmatinsko mestece je imelo toliko vplivnih družin in posameznikov kakor Perast. Družine Bane, Bronza, Bujović, Burović, Martinović, Mazarović, Štukanović, Visković, Zmajević in njihovi potomci so se stoletja uvrščali med vodilne vzhodnojadranske ladjarje in trgovce. Njihove ladje so dosegale najbolj oddaljena pristanišča v Sredozemlju.

Ivana Lazarević: *Antuninske kuće u gradu Dubrovniku prema popisu stanovništva iz 1817. godine* (291-315). Dubrovniška bratovščina »antunina« je bila formalno ustanovljena l. 1432 z združitvijo bratovščine Sv. Duha in Sv. Odrešenika in bratovščino sv. Petra in sv. Antona. Člane te bratovščine so imenovali »antunini«. Antuninske družine so podobno kot plemiške, po propadu Dubrovniške republike dospеле na rob biološkega minimuma. V popisu prebivalstva iz l. 1817 so ugotovili le 104 antunine (1,8 % skupnega prebivalstva), oz. 22 antuninskih rodov. Čeprav so bile antuninske družine včasih bogatejše od plemiških in koncentrirane v bolj elitnih delih mesta, vendar je njihov krajevni razpored v začetku 19. stoletja odslikaval družbeno lestvico, ki se je vzpostavila nekoliko stoletij prej. Nove antuninske hiše so se koncentrirale v novejših seksterjih v severnem delu mesta in v predmestju, medtem ko je plemstvo zadržalo svoje pozicije v starejši elitnih mestnih seksterijih.

Irena Ipšić i Jasenka Maslek: *Utjecaj pomorskog kapitala na razvoj poluotoka Pelješca* (str. 317-337). Pomorski kapital je imel pomembno vlogo v razvoju polotoka Pelješca in je vzpodbudil številne družbene, gospodarske, demografske in kulturne spremembe. Odločilen vpliv je imel pri zemljiški odvezi, oz. odkupu fevdalnih dajatev ter pri spremembah v lastniški in socialni strukturi prebivalstva. Posredno pa je vplival tudi na razvoj kmetijstva, na migracijska gibanja, urbanizacijo in kulturno identiteto naselij.

Irena Bratičević: *Pjesnička ostavština Ruđera Boškovića u Bancroft Library (Sveučilište California, Berkeley): Katalog* (str. 339-474). Rokopisna zapuščina Ruđera Boškovića, zbrana v Dubrovniku po njegovi smrti l. 1787, se od l. 1962 nahaja v ameriški Bancroft Library (Univerza Kalifornija, Berkeley). Del obsežnega gradiva, v katerem je tudi Boškovičeva korespondenca, spisi iz vseh znanstvenih področij, ki jih je raziskoval, so tudi njegova pesniška besedila, pridružena so jim posamezna dela Bara in Anice Bošković. Skupno se pod nazivom *Belles Lettres* nahaja nekaj več kakor devetsto zapisanih besedil. Ker je do zdaj ta zapuščina pri nas povsem neznan, se s pričujočim delom - popisom besedil, tudi v bibliografskem smislu, želi napraviti prvi korak do njene resne filološke obdelave ter književne interpretacije in evaluacije.

Ivan Madžar i Vlado Pavičić: *Župa Orah - demografska obilježja u osvjet 19. stoljeća* (str. 475-498). V razpravi se analizirata časovna in spolna struktura prebivalstva, število in struktura gospodinjstev ter številnost posameznih rodov v župniji Orah kod Vrgorca na podlagi stanja duš (*Status animarum*) z dne 5. februarja 1805. Analiza, opravljena po Sundbärgovoj klasifikaciji, izkazuje progresivni tip starostne strukture, iz česar izhaja, da se proces demografske tranzicije še ni začel. To dejstvo potrjujejo tudi drugi kazalci, povprečna starost in koeficient starosti, ki so pod mejnimi vrednostmi, ki bi nakazovale tranzicijski proces. Območje župnije

Orah se vključuje v splošno sliko demografskih procesov zagorskega dela kopenske Dalmacije, za katero je ugotovljeno, da se prvi tranzicijski simptomi pojavljajo šele v zadnji tretjini 19. stoletja.

Tanja Brešan i Josip Galić: *Skлонidbeni sastav imenica u Budmanijevoj Grammatica della Lingua serbo-croata (illirica)* (str. 499-520). Druga polovica 19. stoletja je v hrvaški jezikoslovni zgodovini izpolnjena z menjavo različnih jezikovnih koncepcij, od katerih vsaka na svoj način obeležuje smeri kodifikacije hrvaškega jezika. Med njimi najbolj izstopa Zagrebška filološka šola, naslednica ilirskih idej, ter hrvaški vukovci, skupina jezikoslovcev, ki so svoje poglede na jezikovno stvarnost utemeljevali na delih Vuka Stefanovića Karadžića. Vsaka od jezikovnih struj je imela določeno število normativnih del. V pričujoči razpravi je podrobneje analiziran sklanjatveni sestav samostalnikov v Budmanijevoj *Grammatica della lingua serbo-croata (illirica)*, ki je izšla l. 1867, in v sebi združuje specifičnosti sklanjatvenega sestava hrvaških vukovcev, vendar ne zanemarija niti tradicije starejših hrvaških slovničarjev. Namen tega dela je, ugotoviti ona mesta, ki to slovnico, vsaj na področju sklanjatve samostalnikov označujejo kot vukovsko gramatiko, toda ugotoviti tudi elemente, ki jih je Budmani nasledil iz ilirske jezične koncepcije.

Vincije B. Lupis i Sanja Žaja Vrbica: *Prilog poznavanju prvih dubrovačkih slikarica* (str. 521-548). Zgodovina moderne umetnosti v Dubrovniku se začne z Vlahom Bukovcem v zadnji četrtini 19. stoletja. Z njegovim delovanjem in nato tudi z Matom Celestinom Medovićem je oživilo zamrlo likovno življenje v Dubrovniku, ki se je tedaj gospodarsko okrepilo. Vzporedno s tema dvema najbolj izrazitima hrvaškima slikarjema tega časa, se v njihovi senci pojavljajo tudi prve dubrovniške slikarke, kar je bilo v skladu tedanjim načinom izobraževanja meščanskih deklet. Pet slikark, Dome Suhor (1854-1940), Flora Jakšić (1856-1943) in Jelka Bizarro (1867-1927), nato pa Mercedes (Tereza) Ercegović (1881-1951) in njena sestra Zinaida Bandur (1885-1946) so bile aktivne na prehodu iz 19. v 20. stoletje in v prvih desetletjih 20. stoletja. Doslej so obdelali opus Zinaide Bandur in proučili družbeno vlogo Flore Jakšić, medtem ko ostale doslej niso bile v fokusu raziskav, čeprav je njihovo delo pomemben dokument tedanjega časa.

Marija Benić Penava: *Proizvodnja električne energije i prehrambena proizvodnja na dubrovačkom području do drugog svetskog rata* (str. 549-564). V razpravi so prikazani rezultati raziskav o začetkih in delovanju malih industrijskih podjetij na dubrovniškem območju od začetka 20. stoletja do konca tridesetih let. Posebna pozornost je bila namenjena razvoju živilske industrije in to za proizvodnjo testenin, prepečenca in kruha, ki se je deloma uskladila s potrebami spremenjenega tržišča, medtem ko so v enakih tržnih razmerah tovarne ribjih konzerv na skrajnem jugu Hrvaške propadle. Pojav elektrike za razsvetljavo, kakor tudi poraba električne energije za proizvodne namene je povezana z začetki turizma v Dubrovniku. Električna je najprej obsijala razkošni dubrovniški hotel *Imperial*, medtem ko je bila glavna porabnica električne energije Dubrovniška električna železnica. Podjetništvo dubrovniškega območja je imelo upočasnjeno rast. Bilo je pod hudim pritiskom rastočih prevoznih stroškov, nabave surovin in distribucije proizvodov, zato so le redka podjetja preživela svoj začetek.

Franko Mirošević: *Velika župa Dubrava izmedju Talijana, četnika i partizana 1942. godine* (str. 585-607). V tem prispevku opisuje avtor razmere v Veliki županiji Dubrava v letu 1942. Osrednja problematika v tem delu je državnostni položaj velike županije Dubrava v odnosu do vojnih in političnih subjektov, ki so v tem času delovali v tej teritorialni upravni enoti Nezavisne države Hrvatske. V njej so tedaj delovali trije bistveni dejavniki. Zaradi njihovega delovanja je bila oblast velike županije Dubrava močno omejena, kar so povzročale italijanska vojna komanda, četniško in partizansko gibanje.

Nives Vidak i Joško Sindik: *Analiza sadržaja novinskih napisa o kupoprodaji nekretnina u staroj gradskoj jezgri Dubrovnika (1995-2006)* (str. 609-649). V raziskavi so analizirali časopisne objave v lokalnem tedniku *Dubrovački vjesnik* od 1. januarja 1995 do 31. decembra 2006 ter so z uporabo kvantitativne metode analize vsebine poskusili pridobiti pregled nad celokupno situacijo, vezano na prodajo nepremičnin v starem mestnem jedru Dubrovnika. Na podlagi dobljenih rezultatov in spremljajočih tolmačenj, ki so jih primerjali s kvalitativno analizo iste problematike, so poskušali določiti okvirni obseg sprememb. Nadalje so hoteli spoznati, kako te spremembe zaznavajo različni profili strokovnjakov in meščanov, kakšne posledice je mogoče pričakovati glede na ugotovljene trende ter kakšne ukrepe je mogoče izvajati za preprečevanje negativnih posledic globalizacije turizma v srednjeveškem zaščitenem mestnem jedru.

Na koncu je objavljenih 9 recenzij knjig, ki se večinoma nanašajo na Dubrovnik.

Jože Maček

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis

1. Temeljne usmeritve

Zgodovinski časopis objavlja razprave v slovenskem, angleškem, nemškem, francoskem, italijanskem in hrvaškem jeziku. Ostale prispevke (krajše članke, ocene, poročila ipd.) objavlja v slovenskem jeziku.

Prispevki naj bodo po možnosti napisani v pisavi Times New Roman. Običajna velikost črk je 12, razmak med vrsticami pa 1,5.

Za jezikovno korektnost prispevkov so dolžni poskrbeti avtorji, prav tako so odgovorni za strokovno in znanstveno korektnost prispevkov.

Vsak prispevek mora vsebovati poštni in elektronski naslov avtorja ter njegovo telefonsko številko. Prispevke je potrebno oddati v tiskani in elektronski obliki na naslov uredništva: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si ali peter.stih@guest.arnes.si. Naslov datoteke sestavljata ime in priimek avtorja.

Prispevkov, ki jih uredništvo Zgodovinskega časopisa sprejme v objavo, avtorji ne smejo hkrati poslati drugi reviji.

Za prevod izvlečkov in povzetkov v tuj jezik poskrbi uredništvo.

Razprave so recenzirane, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo prispelega gradiva ne vrača.

2. Navodila za pripravo prispevkov

Uredništvo bo v postopkih za objavo upoštevalo le prispevke, ki bodo pripravljene v skladu s sledečimi navodili.

Razprave:

Razprava mora vsebovati naslednje elemente, ki si sledijo po navedenem vrstnem redu:

- glavni naslov razprave (male tiskane črke, velikost črk 16, okrepjeno, središčna poravnava);
- ime in priimek avtorja (velikost črk 12, okrepjeno, središčna poravnava);
- izvleček oz. sinopsis (velikost črk 10), ki naj v prvem odstavku vsebuje: priimek in ime avtorja (okrepjeno), avtorjeva izobrazba in strokovni/znanstveni naziv, avtorjev poštni in elektronski naslov. Drugi odstavek naj vsebuje naslov razprave (okrepjeno). Tretji odstavek naj vsebuje izvleček vsebine (skupaj s presledki do okvirno 600 znakov), četrti odstavek pa do 5 ključnih besed;
- besedilo razprave (velikost črk 12), v katerem naj bodo jasno označena mesta za slikovno gradivo, ki ga je potrebno predložiti ločeno. Odstavki naj bodo brez vmesnih vrstic in se začenjajo z zamikom od levega roba. Naslovi (pod)poglavji so okrepjeni in pisani z malimi tiskanimi črkami;
- povzetek razprave, ki naj vsebuje njen naslov (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno) ter ime in priimek avtorja, naj skupaj s presledki okvirno obsega do 6000 znakov.

Poročila, krajši zapisi, knjižne ocene:

- poročila s simpozijev, konferenc in drugih dogodkov vsebujejo točen naslov dogodka ter datum in kraj prireditve (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno);
- knjižne ocene vsebujejo ime in priimek avtorja ali urednika (razprto, velikost črk 12), naslov knjige (okrepjeno), založbo, leto in kraj izida, število strani.

Pri tem tipu prispevkov sta ime in priimek avtorja prispevka navedena na njegovem koncu na desnem robu.

Pri vseh prispevkih naj avtorji zelene poudarke v besedilu označujejo s *poševnimi črkami* in ne s podčrtavanjem ali okrepitvijo.

3. Citiranje

Citiranje je obvezno v opombah pod črto (velikost črk 10). Na koncu prispevka mora slediti seznam uporabljenih virov in literature (velikost črk 12), ki vsebuje vse v prispevku citirane vire in literature.

V opombah se določeno delo ali vir citira samo na skrajšan način in sicer na sledeč način: priimek avtorja, *kratka oznaka citiranega dela (naj ne presega treh besed in v poševnih črkah)*, navedba strani (okrajšano) (npr. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, str. 11). Smiselno se ta določba uporablja tudi pri citiranju arhivskih in objavljenih virov ter gradiva z medmrežja.

V seznamu virov in literature na koncu ločeno navedemo vire (arhivske, objavljene, ustne, časopisne ipd.) in literaturo (naslovi sklopov so pisani z malimi tiskanimi črkami, okrepitveno). Znotraj teh sklopov je gradivo navedeno po abecednem redu priimkov avtorjev (urednikov, fondov itd.); enote istega avtorja pa so razvrščene kronološko. Seznam vsebuje samo popolne navedbe citiranih del oziroma gradiva:

- pri arhivskih virih navedemo ime arhiva, ime fonda ter po potrebi številke fasciklov ali škatel;
- pri monografijah navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) (v poševnem tisku) monografije*. Naslov serije, v kateri je monografija objavljena (po potrebi). Kraj izida: ime založbe, leto izida (npr. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991);
- pri člankih navedemo: priimek in ime avtorja: naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v poševnem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, strani celotnega članka (npr. Grafenauer, Bogo, Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. *Goriški letnik* 3, 1976, str. 9–19). Pri zborniku za naslovom članka navedemo: (po potrebi ime in priimek urednika). *Naslov zbornika*. Kraj, leto izida, strani celotnega članka (npr. Janša-Zorn, Olga: Turizem v Sloveniji v času med vojnami (1918–1941). *Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana, 1996, str. 78–95).

4. Slikovno gradivo

Zgodovinski časopis načeloma objavlja le črno-belo slikovno gradivo.

Slikovno gradivo sprejema uredništvo le v elektronski obliki in v visoki resoluciji (300 dpi), shranjeno nestisnjeno v datoteko vrste TIFF.

Slikovno gradivo (fotografije, grafikoni, tabele, zemljevidi itd.) je potrebno priložiti ločeno (v tekstu naj bo označena samo lokacija gradiva) v posebni mapi (datoteki) z avtorjevim imenom in priimkom.

Slikovno gradivo mora vsebovati odgovarjajoče podnapise z navedbo vira.

Uredništvo Zgodovinskega časopisa

Instructions for authors

1. Basic Submission Instructions

Zgodovinski časopis (Historical Review) publishes papers in Slovene, English, German, French, Italian, and Croatian languages. Other contributions (short articles, reviews, reports, etc.) are published in Slovene.

Contributions should be written in Times New Roman, size 12, with 1,5 line spacing.

The authors are solely responsible for linguistic and scientific accuracy of their contributions. Each contribution should contain postal and E-mail address of its author, together with his/her phone number.

Contributions should be submitted in printed format as well as by e-mail to the editorial office: Uredništvo *Zgodovinskega časopisa*, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si or peter.stih@guest.arnes.si. The name of the submitted file should consist of its author's name and surname.

Contributions that have been approved for publication by the editors should not be submitted for publication elsewhere.

Translation of abstracts and summaries into a foreign language shall be provided by the editors. The papers are subject to peer review evaluation; the reviewers remain anonymous.

Contributions submitted for publication shall not be returned to their authors.

2. Submission Information

In order to be considered for publication all submissions should be prepared according to the following guidelines:

Papers:

All papers must conform to the style guide below and should contain the following elements listed in the following order:

- Title (lowercase letters, font size 16, bold, center).
- Author's name and surname (font size 12, bold, center).
- Abstract (font size 10). Its first paragraph should contain author's surname and name (bold), education, professional/academic title, postal and e-mail address. The second paragraph should contain the paper's title (bold). The third paragraph should contain an abstract of the paper's contents (not to exceed approximately 600 characters, including spaces). The fourth paragraph should contain up to 5 key words.
- Text (font size 12) with clearly indicated spaces for illustrations (which should be submitted separately). There should be no double spacing between paragraphs. Each paragraph should start with indentation for the left margin. Chapter (and subchapter) titles should be written in lowercase letters, bold.
- Summary should contain the paper's title (lowercase letters, font size 12, bold) and author's name and surname. The summary should not exceed 6000 characters, including spaces.

Reports, Short Articles and Notes, Book Reviews:

- Reports from conferences and other events should contain the exact title, date, and location of the event (lowercase letters, font size 12, bold).
- Book reviews should contain the name and the surname of the author or editor (expanded spacing, font size 12), book title (bold), publisher, year and place of publication, number of pages.

The name and the surname of the author of contributions of this type should be listed on the right-hand side at the end of the text.

Desired emphases should be written in *italics* rather than underlined or in bold letters.

3. Citations (Footnotes)

Citations should be written as footnotes at the bottom of the page (font size 10). The text should be concluded with a list of all sources and literature (font size 12) that have been cited within the text. When citing a work or a source in a footnote the following (abbreviated) format is used: author's surname, *a short title of the cited work (written in italics, it should not exceed three words)*, and page number (abbreviated) (i.e. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, p. 11). The same format is used for the citing of archival, published, and online sources.

Alphabetical listing of all references should be placed at the end of the text, with sources (archival, published, oral, newspaper, etc.) and literature listed separately (titles of each type of references should be written in lowercase letters, bold). Within each reference type, material should be listed alphabetically according to the surname of the author (editor, fund, etc.); several works of the same author should be listed chronologically. The listing of references should contain only complete citations of cited works or material:

- Archival sources: archive name, fund name, and (when necessary) number of file storage folder or box.
- Monographs: author's surname and name, *title of monograph (and subtitle) in italics*. Title of the series in which the monograph has been published (when necessary). Place of publication: publisher, date (i.e. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991).
- Articles: author's surname and name: title of article. *Title of periodical or miscellany (in italics)*; in case of periodicals, the title should be followed by volume number, date, cited page(s) (i.e. Grafenauer, Bogo, *Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. Goriški letnik* 3, 1976, pp. 9–19). In an edited miscellany the title of the article should be followed by: (surname and name of editor – when necessary). *Title of miscellany*. Place of publication, date, cited page(s) (i.e. Janša-Zorn, Olga: *Turizem v Sloveniji v času med vojnama (1918–1941). Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana, 1996, pp. 78–95).

4. Graphic Materials

Zgodovinski časopis generally publishes graphic materials only in black and white. They should be submitted in electronic form and in high resolution (300 dpi), saved in non-compressed TIFF file format.

Graphic materials (photographs, graphs, tables, maps, etc.) should be submitted separately (with their correct positions clearly marked in the text), in a separate folder (file) marked with author's name and surname.

Graphic materials should always carry a caption explaining the image and its source.

Editors

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENTS

Razprave – Studies

- Peter **Štih**, Ko je Cerkev začela govoriti slovansko. K ozadjem
pokristjanjevanja v Karantaniji in Panoniji..... 8–40
When the Church Began Speaking Slavic. On the Backgrounds of
Christianization in Carantania and Pannonia
- Dejan **Burkeljca**, Nekateri novi pogledi na zaokroževanja meja loškega
gospostva 42–57
Some New Views on Rounding Off Borders of the Loka Seignury
- Monika **Deželak Trojar**, Življenje in delo Janeza Ludvika Schönlebna
(1618–1681)..... 58–86
The Life and Work of Janez Ludvik Schönleben (1618–1681)
in Light of Archival Sources
- Klaudija **Sedar**, Ustanovitev Evangeličanskih cerkvenih občin Puconci,
Križevci in Hodoš po Tolerančnem patentu 88–110
The Establishment of Evangelical Congregations Puconci,
Križevci and Hodoš Following the Patent of Toleration
- Peter **Mikša**, »Da je Triglav ostal v slovenskih rokah, je največ moja
zasluga.« Jakob Aljaž in njegovo planinsko delovanje
v Triglavskem pogorju 112–123
“It is Largely Owing to Me that Triglav Remained in Slovene Hands.”
Jakob Aljaž and His Mountaineering Activities in the Triglav Mountain
Range
- Magdalena **Bruckmüller-Schindler**, Die Musik im Ersten Weltkrieg
Zwischen Propaganda, Unterhaltung, Völkerverständigung,
Nationalismus und Ablenkung 124–160
Glasba v prvi svetovni vojni – med propagando,
zabavo, sporazumevanjem med narodi, nacionalizmom ter razvedrilom
- Nina **Vodopivec**, Socialistični spomini in postsocialistične izkušnje:
industrijske delavke in delavci 162–178
Socialist Memories and Post-Socialist Experience: Female and
Male Industrial Workers

- Jernej **Kaluža**, Protislovja teorije zgodovinopisja v okvirih skeptične misli Michela Foucaulta 180–204
 Contradictions of Theory of Historiography Within Michel Foucault's Sceptical Thought
- Matjaž **Bizjak**, Dipold IV. Katzensteinski v službi Ludvika V. Brandenburškega 266–288
 Diepold IV. von Katzenstein im Dienst von Ludwig V. von Brandenburg
- Darja **Mihelič**, Po sledih evropskega denarja prve polovice 16. stoletja 290–323
 Tracing European Money from the First Half of the 16th Century
- Maria **Bidovec**, Boris **Golec**, Valvasor in Edmond Halley. K vprašanju polihistorjevega članstva v angleški Kraljevi družbi (Royal Society) in posledic prekinjenih stikov z njo 324–335
 Valvasor and Edmond Halley. On the Question of the Polymath's Membership of the Royal Society and Consequences of His Breaking Off Contact with it
- Primož **Kuret**, Pianistka Lucilla Tolomei Podgornik 336–351
 The Pianist Lucilla Tolomei Podgornik
- Irena **Avsenik Nabergoj**, Ivan Cankar in vélika vojna 352–400
 Ivan Cankar and the Great War
- Gašper **Mithans**, Anton Korošec in jugoslovanski konkordat 402–424
 Anton Korošec and the Yugoslav Concordat
- Žarko **Lazarević**, Raznovrstnost, decentralizacija in ekonomska suverenost v Jugoslaviji 426–447
 Diversity, Decentralisation and Economic Sovereignty in Yugoslavia
- Polona **Sitar**, Modernizacija pranja, potrošnja in gospodinjsko delo: Vpliv nakupa pralnega stroja v individualnem gospodinjstvu na uvajanje javnih pralnic v socialistični Sloveniji 448–474
 Laundry Mechanisation, Consumption and Housework: The Impact of Purchase of Washing Machines in Individual Households on Introduction of Public Wash Houses in Socialist Slovenia

Zapisi – Review and Reports

- Mirjam Oblak, Informacijska tehnologija pri pouku zgodovine
v osnovni šoli v Sloveniji 206–225
Information Technology in Teaching History in Slovene Basic School

V spomin – In memoriam

- Štefan Trojar (19. 9. 1931 – 29. 10. 2014) (Danijela Trškan) 228–230

Jubileji – Anniversaries

- Miroslav Stiplovšek osemdesetletnik (Dušan Nečak) 476–478
Miroslav Stiplovšek - Octogenarian
- France Kresal osemdesetletnik (Stane Granda) 479–481
France Kresal - Octogenarian

Ocene in poročila – Review and Reports

- Martin Bitschnau und Hannes Obermair (bearb.),
Tiroler Urkundenbuch II/1; II/2 (Peter Štih) 232–234
- Esad Kurtović, Vlasi Bobani (Ignacij Voje) 235–238
- Jurij Perovšek, O demokraciji in jugoslovanstvu: slovenski liberalizem v
Kraljevini SHS/Jugoslaviji (Bojan Balkovec) 239–241
- Mirjam Milharčič Hladnik and Jernej Mlekuž (eds.), Going Places. Slovenian
women's stories on migration (Žarko Lazarević) 242–244
- Harald Stute, Günther Lucks, Hitlers vergessene Kinderarmee
(Jože Maček) 245–249
- John F. Lyons, Teaching History Online (Danijela Trškan) 250–252
- Siegfried Haider (bearb.), Die Traditionsurkunden des Klosters Garsten.
Kritische Edition (Peter Štih) 484–486
- Vesna Miović, Mudrost na razmeđu: zgone iz vremena Dubrovačke
republike i Osmanskog carstva (Ignacij Voje) 487–490

Boris Golec, Zemljiški gospod Janez Vajkard Valvasor in njegov urbar (Jernej Kotar)	491–493
Karin Almasy: Wie aus Marburgern “Slowenen” und “Deutsche” wurden. Ein Beispiel zur beginnenden nationalen Differenzierung in Zentraleuropa zwischen 1848 und 1861 (Marjan Kordaš).....	494–497
Božo Repe, S puško in knjigo : Narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda 1941-1945 (Bojan Balkovec)	498–500
Marija Čmak, Junaki neba. Zavezniški piloti med 2. svetovno vojno v Sloveniji (Jože Maček).....	501–502
Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti LII/1, LII/2, 2014 (Jože Maček).....	503–508
* * *	
Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	254–257, 510–513
Instructions for Authors	
Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 69, 2015.....	515–518
Annual Content of Zgodovinski časopis – Historical Review 69, 2015	

ISSN 0350-5774

9 770350 577002

ZČ | Ljubljana | 69 | 2015 | št. 3-4 (152) | str. 259-518